

Н.ЩЕДРІН

Державна Видавничя Фабрика

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТВОРИ
У ШЕСТИ
ТОМАХ

Переклад з російської

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1955

Н.ЩЕДРІН

(М.Є.САЛТИКОВ)

ТОМ
III

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1955

Переклад здійснено за виданнями:
Государственное издательство «Художественная литература».
Ленинград, 1936, том X, і Государственне издательство
«Художественная литература», Москва, 1940, том XV.

**ЩО ДЕННИК
ПРОВІНЦІАЛА
В ПЕТЕРБУРЗІ**

(Уривок)

I

Я в Петербурзі.

Чого я в Петербурзі? з якого приводу? — цього питання, через природжену провінціалам необачність, я ні разу не поставив собі, покидаючи наше осоружне губернське місто. Ми, провінціали, пориваємось у Петербург якось інстинктивно. Сидимо-сидимо — і раптом рушимо. Губернатор сидить і раптом надумається: поткнусь, мовляв, чи нема чого підходящого! Прокурор сидить — і теж надумається: ану поткнусь, чи нема чого підходящого! Партикулярна людина сидить — і раптом, наче просвітлена, починає складатися... «Ви в Петербург їдете? — У Петербург!» — цим усе сказано. Начебто Петербург сам собою, самим іменем своїм, вулицями своїми, туманом і сльотою має щось розв'язати, на щось пролити світло. Щоб розв'язати? на що пролити світло? — цього жоден провінціал ніколи не пробує собі з'ясувати, а просто, з несвідомою певністю твердить собі: ось я поїду в Петербург, і тоді... Щоб тоді?

Як би там не було, питання: чого я їду в Петербург? виникло для мене зовсім несподівано, виникло через кілька хвилин після того, як я сів у вагон Миколаївської залізниці.

У цьому вагоні сиділа губернія, сиділо все те, від чого я тікав, від лицезріння чого прагнув відпочити. Тут були: і Петро Іванович, і Тертій Семенович, і сам представник «найвищого в імперії стану», Олександр Прокопійович (він же «Прокіп Ляпунов»)* з дружиною, на обличчі якої читається тільки одна думка: «Alexandre! в тебе знову галстук набік з'їхав!» Це була найжахливіша для мене хвилина. Всі вони були тут із своїми жирними потилицями, із своїми клиноподібними кадиками, у кашкетах з червоними околицями і

в кокардою над козирком. Всі удавали, ніби мають щось у кишені, і жоден навіть не намагався удати, ніби має щось у голові. Як видно, це останнє було для них самих справою вирішеною, бо дивитися на світ такими осовілими очима, якими дивилися вони, можуть тільки люди або цілком емансиповані від тиснення думки, або люди зовсім зухвалі. А оскільки моїх супутників не можна ж назвати цілком зухвалими людьми, то очевидно, що вони належать до числа цілком вільних. На мене ці червоні околиші справили якесь болісне враження. Мені здалося, що я знову в нашому рязансько-курсько-тамбовсько-воронезько-саратовському клубі *, оточений сіячами, діячами і всіх сортів бродячими та безрідними людьми... *

Звісно, зраділи. Але в цих вітальних вигуках мені вчувалося щось образливе. Ніби, вітаючи мене, вони в один голос говорили: а ось і ще нашого стада худобина прийшла! Чи не тому ця зустріч до такої міри уразила мене, що я ніколи так ясно, як у цю мить, не усвідомлював, що й сам я така ж бродяча людина і так само не знаю, куди голову прихилити, як і вони? Кайданов твердить, що стародавні авгури * не могли стримуватись від сміху, коли зустрічались один з одним. Можливо, попервах, воно так і було; та згодом, коли зник інтерес новизни, ці зустрічі повинні були викликати не сміх, а взаємне озлоблення. Скажіть, чи можна без злоби щохвилини зустрічатися з людиною, яку бачиш наскрізь, з усім її нутром! Даруйте! та від цієї людини за тридцять земель тікати треба, а не то що осміхатися до неї!

Легко мовити, тікати! Ви тікаєте — а вона за вами! Він, цей земський авгур, населяє тепер усі вагони, всі готелі! Він ораторствує в клубах і ресторанах; він проникає на педагогічні, економічні, сільськогосподарські та інші збори і навіть захищає там якісь реферати. Він бажаний гість у Єлісеєва, Ербера й Одинцова *, він слухає Патті, Паску, Лукку, Шнейдер *. Словом, він скрізь. Це якийсь невгамовний дух, від повсюдності якого не врятуєшся ніде...

Як звичайно, тільки-но розмістились у вагонах, відразу ж почався обмін думками.

— У Петербург? — питає Прокіп Петра Івановича.

— У Петербург.

— І чого, дозвольте спитати?

— А так... з приводу концесії однієї... А ви?

— Я, признатися, теж... від земства... А ви, Тертію Семеновичу?

— Та я... як би вам сказати... теж з приводу концесії!

Нарешті, звертаються з запитанням і до мене:

— У Петербург?

Ось тут саме й постало передо мною питання: чого я справді їду в Петербург? і як це сталося, що я, тікаючи з губернії і перебуваючи безперечно поза межами її, у вагоні, все-таки опинився в самому серці оної? І мені зробилося так ніяково і конфузно, що я цілком безпідставно відповів Прокопові:

— Та ось... теж невеличка концесія...

Тоді почалися проекти найфантастичніших концесій. З Пензи в Наровчат, захопивши по дорозі Мокшан та Інсар; з Рязані у Михайлов, а там у Каширу, в Алексін, у Белев, у Мединь і т. д. Чути було фрази: от коли б! от якби! ну, тоді б уже! та ін. Але мене всього так заповонила думка, навіщо ж, власне, я зібрався в Петербург,— я, що не мав наміру ні дістати концесію, ні захистити педагогічний або сільсько-господарський реферат, — що навіть не помітив, як ми проїхали Твер, Бологово, Любань. З цією ж думкою я опинився вранці на дебаркадері Николаєвської залізниці.

Але тут сталося щось нечуване. Виявилось, що всі ми, тобто вся губернія, зупиняємось у Grand Hôtel... Ухилитися від спільного проживання не було змоги. Ще в Колпіно почалися вигуки: «та зупинімося, панове, всі разом!», «разом, панове, веселіше!», «сором землякам у різних місцях зупинятися!» і т. д. Треба було мати твердість Муція Сцеволи *, щоб устояти проти таких зазивань. Розуміється, я не встояв.

Але зате ж і покарана була моя душевна рихлість!

Ось буквально ті враження, яких я протягом перших двох тижнів зазнавав у Петербурзі день у день.

Щоранку, поки я потягаюсь і п'ю свій кофе, чую три постуки в двері мого номера. Раніше від усіх стукає Прокіп.

— Ну, що! як з концесією? дістали? — звертається він до мене своїм звичайним гавкучим голосом.

— Ні ще... та й не знаю...

— Тут, батечку, гав ловити ніколи! Вмить з-під носа поцуплять!

Через півгодини знову стук: калатає Третій Семенович.

— Ну, що! дістали?

— Не знаю, як би сказати...

— Чого ж ви зволікаєте! чого зволікаєте! адже так вмить з-під носа потягнуть!

Минає чверть години: стук, стук! Іде мимо Петро Іванович.

— Що! як концесія?

Мені вже стає весело. Я сам починаю вірити, що приїхав по концесію, і що є якась лінія між Сапожком і Касімовим, яку мені конче потрібно виклопотати.

— Та що, батечку! — кажу я, — ця концесія... біс її знає!

— Чого ж ви гав ловите! гав чого ловите! От Прокіп усі передпокої вже об'їздив, а ви! Хочете, я вам скажу одну річ!

— Ах! зробіть ласку!

— Там полковник один є... Просто навіть і відомства зовсім не того, відставний... То ось поки ми стоїмо отак у приймальні, проходить повз нас цей полковник прямо в кабінет... Потім, через чверть години, знову цей полковник з кабінету проходить і тільки оком мигне!

— Ну, і що ж?

— Ну, тут його й лови!

Потім «губернія» години на дві, на три зникає. Але не встиг я одягтися (б'є дві години), як знову стук у двері! Влітає Прокіп.

— Хіба так діла роблять? — накидається він на мене. — Ви собі вилежуєтесь тут, а я вже в усіх трьох міністерствах був!

— Олександрє Прокопійовичу! Невже?

— Еге ж, був. Тільки й находився ж!

— А що?

— Та от, полічіть-но самі східці від першого поверху до четвертого, тоді побачите!

— А результат?

— Та як сказати?—поки що ніякого! Адже тут, батечку, не губернія! щоб слово йому сказати, щоб тільки оком на нього глянути, треба, мабуть, з місяць попобігати! Тут же всі діла робляться так!

— Одначе, це неприємно!

— А вам щоб усе було «приємно»! Вам би от щоб Фадей і носки вам на ноги надів, і чоботи б натягнув, а з цього щоб концесія вийшла! Ні, добродію, приємності тоді почнуться, коли ось лінійку здобудемо, а тепер не до приємностей! Тут, батечку, всі чисто так живуть!

Прокіп підходить до вікна, бачить мазурика, що біжить по вулиці, і уява малює перед ним цілу картину.

— Гляньте! — вигукує він: — ось він, висунувши язика, бігає! Ви думаете, він діло робить! Дурниці, добродію! дурниці він робить! Цілісінський день він пробігає, увечері прибіжить додому: що я зробив? — Інший навіть заплаче! Нічо-

го, ну просто-таки нічого! А там мине і ще день, і ще, і ще... І все отак! і щодня нічого! А через місяць, дивишся, що-небудь у нього і сформується! Як сформується? чому сформується? — нічого невідомо. Там кинув словечко, там оком глянув, туди заскочив, там із швейцаром погомснів — воно ніби й дрібниці, а дивишся, в результаті воно самісіньке і є!

Знову стук. Петро Іванович влітає прямо в соболях. Щокі в нього пашать, кадик задубів від морозу, вуса зволожені.

— Ну, здається, діло йде на лад! — каже він весело.

— Вирішена? — питає Прокіп, і в очах його з'являється якийсь блудящий вогонь, чого я раніше не помічав.

— Вирішена!

— Ну, а моя ще ні!

— Тепер тільки б саме всередину потрапити!

— Так, це теж штука. Один засіб: до туза якого-небудь примазатися! Вже хай йому чорт... жери половину!

Ще стук. Влітає Третій Семенович і падає у знемозі в крісло.

— Стомився, — каже він: — був скрізь! І у Бубновіна був, і у Мерзавського був, і в сина Сірахова був! *

— Ну, і що ж!

— Всі в один голос: дуже корисне підприємство!

— Гляди, коли б тебе з «дуже корисним підприємством» в дурні не пошили! це теж народ теплий!

— Мене? в мене лінія певна! Від Корочі через Тім, Цигри, та прямісінько в Лівни. А там у мене, до речі, й маєток є.

— Та що ти возитимеш по цій лінії?

— Це вже наше діло!

— Ні, ти скажи!

— А дозвольте спитати, Олександрє Прокопійовичу, що ви по вашій лінії возитимете?

— Це від Ізюма, через Куп'янку, Валуїки та в Острогоськ! Та тут, батечку, самого хліба стільки, що ахнеш! Знов-таки: коноплі, прядиво, масло, скот, шкіри! Та ти зрозумій: в Ізюмі ж окружний суд! Члени суду їздитимуть! судові слідчі! судові пристави! Твій же острогоський маєток описувати поїдуть!

Тимчасом Петро Іванович неспокійно поглядає на годинник, і раптом схоплюється:

— Одначе пора бігти!

І всі троє, звертаючись до мене, разом вигукують:

— А ви хіба не підете устриці їсти?

— Не знаю... Якось ще не думав про це.

— Ну, як же тоді ви концесію дістати хочете! Де ж ви із справжніми ділками зустрінетесь, як не у Єлисеєва чи в Ербера? Адже там усі! Всіх там побачите!

— Та я ж... далєбі, й залізниця ж у мене погана, здається! Ну, що я, справді, возитиму неку!

— А вам що? Це що ще за тандреси* такі! Он Петро Іванович тьольку білозерську хоче возити... а споруди, батечку, затіває які! Через Чагодошу міст на дві версти — раз; через Тіхвінку міст на три версти (тут вантажі забере) — два! Через Волхов міст — три! По горах, по долинах, по болотах, по лісах! У болотах морошку захопить, у лісі — рябчика! Зате в Пітері справжня тьолька буде! Не псковська яка-небудь, а справжня білозерська! А на смак яка — ха! ха!

— Смійтесь! смійтесь! а от як виклопочу залізничку, тоді буде... хи! хи!

— Ми, батечку, нині всю цю статистику геть чисто розвідали! Що де родить, що де виробляється! Де мамура-ягода, де морошка-ягода! Де рибець, де оселедець, де тьолька! Де мило варять, де шкіри дублять! Рознощик кричить: оселедці переславські! — а ми примічаємо!

Нічого не вдієш, вирушаємо вчотирьох на біржу до Єлисеєва.

В устричній залі повно. Губернія переважає. Кадики, кадики, кадики; потилиці, потилиці, потилиці. На столах валяються кашкети з червоними околицями й кокардами. Тут і там сновігають якісь оливкові особи, чи то греки, чи то євреї, чи то вірмени, словом, якісь іконописні люди, що їм удалося втекти з кипарисової дошки і відгулятися на волі в Дюссо і в Бореля*. Вони жирні, наче худоба, відгодована бардою. Люди ці являють собою центри, навколо яких гуртуються групи кадиків. Але найголовніший центр становить якийсь надзвичайно гладкий і, видно, не дуже розумний чоловік, що сидить на дивані біля середньої стіни; на грудях у нього спочиває важкий золотий ланцюг, обтяжений дорогоцінними залізничними жетонами. Він уже поїв і, склавши на грудях руки та зажмуривши очі, віддається травленню. Часом пройде повз нього кадик, скаже: Анемподисте Тимофійовичу! тоді він відділить від тулуба одну з рук і покладе її в простягнуту руку кадика. Хоч цей чоловік сидить за своїм столом самотньо, але саме він, а не хто інший, становить справжній центр компанії — в цьому нема ніякого сумніву. Кадики, очевидно, ні на хвилину не випускають його з очей. Вони й сидять

за своїми столами якось не прямо, а напівобернувшись до нього, і розмовляють один з одним, наче не один з одним, а звертаючись до третьої особи, якої не можна турбувати безпосередньо, але без думки якої обійтись немислимо.

Проходячи повз нього, Прокіп штовхає мене в бік і шепче якимсь переляканим голосом:

— Бубновін!

У залі вогко, брудно, накурено. Наче туман стоїть. Але кадики не регочуть, за своїм звичаєм, а якось стримано розмовляють, наче підлещуються.

— Арістиде Фемістокловичу! — вигукує, розцвітаючи, Прокіп до одного з візантійських зображень, що зовнішністю нагадує павука, який щойно проковтнув муху: — Як поживаєте? Як притискаєте?

— Нічого! зивемо!

— Дівчатка як?

— І дівчатка!.. у нас дівчаток завжди буває дуже досить!

— Ну, і слава богу!

Ми сідаємо за окремий стіл; приносять величезне блюдо, усіяне устрицями. Але завидючі очі Прокопа уже прозирають у майбутнє, і вбачають там потребу в новому такому ж блюді.

— Скажи ще десятків з чотири відкрити! — командує він: — та треба було б і щодо вина розпорядитися... Арістиде Фемістокловичу! ви яке вино до устриць споживаєте?

— Саблі... а втім, я мозу всяке!

— Ну, і нам давай шаблі, а потім і до «всякого» доберемось!

Починається нищення устриць, під гвалт загального гомону.

— Я вам кажу: простий армійський штабс-капітан був! — ораторствує якийсь «кадик»: — у нашому місті в кварталні просився — не дали.

— А тепер третю залізницю буде! — озивається другий «кадик»: — що то значить розум!

— Еге; коли цоловік з головою... це тоцно!.. — зауважує Арістід Фемістоклович.

Він проковтнув уже з півсотні устриць і розкинувся на дивані, попихуючи якоюсь нечуваною краси сигарою.

— Товаришами були! в одну пору в полку служили! — оповідає в іншому кутку третій «кадик»: — учора зустрічаємось на Невському: Ти чого? каже. Так і так, кажу, коли б залізничку дістати. Приходь, каже!

Я придивляюсь до оповідача і бачу, що він бреше. Мабуть, він і з природи не може не брехати, але в цю хвилину до його хвастощів, видимо, домішується надія, що вони вплинуть на Бубновіна. Той, одначе, піддається туго: він зовсім зажмурих очі, навіть злегка похропує.

— А яка добрість! — далі хвастає кадик: — так-таки просто й каже: приїжджай, каже, я тебе з дружиною познайомлю, а потім і про залізничку поговоримо! Я, каже, знаю, що твоя справа певна!

Бубновін і далі похропує.

— От якби Шнейдершу попросити, щоб слівце закинула! — раптом пропонує хтось.

Бубновін розплющує одне око, ніби хоче промовити: нарешті, хоч що-небудь путне сказали! Але пропозиція не дістає дальшого розвитку, бо вона, як і всі інші вигуки, на зразок: якби! отоді б! з'явилася так само випадково, як ті мухи, що невідомо звідки беруться, прилітають і потім знову невідомо куди зникають.

Поїдаються перші чотири десятки устриць, потім поїдаються ще чотири десятки устриць, між ними поїдаються два фунти свіжої ікри, фунт сиру, фунт сьомги. Випивається по пляшці шаблі на брата, потім по пляшці шампанського; між цим куштуються різні сорти горілок. Дим синіми хвилями плаває по кімнаті, і, хоч газ засвічений, майже нічого не видно. І чим більше випивається, тим густішає гамір. Приходять нові діячі; чути запитання: «вирішена?» «чи добився хоч аудієнції, принаймні?» і відповіді: «а чорт їх розбере!», «сім днів ходжу і далі передпокою ні-ні!» О п'ятій годині ми виходимо, нарешті, на повітря.

— Де ж ділки? — питаю я в Прокопа.

— А Бубновін!

— Та ви ж з ним навіть і не говорили!

— Який ви, одначе, батечку, чудний! хіба такого чоловіка можна зразу! Його треба ще привчити до себе, щоб він, значить, до фізіономії твоєї спочатку придивився! Раз скажеш йому: Анемподисте Тимофійовичу! другий: Анемподисте Тимофійовичу! — ну, він і прислухається помаленьку. Пощастило сподобатись йому — все гаразд! Не пощастило — додому вертайся! і проїдатись тут нічого! А той пан, що про Шнейдершу ото згадав — ви бачили, як він на нього глянув! Та пан, бач, плохий! Інший на його місці так би цією Шнейдершею Бубновіна розпалив, що завтра б і справі кінець!

— То що ж перешкоджає? скористайтесь!

— Я, батечку, і справді вже думаю! Кінець! завтра ж раннім ранком до Бубновіна! Я йому цей прожектець з усіх поглядів розгорну!

Я повертаюсь до свого номера стомлений, очманілий, напів'яний; нероздягнений кидаюсь у ліжку і засинаю важким сном. Уві сні ввижається мені залізниця від Петербурга до самого гирла Печори. Локомотив, пахкаючи і свистячи, мчить у незору далину; болотні трясовини здригаються, лісами котиться нескінченна луна, сполохані звірі й птахи тікають кудись далеко у непроглядну темряву. У поїзді сидить жандарм і якийсь партикулярний молодий чоловік. І мчать ці люди день і ніч, погано сплять, нашвидку перекушують, біжать, поспішають, наче й не знати, які принади чекають їх у гирлі Печори. А з гирла Печори у свою чергу теж мчить поїзд, і летить у ньому пан Латкін* із свіжою печорською сьомгою і кедровою шишкою в руках — доказами крайньої необхідності залізниці в цьому краї, що кишить природними багатствами. І раптом в Усть-Сисольську жакливе зіткнення... Лунає тріск, грім; поійнятий жахом, я кидаюсь на ліжку і, нарешті, схоплююсь.

У кімнаті темно; у двері мого номера справді хтось стукає щосили.

Відчиняю; влітає Прокіп.

— Спите, батечку, спите! — каже він мені докірливо: — а я, поки ви тут спите, у Дюссо з таким чоловічком знайомство зав'язав!

— З яким іще чоловічком? — питаю я, насилу продираючи очі.

— Та вже з таким чоловічком, що, коли через тиждень моя справа не буде влаштована й покінчена, назвіть мене у вічі негідником!

Не встигаю я відповісти, як влітають разом Тертій Семенович і Петро Іванович.

— Ну, батечку, слава богу! здається, моє діло на мазі! — каже Тертій Семенович.

— І мене, я гадаю, через тиждень можна буде поздоровити! — перебиває його Петро Іванович.

— Ну, а тепер час і відпочити! — проголошує Прокіп: — а чи не випити проти ночі прощеної!

Але я рішуче заперечую, і гості, після довгих умовлянь, розходяться, нарешті, по номерах.

Я лишаюсь сам (б'є вже дві години) і знову лягаю спати.

Так минає п'ятнадцять днів. Крім свого номера й устричної зали Єлисеєва я нічого не бачу. Я ні разу навіть не пообідав як слід. Крім устриць, ікри, сьомги — нічого. Гарячої страви — ні-ні! Нарешті, я почуваю, що коли так триватиме далі, то я стану п'яницею. Кожного дня, щонайменше, три пляшки вина, крім горілки! І це, так би мовити, натщесерце. Перестаю, нарешті, розуміти, хто я і де я. Одного чудового ранку прокидаюсь, і нічого, зовсім нічого не розумію. Що? як? навіщо? Нарешті, коли вже мені вилили на голову ціле відро холодної води (пам'ятаю, я все кричав: лий! лий!) — тоді тільки я зрозумів, що я — я. Підбіг до дзеркала, дивлюсь — очі налиті, зовсім круглі. Значить, дійшов до краю.

Ні, треба тікати. Але як же поїхати з Петербурга, не бачивши нічого, крім номера гостиниці й устричної зали Єлисеєва? Є ж, певно, що-небудь і цікавіше. Є розумовий рух, є публіцистика, література, мистецтво, життя. Нарешті, знайдуться старі знайомі, товариші, яких хотілося б побачити...

Годі. Я приймаю героїчне рішення. Одного чудового ранку, поки «губернія» нишпорить по різних кінцях міста, я сплачую мій рахунок у Grand Hôtel, і потай перебираюсь у скромні *chambres garnies*¹ на Гороховій.

Насамперед я прямую у воронінські бані, де парюсь доти, поки не почуваю себе цілком тверезим. Далі, приступаю знову до практичного розв'язання питання: чого я приїхав у Петербург?

Признаюсь одверто: з усіх названих вище спокус (розумовий рух, публіцистика, література, мистецтво, життя) мене найбільше приваблює остання, тобто «життя». Ми, провінціали, — а втім, чи тільки ми самі? — маємо про «життя» уявлення трохи двоїсте. Показний кінець цього уявлення становлять інтереси духовні і громадські, а справжній його суті відповідає все те, що тішить інтереси особисті і безпосередні, тобто смак і чуттєвість. На те у нас і слово таке вудумано: жуїрувати. А жуїрувати зовсім не означає ходити до публічної бібліотеки, відвідувати лекції професора Сеченова, захищати на педагогічних та інших зборах реферати тощо, а просто, в перекладі на французьку мову, означає: *buvois, chantons, dansons et aimons!*² Тому, якщо ми зустрічаємо

¹ Мебльовані кімнати.

² П'ємо, співаємо, танцюємо й кохаємо!

людину, яка, говорячи про життя, драпірується в мантию наукових, розумових і громадських інтересів, і запевняє, що ніколи не буває такою щасливою і не живе таким повним життям, як тоді, коли досліджує питання про прихід варягів або про місце поховання князя Пожарського, то можна сказати напевно, що ця людина або навмисне, або несвідомо приховує свої справжні почуття. Говорить вона про користь класичної освіти, а на думці в неї: *buvons, chantons, dansons et aimons!* Говорить про податкову реформу, а на думці: *buvons, chantons, dansons et aimons!* Всі ці питання, системи, нововведення тощо становлять лише неминучу, але суху і гірку приправу життя. Без них не можна обійтись, бо вони дають одним — чудові посади з чудовим окладом; іншим, що не потребують окладу — чудові суспільні становища. Але кінцевий результат усіх цих окладів і становищ все-таки резюмується так: *buvons, chantons, dansons et aimons!* Ніякий корисний захід немислимий, якщо він, час від часу, не освіжається обідом з шампанським і устрицями. Тупою є граматика, косноязычною риторика, якщо їх не запліднює струмінь редереру. Навіть археолог, захищаючи реферат про «ярославль-срібло» — і той думає: ех і вип'ємо ж з тієї самої урни, в якій зберігався прах Овідія! * Ось де справжня російська таємна причина, а зовсім не там, де марно шукають її так звані слов'янофіли. Москва збагнула це якнайкраще: через це в ній і йдуть, так би мовити, походя.

Наслідуючи загальний приклад, і я подався на розшуки «життя», і з цією метою одвідав товаришів моїх по школі.

Приходжу до одного — статський радник!!

— Статський радник! — вигукую я: — поздоровляю! поздоровляю!

А сам, тимчасом, почуваю, що в голосі у мене щось обірвалось, а всередині наче закипає. Я добрий і навіть рихлий хлопець, та як подумаю, що коли б не вийшов я титулярним радником у відставку, то міг би... міг би... Ах, хай йому чорт, та й годі!

— Так, серце моє, — з незворушною важкістю відповідає мій колишній товариш: — не можу нарікати, начальство цінує-таки труди мої!

— Труди твої! дуля твої труди — от що! — із злобою думаю я, але вголос кажу: — ну, а надалі... є перспективи?

— Щодо перспектив — це поки що секрет. Та, звичайно, з божою поміччю...

Сказавши це, він спрямував такий пронизливий погляд у далечінь, що я відразу зрозумів — ця людина ні перед якими перспективами неспроможною себе не покаже.

— Ну, а на сьогодні як?

— А сьогодні... жуїруємо! Гандон, Ловато*, Шнейдер...* а ти Шнейдер уже бачив?

— Ні ще... я так недавно в Петербурзі...

— Ти не бачив Шнейдер! чудак! Чого ж ти ждеш! Хотів би я знати, чого ти приїхав! Boulotte...* та це ж перлина! Comme elle se gratte les hanches et les jambes... sapristi!¹ І він не бачив!

В цю хвилину до кімнати входить другий товариш, ще тільки колезький радник.

— Смельський! жах! він не бачив Шнейдер!

— Ти не бачив Шнейдер!

— Він не чув «Dites-lui!»²

— Eh Boulotte donc! Comme elle se gratte les hanches et les jambes... c'ette fille! Barbare... va!³

Я слухаю і червонію. Справді, що робив я протягом аж двох тижнів? Я розмовляв з Прокопом, я втішався лицезрінням іконописного Арістіда Фемістокловича — і чого не бачив! не бачив Шнейдер!

— Ради бога... чи не можна! — лепечу я зніяковіло.

— Ah, mon cher, c'est grave! C'est très grave, ce que tu nous demande-lá.⁴ Одначе, от що. У нас ложа на всі п'ятнадцять вистав, і хоч нас четверо, та вже для тебе, pour te désinfecter de ta chère ville natale...⁵ ми потіснимось. Але пам'ятай: тільки для тебе. А тепер, messieurs, обідати, але за обідом, цур, багато вина не пити! Пам'ятайте, що сьогодні йде «Barbe bleue»⁶, а щоб цю п'єсу просмакувати, треба, щоб голова була ясна та й ще ясна!

І справді, під час обіду ми п'ємо порівняно мало, так що, коли я, керуючись старими прикладами, налив собі перед закускою велику (залізничну) чарку горілки, то на мене оглянулися з деякою тривогою. Потім: по чарці хересу, по

¹ Як вона чуває собі стегна й ноги... Хай їй чорт!

² «Скажіть йому!»

³ Ах, хай їй чорт! Як вона чуває собі стегна й ноги... ця дівчина! Варвар... іди геть!

⁴ Ах, мій любий, це серйозно! Це дуже серйозно, те, про що ти нас просиш.

⁵ Щоб тебе дезинфікувати від запаху твого милого рідного міста.

⁶ «Синя борода»

склянці доброго лафіту і по пляшці шампанського на брата— та й усе.

На свіжу голову Шнейдер впливає дивовижно. Вона робить те, що мала б зробити друга пляшка шампанського. Влітаючи на сцену, через якусь мить вона вже піднімає ногу... так піднімає! ну, так піднімає!

— Adorable! ¹ — шепче мій друг, статський радник.

— І май на увазі, що у нас вона в стократ скромніше грає, ніж у Парижі! — коментує другий мій приятель, колезький радник.

І раптом вона починає співати. Але це не спів, а якийсь оп'яняючий, дзвінкий регіт. Співає і водночас чухається в усіх місцях, як, проте, й слід робити наївній селянці, що її вона грає.

— Mais comme elle se gratte! comme elle se gratte!.. parlez-moi de ça! ² — захлинається статський радник.

— Je vous demande un peu, si ce n'est pas là une grande actrice! ³ — втручає колезький радник і з якоюсь ненавистю озирається на всі боки, наче викликає зухвальця, що на-смілився б висловити протилежну думку.

Але зала дібрана надто добре; нікому й на думку не спадає взяти під сумнів геніальність m-lle Шнейдер. Під час співу всі благоговійно слухають; після співу всі несамовито плещуть у долоні. Ми теж плещемо і викликаємо доти, поки зала зовсім пустіє.

Після спектаклю вечера (вже без обмежень), і за вечерею розмова.

— Mais comme elle se gratte!

— En voilà une fille!

— Et remarquez, comme elle a fait ceci... ⁴

Статський радник пробує пройтись церемоніальним маршем, як це робить Шнейдер, тобто закидаючи по черзі то одну, то другу ногу на плече.

Я сам схвильований до глибини душі, і бажаю висловити свої почуття.

— Признаюсь, панове, — кажу я: — це... це... чи помітили ви, наприклад, який у неї відліт?

¹ Чудово!

² А як вона чухається! як вона чухається!.. слів не добереш!

³ Скажіть, хіба це не велика актриса!

⁴ Але як вона чухається! — От дівчина! — І зверніть увагу, як вона зробила оце...

Я вигинаюсь головою і грудьми вперед, а рештою корпусу силкуюсь показати «відліт».

— Іменно відліт! C'est le vrai mot! Vidlitt! magnifique!¹

— От так селюк! сидить собі, сидить у глушині, та й видумає!

— Messieurs! Не говоріть так легко про нашу глушину! У нас там одна помпадурша є, то в неї відліт! Je ne vous dis que ça!²

Я збираю пальці до купи і цілую кінчики.

— Ну, все-таки, проти Шнейдер...— сумнівається статський радник.

— Та хіба я про Шнейдершу!.. Schneider! mais elle est unique!³ Шнейдер... це... це... Але ж я вам скажу, і помпадурша! Elle ne se gratte pas les hanches,—c'est vrai! mais si elle se les grattait!⁴ я не ручусь, що й ви... Офіціант! чотири пляшки шампанського!

Далі йдуть ще чотири пляшки, потім ще чотири пляшки... шунок відмовляється вмщати, у грудях давить. Я повертаюсь додому о п'ятій годині ночі, стомлений і такий затуманений, що тільки-но встигаю лягти в постіль, як одразу ж засинаю. Але я не без гордощів усвідомлюю, що цього числа я був справді п'яний не з п'ятої години дня, а тільки з п'ятої години ночі.

На другий день, до іншого товариша — цей уже не просто статський, а дійсний статський радник.

— Уже дійсний статський!!

— Так, серце моє, дійсний. Хвалити бога, начальство бачить мої труди, і цінує їх.

— Та ж так, чого доброго, ти...

— І зовсім не дивно. Тепер, серце моє, люди потрібні, а мої правила такі відомі... Enfin qui vivra — verra⁵.

Сказавши це, він підняв ногу, наче інстинктивно кудись її заносив. Потім, ніби збагнувши, що серйозно розмовляти зі мною, провінціалом, не личить, спитав мене:

— Сподіваюсь, ти бачив Шнейдер?

— Учора, із старими товаришами були.

¹ Це справжнє слово. Відліт! чудово!

² Цим усе сказано.

³ Але вона незрівнянна.

⁴ Вона не чуває собі стегон,—це правда, але якби вона їх почухала!

⁵ Нарешті, поживемо — побачимо.

— Це в «Barbe bleue»? Délicieuse! ¹ правда ж?

— Comme elle se gratte les hanches et les jambes!²

— N'est-ce pas! quelle fille! quelle diable de fille! Et en même temps, actrice! mais une actrice... ce qui s'appelle—con-sommée!³

— А ти помітив, як вона церемоніальним маршем до вінця пройшла!

Я берусь наслідувати Шнейдершу в особах, але при першій же спробі закинути ногу на плече спотикаюсь і падаю.

— Ну от! ну от! — сміється мій друг: — це добре, що ти так твердо запам'ятав, але навіщо повторяти неповторне! En imitant l'inimitable, on finit par se casser le cou.

— Mais comme elle se gratte! dieu des dieux! comme elle se gratte!

— Ah! mais c'est encore un trait de génie... ça! ⁴ Зверни увагу: кого вона грає? Вона грає просту, наївну селянку! Une villageoise! une paysanne! une fille des champs! Ergo...

— Mais c'est simple comme bonjour!⁵

— От сьогодні, наприклад, ти побачиш її в «Le sabre de mon père» ⁶ — тут вона не тільки не чухається, а навіть вразить тебе своєю величчю! А чому? тому, що цього вимагає роль!

— На жаль, я не маю на сьогодні квитка!

— Пусте! Треба, щоб ти побачив цю п'єсу. Ви — люди вемства, mon cher, і наш прямий обов'язок — це старатися, щоб ви все бачили, все знали. От що: у нас є ложа, і хоч ми там учотирьох, та вже для тебе потіснимось. Я хочу, неодмінно хочу, щоб ти бачив, як вона співає «Dites-lui!» ⁷ Я навмисне кажу: «щоб ти бачив», бо мало це почути, це справді бачити треба! А тепер ходім обідати, mais soyons sobres, mon cher! parce que c'est très sérieux, ce que tu vas voir ce soir!⁸

¹ «Синій бороді»? Чудово!

² Як вона чухає собі стегна й ноги!

³ Правда ж! Яка дівчина! Яка бісова дівчина! І в той же час актриса! Ну, актриса... що називається — завершена!

⁴ Повторяючи неповторне, кінчають тим, що скручують собі в'язи.

— А як вона чухається! бог богів! як вона чухається!

— Ах, але тут ще геніальна риса... ось!

⁵ Селянку! Селянку! Дочку полів! Отже...

— Та це просто, як день.

⁶ «Шабля мого батька».

⁷ «Скажіть йому!»

⁸ Але будьмо тверезими, любий мій! бо те, що ти побачиш цього вечора, дуже серйозне.

Ми обідаємо вп'ятох. Випиваємо по чарці хересу, по склянці доброго лафіту і по пляшці шампанського на брата — і тільки.

Я не стану описувати враження цього чудового вечора. Вона знемагала, танула, звивалася і так стрясала «відльотом», що товариші мої, дарма що всі четверо були дійсні статські радники, знемагали, танули, звивались і стрясали зовсім так само, як і вона.

З театра — до Бореля.

— Ну, що скажете, любий провінціал?

— Справді, messieurs, це... Це, я вам скажу... Це... мистецтво!

— C'est le mot. On cherche l'art, on se lamente sur son déperissement! Eh bien! je vous demande un peu, si ce n'est pas la personification même de l'art! «Dites-lui» — parlez-moi de ça!¹

— І зверніть увагу, messieurs, який у неї «відліт»!

— Vidlitt! c'est le mot! mais il est unique, ce cher provincial!²

Як і напередодні, я вигнувся головою й корпусом уперед.

— Отак! отак! c'est ça! c'est bien ça!³ — кричали дійсні статські радники, плескаючи в долоні.

Навіть борелівські татари — і ті сміялись.

— А тепер, панове, за високу насолоду, яку ви мені дали, дозвольте... Офіціант! шість пляшок шампанського!

Потім ще шість пляшок, ще шість пляшок і ще... Я знову повертаюсь додому о п'ятій годині ночі, та цього разу вже з меншою гордістю усвідомлюю, що хоч і не з п'ятої години дня, а все-таки ось уже другий день лягаю в постіль стомлений і з важкою від винних випарів головою.

Так триває десять днів. Вранці вставання й потягання до третьої години; потім одвідування давніх товаришів і обід з помірною випивкою; потім Шнейдерша і вечеря з випивкою надмірною. На одинадцятий день я підходжу до дзеркала і бачу, що очі в мене налиті і зовсім круглі. Значить, знову до ручки дійшов.

¹ Це справжнє слово. Шукають мистецтва, бідкаються, що воно занепало! То ось я питаю вас: хіба це не саме втілення мистецтва? «Скажіть йому» — знайдіть щось подібне!

² Відліт! ось справжнє слово! але він незрівнянний, цей дорогий провінціал!

³ Так, так! саме так!

«Чи не забратись мені, поки не пізно, у затишок рязансько-козловсько-тамбовсько-воронезько-саратовського клубу?» — мелькає у мене в голові. Але думка, що я майже місяць живу в Петербурзі, нічого не бачив, крім Єлисеєва, Дюссо, Бореля і Шнейдер, гризе мене.

— Ні,— думаю: — спробую ще! Принаймні дізнаюсь, що таке сучасне петербурзьке життя!

Прийнявши це рішення, прямую у воронінські бані, де парюсь, поки не почуваю себе цілком тверезим.

Потім, на цілий день залишаюсь дома, щоб привести до ладу свій шунок. І тільки на другий день, свіжий і бадьорий, починаю новий ряд походеньок.

II

Що ж таке, одначе, «життя»?

За три тижні з лишком я проробив усе, що, за звичайним кодексом про «життя», слід проробити, щоб мати право сказати: я жуїрував, тобто жив. Я виконав «buvons» — бо жодного дня не лягав спати тверезим; я виконав «chantons et dansons» — бо стоїчно витримав аж десять вистав «avec le concours de m-lle Schneider»¹, нарешті, я не можу сказати, щоб не було за цей час дечого і в розумінні «aimons»... А в результаті, все-таки, мушу визнати, що не тільки «життя», але навіть і жуїрування тут не було ніякого. Мало того: по закінченні всього цього життєвого процесу я переживаю якесь надзвичайно дивне почуття. Мені здається, що весь цей час я провів в одиночному ув'язненні!

І справді, це було не більш, як одиночне ув'язнення, тільки в особливій, своєрідній формі. Провести, на протязі двох тижнів, усі свідомі години в устричній залі Єлисеєва, серед кадиків та іконописних людей — хіба це не одиночне ув'язнення? Провести ще десять днів у товаристві дійсних статських кокодесів*, віч-на-віч з явною нісенітницею, як-от «Le sabre de mon pége»,² з нісенітницею без початку, без кінця, без середини — хіба це не одиночне ув'язнення? Якщо перша ознака, за якою ми усвідомлюємо себе членами людського суспільства, є жива людська мова, то хіба я відчував на собі її вплив? Правду кажучи, все, що я відчував у цьому

¹ «З участю м-ль Шнейдер».

² «Шабля мого батька».

розумінні, обмежувалось ось чим: я байдуже стрясав повітря, я слухав мову без підмета, без присудка, без зв'язки, і власна мова моя не мала, ні підмета, ні присудка, ні зв'язки. «От коли б», «ну, тоді б уже» — це ж такого роду словосполучення, які я міг би з тим же успіхом виголошувати і в одиночному ув'язненні. Невже ж я без натяжки можу твердити, що мене оточувала справді людська громада, коли в моєму способі життя не було навіть зовнішніх ознак громадськості? Ні, це були не більш як люди стіно-подібні, що мали такі самі розмовні засоби, які мають і стіни одиночної камери. Це було не товариство у справжньому значенні цього слова, а саме одиночне ув'язнення, в яке, через недогляд начальства, вдерлося шампанське з устрицями, співами і танцями.

А тимчасом кодекс, що формулює життя словами: *buvons, dansons, chantons et aimons*¹ — вигадали не ми. Він існує з давніх давен, і цілі покоління вдовольнялися ним, не думаючи ні про що інше, і не бажаючи нічого більше. Чому ж він остогид мені за двадцять чотири дні, а достославним моїм предкам здавався кращим за всякий едем? Чому мої пращури могли все життя, без будь-якої шкоди, віддаватися культові «*buvons*», а я не можу витримати й місяця, щоб у мене не розсаджувалась голова, щоб очі мої явно не викрили мене у нетверезій поведінці, щоб мені самому, нарешті, моя власна персона певною мірою не спротивилась? Чому дідусь Матвій Іванович, перед яким дівка Палажка щовечора, день у день, стрясала плечима і стегнами, не тільки не нудьгував від її убогого репертуару, але так і помер, не натішившись ним досита, а я, хоч передо мною стрясала стегнами сама Шнейдерша, за якихось десять днів відчув таку ситість, що хоч у зашморг лізь?

Я добре пам'ятаю дідуса Матвія Івановича. Це був старик високий, широкоплечий, бадьорий, дужий, рум'яний. Він уставав рано, ніколи не ніжився і не потягувався, але зразу вдягався, виливав на голову глек холодної води, випивав коряк і вирушав на далеке полювання. Там, між полюванням, випивалося достобіса, і основою випивки завжди був спирт. Очевидно, тут було від чого очманіти найміцнішому організмові, але старик повертався додому не тільки без якихось ознак пересичення, а з явним наміром випити достобіса і за обідом. По обіді він давав хропака години на три, потім випи-

¹ Пиймо, танцюймо, співаймо і кохаймо!

вав «десертну»; вислухавши старосту, йшов до зали. Там його чекали покоївки, з дівкою Палажкою на чолі, і починалось безперестанне стрясування стегнами, все в одному і тому ж тоні, з одними й тими самими примовками, сьогодні як учора. Як палкий любитель стрясань, дідусь, певна річ, не міг ні встати, ні всидіти, і тому: притупував, пританцьовував, підносив по чарці, сам випивав по дві, і так проводив час до вечері. Під час вечері вів статечну розмову з гостями, якщо вони приїжджали, або з домашніми, коли гостей не було, і випивав з таким розрахунком, щоб мати можливість зразу ж заснути і зовсім не бачити ніяких снів. І розрахунок ніколи не обманював його: він спокійно засинав аж до ранку, і тоді знову повторювався вчорашній день з тією ж випивкою, з тим же полюванням і тими ж стрясуваннями.

А от дядечко в мене був, то у нього в кожній кімнаті було по шафці, а в кожній шафці по графинчику, і весь свій час він проводив так: в одній кімнаті походить і вип'є, потім у другій походить і вип'є, аж поки не обійде весь дім. І ані найменшої нудьги, ані найменшого невдоволення життям!

Десятки років минали в цій одноманітності, і ніхто не помічав, що це — одноманітність, ніхто не жалувався ні на пересичення, ні на головний біль! У баню, звичайно, ходили й раніше, але не для того, щоб витверезитись, а скуштувати, яка на смак горілка, коли людина п'є її зовсім гола й окутана цілою хмарою гарячої пари.

Припустимо, що за давніх часів, як кажуть, на Русі народжувались богатирі, яким за іграшку було випити штоф горілки, зігнути підкову, переламати карбованця; але ж річ не в тому, що людина могла робити такі подвиги і не луснути, а в тому, як вона могла не луснути з нудьги?

А от мені нудно. Я п'ю у Єлісеєва вино перший сорт, а мені здається, що є ще якесь вино, вже щонайпершого сорту, і мені його не дають; я дивлюсь на Шнейдершу, а мені здається, що є ще якась обер-Шнейдерша, і що от коли б на ту обер-Шнейдершу подивитися, то це дійсно... Де б я не був, скрізь мене гнітить думка, ніби ще є щось таке, що необхідно було б здобути, але в чому полягає це щось — от саме цього я формулювати й не можу. Я процвітав під захистом рязансько-козловсько-тамбовсько-саратовського клубу — і знемагав від нудьги; я втішався промовама земських авгурів — і знемагав від нудьги; нарешті, приїхав до Петербурга — і знову знемагаю від нудьги. Скрізь чогось бракує, ніби все життя не справжнє. І вино не справжнє, і Шнейдерша не

справжня, і пісні не справжні, і любов не справжня, і авгури не справжні, і їх промови не справжні. Одним словом, життя іде мов погана театральна вистава. Начебто ось найняли акторів з Александринки і сказали їм: грайте комедію. Ну, вони й сукають уві сні мотузки за чималу винагороду.

Чому дідусь Матвій Іванович міг жуїрувати так, що це жуїрування не приводило його до мізантропії, а я, його потомок, не можу скуштувати ніякого плоду без того, щоб цей плід відразу ж не видався мені прісним до огиди? Чи тому, що в превеселе життя Матвія Івановича входив якийсь особливий, нам невідомий елемент, якого тепер немає і який навіть одноманітності надавав певної осмисленості? Чи тому, що ми, потомки дідуся Матвія Івановича, кращі й розвиненіші за нашого пращура, що наш кругозір трохи ширший, і що, внаслідок цього, ми не можемо задовольнитися тими дешевими розвагами, які тишили наших предків?

Питання ці якось мимоволі спали мені на думку в часи мого витвердження після походеньок з дійсними статськими кокодесами. Оскільки, до повного налагодження шлунка, робити мені було зовсім нічого, то вони заповнили мене до такої міри, що я цілий вечір лежав на дивані і все думав, усе думав. І мушу признатися, що результати цих дум були для мене не дуже втішні.

Елементи, які могли відтіняти зовнішню одноманітність життя дідуся Матвія Івановича, були такі: по-перше, дворянський інтерес, по-друге, усвідомлення владності, по-третє, інтерес сільськогосподарський, по-четверте, моціон. Постараюсь роз'яснити тут, яку роль відігравали ці елементи в тому загальному тоні життя, який тогочасною мовою називався жуїруванням.

Що не кажіть про дворянський інтерес, а він існував. Зміст цього явища був нескладний і фальшивий (тим-то воно й зникло так легко), але що саме явище було дуже реальним — в цьому не може бути сумніву. Це за нашої пам'яті дворянські зібрання були бурхливі й багатолюдні, і хоч предметом їх була охорона тільки одного єдиного права*, але це єдине право мало таку здатність проймаєти і забарвлювати все, що до нього доторкалося, що само по собі становило, так би мовити, цілий пантеон прав. Кажуть, що це було погане і шкідливе право, і я, звичайно, не заперечуватиму проти цього. Але я веду мову не про достоїнства права, а про те, в якій мірі воно могло бути підмогою для життя. Дідусь Матвій Іванович недаремно не пропускав жодного зібрання, недаремно

періодично через кожні три роки бушував у губерньському місті. Бушування було для нього не метою, а символом. Він був свідомий того, що є представником свого права, і на підставі цього права віддавався всякого роду розгнузданості, цілком певний, що все минеться йому безкарно. Розгнузданість і безкарність були два поняття, які йшли разом і взаємно одне запліднювали. Розгнузданість тишила грубе почуття сама по собі, а безкарність примножувала втіху від розгнузданості і надавала їй певної пікантності. Гляньте: всі люди ходять обережно і відступають набік, а тільки дідусь Матвій Іванович в усякий час мчить, мов вихор по вулицях, розбиває впень поліцію і трощить у трактирах посуд! Як собі хочете, а таке володіння монополією розгнузданості не могло не лести почуттю людини, що не мала особливого витонченого розвитку...

Самі по собі взяті, такого роду втіхи, навіть в очах найгрубіших людей, не могли здаватися ні дуже різноманітними, ні дуже розумними. Я думаю, що безперервне їх повторення вкинуло б навіть дідуся в таку ж нудьгу, як і мене, коли б тут не було спонукальної думки про якісь, нібито, права. Але в тім-то й річ, що ця спонукальна думка давала себе знати на кожному кроці, нагадувала про себе щохвилини. Відомо, що наші предводителі дворянства вважали за свій обов'язок пікіруватися з губернаторами і навіть часом підставляти їм ногу. Якби хто-небудь узяв на себе клопіт докладно написати історію цих пікіровок, вийшла б дуже цікава історія, і з неї кожен побачив би, що це був просто нерозумний звичай, з приводу якого можна тільки розвести руками. Обидві сторони лаялись в буквальному розумінні цього слова, лаялись несвідомо, безпричинно, просто через те, що здавна так уже повелося. Але ж справа не в тому, дурний чи розумний був зміст пікіровки, а в тому, що ось ні один курчин син не сміє її вести, а я, ім'я рек, веду—і горя мені мало. Звичайно, і це знов-таки вносило в життя наших пращурів дурість сугубу, але оскільки це була дурість упереджена, то вона мимоволі набирала всіх властивостей переконання. Що може бути безглуздішим, як стягти скатертину з цілком сервірованого стола, а, проте, для людини, що робить такі діла, це не просто дурниці, а молодецтво і навіть своєрідний рицарський подвиг, в основі якого лежить переконання: *інші* повз цей самий стіл пробираються боком, а я підходжу і просто стягаю з нього скатертину. Таким чином, натішившись досхочу в губернії, тобто сповнивши нечуванім галасом зібрання

і нечуваною гульнею гостиниці, нап'їкувавшись з губернатором і кинувши подачку іншим чинам, наші пращури повертались у свої дворянські гнізда і віддавались там дворянським розвагам. Розваги ці докладно змальовані гище, при описові дня дідуся Матвія Івановича, і невибагливість їх очевидна для кожного. Але, незважаючи на цю невибагливість, думка, що вони дворянські, відігравала роль масла, підлитого у вогонь. Людина оберталася в зачарованому колі, день у день, на один і той самий манір, але не журилась і не нарікала на долю, бо ж була переконана, що обертатись таким чином — її *право* і, в той же час, її обов'язок. Та й чи самих тільки пращурів наших підтримувала така думка при відбуванні нудного процесу життя? Підійть далі, пригадайте всілякі прийоми, церемонії і присідання, якими кишить світ, і ви пересвідчитесь, що причина, внаслідок якої вони так уперто підтримуються, не стаючи осоружними для самих учасників в них, полягає саме в тому, що в основі їх неодмінно лежить хоч подоба якогось уявлення про право і обов'язок.

До того ж наші пращури у згаданому вище *своєму праві* вбачали твердиню, і вбачали її не без підстав. Дідусь Матвій Іванович розумів дуже чітко, що коли він твердий у вірі, то ніхто не тільки не зачепить його, але й не може зачепити. Він був свідомий того, що сам є твердинею, і короточасні капризи його з губернатором були не більше, як взаємне розважання двох твердинь. А що останньому це було так само добре відомо, як і дідусеві, то він, звичайно, остерігся б сказати, як це робиться в країнах, де особливих твердинь за штатом не заведено: я вас, шановний добродію, туди турну, куди Макар телят не ганяв! бо дідусь на такий реприманд, нітрохи не вагаючись, відказав би: ви не насмілитесь цього зробити, бо я сам государя мого відставний підпоручик! І губернатор напевно прикусив би язика, бо дідусева твердість у вірі була така, що стала навіть прислів'ям. Пригадаймо, що в ту пору не було ні емансипацій, ні вільної праці, ні вільного продажу горілки, і взагалі нічого такого, що поселяє в людській совісті розлад і зароджує в людині сумні думи про несталість щастя. А коли немає в житті розладу, то людина, навіть без будь-якого тиснення фанатизму, має віру сильну і пристрасну. Вона дивиться в одну точку, навколо якої розташовує й усі інші подробиці життя. А що ця точка не тільки існувала для наших пращурів, але й становила цілий пантеон, то людина, переконана, що вона стоїть у самому центрі храму слави, цілком природно, мирилася з деякими його вадами, як-от одно-

манітність дарованих ним утіх. І полювання, і дівку Палажку, що потрясає стегнами, і навіть ходіння по кімнатах, прикрашених шафками з графинчиками,— все це терпіли не ремствуючи, бо в усьому цьому вбачали символ, за яким крилась ідея про *право і обов'язок*.

Ми, потомки дідуся Матвія Івановича, ніяких такого роду інтересів не маємо. Ми якось раптом сторопіли і переконались, що у нас від *нашого* права не лишилося й крихти. Зібрання наші малолюдні; ми не пікіруємось, бо пікіруватись на манір пращурів не маємо вже приводу, а як пікіруватись на новий манір—ще не придумали. З другого боку, ми не здираємо скатертин із сервірованих столів, не розважаємося стрясаннями доморощених Палажок, бо це надто дорого коштує. Для того, щоб мати хоч примару тих розваг, якими тішилися наші пращури, ми мусимо їхати в Петербург і там, у складчину по два карбованці з рила, облизуватись на Шнейдершу, qui se gratte les jambes et les hanches. Але ж Шнейдерша — здобуток загальний, а при загальнодоступності втіхи від неї хто ж із нас може сказати: це *моя* Шнейдерша! як бувало казав дідусь Матвій Іванович: це *моя* Палажка! А в можливості таких вигуків і полягає таємниця живучості тих нехитрих розваг, які випадають на долю нам. Вдумайтесь у зміст цього вигуку, прислухайтесь до тону, яким він сказаний, — і ви пересвідчитесь, що тут звучить щось більше, ніж просто вдоволення розгнузданість. Ви відчуєте, що Палажка була для дідуся не просто Палажкою, а уособленням *його права*; що він, потішаючи своє око її стрясаннями, мав не на два карбованці з рила втіхи, а вважав задоволенням своє почуття дворянина. А ми що? Ми навіть m-lle Філіппо* не можемо примусити заспівати «L'atouig — ce n'est que cela»¹, якщо цієї пісеньки немає в афішах. Та коли б і мали можливість примусити — що з того? Чи, може, є в нас, крім m-lle Філіппо та її пісеньок, і інші які-небудь інтереси, як, наприклад: вечеря з шампанським у Дюссоб, устриці з шампанським у Єлісеєва і номер у готелі для спочинку від нічного пияцтва?

Зрозуміло, що ми розчаровані і ніде не можемо знайти собі місця. Ми не створили собі ні нових інтересів, ні нових способів жуїрувати життям, ні того, ні другого. Старі інтереси зникли, а старі способи жуїрувати життям лишилися цілком тими самими. Очевидно, що, за такого стану речей, не

---

¹ «Кохання — це ось що».

допоможуть нам ніякі кривляння, хоч би вони виконувались навіть з талановитістю m-lle Schneider.

Другим елементом, що відтіняв життя, було усвідомлення владності. Щоб зрозуміти всю вагу цього елемента, уявіть собі безсребренника квартального наглядача, зобов'язаного з ранку до вечора порядкувати на базарі і залиште при ньому тільки солодке усвідомлення виконаних обов'язків. Напевно він у найкоротший строк вийде у відставку. Даруйте, — скаже, — заради чого тут колотитися! і грошей не збирати, та ще якихось обов'язків пильнувати! Хіба з ними, чортами, так можна! Але скажіть тому ж таки квартальному: друже мій! на тебе покладені важливі й нудні обов'язки, але для того, щоб виконувати їх не було надто огидно, дається тобі в руки влада — і ви побачите, як він піднесеться духом і яких натворить чудес! Гай-гай! хоч яким малопродуктивним є заняття, формульоване виразом «крутити в баранячий ріг», та коли нема інших занять, при страшенній одноманітності загального тону життя, і воно освіжає. Дідусь Матвій Іванович казав: коли я йду, то земля під мною дрижить — і радів з цього. Звичайно, це була радість нерозвиненої людини, але це була щира, справжня радість, і відкидати можливість її нема ні найменшої підстави.

Є насолода і в дикості лісів,

сказав поет, а дідусь мій, із свого боку, міг додати: є насолода і в шмаганні, розуміючи під цим, проте, не самий процес шмагання, а принцип його. Звичайно, ми, з почуття чемності, відкидаємо такого роду втіхи, та оскільки вони існували за нашої пам'яті, то розуміти їх все-таки можемо. Якщо ми тепер і усвідомлюємо, що бажання панувати над ближніми є ознака розумової і моральної грубості, то здається, що усвідомлення це прийшло до нас шляхом тільки теоретичним, а в глибині душі ми й тепер навряд чи далеко пішли від цієї грубості. Кожен уголос глузує з потягу до владності, але кожен-таки сам собі каже: а проте, коли б тільки пустили, якого б я шелесту наробив! Я думаю навіть, що більшість наших злигоднів через те буває, що нам нема над ким і нема над чим панувати. А дідусеві Матвієві Івановичу було над ким і над ким попанувати, і він почував себе в цьому відношенні не п'ятим колесом до воза і не відставним кози барабанщиком. Дивиться він, наприклад, на дівку Палажку, як вона виламується, і в той же час якщо не формулює, то всім еством усвідомлює: я в цієї Палажкою що хочу, те й зроблю: схо-

чу — косу обстрижу, схочу — за Антипку-пастуха заміж віддам.

— Палажко! хочеш за пастуха Антипку заміж!

— Змилуйтесь, пане! чим же я завинила? здається, стараюся!

— Ну, Христос з тобою! танцюй!

І Палажка ще завзятіше, ніж раніше, бралася руками в боки, стрибала, крутилась, вищала, а дідусь поглядав на її танцювальні пароксизми, і думав сам собі, а добре ж я її, поганку, налякав!

І таким чином, у загальну одноманітність життя прокрадалась нова стихія, яка її пожвавлювала і скрашувала.

Ми, потомки дідуся Матвія Івановича, не маємо навіть такого сорту пожвавлюючих епізодів.

— *Ми курку не можемо скривдити!* — та parole!¹ — говорив мені цими днями мій друг Сеня Бірюков: — поясни ж мені, ради Христа, якого роду роль ми відіграємо у природі!

І я нічого не міг ні заперечити, ні пояснити, бо знаю, що, за усталеним на вулиці поняттям, владність, дійсно, рівнозначна можливості крутити в баранячий ріг, і що в цьому розумінні ми справді ніякої влади не маємо. Чи, може, ми маємо її в якому-небудь іншому розумінні?.. *Risum teneatis, amici!*²

Але якщо таке переконання про втрачену владність уже вкоренилося в нас, то, очевидно, нам лишається нести тягар життя без будь-якого усвідомлення, що ми що-небудь можемо, і, навпаки, з цілковитим і гірким усвідомленням, що з нами все зробити можна. Ми так і чинимо. Звичайно, з нашого боку це дуже велика добродішність, і ми маємо-таки право утішати себе думкою, що далі від владності — далі від зла; але ж ідеться не про ті чесноти, які заперечним шляхом дуже легко дістаються, а про ту нудьгу, про ті життєві невідгоди, які становлять природний наслідок усякої страдницької добродішності. У мене був дуже добродішний дядечко, який служив засідателем у суді і якому, саме за добродішність його, звеліли подати у відставку. Я добре пам'ятаю, що коли це трапилось, то не тільки сам дядечко, а й усі рідні були такі схвильовані, що й не описати.

— Мухи не скривдив! — казав дядечко.

— Мухи не скривдив! — вигукували рідні.

¹ Слово честі!

² Не смійтесь, друзі!

— Мухи не скривдив! — шепталися між собою дворові.

— Мухи не скривдив! — говорили дядечкові товариші по службі.

Це було, справді, солодке усвідомлення; але скінчилося все-таки тим, що дядечко ж мусив усіх, хто приходив до нього висловлювати співчуття, частувати горілкою та пирогом. Так він і помер із солодкою певністю, що не скривдив мухи і що за це, саме за це, мусив вийти у відставку.

Чи не це саме явище повторюється тепер зі мною? Дідусь Матвій Іванович скривдив багато кого — і жив! Я, його внук, присягаюся честю, справді мухи не скривдив — і почуваю себе у відставці від життя! За що?

За що? вникніть у це питання; згадайте, що його повторюють багато тисяч людей, і поміркуйте, якими мають бути люди, не заклопотані ніякими іншими питаннями, крім: за що?

Третя підмога — інтерес сільськогосподарський. Треба визнати, що інтерес цей, за часів дідуся, був обставлений дуже рутинно і сам по собі цікавив наших предків дуже мало. Але вони самими умовами життя були поставлені в центрі господарської метушні, і тому, хоч-не-хоч, не могли лишатися непричетними до неї. Не було мови ні про поліпшення, ні про переваги тієї чи іншої системи, ні про заміну людської праці машинною (про винятки, звичайно, я не говорю), але була нескінченна ходня, безугавне галасування, спонування і підстьобування в усіх видах і, нарешті, та в'їдлива причіпливість, яка поклала основу прислів'ю: хазяйське око товар живить. Це «хазяйське око» дуже мало бачило, але дивилося, справді, багато, і цього було досить, щоб заповнити час всілякими розпорядчими подробицями. Наші пращури не господарювали у власному розумінні цього слова, а «питали». Дідусь Матвій Іванович так міркував: розпорядитись роботами — справа прикажчика й старости, а моя справа — з них «спитати». І справді, «питав» багато, хоч у цьому «питанні» перше місце, звичайно, належало випадкові. Поїде бувало дідусь бігунцями на оранку, наїде на огріх або на грудку незачепленої бороною землі — і «спитає». Піде на тік, набере в жменю полови, побачить у ній невивіянні зернята — і знову «спитає». Все в цьому господарюванні було побудоване на випадку, на тому, що дідусь набирив ту, а не цю жменю полови; але цей випадок становив один з тих життєвих епізодів, сукупність яких змушувала говорити: у сільському господар-

стві ніколи вгору глянути; сільське господарство таке діло, що тільки на хвилинку ти від нього відвернись, то воно тебе карбованцем по кишені б'є. Припустимо, що це була само-омана, але ж питання не в тому, правильно чи неправильно дивиться людина на діло свого життя, а в тому, чи є в неї хоч яке-небудь діло, біля якого вона може держатися. Дідусь, наприклад, вважали одним з найкращих господарів у губернії, а тимчасом я напевно знаю, що він ні бельмеса не тямив у господарстві, тобто орав і сів там (землі, мовляв, удо-сталь, робочі руки дармові — все-таки хоч півтори зернини та вродить!), де тепер жодна тямуща людина орати й сіяти не буде. Але він умів «питати», і в цьому полягала вся таєм-ниця його репутації. І ця потреба «питати» не зосереджува-лась на самому господарстві, а супроводила його всюди, за-барвлювала всю іншу його діяльність, надаючи їй характе-ру безугавної метушні. Він скрізь «питав», скрізь вика-зував себе енциклопедистом. І хоч ця метушня, кінець кінцем, не створювала й сотої частки того, що вона могла б створити, якби була застосована більш осмислено, але вона допомагала жити і до певної міри відтіняла ту річ, яка відома під іменем жуїрування, і яку, без цих допоміжних засобів, слід було б назвати смертельною нудьгою.

Ми, потомки дідуся Матвія Івановича, абсолютно ніяких господарських інтересів не маємо. Навіщо, питаю я вас, піду я на поле або на тік? З кого я «спитаю»? Адже і в мене, так само, як і в дідуся, крім «питання», ніяких інших засобів розпоряджатися в галузі сільського господарства немає. То-му, коли мені часом і трапляється заблукати на тік, то я зов-сім не дозволяю собі доторкнутися ні до половини, ні до прові-яного зерна. Навіщо? адже цікавість ця тільки роз'ятрить мої рани! І заочно я цілком певен, що провіяне зерно має в собі половину половини, а навпаки, половина має в собі половину невивіяного зерна — навіщо ж мені пересвідчуватись у цьо-му? Краще я вже сидітиму та зітхатиму. Зітхати — це моє право, і я з тим більшим захопленням користуюсь ним, що це єдине право, яке я сам здобув і якого ніхто в мене не відбере. Справді, чи не прикро: я не тільки не менше за дідуся розуміюсь на сільському господарстві, а навіть трохи більше, тимчасом дідусь щороку ставив ціле місто скирт, а в мене на току тільки дві скирточки стоять, та й ті якісь обскубані й похилені набік. А все чому? А тому, шановні панове, що як у мене, так і в дідуся, головна основа сільськогосподарських розпоряджень все-таки не що інше, як система «питання», з

тією тільки різницею, що дідусь міг «питати», а я не можу. Отже, мені й хазяйнувати нема чого, а треба все покинути і якнайшвидше їхати в столичне місто Петербург і там утішатися пісеньками дівиці Філіппо́, ковтанням у Єлисеєва устриць та нищенням шампанських вин у Дюссоб, аж поки очі не зробляться налитими і зовсім круглими.

Далі, четвертий елемент, що відтіняв життя, — моціон... Але права на моціон, як видно, і ми не втратили, а тому я й залишаю це питання без розгляду. Не можу, одначе, не зауважити, що і цим правом ми користуємось надто обмежено, бо, власне кажучи, і ходити нам нема куди і нема для чого, просто ж іти світ за очі — все ще якось совісно.

Таким чином, питання, чому нас так швидко втомлюють ті нехитрі розваги, які анітрохи не пересичували наших предків, почасти з'ясовується. Але, написавши викладене вище, я мимоволі запитую себе: невже перо моє накреслило апологію добрих старих часів — апологію тих патріархальних відносин, які так мальовничо виявлялися в кріпосному праві?

Не лякайся, одначе, о, надто ліберальний читачу! Мова йде зовсім не про те: Шкода не кріпосного права, а шкода того, що право це, хоч воно й скасоване, ще живе в серцях наших. Відрікшись від нього зовні, ми не виробили собі ні бадьорості, що є першою ознакою звільненої від пут людини, ні нових поглядів на життя, ні більш вибагливих вимог до нього, ні нового права, а просто заспокоїлись на самому формальному визнанні факту скасування. Хіба цим сказано все? Хіба це кінець, а не початок?

Далі, я полишаю кожному, на власний розсуд, розв'язати друге з поставлених вище питань: наскільки ми кращі за наших пращурів і наскільки ми зуміли розширити наш кругозір? Я ж, із свого боку, можу розв'язати це питання лише таким чином:

Так, ми кращі за наших пращурів. Але кращі не самі по собі, а тому, що ми батьки дітей наших, які безперечно будуть кращі і за наших пращурів, і за нас.

Цілком свіжий і тверезий, я вийшов на вулицю з твердим наміром іти на всі чотири сторони, коли при самому виході, на ганку, мене застукав Прокіп.

— То ось він де! — заgrimів він своїм гавкучим голо-
сом: — ну, батечку, задали ви нам задачу!

Признаюсь, звук цього голосу злякав мене. От, думаю, зараз схопить він мене на оберемок і знову потягне до Єлисеєва.

— Ми думали, що він тишком та нишком концесію висліджує, а він, прошу вас, Шнейдершу вивчає! Бачили, батечку, бачили!

— До речі... а як ваші справи з концесією!

— Хай їм всячина!

Прокіп раптом захвилювався, і кілька секунд я думав, що йому від гніву сперло в горлі дух.

— Ні, ви уявіть собі, яка зі мною штука трапилась, — вигукнув він нарешті:— вся справа була вже налагоджена, і грошей я силу розвіяв, раптом — хлоп рішення: вести від Ізюма залізницю несвоєчасно! Це від Ізюма!

— Гм... так... Ізюм... це...

— Одно слово: Ізюм! Тільки назви, кожен зрозуміє! А хто ж у нас розуміє! ви ось що мені скажіть! Хто розуміє!

Я почував, що Прокіп от-от вдасться в лібералізм, і якимось інстинктивно пролепетав: — *prenez garde... on peut nous entendre...*¹

— Ет! боюсь я їх, чи що! Про мене, скільки хоч підслуховуй! То ось, добродію, які діла в нас робляться!

— Ну, і що ж тепер?

— Тепер я іншу лінію повів. Залізничну справу облишив. Я своє діло зробив, указав на Ізюм — не можна? — тож куди хочеш, хоч до чорта-диявола залізниці веди — тепер моя хата скраю! А я нині по адміністративній лінії гусара запустив. Хочу в губернатори. З такими, скажу вам, людьми познайомився — віддай все і мало!

— А що?

— Та вже шабаш! Одно погано — нудно дуже, та й горілки не подають. Хочете, я вас сьогодні ввечері відрекомендую? Сьогодні в одному місці проект «про знищення» читатимуть.

— Про знищення чого ж?

— Ну... чого? розуміється, всього. І мирові суди щоб знищити, і окружні суди щоб у потилицю, і земство по шапці. Одно слово, щоб широчінь та височінь — і нічого більше!

— Що ви! та це ж ціла революція!

— А ви що ж собі гадали! Ми ж не німці, помаленьку не любимо! Он головорізи, чули, мабуть! — мільйон триста

¹ Стережіться... нас можуть почути...

тисяч голів вимагають, ну, а ми, їм на зло, сорок мільйонів попереків здобути бажаємо!

Сказавши це, Прокіп зайшовся найдобродушнішим сміхом. Цей сміх — справді дуже дорогоцінна якість, бо через неї ніяк немає змоги не примиритися з нашими кадиками. Не можуть вони чинити підступи серйозно, зараз же свої підступи самі на глум візьмуть. А коли хтось і почне серйозничати, то, напевно, таку дурницю бовкне, що зразу ж його блазнем ославлять, і доведеться йому ходити все життя з написом «блазень».

— Одне, цікаво!

— Це й як цікаво! сміхота! Нині прожекти ці в моді: всі пишуть! Один пише про скорочення, другий — про розширення. Недавно один з наших навіть прожект про розстріляння прислав — справді!

— І що ж?

— Мають на оці! Кажуть: гаряченько трохи, проте дещо запозичити можна.

— Виходить, і ви...

— Аякже. І я прожект про розтринькання написав. І мені ж, батечку, пиріжка хочеться! Не пощастило в одному місці — пробую в іншому. Там побуваю, тут прислухаюсь — от, дивись, помаленьку і звикаю фрази закругляти. Я нині по черзі щодня в семи домах буваю, і скрізь тільки те й роблю, що прожекти про знищення вислуховую.

Отак розмовляючи, ми вийшли на Невський проспект і порівнялися з Доміціком.

— Хіба зайти? — сказав Прокіп, — бо я з того часу, як ото ізюмську колію порішили, до Єлисеєва — ні-ні! Хай йому всячина! а в Домініка, я вам скажу, кулеб'яки на гривеника з'їси, та вогню на гривеника-таки ковтнеш — і правий! Тільки ось мерзлого сига в кулеб'яку кладуть — це вже погано!

— Правду кажучи, не хотілося б заходити. Все п'єш та п'єш... Голова якось...

— Та хіба можна не пити! Ось хоч би те місце, куди ми сьогодні поїдемо, хіба наш брат може там хоч одну годину висидіти, не підкріпившись заздалегідь! Нудьга страшена, а розваги — самий чай. Якби, здається, не надії мої на одержання — і хвилини в цьому осоружному місці не лишився б!

Погодився. З'їли по два шматки кулеб'яки; випили по дві чарки горілки.

— Та вже й пообідаймо разом! Тут же, не виходячи,

і виконаємо все, що обов'язок велить! Погано тут годують — це так. І масло гірке, і серветки якісь... особливо он та, в кутку, що ножі витирають нею... Ну, батечку, та ж за карбованчик — не прогнівайтесь!

Одно слово, день пішов своєю чергою.

Увечері Прокіп примусив мене надіти фрак і білий галстук, а о десятій годині ми вже були в салоні князя Оболю-Тараканова.

Раут був у повному розпалі; у вітальні стояв гомін; лакеї безшумно розносили чай і печиво. Нас зустрів господар, який, після перших же рекомендаційних слів Прокопа, промовив:

— Радий. Нам, консерваторам, не завадить якнайчастіше стояти один біля одного. Ми жили ізольовано — і це нас загубило. Наші противники сходились між собою, обмінювались думками — і в цьому обміні знайшли свою силу. Скористаймося ж цією силою й ми. Я тепер приймаю всіх, аби тільки ці всі гармоніювали з моїм напрямом думок; всіх... vous concevez? ¹А втім, сподіваюсь, ви консерватор?

Правду кажучи, я досі так мало думав про те, консерватор я чи прогресист, що мало не розгубився перед цим запитанням. До того ж фраза: «я тепер приймаю всіх» якось дивно покоробила мене. «От, — майнуло у мене в голові, — тварюка! підлещується, приймає, і тут же вважає обов'язком дати відчутти, що в його очах ти не більш як *yci!*» Оце, власне й називається у нас «зближенням». Один приймає в себе другого і думає: «з якою насолодою викинув би я тебе, курчиного сина, за вікно, коли б...», а другий сидить і теж думає: «з якою насолодою плюнув би я тобі, мерзенному чванькові, в обличчя, коли б...» Уявіть собі, що цього «коли б» не існує — який обмін думок раптом відбувся б між співрозмовниками! Можливо, міркування мої пішли б і далі в цьому напрямі, та, на щастя для мене, я зустрів суворий погляд Прокопа і поспішив сказати:

— Mais oui! mais comment donc! mais certainement! ²

Далі мене відрекомендували княгині і якомусь крихітному дідкові (дядькові господаря), що сидів окремо на довгому кріслі і мав вигляд черемиського божка, якому вимазали червоною глиною щоки і, замість очей, вставили ялівцеві ягідки.

¹ Ви розумієте?

² Авжеж! аякже! а звісно!

Картина, що відкривалася перед моїми очима, була така: Господар весь час був на ногах і переходив від однієї групи розмовників до іншої. Це був чоловік досить високий, худий і зовсім рівний; але віку його я й тепер визначити не можу. Скоріше, це був один з тих людей без віку, яких у нинішній час зустрічається досить багато і які, тільки-но залишивши шкільну лаву, вже мають вигляд державних младенців. Фізіономія його мала в собі щось кисло-бундючне; мова й рухи були стримані і немовби гидливі. Очевидно, тут усе трималося майстерною зовнішньою виправкою, що приховувала те внутрішнє спантеличення, яке звичайно властиве людям роздратованим і в той же час не спроможним ясно уявити причину цього роздратування. Таку виправку багато хто вважає за серйозність, і вона становить дуже значний допоміжний засіб зробити кар'єру. Княгиня, жінка показна, дуже вродлива, сиділа за окремим *établissement*¹; навколо нього тулились якісь підтоптані люди, що мали вигляд державних семінаристів. Один з них пояснював на французькому діалекті питання про об'єднання церков, причому злегка торкався й того, в якому відношенні повинна перебувати Росія до догмату про папську непогрішність. Тут же сидів французький *attaché*, з породи брюнетів; він їв княгиню очима і чекав тільки кінця пояснень з церковних питань, щоб, у свою чергу, пояснити княгині мотиви, які спонукали імператора Наполеона III почати мексиканську війну. Гості сиділи і стояли групами по три-чотири чоловіка, і між ними я примітив кілька кадиків, яких бачив у Єлисеєва і які поводитись тепер надзвичайно солідно. В сусідній кімнаті мигтіли жіночі постаті (то були господареві сестри та їхні подруги) впереміжку з безбородими молодими людьми, що мали вигляд сосунців. Часом звідти долітав стриманий сміх, що звичайно супроводить так звані невинні розваги. Я став коло дверей і побачив дивну картину. Посеред кімнати стояв старий француз, який з напівбожевільним виглядом декламував:

Petit oiseau! qui es-tu?²

І потім, від імені пташки, відповів, що вона — *l'envoyé du ciel*³, народилась *dans les airs*⁴ і т. д. Далі ставив знову запитання:

¹ На особливому місці.

² Пташко! хто ти?

³ Вісниця неба.

⁴ У повітряному просторі.

Petit oiseau! où vas-tu?¹

І знову пояснював, що вона летить потішити молоду матір, утерти сльози невинному немовляті, сповнити радіщами серце поета, проспівати в'язневій звістку про його кохану і т. д.

Petit oiseau! que veux-tu?²

— Charmant! — вигукувала молода особа: — monsieur Connot! mais récitez-nous donc quelque chose de Zaïre!

— Zaïre, mesdames, — почав мсьє Конно, стаючи в позу: — c'est comme vous le savez, une des meilleures tragédies de Voltaire...³

Але я вже не слухав далі. Де там! не минуло й чверті години, а мені вже здалося, що тепер саме час пити горілку.

Проте я пересилив себе і поспішив приєднатися до групи, в якій був господар.

— Ваша думка, messieurs, — говорив він: — ось насущна потреба нашого часу; ви — люди земства; ви — справжня консервативна сила Росії. Ви, нарешті, стоїте лицем до лиця з народом. Ми без вас, selon l'aimable expression russe⁴ — ні туди, ні сюди. Тільки тепер починає вияснятися, скільки лиха можна було б уникнути, коли б вислухали *кращих людей Росії!*

— «Улюблених», ваше сіятельство! — запобігливо усмінувся якийсь державний семінарист.

— Іменно «улюблених»! — c'est le mot! Vous savez, messieurs, que du temps de Jean le Terrible il y avait de ces gens qu'on qualifiait d'«izlioublenny», et qui, ma foi, ne faisaient pas mal les affaires du feu tzar!⁵

— А що там у нас робиться, князю, якби ви зволили бачити — чудеса! — доповів шанобливим басом Прокіп: — народ споїли, робітників узяти ніде, господарство занедбали... дивитись, ваше сіятельство, боляче!

¹ Пташко! куди ти линеш?

² Пташко! чого ти хочеш?

³ — Чудово! мсьє Конно! прочитайте ж нам що-небудь із «Заїри»!
— «Заїра», медам, це, як ви знаєте, одна з найкращих трагедій Вольтера.

⁴ За чудовим російським висловом.

⁵ Це справжнє слово! Ви знаєте, панове, що в часів Івана Грозного існували ці люди, яких іменували «улюбленими» і які, хай їм чорт, непогано вели справи покійного царя!

— Не вдавайтесь у розпач... ne perdez pas courage! ¹ Російський народ добрий... au fond, notre peuple est excellent!² А втім, я вже давно все передбачив і виклав у моїй записці про «знищення»... Тепер я закінчую свою другу працю про «знищення», яка, сподіваюсь... На жаль, я не можу сьогодні подати її на ваш суд, бо бракує кількох штрихів. Але в мене є інша невелика праця, яку я, трохи згодом, lorsque nous serons au complet³, матиму честь прочитати вам.

— Ні, ви скажіть, ваше сіятельство, куди це нас приведе?

— Боюсь сказати, проте гадаю, що висловлю нашу загальну думку: ми швидкими, але твердими кроками наближаємось... en un mot, nous dansons sur un volcan!⁴

— Та ще на якому волкані, князю! Це ж чиста гарячка: то посередники, то акцизні, то судді, а тепер навіть усі разом! Звичайно, вам звідси цього не видно...

— Але тим-то ми й просимо вас, messieurs: висловіться! дайте почути ваш голос! Expliquez-nous le fin mot de la chose — et alors nous verrons...⁵ Принаймні, я певен, що коли б кожний поміщик прислав свій проект... mais un tout petit projet!..⁶ погодьтесь, що це не важко! Ви якої про це думки? — раптом звернувся князь до мене...

— Mais oui! mais comment donc! un tout petit projet! Mais avec plaisir!⁷ — поквапливо промовив я, і слідом за цим удався до дуже спритного маневру, щоб непомітно відійти від цієї групи і приєднатись до другої.

— Куди ми йдемо! — гомоніли в цій другій групі: — до чого наближаємось!

— І це та сама Росія, яка, двадцять років тому, цвіла! Pauvre chère patrie!⁸

— Тоді кожен селянин у свята щі з яловичиною їв! пироги! А тепер! спробуйте-но спитати, на скільки дворів припадає одна корова?

¹ Не втрачайте бадьорості!

² По суті, наш народ чудовий!

³ Коли ми будемо в повному складі.

⁴ Одно слово, ми танцюємо на вулкані.

⁵ Роз'ясніть нам суть речей — і тоді ми подивимось...

⁶ Зовсім маленький проект!..

⁷ Так! звичайно! Зовсім маленький проект! З охотою!

⁸ Бідна дорога батьківщина!

— Comment? Comment dites-vous? ¹ — почувся голос господаря: — раніше селяни їли щі з яловичиною?.. vous en êtes bien sûr? ²

— Саме так, ваше сіятельство. У моєму власному маєтку так було. А на храм навіть качок різали!

— Ссс... А тепер, кажете ви, одна корова на кілька дворів!

— Це правда. Та що ж тут дивного, ваше сіятельство! Спочатку посередники, потім акцизні, потім судді. Це ж майже гарячка! Ось ви недавно звідти; що ви про це думаете?

— Я... що ж... я, звичайно... Mais oui! mais comment donc! mais certainement! ³ — пробурмотів я знову поквапливо і зразу ж удався до маневру, щоб як-небудь приєднатись до третьої групи.

— Народ без релігії — все одно, що тіло без душі, — шамкав якийсь сивоголовий младенець: — відніміть у людини душу, і тіло перестає функціонувати, робиться бездушним трупом; так само, відніміть у народу релігію — і він раптом погрузає в пучину апатії. Він перестає обробляти поля, виявляє непошану до старших, і в своїй зарозумілості підвищує заробітну плату до таких розмірів, що й підприємцеві нічого більше не лишається, як покинути свої плодотворні проєкти і йти шукати щастя ailleurs! ⁴

— Куди ми йдемо! ось що ви скажіть нам!

— Без релігії, без авторитетів, без справжнього знання, куди ж можна прийти, крім... Але я не вимовляю цього страшного слова; я просто зажмурюю очі й кажу: Dieu, qui mène toutes choses à bien, ne laissera pas périr notre chère et sainte Russie... ⁵ нашу святу, православну Русь! messieurs!

Тут уже я сам не витримав і промовив:

— Mais oui! mais comment donc! mais certainement! ⁶

Перепинений цим вигуком сивоволосий младенець глянув на мене так здивовано, наче я образив його. Погляд його цілком виразно говорив: qu'est-ce qu'il veut, cet intrus, avec son «comment donc»? Я згадав недавні слова господаря «те-

¹ Як? Як ви кажете?

² Ви в цьому цілком певні?

³ Так! Аякже! Звичайно!

⁴ В іншому місці.

⁵ Бог, який спрямовує все на благо, не допустить нашу дорогу і святу Русь загинути...

⁶ Так! Аякже! Звичайно!

⁷ Чого хоче цей пришелець із своїм «аякже!»

пер ми приймаємо всіх», і в голові моїй знову промайнуло: тварюка! Нічого й казати, що я відразу ж поспішив щасливити своєю присутністю четверту групу.

— Землеробство знищено, промисловість ледве дихає (минулого літа, у повітовому місті, мені треба було пришити гудзик до пальта, і я буквально — à la lettre! — не знайшов людини, яка взяла б на себе цю операцію!), у торгівлі застій... скажіть, куди ми йдемо!

У відповідь чути зітхання.

— А втім, я десять років тому передбачав це. Я вже тоді всім і кожному говорив: *messieurs!* ми стоїмо біля підніжжя вулкана! Стережіться, бо ще крок — і ми опинимось на вершині оного!

— *Mais oui! mais certainement! mais comment donc!* — відповідає хтось за мене, поки я маневрую до п'ятої групи.

— І чого церемоняться з цією паскудною літературою! — чути в цій групі: — це ж, нарешті, нечувано!

— А суд, ваше превосходительство, тимчасом виправдує!

— Ах! цей суд! ось де він у мене сидить! Цей суд!!

— Я, ваше превосходительство, записку склав, де якраз і доводжу, що в літературі нашій, після смерті Булгаріна *, нічого, крім згубного напрямку, не існує.

— Згубне — *c'est le mot!* *C'est un malfaiteur qui tue par sa pauséabonde puanteur!*¹ Я з часів покійного Миколи Михайловича * (*c'était le bon temps!*²) нічого не читаю, але цими днями мені, для курйозу, прочитали п'ять рядків... усього п'ять рядків! І клянусь вам богом, я побачив тут усе: і дискредитування влади, і зневагу до суспільства, і глум з релігії, і космополітизм, і вихваляння соціалізму... *Ma parole! c'était tout un petit cosmos d'immondices de tout genre!*³

— Я, ваше превосходительство, якраз цю саму думку в своїй записці проводжу!

— І добре робите, друже мій! Треба, неодмінно треба, щоб люди бадьорі, сильні рятували суспільство від розтліваючих людей! І яких ще там ідей треба, коли навколо нас усе, з божою поміччю, цвіте і пахощами дихає! *N'est-ce pas, mon jeune ami?*⁴

¹ Ось справжнє слово! Це лиходій, який убиває своїм шкідливим смородом.

² Це були добрі часи!

³ Даю слово! Це був цілий маленький світ гидот усякого роду.

⁴ Чи не правда, мій молодий друже?

Ой, лихо! запитання це знову було поставлено до мене, і я знову не знайшов ніякої відповіді, крім:

— Mais oui! mais comment donc! mais certainement!

На щастя, в цей час у вітальні почулося досить голосне «шш». Я обернувся і побачив, що господар сидить біля одного із столів і тримає в руках списаний аркуш паперу.

— Messieurs, — говорив він: — за бажанням деяких шановних осіб, я наважуюсь передати на ваш суд уривок з розпочатої мною великої праці «про знищення». Уривок цей називається «Як ми ставимось до прогресу?» і я вміщу його в передовому номері однієї газети, яка має цими днями з'явитися в світ...

— Mesdemoiselles! voulez-vous bien venir écouter ce que va lire le prince!¹ — звернулася княгиня до другої кімнати.

Сміх і гомін ушухли; молодь висипала до вітальні.

— Треба вам пояснити, messieurs, що ми, тобто люди консервативної партії, давно почували потребу в друкованому органі. У нас була колись газета, але, почасти за браком енергії, почасти внаслідок деякої хиткості понять, вона змушена була припинити своє плодотворне існування. Тепер ми вирішили видавати нову газету під гумористичною назвою «Гультяй, щоденний консервативно-ліберальний притулок для молодців, що не знають, куди прихилити голову». Ми вибрали цю назву, бо вона цілком у російському, трохи насмішкуватому тоні... N'est-ce pas, messieurs!²

— Через саму назву, ваше сіятельство, скільки буде пренумерантів! * от побачите! — вставив своє слово пан, що хвастав запискою про згубний напрям сучасної російської літератури.

— Отже, messieurs, приступимо.

Як ми ставимось до прогресу?

«Сила доконаних фактів * , без сумніву, не підлягає запереченню. Факт доконаний — отже, не прийняти його не можна. Його не можна не прийняти, бо він є факт, і до того ж не просто факт, а факт доконаний (серед публіки гомін: *quelle lucidité!*)³ Це, так би мовити, підвалина або, краще сказати, азбука, або, ще краще, відправний пункт.

«Отже, факт доконаний!»

¹ Медмуазель! Чи не хочете піти послухати, що читатиме князь!

² Чи не правда, панове?

³ Яка ясність!

«І ми не заперечуємо його, а приймаємо з подякою. Ми з благоговійною подякою приймаємо всі доконані факти, хоч би поява деяких з них здавалася нам прикрою і навіть легковажною (в публіці: *avalez-moi cela, messeigneurs!*¹) Факт доконаний — і ми дякуємо. Ми дякуємо, бо ми вдячні з самої природи, бо наші перекази, заповіді наших батьків, наше виховання, правила, прищеплені нам з дитинства — все, *en un mot*², створило нас вдячними...»

— Pardon! — чути голос старого дядька: — *vous avez fourré là une expression française! Mettez plutôt!*³: — «одним словом...»

— C'est juste, mon oncle!⁴ Отже, messieurs:

«все, одним словом, створило нас вдячними. Ми не можемо не дякувати, так само, як не можемо не принести наші серця на вітвар вітчизни у хвилину небезпеки. Вітчизна в небезпеці — це ми самі в небезпеці! І ми не принесемо їй у дар серця наші! ми поспішимо вітати її ворогів! Ні, ми не зробимо ні того, ні того, бо вітчизна і ми — це щось зовсім неподільне. Це до такої міри не підлягає відокремленню, в розумовому, як і в матеріальному відношенні, що як вітчизна не може існувати без нас, так і ми не можемо існувати без неї. А тому, повертаючись до початкової моєї думки, повторюю: ми дякуємо, бо це є наша натура.

«Тепер розглянемо дещо докладніше, що таке є це священне право дякувати?»

«Дякувати — це фіміам. Це фіміам серця, який лине вгору. Так само, як для того, щоб зрозуміло писати по-російському, треба насамперед і найпереважніше ознайомитися з російською мовою і пам'ятками письменності, так само, повторюємо ми, для того, щоб дякувати, треба мати добре і найвідданіше серце. Але найвідданіше серце не тільки дякує, а й найпереважніше застерігає. Або, краще сказати, не застерігає, в грубому значенні цього слова, а, сповнене почуттям вдячності, заявляє. Ми не заперечуємо доконаних фактів, ми дякуємо, але в той же час заявляємо! Ми заявляємо, бо маємо найвідданіше серце, і тому заява виходить з уст наших не в сумному образі гіркої усмішки, а в прекрасному вигляді усмішки, сповненої довіри. Ми не наслідуюємось виректи з наших уст: доволі! бо не можемо навіть знати, чи справді

¹ Іжте панове!

² Одним словом.

³ Ви ввели там французький вислів! Поставте краще.

⁴ Правильно, дядечку!

є тє доволі, щò нам здається таким. Але ми кажемо: прийміть благоговійний фіміам, який лине з наших сердець і якщо ми помиляємось, то дайте нашій мислительності інший напрям!»

— Encore une fois pardon!¹ — знову озивається дядько: — мені здається, це не зовсім точно! Чи не краще сказати: «дайте інший і, звичайно, такий же благоговійний напрям нашій мислительності»? А ще б краще: нашим мислительним доброзичливостям? N'oubliez pas, mon cher, que vous protestez (ти м'яко постеляєш, але спати на твоїй постелі вельми буде твердо! comme dit un charmant proverbe russe), et tu sais que dans ces choses-là rien n'est à négliger!² (Присутні переглядаються між собою, немовби кажучи: який тонкий старик!)

— Merci, mon-oncle, vous avez touché juste!³ Отже, messieurs, будемо продовжувати у зміненій редакції:

«інший, і, звичайно, такий же благоговійний напрям нашим мислительним доброзичливостям.

«Отже, факт доконаний. Ми всі бачили його здійснення, і серця наші доброзичливо, можна сказати, благоговійно здригалися. Тепер ми лише питаємо себе, чи повинен повторюватись цей тільки-но доконаний факт необмежено? і на питання це дозволяємо собі думати, що коли б поряд з доконаним фактом було поставлено благодійне *тире*, то від цього наші серця сповнилися б не менш благоговійною вдячністю, якою був фіміам, що сповнював їх з нагоди доконаного факту. Ми були вдячні за факт, та ми, звичайно, не менше дякуватимемо і за *тире*, бо, як я сказав уже вище, право дякувати є, так би мовити, найкраще й найпереважніше право, яке ми за собою визнаємо!»

«Доконаний факт — це є мудрість. *Tyre* — це є більш, ніж мудрість: це мудрість в мудрості (*quelle profondeur!*)⁴ Згадаймо з цієї нагоди Наполеона III, а в нинішню хвилину князя Бісмарка. Вони повинні з часом пізнати те, що ми тепер від себе скромно твердимо. Згадаймо ще видатного перетворювача економічних законів Англії, Роберта Піля, але не забудьмо й великого Вашингтона! Скрізь і всюди — закон один, а саме: прогрес — це мудрість стрімлива, що посуває

¹ Ще раз пробачте!

² Не забувайте, мій любий, що ви протестуєте... (як каже чудове російське прислів'я), а ти знаєш, що в цих речах не можна нічим нехтувати!

³ Дякую, дядечку, ви правильно підмітили!

⁴ Яка глибина!

вперед історію; *тире* — це мудрість, яка оглядається назад, яка сковує історію, а не валить її в порох!

«Отже, якщо ми благоговійно просимо поставити *тире*, то не тільки не грішимо проти мудрості справжньої, а навіть найдоброзичливіше доводимо, яка з того постає користь.

«Ми висловили свої думки перед нашими читачами з щирим серцем; сподіваємось, що вони так само поставляться і до нас. Можливо, нас лятимуть ретроgrадами, але ми того не боїмось. Нам нічого боятися, бо ми не ретроgrади. Ми тільки не хочемо бігти вперед стрімголов, бо коли всі побіжать і через те накладуть головою, що може з цього статися, крім передчасної загибелі? Саме цього питання ніколи не ставлять собі панове надто полум'яні прогресисти, але не вадило б час від часу все те собі пригадувати. Ми кажемо: не вадило б, бо ніколи не вадить те, що є само по собі корисним. А що таке пригадування корисне, це безперечно доводить незмірна користь, яку воно дає скрізь і всюди.

«Далі, прощаючись з читачами до наступного номера, в якому постараємось найдокладніше з'ясувати нашу *profession de foi*¹, покликаємо: з нами наше право, а потому, хай буде над нами боже благословення!»

Господар замовк. Серед публіки чулися стримані вигуки: «чудово!» «майстерно!» «*bien écrit et surtout bien pensé!*»²

Але я мало не збожеволів від нудьги. Ніколи я так ясно не усвідомлював, що пора пити горілку, як у цю хвилину. Прокіп, очевидно, стежив за виразом мого обличчя, бо підійшов до мене, як тільки закінчилось читання.

— Ходімо звідси! на тобі лиця немає: нудить тебе чи що! (Він раптом почав говорити мені «ти».)

Ми вийшли: нас огорнула місячна, морозна петербурзька ніч.

— Гайда до Палкіна! — скомандував Прокіп візникові: — я, брат, нині все в Домініка та в Палкіна розважаюся: напої тут міцні. Їсти устриці в Єлисеєва та вечеряти в Дюссоб тоді добре, коли на серці легко. Концесію там виклопотуєш чи на Шнейдершу милуєшся—ну, і тягне тебе до легкого напою. А як наслухаєшся прожектів «про знищення» та «про розстріляння», то на серці зробиться так млосно, так млосно, що ладен би цілу четверть випити, аби тільки знову його до колишнього стану повернути! А як вам статейка?

¹ Символ віри.

² «Чудово написано і особливо добре задумано».

— Гм... так.. стаття... це...

Згадавши про статтю, я так озлився, що не своїм голо-
сом закричав на візника: паняй!

— То ж то, брат, за такі статейки в повітових училищах
штанці скидають, а він ще он як комизиться: «Для того, ка-
же, щоб зрозуміло писати по-російському, треба насамперед
і найпереважніше ознайомитися з російською мовою...» От
і поговорі ти з ним!

Ми проговорили у Палкіна близько двох годин. Зїли
тільки по одному біфштексу, проте випили...

Одним словом, ми вийшли на вулицю, побравшись під
руки. Здається, ми навіть співали пісень.

На другий день уранці, мабуть, для найшвидшого ви-
твердження, Прокіп приніс мені знаменитий проект «про роз-
стріляння і добрі оного наслідки», складений ветлузьким по-
міщиком Поскудниковим. Проект починається із вступу, в
якому автор пояснює, що, хоч він, з часів певної події *, живе
на селі не при справах, та здоров'я його ще таке міцне, що
він і на іншому поприщі міг би досить багато чого «вельми
ретельно і не на сором» здійснити. А коли людина в чому-
небудь переконана, то цілком природно, що в неї виникає
бажання переконати в цьому ж і інших. Звідси спроба роз'я-
снити питання: чому все це діється? а потім і здійснення цієї
спроби у формі пропонованого проекту.

«Чому все це діється?» — звичайно, через брак рятівної
суворості. Якби, наприклад, своєчасно вдалися до розстрі-
ляння, то і суспільство було б врятоване, і молоде покоління
уберегли б від зарази помилок. Звичайно, не легко позбави-
ти людину життя, «цього найдорожчого дару милосердного
творця», але ж автор і не вимагає, щоб розстрілювали всіх
поголовно, а пропонує тільки: «розстрілювати, уважно всі
провини розглянувши, але неухильно». І тоді «все це» зник-
не, «лице ж доброчесності, нині померхле, засяє знову, як де-
сять років тому».

Деякі мотиви, якими автор обумовлює необхідність про-
понованого заходу, не позбавлені навіть чутливості. На-
приклад, в одному місці він висловлюється так: «Молоді
люди палкої вдачі, підпадаючи згубним впливам, цілими
юрбами пориваються в безодню, а що таке поривання зако-
нами нашої вітчизни не допускається, то й бачать ці нещасні
молоде своє життя підтятим на самому початку (слово честі,

я навіть сльозу пустив, читаючи ці рядки!). А ми байдужими очима дивимось на це химерне позорище, бачимо загибель найбільш квітучої і, можливо, найбільш здібної нашої молоді, і не хочемо й пальцем кивнути, щоб урятувати її. Скеруймо ж наші рятівні човни на спасіння цих потопаючих! простягнемо руку допомоги цим нещасним, схильним захоплюватись юнакам! Здійснимо все це — і тоді з спокійним сумлінням скажемо собі: ми зробили все для захисту дітей наших!»

Але найцікавіше те, що і вступ, і самий проект уміщаються на одному аркуші, написаному дуже розгонистою рукою! Як мало потрібно, щоб могло засяяти лице доброчесності! А особливо стислими є висновки, до яких приходять автор. Ось вони:

«А тому вважаємо небезкорисним піддати розстрілянню нижчезазначених осіб:

«Перше, всіх інакомислящих.

«Друге, всіх, у поведінці яких спостерігається замкненість і бракує щиросердості.

«Третє, всіх, хто похмурим виразом обличчя засмучує серця благонамірених обивателів.

«Четверте, зубоскалів і газетярів».

Оце й усе.

Увечері ми були на рауті в дійсного статського радника Стрекози, голови товариства чекаючих руху води. Були присутні майже одні старики, і тому в кімнатах стояв якийсь особливий, старечий запах. Подавали чай і читали статтю, в якій сучасна російська література порівнювалася з вавілонською блудницею. У перервах, між чаєм і читанням, відбувся обмін зітхань (то були саме не думки, а зітхання).

— Де ті часи, коли співав солодкоголосий Жуковський? коли Карамзін чарував своєю прозою? — зітхав один.

— «Как лебедь на брегах Меандра...» — зажмуривши очі, зітхав другий.

— Гай-гай! з усієї цієї плеяди залишився тільки пан Страхов! * — зітхаючи вторував третій.

— Куди ми йдемо? куди ми йдемо? — зітхав четвертий.

Старики задумувались і в такт похитували головами. Дуже можлива річ, що вони так і заснули б у цій позі, коли б час від часу не будив їх вигук:

— І це література? Куди ми йдемо?

Я пробув у дійсного статського радника Стрекози з

дев'ятої до одинадцятої години і налічив, що за цей час принаймні разів з двадцять було повторено запитання: «куди ми йдемо?» Це справило на мене таке тоскне, гнітюче враження, що коли ми вийшли з Прокопом на вулицю, я сам несвідомо вигукнув:

— Куди ж ми справді йдемо?

— Сьогодні я поведу тебе до Шухардіна, — відповів Прокіп, — а завтра, коли бог дасть — живі будемо, попрямуємо в «Старий Пекін».

Знову два біфштекси, і, що найнеприємніше — знову повернення додому з піснями. І чого це я раптом так розспівавсь? Я починаю побоюватись, що коли так піде й далі, то мене неодмінно коли-небудь посадять в часть.

На третій день раут у голови товариства добрих починань, відставного генерала Проходимцева. Приходимо і застаємо компанію чоловіка з дванадцять. Одні відставні провіантські чиновники, що показали свою надзвичайну старанність під час севастопольської кампанії. У всіх на обличчі написано: я судом не викритий, а тому сподіваюся ще послужити! Товариство сидить навколо чайного стола; господар читає¹:

— А он: моя ты лада!
Есть место репе, точно,
Но сад засеять надо
За то, что он цветочный!

- Чудово! в самісіньке око!
- Куди ми йдемо? скажіть, куди ми йдемо?
- Дозвольте, панове! послушайте, що далі буде!

— Ее (рощу) порубят, лада,
На здание такое,
Где б жирные говьяда
Кормились на жаркое!

- А який вірш! Ось, нарешті, справжня сатира!
- Шш... шш... слухайте! слухайте!

— О, друг ты мой единый! —
Воскликнула невеста: —
Ужель для той скотины
Иного нету места?

---

¹ Уривки, наведені далі, взяті з вірша графа О. К. Толстого «Балада в тенденцію». Допитливі можуть знайти цю баладу в «Русском Вестнике» 1871 року за жовтень. (Прим. автора).

— Есть много места, лада,
Но тот приют тенистый
Затем изгадить надо,
Что в нем свежо и чисто!

— Правильно! Правильно! — плескали відставні провіантські чиновники, і потім зчинився регіт, який невгавав аж до кінця п'єси. Особливий фурур викликало таке визначення сучасного матеріаліста.

Они ж, матерьялисты,
От имени прогресса,
Кричат, что трубочисты
Суть выше Апеллеса ...*

— «Суть выше Апеллеса!» Який, панове, стиль! Оце я називаю сатирою! Оце відсіч! Це справжня, належна відсіч! Потім усі на хвилинку замовкли й поринули в думи. Коли раптом хтось заголосив:

— Куди ми йдемо? скажіть, куди ми йдемо?

І всі, як ужалені, скочили з місць і зняли такий неймовірний гавкіт, що я мерщій схопив капелюха і потягнув Прокопа у «Старий Пекін».

Біфштекс і повернення додому з піснями.

І ще два вечори провів я в товаристві переляканих людей, і нічого іншого не чув, крім вигуку: куди ми йдемо? Але після п'ятого вечора зі мною сталося щось зовсім незвичайне.

Я прокинувся вранці з головним болем і довго нічого не розумів, а тільки дивився у стелю. Коли чую голос Прокопа: «Господи Ісусе Христе! та де ж ми?» Схоплююсь, озираюсь, і бачу, що ми в якійсь зовсім невідомій квартирі; що я лежу на дивані, а на другому дивані лежить Прокіп. Мене охопив страх.

Я згадав чути в дитинстві історію про якогось пустельника, що спочатку напився п'яний, потім учинив перелюбство, потім украв, убив — одним словом, за дуже короткий час виконав усю серію смертних гріхів.

— Де ми вчора були? — звернувся я до Прокопа.

Але Прокіп стояв як стовп, і тільки витріщав на мене свої запухлі очі.

Я став пригадувати, і з неймовірними зусиллями спромігся скласти щось ціле з обривків, що залишилися в моєму мозку. Так, ми пішли спочатку до Балабіна, потім до Палкі-

на, звідти до Шухардіна і, нарешті, в «Пекін». Але тут нитка згадок обірвалась. Чи не вкрали ми в «Пекіні» срібної ложки? чи не вбили ми нашвидкуруч полового? чи не вели нас на мотузочку? — от саме цього я й не міг відновити у своїй пам'яті.

Я пригадував, що зі мною вже було щось подібне замолу. Тоді я був студентом московського університету і залюбки розмовляв про мистецтво (святе мистецтво!) у трактирі «Британія». Одного разу, в добрій компанії, я випив горілки, чарку за чаркою, карбованців на двадцять асигнаціями і, зробивши цей подвиг, зник. Де я був? цього я зовсім не пам'ятаю, але річ у тому, що через якихось півгодини я знову повернувся в «Британію», але повернувся... без штанів! Можна собі уявити, як це мене здивувало, коли я, переночувавши в «Британії» на більярді, на другий день прокинувся! І що ж виявилось? — що штани мої спокійнісінько лежать у мене дома! Що я навмисне приходив додому, щоб їх скинути, і, зробивши цей подвиг, подався назад у «Британію»!

— Та як же це сталося? Казав я що-небудь? Наказував? — допитував я свого слугу.

— Нічого не зволили наказувати. Зволили прийти, скинули і знову пішли.

— Та що ж я ще робив?

— Зволили прийти, скинули і знову пішли.

То ось на які подвиги я здатний.

І раптом, тієї самої хвилини, коли мені все це пригадувалось, двері нашої кімнати відчинились, і перед нами опинився спритний чолов'яга в мундирі помічника участкового наглядача. Виявилось, що ми у нього на квартирі, що ми нічого не вкрали, нікого не вбили, а простісінько в неподобному вигляді вешталися вночі по вулиці.

— А як же ми у вас опинилися? — поцікавився Прокіп.

— Та просто йшов я, по службі, дозором; ну, бачу, благородні люди... не можуть назвати місця проживання...

Ніколи не було мені так соромно...

III

Користуючись моєю моральною рихлістю, Прокіп завалив мене проектами, читання яких мало не навело мене на думку про самогубство. Справді, тільки бог врятував мою душу від остаточної загибелі... Але розповідатиму по порядку.

Передусім, від самої згадки про мою останню пригоду мені було так совісно, що я деякий час не міг подумати про себе, не почервонівши при цьому. Поміркуйте самі: приїхати в Петербург, у цей, так би мовити, центр російської інтелігенції і дебютувати тим, що, через чотири тижні, опинитися, невідомо яким чином, на квартирі помічника участкового наглядача Хватова! Я глянув на себе у дзеркало — і жажнувся: обличчя розпухло, очі заплалили і навіть втратили здатність робитися круглими. З якимсь щемлячим почуттям безнадії тинявся я в халаті з кутка в куток по своєму номеру і цілком виразно почував, як мене пече. От «пече» — і нічого більше. Якби хто-небудь спитав мене, що зі мною діється, я зовсім нічого іншого не зміг би відповісти, крім цього дивного слова «пече». Чи то туга, чи то невиразне нагадування про адміральську годину. На довершення ганьби, протягом цілого тижня, акуратно день у день, мене одвідував спритний поручик Хватов і, дуже приємно усміхаючись, нагадував мені про моє гріхопадіння. Прийде, сяде, закурить цигарку і почне:

— Іду, знаєте, дозором, і раптом бачу — благородні люди! І можна сказати, навіть у дуже веселому вигляді! Час, знаєте, нічний... місяця проживання назвати не можуть... Ну, звісно, як сам благородна людина... по силі спроможності... Зараз же до себе на квартиру... Прошу, диван, подушки...

— Вже ж такий я вам вдячний! такий вдячний! — запевняв я в свою чергу, весь червоний від сорому: — здається, і вмиратиму, а послуги вашої не забуду!

— Даруйте! що ж! благородні люди... час нічний... місяця проживання сказати не можуть... диван, подушки...

І отак аж сім днів підряд. Прийде, викурить три-чотири цигарки, вип'є чарку горілки, закусить і піде собі. Під кінець навіть так мене полюбив, що почав говорити мені «ти».

«Дідусю Матвію Івановичу! — думалося мені в ці хвилини: — чи гадав ти коли-небудь, щоб твій нащадок міг вкрити себе такою ганьбою! Ти, який, покидаючи напідпитку рязансько-козловсько-тамбовський клуб, неквапливо влазив в екіпаж, підсаджуваний вірними слугами, і потім благополучно приїздив до постоялого двору, де чекали тебе і збита перина, і тепла пухова ковдра! Ти, який про саме ім'я поліції знав тільки тому, що час від часу доводилося виряджати якого-небудь Андрюшку-пияка або Йонку-негідника в участок! Чи міг ти уявити собі, що твій рідний внук, мов який-небудь безпаспортний міщанин, проведе цілу ніч у самому серці тієї самої поліції, про яку ти знав тільки з чуток, як про вмістилище

блїх, блощиць і різок! Що цього внука підбере на вулиці (ганьба! в нього немає ні екіпажа, ні вірних слуг, ні цугу коней!) і дасть йому притулок, буквально притулок спритний поліцейський поручик-Хватов! Що цей самий Хватов заявлятиме претензію на вічну вдячність серця твого внука! що він випиватиме з ним по чарці, і нарешті, у хвилину одвертості, скаже йому «ти»!

Ганьба!

І ось, о реформи, гіркі ваші плоди!

Яким же чином, після всього цього, вгамувати обурене серце? яким чином стримати благородні пориви? Реформи!

От Прокіп — той умить очуняв. Очевидно, на нього і реформи не впливають. Голова в нього гула тільки один день, а на другий день він уже прибіг до мене, наче нічого й не сталося, і навалив на стіл цілу купу проектів.

— А може, не читати! — мовив я несміливо: — коли б знову не запити!

— Як не читати! читати треба! навіщо ж ти приїхав сюди! Адже коли ти хочеш знати, в чому остання суть полягає, то де ж ти про це дізнаєшся, як не тут! Ось наприклад, прожект про децентралізацію — вже так він мені сподобався! так сподобався! І слів, здається, не знайдеш, як добре!

— А що?

— Та щоб, значить, скрізь, по всій землі... щоб по зубах бити вільно було... ось це вона і є, ота децентралізація!

Прокіп, за звичаєм своїм, зайшовся сміхом.

І чорт його знає, що то за сміх у Прокопа — ніяк збагнути не можу! Чи справді звучить у ньому іронія, чи це тільки так, надмір веселощів, який сам собою проситься назовні? От, здається, і сміється чоловік над децентралізацією, з точки зору безборонного і повсюдного биття по зубах, а загляньте-но йому в нутро — і виявиться, що він насправді нічого, крім цієї безборонності, й не прагне! От і розбери, як це в ньому разом уживається: і туга за мордобоем, і цілком безперечне уїдливе глузування з цієї самої туги!

— А вже коли, — провадив далі Прокіп: — ти від цих прожектів зап'єш, то, значить, лінія така тобі вийшла. Воно, по правді сказати, й важко не запити. Все бити та шмагати, та стріляти... коли в кого чуле серце — ну просто несила не запити! Ну, а коли хто загартувався — от як, наприклад, я — то байдуже. Велику навіть користь вбачаю. Світлі думки є — їй-богу!

Знову регіт, цей загадковий регіт, що розладнує нерви!

Оскільки голова в мене все ще була несвіжа, то я два дні зряду просто протинявся з кутка в куток і тільки скося поглядав на купу списаного паперу. А в грудях тимчасом пекло, і бозна-яких зусиль я докладав, щоб не гукнути: горілки і закусити! Утриматись від цього вигуку було тим важче, що у лакеїв *chambres garnies* є звичка, і до того ж препогана: щохвилини просовує, каналія, голову в двері і питає: чого накажете? Ну, що я можу наказати? Що можу я відповісти на його визивне запитання, крім: горілки і закусити! От дідусь Матвій Іванович — той справді міг усякі накази віддавати, а я — що я можу?!

А втім, повторюю, бог врятував, і, можливо, я провів би час навіть не дуже погано, коли б не драгували мене, по-перше, періодичні візити поручика Хватова і, по-друге, настирливість Прокопа. Крім цих двох прикростей, справді, все було гаразд.

Я перебував у тому стані, коли голова, що за якийсь час перед тим розсідалась, починала потроху прояснитися. Як слід ще нічого не розумієш, але деякі думки вже бродять. Підійдеш до грубки — і станеш; до вікна підійдеш — і глянеш. Що в цей час бродить у голові — цього аж ніяк до купи не збереш, а щось бродить — у тому немає найменшого сумніву. Часом навіть удається дещо схопити. Ось зараз промайнуло: а добре було б двісті тисяч виграти — і щезло. Потім: яке це справді благодіяння, що відкупи скасовані — і знову щезло. Взагалі, все приходить і щезає якимось так невиразно, що ні зустрічати, ні проводити нема потреби. І раптом канальська думка: чи не замовити горілки?

— Ну, ні, брат, дзуськи! горілка — це, брат, отрута! Згадай, як ти в «Старому Пекіні» полового мало не забив, і як потім на квартирі в поручика Хватова рожевоперсту аврору зустрів!

Щезло.

І так збігають години за годинами спокійно, безжурно, і майже весело! Усе б ходив та мріяв, а про що мріяв би — і сам не знаєш! От, здається, зараз чомусь блаженно усміхався, з приводу чогось ворухив губами, а за мить — бач, забув! Та й хто знає? може, воно й добре, що забув...

Ось що зовсім уже недобре — це Прокіп, який досить нахабно вдирається в життя і отрує найліпші, найблаженніші хвилини його. Щодня, вранці і ввечері, він влітає до мене і починає приставати і навіть лягати.

— Ну що, прочитав?

— Та справді, серденько, боюсь я...

— Який же ти тоді патріот, коли не хочеш знати, в чому нинішня суть полягає!

— Та зап'ю я! чує моє серце, що зап'ю!

— А ти потрошку, не зразу! Спершу «про децентралізацію», потім «про необхідність приглушення, в розумінні тимчасового приспання почуттів», потім «про переформування де сіанс академії». Є навіть прожект «про найбажанніше для всіх сторін скасування жіночого питання». Честю тобі ручусь: почни тільки! Пригуби! І незчуєшся, як сам собою, без масла, всю купу проковтнеш!

І я почав.

Але я приступив не відразу. Спочатку зробив зовнішній огляд, причому виявилось, що всі прожекти були коротенькі, на одному, найбільше на двох аркушах. Потім перечитав заголовки і пересвідчився, що скрізь говорилось про скасування і знищення, і тільки один прожект трактував про розширення, та й то — про розширення сфери діяння квартальних наглядачів. Далі, мною заволоділа моя стара звичка резонерствувати з приводу виїденого яйця, і я вже на цілу добу втратив здатність до будь-яких дальших досліджень. Самі тільки назви нагнали на мене якісь надзвичайно тоскні думки, яких я не міг позбутися, ні насвистуючи арії з «Герцогині Герольштейнської», ні пригадуючи особливо характерні епізоди з останніх наших трактирних пригод, ні навіть закушуючи солоним огірком, а саме це закушування, як відомо, становить, під час загулу, один з найчудовіших відновних засобів (гай-гай! навіть цей засіб відкрив не я, невизнаний Гамлет сорокових років, а все той же дідусь Матвій Іванович!).

В ім'я чого, думалось мені, хвилюються і стараються з глибини своїх садиб відставні прапорщики, ротмістри, полковники? заради чого сушать собі голову вигнані з служби под'ячі? що породило цю жахливу творчість, якою заражені російські міста і села, і сумний плід якої — оця купа прожектів, що її маю перечитати?

Вникніть уважніше у процес цієї творчості, і ви пересвідчитесь, що первісне джерело її полягає в незгаслому ще почутті «життя», того самого «життя», з тим же змістом і тими ж бажаннями, про які я говорив у попередніх моїх щоден-

никах. Всі ми: поручики, ротмістри, под'ячі, одним словом, усі, хто залічує себе до сонму представників вітчизняної інтелігенції — всі ми були свідками цього «життя», всі виховувались у його переказах, і хоч би як ми відхрещувались від нього, але не можемо, зовсім не можемо уявити собі щось інше, що не перебувало б у прямому і нерозривному зв'язку з тим змістом, який витворений нашим минулим. Всі ми хочемо жити саме тим способом, яким жив дідусь Матвій Іванович, тобто жити хоч неподобно (на жаль, до інших ідеалів мало хто з нас додумався), але владно, а не тинятись по білому світу, витріщивши очі.

Ця перспектива «тиняння» дратує нас. Був момент *, коли ми щиро повірили, що в розкладанні гранпасьянса полягає єдино можлива, так би мовити, провіденціальна роль наша в майбутньому. Був момент, коли ми не на жарт відчували, що ґрунт вислизнув з-під ніг наших, і що нам лишається тільки тікати, тікати і тікати. І тепер, від самої згадки про цей жахливий час, погано робиться в роті. Але інстинкт самозбереження врятував нас. Він змусив нас оглянутись і подумати. Оглянулись, подумали — бачимо: ми ті самі, та й навколо нас усе те саме. І ми «dansons, chantons et buvons» і навколо нас «chantons, dansons et buvons»¹. Звичайно, деякі подробиці змінились, та хіба подробиці коли-небудь становили що-небудь істотне? Сьогодні вони мають один вигляд, завтра — матимуть інший. Якщо головна основа життя не захитана, то нема нічого легшого, як дати подробицям ту чи іншу форму — яку хочеш. Сьогодні в нас — *la grandeur d'âme est à l'ordre du jour*², а завтра — *alea jacta est!*³ — на черзі будуть: натиск і швидкість! Отже, коли нам, відставним корнетам, ротмістрам і под'ячим, здалося на хвилину, що ґрунт вислизає з-під наших ніг, то це якраз тільки здалося, а насправді нічого нового не сталося, крім розгардіяшу, запаморочення, переполоху і т. д. Виходить, треба тільки роз'яснити, розвіяти і потім — наплягти. Ми злякались, як діти, самі не знаючи чого; ми примарне життя, просто химерне шумовиння, визнали за щось реальне і стале. Ні! дзуськи! Ми доведемо світові, що всі ці привиди можна розігнати зовсім просто і легко: тим же помахом руки, яким і за старих часів достославні наші предки розгоняли і розвіювали всякого роду лихі привиди!

¹ Танцюймо, співаймо і пиймо.

² Велич душі поставлено на порядок денний.

³ Жеребок кинуто!

Звідси — зрозуміле роздратування проти тих, хто все ще нагадує нам про «тиняння». Як не дратуватись, коли ми самі мало не повірили цій провіденціальній ролі і не прирекли себе на перспективу вічного тиняння? Треба ж, нарешті, дати відчутти заблудлим усю марність їх надій! І от, як плід цього роздратування — народжуються проєкти про знищення і скасування.

Сидять корнети-землевласники у своїх барлогах і безугавно шкребуть перами. А що для них зв'язати дві думки — праця справді анафемська, то цілком зрозуміло, що творчість їхня лише після неймовірних силкувань знаходить собі який-небудь вираз. Думки, що зароджуються в садибах, далеко від усяких учбових посібників, далеко від можливості обміну думок — це ті ж мухи, що бродять літньої пори по столу. Спробуй збери їх в одну купу. Тому проводиться безліч безсонних ночей, псується гора паперу, для того тільки, щоб кінець кінцем вийшло: наостанку моєї милій напишу рядків чотири. Але чим малограмотніша людина, тим упертіша вона в своїх починаннях і, вже раз задумавши який-небудь подвиг, рано чи пізно доб'ється свого. Жадані «чотири рядки» безперечно будуть написані, і зміст їх безперечно буде такий: знищити, викреслити, заборонити...

Одного чудового ранку корнет виходить до ранкового чаю і каже дружині:

— Я, серце моє, сьогодні проєкт свій закінчив!

— Ну, і слава богу! Я знаю, ти ж у мене розумний!

— Одначе, й попомучився-таки я над ним! Дивна річ: ми, росіяни, здається, на все здатні, а от проєкти писати — смерть!

Чому одначе знищити, викреслити, заборонити, а не розширити, створити, дозволити? Таємниця даної обставини знов-таки криється в надто палкому бажанні «жити», в уявленні, з цим словом поєднаному, і в тому, що ми не маємо інших засобів задовольнити це уявлення, крім тих, які заповідані нам переказом. І в щасті, і в нещасті ми якось однаково нерозсудливі і необачні. Кілька років тому (то були дні нашого нещастя), коли нас гнітив тягар непорозумінь, що скаламутили наше життя, ми не боролися, не відстоювали себе, а тільки вдавалися в тугу і жалібно стогнали. Звідки? що? як треба діяти? — ми ні про що не питали себе, а тільки почували, що нас придавило якесь горе. Тепер, коли випадкові непорозуміння випадково розвіялись, коли жадоба життя (наша жадоба життя) дістала можливість знову всту-

пити в свої права, ми знов-таки не хочемо подумати ні про який внутрішній переробляючий процес, не питаємо себе: куди? як? що з цього вийде? — а тільки почуваємо себе зраділими, і тому весело регочемо. Нас знову придавило, але на цей раз—придавила радість. Наша не вигоріла—ми припишкли; наша взяла — ми підвели голову. Ми інстинктом почуваємо, що наша взяла — і тому хочемо почати жити якнайшвидше, зараз же.

Але постає питання, чи можна досягти нашого ідеалу життя в такій обстановці, де не тільки ми, а й усякий інший має право заявляти про своє бажання жити?

Дідусь Матвій Іванович цілком щиро про це говорив: жити там, де всі інші мають право так само, як і я, жити, — я не можу! Не можу, пане, я стерпіти, коли бачу, що хам іде повз мене і кирпу гне! І нехай цей хам буде хоч над мільйонерами мільйонер, хоч над відкупщиками відкупщик, все-таки я йому нагадаю (дією, пане мій, нагадаю, дією!), що тілесна кара є долею його в цьому світі! Хоч тисячу карбованців штрафу заплачу, а нагадаю.

Така була дідусева мораль, і я, з свого боку, стаючи на його точку зору, вважаю цю мораль цілком природною. Не можна жити так, як бажав жити дідусь, інакше, як з умовою повного зникнення життя в інших. Дідусь це почував усім нутром своїм, він знав і розумів, що коли світ, щонайменше верст на десять довкола, перестане бути пустинєю, то він загинув. А ми?!

Що дідусева мораль збереглася в нас цілком — у цьому нема ніякого сумніву. Але — шкода! — ми вже не знаємо, як створюється та пустиня, без якої дідусева мораль падає сама собою. Секрет цей втрачений для нас назавжди — ось чому ми вагаємось, плутаємось і виляємо. Одверто визнати за «хамими» право на життя — не хочеться, а влаштувати так, щоб і кози були ситі, і сіно ціле — немає вміння. Нема витримки, навичок, підготовки. Добре було б, звісно, таку штуку втяти, щоб «хами» насправді не жили, а тільки думали б, що живуть; але ж для цього треба, по-перше, дещо знати, а, по-друге, придумувати, зважувати, міркувати. А у нас тільки й чуеш: «знати нічого не хочу!» та «ні про що думати не бажаю!» Скажіть, чи можна з такими словами навіть найпростодушнішого з хамів обдурити?

Природно, що при такій простоті звичаїв лишається тільки один засіб захистити своє життя від вторгнення неприемних елементів — це, відкинувши всі сумніви, почати

знову бити по зубах. Але як бити! Бити — без ясного права на биття бити — і в той же час боятися, що кожної хвилини можуть викликати до мирового у справі про самовільне побиття!..

До якої міри для нас усяке думання — ніж гострий, це найкраще довів мені Прокіп.

— Слухай, мій друже, — кажу я йому цими днями: — чому це тобі так не до вподоби, що й інший поруч тебе жити хоче?

— А по-твоєму як? по-твоєму, виходить, інший у мене з рота шматки рватиме, а я мовчати буду!

— Та шматків багато ж, мій друже! І для тебе шматки, і для інших теж; сам же всіх шматків не проковтнеш!

— Ну, ні, це атанде. Я свої шматки дуже добре знаю, і якщо мій шматок хто-небудь зачепить — прошу не гніватися!

— Ах, все не те! Зрозумій же ти, нарешті, що можна, при певному вмінні, так влаштувати, що інші насправді тільки облизуватимуться, дивлячись, як ти шматки ковтаєш, а тимчасом гадатимуть, що й вони шматки ковтають!

— Це ж як?

— Ото ж то, серце моє, треба зміркувати, як це уміючи зробити. Я й сам, правду кажучи, ще не знаю, але почуваю, що засоби знайти можна. Не все ж зразу, не все розсікати: часом слід і розв'язати потрудитися!

— Ну, це вже ти трудись, а я — дякую красенько! Думати там! міркувати! Яке ж це буде життя, коли мене на кожному кроці думати примушуватимуть? Ні, брат, ти простий-простий, а теж у тебе в голові прожекти... тее! Та хіба ти не знаєш, що як тільки ми почнемо думати — тут нам і смерть?!

Так ми і розсталися на тому, що свобода від обов'язку думати є та найлюбіша приправа, без якої все життя людське є не що інше, як юдоль скорбот. Можливо, в даному разі, тобто як захисний засіб проти можливості систематичного і спритного обдурювання (чи не її, власне, я й мав на увазі, коли говорив Прокопові про необхідність «міркувати»?), ця боязнь думки навіть корисна, але як хочете, а теорія, що вбачає красу життя у свободі від думки, все-таки жахлива!

Хто вникне ближче в цикл понять, найвнимливішим виразником яких став Прокіп, той зрозуміє, чому єдиним надійним виходом з усіх життєвих труднощів насамперед здається дія,

означувана словом «викреслити». Викреслити легко, створити важко — у цьому розгадка тієї безцеремонності, з якою ми приступаємо до розсічення всіляких життєвих завдань.

Припустіть, що в голові у вас завелася затія, що ви уподобали цю затію і з запалом заходились її здійснювати. Додайте до цього, певна річ, що затія ваша надзвичайно женерозна*, що вона сягає дуже широко і що, здійснивши її, легко ошчасливити цілий світ. Щодо затій, які зароджуються на нашому ґрунті, такого роду припущення зовсім не шарж, бо в нас здавна так заведено: як затівати, то вже затівати. Але потім усе-таки постає питання: звідки ця затія виникла? чи становить вона плід попередньої життєвої підготовки, або принаймні хоч теоретично усталеного переконання? Чи, може, вона навіяна вітром, бо в інших так ведеться, то щоб і нам не соромно було на очі людям показатися? Хоч яким причепливим здається це питання (коли йдеться про женерозні починання, у нас навіть питань ніяких допускати не прийнято), але воно далеко не пусте. Розв'яжіть собі його, і ви одразу дістанете можливість не тільки належно оцінити саму затію і вихідний пункт, з якого вона виникла, але й передбачити дальший процес її здійснення, з усіма її майбутніми хитаннями і неминучим кінець кінцем фіаско.

Потреба у виробленні нових форм життя завжди і скрізь поставала як наслідок не самого теоретичного визнання незадовільності старих форм, а й реального невдоволення ними. Чи мали ми, інтелігенція, привід бути невдоволеними цими старими формами? — ні, правду кажучи, у нас навіть приводу для невдоволення не було. Повторюю: наш кодекс життя цілком вичерпувався формулою «chanteons, dansons et buvons» — а цій формулі не тільки не заважали старі порядки, але навіть цілком її забезпечували. Чи, може, нас спонукало задумуватися сусідство безлічі людей, що їм старі порядки аж ніяк не могли бути до вподоби? Безперечно, таке сусідство існувало, але ми так мало думали про нього, що навіть і тепер, коли безсумнівність сусідства вже далеко більше виявилась, ми все-таки так само мало беремо його до уваги, як і раніше. Якби це було інакше, хіба ми поводитися б так легковажно із словами: викреслити, скасувати, заборонити? Хіба ми дозволили б собі вважати їх паладіумом всіляких заходів? Значить, ясно, що сусідство тут ні до чого, або, принаймні, що уявлення про нього ніколи нас свідомо не турбувало. Нарешті, ще третє припущення: може, в нас прокинулось усвідомлення абсолютної несправедливості старих порядків, і внаслі-

док того потреба нових форм життя стала вже справою, необхідною для задоволення людської совісті взагалі? — але в такому разі, чому ж це усвідомлення не нагадує про себе й тепер з тією ж уявною палкою настійливістю, з якою воно нагадувало про себе в перші хвилини свого виникнення? чому воно розвіялось на очах наших, і, до того ж, розвіялось, не зазнаючи ніяких серйозних випробувань? А втім, чи в таких умовах ми виховувались, які могли б серйозно породити в нас подібне усвідомлення, що становить, так би мовити, вінець морального і розумового розвитку людини?

Всі ці міркування приводять до висновку дуже сумного, але його навряд чи можна назвати неправильним, а саме: що наша женерозність прийшла до нас без особливо діяльної участі свідомості. Це не женерозність, а просто бажання куди-небудь приткнутися від нудьги й одноманітності життя, і в той же час розважити себе новим фасоном одягу. Ми сказали собі: нехай буде новий фасон, а щодо результатів і застосувань, то думка про них ніколи особливо виразно не поставала перед нами. Ми в такій мірі не думали ні про які результати і застосування, що навіть не плекали при цьому ніякої умисне-злісної думки, як-от, наприклад, що нові фасони повинні тільки відводити очі від прихованого під ними старого змісту. Не було органічної, кровної потреби у нових фасонах, отже, не було думки і про те, що вони можуть чому-небудь загрожувати. А значить, не було потреби остерегатися чи обдурювати. Само обурення наше було ретроспективне, і виникло вже *post factum*¹, тобто тоді, коли нова пригонка почала робити ефекти, що не зовсім відповідали загальному тону життя і нашим інтимним побажанням. Тоді тільки ми почали метушитись, ахати і плодити безграмотні проекти про необхідність повернутись до системи заушення.

При такому легкому ставленні до вихідного пункту нової життєвої діяльності чи можна сподіватися сталості і в усьому дальшому її розвитку? Гай-гай! якщо тут і була сталість, то це якраз була тільки сталість легковажності. Скільки б не запевняли нас, що розумний вихід з певного становища, яке виникло хоч і раптово, а проте безперечно набуло права громадянства — це визнати його з усіма природними результатами, які воно може дати,— хіба ми, відставні прапорщики і под'ячі, здатні на таке визнання?

---

¹ Після того, як подія сталася.

Хіба ми що-небудь передбачали, що-небудь закликали свідомо! Ні, ми тільки зараз дізналися (та й то не можемо розібрати, брешуть це чи правду кажуть), що наша затія, крім нового фасону, містить у собі і ще дещо, а досі ми думали, що це справді тільки фасон. Та це фасон і є; ми цю справу так розуміли, коли захоплювались нею і плескали їй; так хочемо розуміти її й тепер. Всі ці вагання і рухи, на які нам вказують, як на наслідок нових фасонів,— все це пусте, міраж, та й годі. А якщо вони і справді, ці вагання, існують, то з цього випливає тільки, що нові фасони треба скасувати і повернутися до старих. А то ще розвивати! Що розвивати? Фасони розвивати!

Міркуючи таким чином, відставні корнети навіть втрачають рівновагу при думці, що хто-небудь може не зрозуміти їх. В їх очах все так просто, так ясно. Нова форма життя — фасон; далі йде природний висновок: та сама випадковість, що викликала новий фасон, може припинити його дію. Саме ось тут і приходиться дуже до речі на допомогу слово «викреслити», що в кількох буквах, з яких воно складається, резюмує всі їх життєві погляди.

І зате, подивіться, яка дивовижна стислість проявляється в усіх цих плодах сільського дозвілля! Аркуш, найбільше два — і ділу кінець. Та й тут ще кожний безсторонній читач неодмінно відчує не стислість, а прикру багатослівність. Кожний читач цілком ясно бачить, що автор нічого іншого не бажає, крім трьох речей: знищити, викреслити, заборонити. Отже, взяв би аркуш паперу, написав би на ньому ці три слова — та й годі. Навіщо ж він приплутує тут якогось пана Токквіля (зберігаю прізвище цього письменника в тому вигляді, в якому воно виступає в плодах сільського дозвілля¹, і навіть Бісмарка, Наполеона, Вашингтона, а з вітчизняних публіцистів: академіка Безобразова і кн. Мещерського? * Очевидно, він робить це, обтяжуючи свого читача, і думає, що так більш фасонисто.

Ця багатослівна стислість доводила мене до розпачу ще в той час, коли я процвітав під захистом рязансько-козловсько-

---

¹ Токквіль безперечно став найпопулярнішим з публіцистів у наших садибах * Без нього корнети і кроку ступити не можуть, хоч знають його тільки в чуток і усних розповідей інших корнетів. Чи гадав коли-небудь знаменитий автор «L'ancien régime et la Révolution» («Старий режим і революція» Ред.), що твір його може стати опорною точкою при складанні «проєкту про оглушення»? (Прим. автора).

саратовського клубу. Бачити людину, яка напружується, в якій на лобі от-от лопнуть жили і з уст якої вилітає незв'язне бурмотіння з домішкою Токевіля, Наполеона і кн. Мещерського — чи може бути картина більш прикра для серця людини, що вважає себе патріотом! З якимось жахом думаєш: та невже ж ми й справді не можемо двох думок до ладу перетравити? І чому не можемо? чи тому, що природа обминула нас своєю ласкою, чи тому, що відкупи знищені, і через те подешевшала горілка? У кожному, у кожнісінькому селі шинок — як собі хочете, а тут хоч кого звалить! Хіба «Токевіль» у таких умовах писав свої прожекти? Хіба Наполеон III заглядав через кожні півгодини в буфет, коли диктував свої заходи щодо розстріляння? А ми щоб робимо! Чи не тому в нас з усіх реформ найміцніше прищепилась одна — це буфети при земських зібраннях?

Саме від цієї багатослівної стислості, від цих настирливих Токевілів і Бісмарків я втік з провінції, і саме її я й знайшов знову в Петербурзі. Все, спроможне що-небудь діяльно напакостити, все, не чуже азбуці, — все це кинулось у Петербург, залишивши на місцях тільки гарнізон у вузькому розумінні цього слова, тобто людей, що буквально можуть тільки кліпати очима і витріщати їх...

Але Прокіп каже, що й ці незабаром прийдуть.

— От зажди трохи, — провіщає він: — заворушаться й вони! І Хлобистовські прийдуть, і Дракіни прийдуть — усі прибіжать!

Моторошно, але слід визнати, що пророцтво Прокопа має певну підставу. Я сам власними вухами чув, як на дебаркадері залізниці один з Хлобистовських, ледве повертаючи язиком, сказав:

— Гм... у Петербург... скоро... зараз... ф'ю!

Тепер для мене зміст цього бурмотіння цілком ясний.

Невже одначе й цього недосить? Невже на зміну нинішній знищувально-консервативній партії гряде з тьми партія, яку доведеться назвати вже найзнищувальніше-консервативнішою? А ця остання партія, через цілковиту безграмотність і необізнаність з ім'ям пана «Токевіля», навіть не завдасть собі клопоту писати проекти про знищення, а просто навмання махатиме руками направо і наліво?

Наводжу тут вибірково кілька проектів, додержуючись у даному разі вказівок Прокопа.

Про необхідність децентралізації

«Уникаючи шкідливої багатослівності, приступаю відразу. Відомо, які невигіди завжди і скрізь становила зайва централізація. Токевіль висловлюється про це прямо: «централізація є зло». Монтеск'ю *, підтверджуючи цю думку, додає: «зло, яке важко виправити навіть деспотизмом». Нарешті, англійський письменник Джон Стюарт * висловлюється так: «централізація є залишок варварства». Хоча преосвященніший Георгій Кониський *, у вітальній промові покійній імператриці Катерині II, і каже: «сонце наше навколо нас ходить, щоб ми безтурботно спочивали», та це аж ніяк не слід відносити до централізації, а до властивого кожному вірнопідданому радісного почуття.

«І справді, не тільки у Франції, цій класичній країні централізації, а й у нас на кожному кроці ми бачимо плоди цього гіркого порядку речей. Завдяки оному, скільки клопоту і витрат, наприклад, коштувало, щоб виграти позов у правительствуючому сенаті? скільки навіть і доднесь треба вивести поневірянь, щоб дістати в державному банку будь-яке задоволення?

«У першому випадку треба було: по-перше, їхати в повітове місто і наймати под'ячого, вправного у писанні. прохань, по-друге, йти в суд подати прохання і там обдарувати всіх, починаючи з судді і кінчаючи сторожем, бо, в протилежному разі, прохання можуть повернути з написом; по-третє, час від часу посилати секретареві сільські запаси і писати йому улесливі листи; по-четверте, у терпінні зберігати душу свою. І от, через два-три роки, повітовий суд дає, нарешті, резолюцію, на зразок тієї знаменитої, що дозволила позовникові «ловити в озері рибу *вудкою*». Тоді треба їхати в губернське місто і подавати прохання в цивільну палату. І тут наймати вправного под'ячого, і тут поголовно всіх обдарувати, і тут посилати сільський запас (при відстані вже значно більшій) і писати улесливі листи секретарям. Нарешті, років через три, палата видає резолюцію, якою теж дозволяється «ловити в оному озері рибу *вудкою*». Тоді потрібно спрямовувати стопи в сенат, де, зважаючи на далеку відстань, под'ячі сільськими запасами вже не беруть, а беруть готівкою.

«В другому випадку, якщо ви, наприклад, маєте в банку вклад, то забудьте про свої людські немощі і думайте про одне: що доля судила вам ходити. Здається, і розписка у вас

є, і все, що слід, там зазначено, але, клянусь, раніш, як через два-три дні, процентів не одержите! І об'яви писати вам доведеться, і розписуватись, і з сторожем розмовляти, і милуватись, як чиновник сірника запалити не може, як він цигарку закурює, і нарешті стояти, стояти і стояти!

«Ось плоди централізації! Прах друга свого поховати не можна, не розладнавши попереду свого здоров'я і не роздавши півмаєтку свого візникам!

«Наші заатлантичні друзі давно вже це зрозуміли, і Токевіль справедливо говорить: «в Америці — говорить він — навіть найпростіший мужик — і той давно сміється над централізацією, називаючи її ні до чого не придатним продуктом гнилої цивілізації». Але навіть ходити так далеко? Кажуть, навіть Наполеон III останнім часом нерідко говорив про це у секретних розмовах з паном Пієтрі*.

«І для чого таке непосильне виснажування обивателів? чи для того, щоб влада від того звеличувалась і, звеличуючись, здійснювала благодійні свої для керованих насильства?

«Ні! влада німотствує, а державний банк, тиранствуючи над своїми клієнтами, нітрохи від цього не звеличується!

«Токевіль говорить: «марне тиранство ніколи користі дати не може».

«Обиватель не може своєчасно процентів одержати, а зло нагромаджується, ширить крила свої, підводить голову і кінець кінцем утворює гідру! Обиватель марно розсипає улесливі запевнення перед сонмищем секретарів, намагаючись переконати їх у правоті свого майнового позову, а зло тимчасом никає, і спиняється лише для того, щоб викопати безодню! Зло щасливе і безтурботне: воно не одержує процентів і не має майнових процесів!

«Прикладів такого розслабленого стану влади безліч. Наведу два або три.

«На селі проживає попівський син і відкрито проповідує безвладдя. За правилами централізації, належить у цьому випадку зробити так: почати слідство, потім подати його на розгляд, потім, якщо знайдено буде достатні приводи для висновку, то призначити суд. Далі, суд негайно виправдує бунтівника, і попівський син, наче нічого й не сталося, знову поширює свою отруту!

«Другий приклад: селянські гуси потравили поміщицький овес. За правилами централізації, поміщик, для відновлення порушеного права власності, робить так: по-перше, не знаючи законів, звертається до волосного суду. Там йому відмовля-

ють на тій підставі, що волосні суди відають лише справами селян між собою. Нічого не вдієш, велить поміщик запрягати коней і, не знаючи законів, їде за двадцять, за тридцять верст шукати правосуддя до мирового посередника. Цей, теж не знаючи законів, приймає прохання, але через два тижні, порадившись із своїм письмоводителем, заявляє прохачеві, що нині вже порядки не ті, і посилає його до мирового судді. Тимчасом овес виріс знову, а свідки злочину, не будучи зв'язані підпискою про невиїзд, розбрелися на всі боки. Керуючись цими даними і до того ж будучи філантропом, суддя пише відмову і стягає з прохача витрати!

«Яке серце не обилеться кров'ю, побачивши це!

«Тоді як при децентралізації і попівський син, що поширює безвладдя, і селяни, що дозволили своїм гусям завдавати шкоди поміщицькому господарству, давно були б покарані, і саме свідчення про учинені ними злочини стало б здобутком історії!

«Відомий криміналіст Сергій Баршев* говорить: «ніщо не є таким рятівним, як штраф, своєчасно накладений, і ніщо не є таким шкідливим, як безкарність»¹. Свята істина!

«Але що ж необхідно учинити, щоб запровадити цю вельми бажану і спасенну децентралізацію?»

«На це відповім прямо: необхідно насамперед озброїти владу.

«Чи можна назвати владу озброєною, коли, щоб дістатись до неї, треба їхати за тридцять, за сорок верст, та й тут тремтіти, що потрапиш не туди, куди належить, або що влада подивиться на все це іронічно, або пошлеться на брак засобів і вказівок?»

«Чи можна назвати владу озброєною, якщо, навіть при щирому бажанні допомогти ближньому, вона на кожному кроці зв'язана всякого роду сумнівнощами і згубним формалізмом?»

«Чи можна назвати владу озброєною, якщо злу, для того, щоб бути безкарним, досить тільки оселитись трохи далі від станової квартири?»

«Токевіль справедливо відповідає на це: не можна.

---

¹ Даремно ми шукали б цю цитату в творах колишнього ректора Московського університету. Ця цитата, так само як і посилання на Токквіля, Монтеск'є та ін., зроблені відставним корнетом Толстолобовим, очевидно, із слів інших відставних-таки корнетів, що не раз чули про це, в свою чергу, на земських зібраннях.

(Примітка автора «Щоденника»).

«А тимчасом, при нинішній централізації, влада саме й перебуває в цьому безпорадному і, так би мовити, іронічному стані.

«Губернатори зв'язані судами, палатами, загальними присутствіями. Шукають відданності, а знаходять тільки суперечність.

«Справники не мають права чинити, зважаючи на обставини, і, позбавлені міцної провідної нитки, зовсім ніяк не чинять.

«Станові пристави так обплутані тенетами начальницьких наказів, що незабаром самé життя за тягар для себе вважають.

«Про дворян-землевласників — мовчу.

«Всі скаржаться і волають; скрізь говорять про владу, скрізь шукають собі надійного притулку, і, поза всім тим, не токмо не наближаються до оного, але, в похвальному прагненні всіх ошчасливити, поступово все більше й більше від здорового розуму віддаляються!

«І це все при наших величезних, можна сказати, навіть непереборних просторах!!

«Тимчасом, як говорить безсмертний наш байкар Крилов: а скринька просто відкривалась!!!

«Бувши обдарований довголітнім досвідом і двадцять п'ять років особисто керуючи своїми маєтками, я багато про цей предмет мав нагоду міркувати, а дещо навіть і в маєтках моїх застосував. Звичайно, через малий мій чин, я не міг своїх знань на широкій ниві державності прикласти, та оскільки нині вже, так би мовити, прийнято про чини висловлюватися з усмішкою, то гадаю, що і я непогано зроблю, коли тут мої результати коротко спробую викласти. Отже, міркую так:

«Для того, щоб викоренити зло, необхідно озброїти владу.

«А для того, щоб влада почувала себе озброєною, необхідно всюди її децентралізувати.

«Далі, вже керуючись такими міркуваннями, пропоную:

«1) Губернаторів призначати скрізь з місцевих поміщиків, яко обізнаних з обставинами. На чини при цьому не зважати, хай буде хоч і корнет, але міцного здоров'я і доповідчаний.

«2) Обравши губернатора, негайно оного озброїти, звільнивши від усяких репортів, донесень, а тим більше від нарад з палатами і будь-якими присутствіями.

«3) Якщо неможливо доручити губернаторові видавати справжні закони, то дозволити видавати *правила**, і зовсім не обмежувати його у заходах до викорінення зла.

«4) На кожних п'яти верстах поставити окремого дистанційного начальника з обізнаних з обставинами місцевих землевласників, якого теж озброїти, надавши право викорінювати зло, зважаючи на обставини.

«5) Дистанційному начальникові поставити за обов'язок мати дозвілля, щоб він, нічим не зв'язаний, завжди був готовий уживати потрібних заходів¹.

«6) Повіти поділити на округи (по чотири на повіт), і в кожному окрузі утворити з благонадійних і обізнаних з обставинами поміщиків особливу комісію, під назвою: «комісія для дослідження благонадійності».

«7) Членам цих комісій надати право: а) визначати ступінь благонадійності обивателів; б) робити обшуки, вилучення й облави, і взагалі випробовувати; в) висилати шкідливих і неблагонадійних людей, переважно обираючи для поселення місця безлюдні і найближчі до Льодовитого Океану;

«і 8) Як винагороду за труди призначити всім цим особам чималу платню, що цілком їх забезпечувала б.

«Викладаючи все це, не шукаю для себе почесей, але буду задоволений, якщо за всі докладені мною труди дано мені буде хоч єдину втіху — втіху сказати: «й мого меду тут краплина є».

Відставний корнет Петро Толстолобов.

— Ну, що? як? — причепився до мене того ж вечора Прокіп.

— Та що ж... добре то воно добре... тільки от щодо Америки якось сумнів бере...

— Та цур їй, тій Америці! Головне діло — щоб децентралізація була... Згоден ти, що централізація шкідлива?

— Шкідлива то вона й справді шкідлива... що й казати!

— Ну, а коли шкідлива, виходить, як слід, на твою думку, зробити?

— А чорт його знає, як воно там...

— Ото ж бо воно й є!

---

¹ У користі від цього я переконався на власному досвіді. Двадцять п'ять років життя моє було сповнене дозвілля, а маетки мої були такі впорядковані, що дай боже кожному. Чи не через те, що я завжди мав потрібне дозвілля?

(Прим. автора проекту).

— Ось теж: якийсь «англійський письменник Стюарт»... дідько його знає, хто він такий! Ну, та й Токевіль... як собі хочеш, а навряд чи він так говорив!

— Що? Токевіль? Та я від Петра Івановича Дракіна сам своїми вухами чув, що якраз це саме у нього в книжці написано! А вже коли Петрові Івановичу не повірити — кому ж тоді вірити?

— Та-ак... а все ж якось... На кожних п'яти верстах по поміщику, і все таке... Чорт знає що!

— А я про що ж кажу! Справді: сам чорт не розбере! Ти уяви собі тільки, який мордобій піде — любо!

І Прокіп зайшовся таким прикрим сміхом, що я кілька секунд стояв, як приголомшений. Передо мною раптом цілком виразно постала вся картина децентралізації за думкою і смаком відставного корнета Толстолобова...

Це було страшне видовище...

Не було ні судів, ні палат, ні присутствій — одним словом, нічого, чим красне теперішнє російське життя. Була пустиня, в якій ширяли децентралізовані квартальні наглядачі з поміщиків, обізнаних з обставинами.

Б'ють, допитують і висилають. Потім, нашвидку підкріплюють сили холодними закусками й горілкою, і знову б'ють, допитують і висилають.

Нема ні шевців, ні кравців, ні музикантів, ні літераторів, ні вчених, бо всіх допитують. Всі кому-небудь коли-небудь нагрубішали, за всіма є який-небудь рахуночок, і тому всі підлягають дослідженню.

Пойнятий жахом, я інстинктивно ухопився за графин, і одним духом випив десять чарок очищеної.

Другий проект.

Про необхідність оглушення в розумінні тимчасового приспання почуттів

«Новоявлений публіцист, кн. В. Мещерський, говорить справедливо: реформи необхідні, але не менш того необхідні і розділові знаки. Або, інакше кажучи: випустив реформу — досить, став крапку; потім, через якийсь час, знову випустив реформу і знову крапку став. І так далі, доти, поки не сповняться недовідомі божі путі.

«Із свого боку, скажу більше: не одну, а кілька крапок щоразу ставити не вадило б. І не тільки неодмінно після реформи, а і в інший, вільний від реформ, час.

«Одно не зовсім ясно: яким чином усе це виконати? У теоретичній принципіальності ця думка цілком вірна, але в практичній задовільності вона далеко не видається такою ж ясною і легкозастосовною.

«Що таке реформа? Реформа є така дія, яка людським пристрастям надає нового польоту. А якщо пристрасті рушили в політ, то вони летять — це ясно. Не встигнувши залишити гавань однієї реформи, вони вже бачать, як удаліні відкривається гавань іншої реформи, і поспішають до неї. Ось саме тут, тобто саме на шляху перельоту від однієї реформи до другої, і слід, на думку кн. Мещерського, вживати той розділовий знак, про який іде мова. Чи можливо це?

«Можливо; але щоб здобути в даному разі успіх, необхідно спочатку довести пристрасті до певного особливого стану, який унеможливив би для них перешкоджати постановці крапок. Бо, в противному разі, вони неодмінно цьому стануть на перешкоді.

«Пристрасті відчули силу і знялися в політ — чи ж можливо, щоб вони, відчувши себе сильними, байдуже дивилися б, як невелика кількість благонамірених людей ставитимуть їм крапки? І знову ж, які саме крапки? Коли це ті крапки, які звичайно публіцисти у творах своїх ставлять, то хіба так важко перетворити їх у коми, а в крайньому разі й зовсім вискребти?

«Виходить, насамперед треба ослабити силу пристрастей, а потім уже почати ставити крапки, і, до того ж, не такі, що їх можна було б вискребти, а справжні, дійсні.

«Найзручніше досягти цього за допомогою так званого *оглушення*.

«Багато хто повстає проти цієї системи, вважаючи її недосить людинолюбною і прогресивною. Але так кажуть люди, які, очевидно, обізнані з системою поверхово або з чуток. Я ж навпаки, запевняю: оглушення не тільки не суперечне лібералізму, а й становить найнеобхідніший від одного відпочинок.

«Токевіль говорить: «так зване оглушення не тільки не суперечить людській природі, але в дуже багатьох випадках навіть сприяє відновленню людських сил». А за Токевілем цю істину вже повторюють нині всі англійські публіцисти.

«З фізичного боку, оглушення завдає болю — це правда. Але з морального — воно заспокоює і зберігає сили, які надто легко витрачаються. Та хіба необхідно, щоб оглушення мало характер неодмінно фізичний? хіба неможливе оглушення розумове і моральне?»

«Що зло всюди пускає своє коріння — це ні для кого вже не таємниця. Люди звичайно починають з того, що з усмішкою висловлюються про створення світу, а кінчають тим, що не визнають начальства. Все це робиться публічно, в усіх перед очима і, до того ж, з такою самовпевненістю, ніби статут про присічення і попередження давно вже завершив круг свій. Що можуть у цьому разі зробити звичайні розділові знаки?»

«Небезпека така велика, що не тільки коми, навіть крапки не усунуть її. Наполеон I на острові св. Єлени говорив: «чим сильніші небезпеки, тим сильніших треба вжити заходів для їх вилікування». Під ім'ям цих «сильніших заходів» що мала на увазі велика людина? Очевидно, вона мала на увазі те саме, що маю і я, тобто: спершу оглуши пристрасті, а потім уже став крапку, хоч цілу сторінку крапок.

«Але щоб оглушення не суперечило ідеям сучасної людинолюбності, необхідно, щоб воно мало характер переважно моральний.

«Якщо я людину, за допомогою вміло комбінованої системи заборон і приховувань відверну від предметів, які можуть занадто полонити її цікавість або надавати її думці несвоєчасного польоту, то цим я вже досить багато зроблю. Але «досить багато» ще не значить «усе». Людина, позбавлена засобів жити свій розум, порине в дрімотний стан — та й усе. Сама дрімота її буде ненадійна і, при першому ненавмисному послабленні системи приховувань, перетвориться в бадьорість тим більш небезпечно, що, завдяки тимчасовому оглушенню, відбулося збереження й нагромадження розумових сил.

«Необхідно, щоб дрімотний стан був не тільки вимушений, а мав характер діяльний і щирий.

«Якщо, наприклад, привчити молодих людей читати сонники або щодня споглядати дівицю Гандон (сам не бачив, але з газет дуже добре знаю), або, нарешті, заповнити їх час виключно заучуванням азбуки в тому первісному вигляді, в якому її винайшов Таут *, то уми їх будуть дрімотствувати, але дрімотствувати діяльно.

«Захопившись читанням сонників, молоді люди споді-

ватимуться від цього здійснення бажань. Подолавши Таутову азбуку, вони сповняться солодкої певності, що цілком здійснили призначення людського життя. Про дівицю Гандон — уже не кажу. В усіх цих вправах, очевидно, братиме участь пристрасть, але пристрасть спасенна, що матиме на меті відзначатися у вивченні сюжетів безпечних і малокорисних, як, наприклад, ефіопської мови. І таким чином ми виховуємо покоління дрімотствующе, але бадьоре, яке не тільки не перешкоджатиме розділовим знакам, але діяльно на постановку їх буде згодне.

«За такої згоди реформи матимуть перебіг поступовий і цілком правильний. Коли настане слушний час, начальство, звичайно, і без сторонніх спонукань, видасть відповідну до обставин реформу, але її вже зустрінуть без сумніву, бо кожному буде відомо, що слідом за тим прийдуть роки, які мають бути використані на те, щоб ставити цій реформі знаки розділові. Щоб, крім системи морального оглушення, може дати такий результат, який перевершить усякі сподівання?»

«Бувши змушений, через неприємності, залишити службу і проживаючи у своїй чухломській садибі, я мав змогу багато про цей предмет міркувати і навіть обмінюватись думками з деякими шановними сусідами, і всі ми прийшли до висновку: Токевіль має рацію.

«Законів видавати — права не маю; але висловити дещо про видання їх — можу.

«З жалем покинув службу; з радістю знову повернувся б у лоно оної; але чи удостоюсь цього, з огляду на тяжкі й мінливі нинішні обставини — напевно передбачити не можу.

«Та коли б цей мій прожект виявився чомусь незручним — можу написати інший, більш зручний».

*Колишній штатний смотритель чухломських училищ
титулярний радник Іван Філоверітов.*

«P S. Багато хто з ровесників моїх давно вже архієреями; я ж змушений узятися за плуг. А у нас, в Чухломі, і овес ніколи більш як сам-три не родить!!»

Я був принижений, ображений, роздратований...

От, думалось мені, ні освіти, ні звички мислити, ні навіть уміння поводитися з людською мовою — нічого в цього чоловіка нема, а тимчасом яку жахливу, ехидну мерзоту він виплодив! І як вільно, природно визріла вона в його голові!

Ні разу не відчув він потреби перевірити себе, або порадитися із своєю совістю, або, нарешті, хоч з почуття пристойності, послатися на які-небудь факти. Ні; він мав на увазі тільки одно: що йому треба вигадати пакость, і що вигадка його, яко пакосна, неодмінно знайде собі прозелітів.

Коли б він висловив думку скільки-небудь людську — його засміяли б, назвали б блаженнеським, не дали б проходу. Але він виступив не з проектом про визнання в людині людського образу (це був би не проект, а небезпечна мрія), а з проектом про перетворення людських голів у стінопробивні машини — і немає хвали, якою не вважали б за можливе нагородити цю гнилу відрижку старої канцелярської каверзи, що не знайшла собі обмеження ні в совісті, ні в знанні.

Філоверітов стояв передо мною, як живий. Довгий, змієподібний, він звивався, складався пополам, плазував. Голос у нього був дитячий, плачливий, на очах тремтіли крокодилові сльози. І він так вкрадливо дивився на мене цими очима, наче говорив: а хочеш, мій друже, я посаджу тебе за ефіопські дієвідміни?

А що, коли й справді мені віднині не дадуть читати нічого, крім сонників? Що, коли до мене приставлять педагога, який неблаганно почне задурювати мені голову пам'ятками ефіопської письменності?

Ні! треба все це забути!

Але як забути — ось питання! Куди втекти, де сховатися від його повсюдності! На вулиці, у трактирі, у клубі, у вітальні — скрізь воно або йде поперед вас, або біжить слідом. Скрізь воно волає: знищити, викреслити, заборонити!

Корнет Толстолобов сковзнув по поверхні; чухломець Філоверітов — пронизав поглядом прямо вглиб. У проекті Толстолобова занадто багато блиску; він звертає дуже мало уваги на людське життя, він надто охоче ним жертвує. Легко сказати! населити помор'я Льодовитого Океану людьми, що виявились, по випробуванні, неблагонадійними! Це, нарешті, навіть непрактично! Навпаки, Філоверітов простий і скромний до краю; він вважає людське життя найдорогоціннішим даром творця, і тому говорить: живи, але назавжди лишайся дурнем! Не блискуче... але як практично!

Та якщо не можна забути про ці прожекти, то в усякому разі треба їх спалити!

Я скопив усю купу і з якоюсь дикою люттю кинув її

в камін. З насолодою стежив я, як спочатку повалив з-під купи густий, чорний дим; як окремі аркуші потроху скручувались, жолобились і буріли; як огонь, що довго не міг подужати вкинуту в нього масу паперу, тільки лизав її скраю; як, нарешті, він раптом прорвався крізь самий центр маси і враз обхопив її.

О, жах! усі проекти, один за одним, горіли і гинули, але один залишався нетлінним!

Даремно вогонь напружував свої зусилля; даремно я сам, озброївшись щипцями, запихав папір у саму глибину каміна; аркуш лежав чистий, неушкоджений, недоторканий, зовсім так само, як лежав він за п'ять хвилин перед тим у мене на письмовому столі!

Очевидно, тут була якась вказівка, і я, згнітивши серце, мусив їй підкоритися...

Я прочитав ось що:

Про переформування де сіянс академії*

«З юних літ мав я сумнів у корисності наук, а потім, поступово виростаючи, дедалі більше в тому сумніві укріплювався, так що нині, перебуваючи в чині підполковника і з 1807 року у відставці, навіть не за сумнів, а вже за цілком певне для себе це вважаю.

«Обертаючись поміж людьми всякого звання, я завжди помічав, що лише ті з них цілком щасливі, які тримаються на достатній від наук віддалі. Безтурботна веселість обличчя, приємна простота звичаїв і іроїство у тілесних вправах — ось якості, що ними відзначається справжній син природи. Посідаючи цей неоціненний скарб, простодушний селянин сміливо може вважати свою долю щасливішою, ніж навіть вельможа, обтяжений здобиччю і злочинами. Причина ж цьому явна така: не знаючи наук, селянин багато про що не догадується, а багато чого й зовсім не розуміє. Навпаки, вельможа всього дошукується, але, не завжди будучи розсудливим, часто потрапляє зовсім не в той пункт, куди цілити належить. І наслідком того є меланхолія, а з часом і виснаження сил.

«А тому, найкращим засобом досягти добробуту було б, на наш погляд, зовсім облишити науки, та оскільки, через нищівне розбещення звичаїв, уже повсюдно за істину вважають-

ся, що без наук прожити не можна, то і нам доводиться з цією думкою примиритися, аби, в противному разі, у воєнних наших заходах якої шкоди не зазнати. А втім, хоч яке велике це горе, але і його можна малим зробити, якщо при цьому, зважаючи на обширність і велич нашої вітчизни, держано буде:

«Перше, щоб науки наші проти всіх інших мали перевагу;

«і друге, щоб вони справді поширювали світ, а не тьму.

«Але тут постає дуже дражливе питання: як цього досягти?»

«На це відповідаю коротко: заснуванням таких закладів, завданням яких було б не поширення наук, а пильний їх розгляд.

«Здавалося б, що саме з цією метою засновано в С.-Петербурзі відому де сіянс академію, але якщо мета її заснування й була така, то як далеко вона від неї відійшла!

«Замість того, щоб розглядати науки, академія де сіянс почасти поширювала їх, а почасти перебувала до них байдужою!

«Причина такого упущення двояка:

«По-перше, члени де сіянс академії, будучи здебільшого з німців, вважають для себе розгляд наук за нестерпний і непереносний.

«По-друге, при величезних просторах нашої вітчизни, члени де сіянс академії не можуть устежити за науками, що виникають у повітах і волостях, а також, не маючи ніяких начальницьких стосунків до капітан-справників, не можуть і цих останніх уповноважити на те.

«Очевидно, що поки ці дві причини не будуть усунені, справа залишиться все в тому ж стані!!

«А що стан цей нестерпний, про це свідчать три речі:

«1) У кожному селищі заведено шинок, а в деяких по два і по три.

«2) Цими днями, у Хвалінській губернії, як свідчить газета «Гражданин», одна дочка залишила одного батька, щоб без будь-яких перешкод віддати себе наукам.

«і 3) Цими днями, у мене перед очима, дочка одного поважного генерала різала жабу і сподівалась мати від цього наслідки.

«Всі такі факти внушили мені особливу певну думку, розвиток якої виразніше виступає з наведених нижче пунктів.

§ 1. Мета заснування академії.

«У столичному місті С.-Петербурзі засновується особлива центральна де сіянс академія, призначенням якої буде розгляд наук, а зовсім не поширення їх ¹.

«З тією ж метою, повсюди, в міру виникнення наук, утворюються відділи центральної де сіянс академії, а оскільки нині навряд чи можна зустріти навіть один повіт, де б хоч про причини частих градобоїв не міркували, то треба прямо сказати, що відділи ці або, краще сказати, малі ці де сіянс академії разом в усіх повітах без винятку з'являться.

«Академіям цим, для більшої зручності в їх майбутніх діях, насамперед поставлено буде за обов'язок визначити:

§ 2. Що таке в науках світ?

«Думки з цього приводу поділяються на правильні і не-правильні, а серед останніх є навіть багато таких, які, по правді кажучи, можуть вважатися зухвалими.

Щоб уникнути в такому важливому предметі всяких незгод, найбільш натурально було б постановити, що тільки ті науки поширюють світ, які сприяють виконанню начальницьких наказів. По-перше, це правило цілком узгоджується із свідченнями обізнаних людей і, по-друге, встановлює в житті цілком твердий і надійний опорний пункт, з опублікуванням якого кожен, хто, через малодушність або з хвастощів, задумав би його переступити, не може вже послатися на те, що він не був попереджений.

§ 3. Які люди для розгляду наук найбільш придатні?

«Люди свіжі і притому досвідчені.

«Як сказано вище, головне завдання, що його науки повинні переважно мати на увазі — є научання, яким чином у виконанні начальницьких наказів бути справним належить. Такий є фундамент. Проте, щоб якнайкраще його збагнути, нема потреби в обтяжливих або мудрованих знаннях, а потрібне лише свіже серце і не зовсім ушкоджений розум. Все це у свіжій людині не тільки є в наявності, а навіть з надміром.

---

¹ Про склад і заняття цієї центральної академії мовчу, полишаючи організацію цього вишньому начальству. Скажу тільки, що заклад цей має бути великий. Примітка автора проекту.

«А тому, як на президентів де сіянс академій, так і на членів їх слід обирати благонадійних і цілком свіжих людей з місцевих поміщиків, що замолоду в кадетських корпусах освіту здобули, але за давністю все позабували.

«Примітка. Президентом слід обирати людину, хоч і похилого віку, аби тільки мала здоровий розум.

§ 4. Що з цього вийти може?

«Ось що:

«Перше, ніж свіжа людина приступить до розгляду наук, вона постарається пригадати, в якому вигляді викладались вони їй у кадетському корпусі. Упевнившись потім, що за її часів науки мали вигляд стислий, вона, звичайно, оком дещо здивованим гляне на незчисленні томи, які після того постали. По-перше, побачить вона, що хрестоматії з'явилися нові і до того ж такі, в яких містяться зародки революції. По-друге, що виникло дуже багато наук, про які в кадетських корпусах навіть і згадки не було (особливо, одна з них шкідлива і, як поширювачка дозвільних думок, вельми навіть згубна, звана «Психологією»). Третє, нарешті, що партикулярні люди про такі матерії явно міркують, про які колись навіть генералам не завжди міркувати дозволялось.

«З огляду на це, як вона зробить?

«Не знаю, як інші, а я зробив би прямо й одверто, тобто сказав би: все це назавжди припинити!

«А хто ж, крім цілком свіжої людини, може таким чином зробити?

§ 5. Про межі влади де сіянс академій

«Межі влади де сіянс академій належить якомога поширити.

«Скрізь, де є науки, повинні виявляти свою владу і де сіянс академії. А що в науках найголовнішу вагу мають не стільки самі науки, скільки вплив, який вони на партикулярних людей справляють, то з цього прямо випливає, що жоден обиватель не повинен вважати себе від відомства де сіянс академії вільним. Отже, чим менш ясні будуть межі цього відомства, тим краще, бо нема для начальника нічого більш обтяжливого, як те, що його полум'яним пориванням покладені межі.

§ 6. Про права і обов'язки президентів де сіянс академій

«Президенти де сіянс академій мають такі права:

«1) Деякі науки тимчасово припиняти, а якщо не помітять розкаяння, то скасовувати назавжди.

«2) В усіх інших науках шкідливий напрям змінювати на корисний.

«3) Викликати творців наук і вимагати, щоб давали відповіді по щирій совісті.

«4) Якщо дано буде відповіді непевні, то приступити до перевірки.

«5) Пильно перевіряти обивателів, чи не заражені, і в разі виявлення таких, відсилати, для продовження наук, у далекі й малонаселені міста.

«і 6) Взагалі розпоряджатись так, як коли б у кімнаті засідань де сіянс академії нікого, крім них, президентів, не було.

«Обов'язки ж президентів такі:

«1) Діяти без послаблення.

«і 2) Час від часу вимагати від обивателів подання творів на тему: «Про засоби до цілковитого наук скасування, з таким одначе розрахунком, щоб від цього держава шкоди не зазнала, і щоб вона, і по скасуванні наук, сусідів своїх у страху держала, а від них шанована була, яко така, що освітою всіх перевершила.

§ 7. Про зняття влади президента

«Найближчі зняття президента суть члени де сіянс академії.

«Права їх такі:

«1) Вони шанобливо вислухують накази президента, хоч би останні й не відповідали їх бажанням.

«2) На вимогу президента, з'являються до нього в мундирах в усякий час дня і ночі.

«3) Коли президент входить, підводяться з місць поквалливо і шумно, і стоять доти, доки не буде дозволено набрати сидячого положення. Тоді так само поквалливо сідають, бо час почати розгляд.

«4) Сварок між собою не заводять.

«5) У домашніх своїх справах діють на власний розсуд, причому не забороняється, одначе, в делікатних випадках, звертатися до президента за роз'ясненнями.

«6) Зовнішність мають пристойну, а в одязі додержують охайності.

«7) Науки розглядають не послаблюючи, але, помітивши упушення, заходів не вживають, а про все доносять президентові.

«8) А втім, голосу не мають.

«Далі, теж як знаряддя, йдуть члени канцелярії, що перебувають у безперервному писанні. Права цих чинів такі:

«1) Вони з'являються до президента за дзвінком.

«2) Розглядати науки обов'язку не мають, але, почувши щось від сторонніх людей, секретно доводять про те до відома президента.

«3) Папери пишуть по черзі; написавши одного, записують його в реєстр, кладуть у пакет і, запечатавши, віддають кур'єрові для вручення; після того починають писати другого папера і так далі, аж поки не спишуть усього.

«4) Голосу не тільки не мають, а навіть рота розкрити не сміють.

«і 5) Відносно шанобливості, одягу та іншого поводяться з такою ж пунктуальністю, як і члени.

«Крім цього, в розпорядженні президента повинна бути справна команда кур'єрів.

§ 8. Про інше

«Щодо іншого, то воно об'явиться тоді, коли де сіянс академії, у новому своєму вигляді, по всій російській державі почнуть діяти. А тепер додаю, що коли потрібна буде моя думка відносно мундирів або харчових грошей, то я завжди готовий її подати».

Відставний підполковник Дементій Здаточний.

Я прочитав до кінця, але що після цього було — не пам'ятаю. Знаю, що спочатку я їхав трійкою, потім сидів десь на вищій (здається, у трактирі, в Третньому Парголові) і частував проїжджих маймістів горілкою. Скільки часу тривала ця історія: день, місяць чи рік — нічого невідомо. Відомо тільки те, що забути я все-таки не міг...

Не знаю, чи довго я після того спав, та, мабуть, часу минуло немало, бо я бачив уві сні цілий роман.

Але, насамперед, я мушу сказати кілька слів про сні взагалі.

Щодо цього життя мое різко поділяється на дві зовсім відмінні одна від одної половини: до скасування кріпосного права і після скасування його.

Присягаюсь, я не кріпосник; присягаюсь, ще в молоді літа, захоплюючись розмовами про святе мистецтво в трактирі «Британія», я ніколи не міг без докору совісті згадати, що всі ці пунші, глінтвейни і лампо́б, яких ми, вихованці нашої alma mater¹, з насолодою заживали, — все це приготовлено руками рабів; що чоботи мої вичищені рабом, і що коли я, напідпитку, повертаюся з «Британії» додому, то й спати мене вкладає — раб!.. Я вже тоді усвідомлював, наскільки було б краще, чистіше, благородніше й доцільніше, якби лампо́б для мене готували, чоботи мої чистили, помії мої виносили не раби, а такі ж вільні люди, як я сам. А чи багато хто в ті часи усвідомлював це?! Я навіть написав одну повість (я пам'ятаю, вона називалась «Меланією»), в якій, сповнений палкого обурення, змалював безвихідне становище російського кріпака, і хоча, за тодішніх суворих часів, цензура не пропустила цієї повісті, але я й досі не можу забути (багато хто навіть називає мене за це злопам'ятним), що я автор ненадрукованої повісті «Меланія». І коли Прокіп чи хто-небудь інший з «наших» починає хвастати передо мною своїми емансипаторськими і реформаторськими подвигами, то я завжди дуже делікатно даю відчутти їм, що тепер, коли всі взагалі хвастають легко, нічого не варт, звичайно, докинути два-три словечка собі на похвалу, але був час...

— От коли я свою «Меланію» писав, отоді спробували б ви похвастати, панове!

Так кажу я у вічі хвалькові Прокопу, і цього нагадування цілком досить, щоб примусити його знизити тон. Бо хоч як мало він розвинений, а все-таки розуміє, що написати «Меланію» в такий час, коли навіть в альбоми дівчатам нічого іншого не писали, крім:

О Росс! о роде незборимий!
О груди твердокам'яні!

справа далека від жартів...

¹ Мати-годувальниця.

Проте я мушу признатися, що, при всій моїй ненависті до кріпосного права, сни в мене тоді були дуже веселі. Або їдеш у гості, або сидиш у гостях, або з гостей їдеш з солодкою надією, що незабаром знову в гості їхати треба. Нічого прикрого, нічого такого, що мало б безпосереднє відношення до «Меланії», або до бунтівничих розмов у «Британії». Я пам'ятаю, що в «Меланії» я дуже яскраво змалював, як один кріпак, на ім'я Силантій, томиться в темній смердючій конурі. І за що томиться! — тільки за те, що не хоче «з превеликою охотою» віддати свою дочку Меланію хтивому поміщику Пеночкіну! Але уві сні той же самий Силантій вживався мені вже зовсім в іншому образі: тут він не тільки не знемагає і не томиться, а, навпаки, або пісень співає, або за мене бога молить. «Добрий я, добрий!» — марилось мені уві сні, і на це солодке марення не впливало навіть тяжке маячення мого камердинера і раба Гришки, що в цей самий час, розкинувшись у сусідній кімнаті на повсті, знемагав під тягарем іншого роду сонної фантазії. Йому вживався мільйон чобіт, які він мусив вичистити, мільйон грубок, які він мав витопити, мільйон ущерт повних помийниць, повз які він не міг пройти, щоб не гризла його думка, що він, а не хто інший, мусить усе це повиносити, повилити, повищити і знову поставити на місце для дальшого наповнення помиями... З перекирвленим від жаху обличчям він схоплювався з ложа свого, хапав у руки кочергу і починав ворухити нею в холодній грубці, а я, тимчасом, перевертався на другий бік і далі собі тихенько марив: «добрий я, добрий!»

Тепер усе це змінилося, і сни мої набрали характеру сумного, майже трагічного. Правда, я все ще їжджу в гості, але повертатися ввечері з гостей вже не дуже безпечно. Завжди якось так трапляється, що їдеш лісом, а коли вже сниться людині ліс, то неодмінно присняться їй вовки. Вони вибігають на шлях, вищиряють зуби, клацають ними, гасають навколо коляски, скавучать, виють і, нарешті, кидаються. Я почуваю, як залізні пазури впинаються мені в груди, я бачу роззявлену рожеву пащу, почуваю її шумне дихання, і прокидаюсь... Звичайно, оглянувшись навколо, я заспокоююсь і дякую моему творцю за те, що я не в лісі, а в себе на м'якій постелі. Та ледве я встигаю повернутися на другий бік, як знову сон. Я гуляю в своєму парку (відомо, як небезпечно поміщику ходити самому в своєму парку відтоді, як немає кріпаків-садівників!), коли раптом з-за куща — вовк! Знову

залізни пазури, знову роззявлена рожева паща, знову смердюче псає дихання...

Припустімо, що всі ці страхіття уявні, та коли вони вже проникли у сферу сновидінь, то ясно, що і в реальному житті є якась отрута. Якщо людині живеться добре, то хоч би як вона прикидалася, що жити їй погано, — сні її будуть веселі й легкі. Якщо людині живеться погано, то хоч би як вона удавала з себе задоволену невинність — сні в неї будуть важкі й сумні. Нема сумніву, що в сорокових роках я написав «Меланію», і, виходить, у деякому роді протестував, та що, правду кажучи, жилось мені чудово, то протести мої йшли своєю чергою, а сні — своєю. А тепер, хоч я й кажу: ну, слава богу! збулися найкращі сподівання моєї молодості! — та що на душі в мене при цьому шкребе, то здійснені сподівання моєї юності йдуть своєю чергою, а сні — своєю. Скажу більше: сні в цьому разі чи не вірніше відбивають справжній настрій моєї душі, ніж протести і здійснені сподівання. Тому, коли я зустрічаю на вулиці людину, яка з променистою усмішкою на обличчі сповіщає мене, що в пошехонському земстві стався новий відрадний факт: селянин Семен Никифоров, захоплений артільними сироварнями, придбав дві нові корови! — мені якось мимоволі спадає на думку: мій друже! І Семен Никифоров, і артільні сироварні — все це «здійснені сподівання твоєї юності»; а от розказав би ти краще, які ти історії уві сні бачиш!

Сумні сні стали мені ввижатися з того часу, як я був обраний членом нашого місцевого комітету для поліпшення побуту селян. У той час, як прийдеш бувало на засідання, так і сиплються на тебе звідує найтрагічніші новини.

— Уявіть собі! у мого сусіда свиня дитину з'їла! — каже один член.

— Уявіть собі! компаньйонку моєї дружини вовк покусав! — розповідає другий.

— А вам скажу от що, — додає третій: — з того часу, як ця емансипація в нас завелась, дружина моя навмисне селом гуляти ходить — і що ж би ви думали? жодна шельма навіть шапки не думає перед нею скидати!

І таким чином ми жили в чаду найрізноманітніших страхів. З одного боку — побоювання, що дітей наших поїдять свині, з другого — сумне передбачення щодо нескидання шапок... Тож чи можливо, щоб при такій перспективі ми, без-

захисні, так би мовити, тимчасово позбавлені покровительства законів, могли бачити які-небудь інші сни, крім страшних!

Та цього мало. Одного чудового ранку ми довідуємось, що наш власний голова зник невідомо куди, але «в супроводі»... Признаюсь, це вже остаточно приголомшило мене! Що ж це буде, коли вже голови почали зникати! І бозна-чого тільки не пригадав я з цього приводу. І анекдот про поміщика, якого, за зухвальство, наказано було все життя возити по великих шляхах, ніде не зупиняючись. І чути в дитинстві історію про немовля, яке проїздом батьки впустили з саней на сніг, і тільки через добу потім з-під снігу викопали.— «І що ж бо ви думали! спить собі моє немовлятко найміцнішим сном, і як ото його з-під снігу викопали, воно зараз: «мамо!» — Так закінчувала звичайно моя няня розповідь про цю пригоду.

У ніч після зникнення голови я бачив свій перший страшний сон. Спочатку мені ввижалось, що нашого голову везуть із станції на станцію і, не випускаючи з кибитки, командує: коней! Потім примарилось, що його впустили на сніг... «Цікаво б знати,— думалось мені: — чи відкопають його, і чи скаже він: мамо! як те шанобливе немовля, що про нього колись оповідала моя няня?»

І, таким чином, діставши для страшних снів тривку реальну основу, я з жалем пересвідчуюсь, що колишні веселі сни не повернуться до мене принаймні доти, поки не повернеться кріпосне право, яке їх породжувало.

Та чи повернеться воно?

Отже, я бачив сон*.

Мені снилось, що я був колись відкупщиком, нажив мільйон і помираю самотнім у *chambres garnies*.

Біля мене стоїть Прокіп і з якоюсь хихацькою тривогою стежить за останніми, передсмертними судорогами мого обличчя. Він то на мене подивиться, то гляне неситим оком на мою шкатулку. Часом він звертається до мене із словами: «ну, ну! не бійсь! бог не без милості!» Але я, з властивою умираючим проникливістю, чую в його словах щось зовсім інше. Мені вчувається, що Прокіп каже: як уже там не просись, а від смерті не викрутишся! то помирай же, ради Христа, скоріше, не затримуй мене даремно! Одну мить мені здалося, що на губах його промайнула якась підленька усмішка,

наче він уже наперед мене смакував, — і ах! як не сподобалась мені ця усмішка!

Нарешті, я віддаю душу, але не встигаю ще остаточно втратити свідомість, як бачу: шкатулку мою, як оком змигнути, відімкнуто, і Прокіп квапливо, задихаючись, витягає з неї мої капітали...

Я помер.

Читачу! не уявляй собі, що я людина жадібна до грошей, що я думаю тільки про наживу, і що тому срібллюбні мрії навіть уві сні не дають мені спокою. Ні; я ніколи не належав до числа капіталістів, а тим менше — до відкупщиків; ніколи не прагнув до наживи і надбання, а, навпаки, завжди з такою легковажністю ставився до питання «про виробництво і нагромадження багатств», що тепер буквально проідаю своє останнє викупне свідоцтво. Я з гордістю можу сказати, що при складанні уставної грамоти пожертвував селянам чотири десятини мочарів, і всі безнадійні недоїмки подарував. Коли я покінчу з останнім викупним свідоцтвом, у мене на майбутнє залишаться якихось кілька сот десятин неродючої і частково болотистої землі при селі Пропльованому¹, та ще якісь надії... На що надії — цього я й сам добре не уявляю, та що надії ніколи і ні в якому разі не покинуть мене — це безперечно. Все здається, що от-от станеться якесь чудо і врятує мене. Наприклад: в інших нічого не вродить, а у мене все вродить удесятеро, і я продаватиму свої врожаї вдесятеро дорожче. Або ще: раптом Волга змінить течію, поверне

¹ Назва «Пропльованого» — історична. Одного разу дідусь Матвій Іванович, ще будучи корнетом, їхав походом із своїм однополчанином, теж корнетом, Семеном Петровичем Сердюковим. Останній, правду кажучи, був досить-таки простий, і дідусь добре знав це. І що в поході робити було нічого, то хитрий старик, проге, повний тоді ще надій юнак, скористався простотою свого друга і запропонував грати у плювки (гра, в якій дідусь, справді, не знав собі переможця). Розв'язка не примусила довго чекати себе: малими ставками, Сердюков програв таку значну суму, що мусив віддати дідусеві у повну власність своє село Сердюковку. А дідусь, на пам'ять про фінансову операцію, з допомогою якої він цю Сердюковку здобув, перейменував її у «Пропльоване». Цікаво, що селяни довго сердились, коли їх називали «пропльованими», а двічі навіть зчиняли бунт Та, хвалити бога, за допомогою ексекуції, все кінчалось благополучно. А втім, з оголошенням мужицької волі, селяни знову перейменували село в Сердюковку, але я, на зло, так само називаю їх «пропльованими». Я роблю це на збитки самому собі, бо на помсту за мою назву вони ні за які гроші не хочуть ні кесити мої луки, ні жати мій хліб; та що ж вдієш? Нехай краще хліб мій лишається невижатим і луки нескошеними, зате я завжди високо триматиму мій прапор! (Прим. автора).

лівіше-лівіше, і просто в мій маєток! Село Пропльоване вона при цьому, звісно, зруйнує дощенту, а мої болота оберне в багатючі заплавні луки.

Але якщо не особиста корисливість дала основу моєму сну, проте основа ця, певною мірою, все-таки не була далека від реальності. Річ у тому, що я багато років поспіль безвиїзно живу в провінції, а ми, провінціали, влаштовуємо свої грошові справи просто, а ставимось до них ще простіше. Це зовсім не те, що, наприклад, у Петербурзі, де коли хто й пограбує вмираючого родича, то зразу ж починає прикидати, скільки тепер у нього шансів за одержання бубнового туза на спину, і скільки проти такого одержання. Ми грабуємо — не соромлячись, а коли що і засмучує нас у подібних фінансових операціях, то це тільки невдача. Удалась операція — слава тобі, доброму молодцю! Не вдалась — роззява! Досить одвідати наші клуби в дні загальних обідів, щоб дістати дуже цікаві з цього приводу відомості, особливо якщо сусіди поруч люди обізнані й балакучі.

— А бачите он того, чорнявого, що перед обідом так старанно богу молився,— він у свого власного сина материнський маєток відсудив! — скаже сусід з правої руки.

— А бачите он того, що салфеткою черево собі застелив,— він рідній тітці цукерок з Москви привіз, а вона, попоївши їх, через дві години богу душу віддала! — шепоче сусід з лівої руки.

— А он того бачите — он, що рота роззявив, — він, батечку, перед самою емансипацією всім селянам вільні дав, та всіх їх до купця на фабрику й закабалив. Скільки грошви від купця одержав, та селянські хати продав, та худобу, а земля вся при ньому й лишилась... Ти не дивись, що він рота роззявляє, він цю операцію бач як спритно провів! — знову нашіптує сусід з правої руки.

І раптом — о, диво! — чоловік, що застеляв черево салфеткою, шле моєму лівому сусідові склянку шампанського. Звісно, обмін думками.

— Іванові Миколайовичу! як поживаєте? як притискаєте?

— Ви як?

— Вашими молитвами. Після обіду пульту записати треба.

— Не завадило б.

І справді, зразу після обіду черевань і мій лівий сусід сидять уже за ералашем і дуже приязно козирають до глибокої

ночі. І хто його знає? Якщо за черванем є цукерка, то чи немає за моїм лівим сусідом цілого пирога?

Яким чином створилась ця кругова порука поблажливості — я сказати не берусь, але що порука ця була колись дуже міцна — це підтвердить кожний провінціал. Одного разу я був свідком преоригінальної сцени, в якій роль героя відігравав Прокіп. Він викривав (зовсім не думаючи, проте, ні про які викриття) друга свого, Анемподиста Пиркова, у привласненні неналежного йому майна.

— Ну, брат, нічого нам тут очі замилювати! — ораторствував Прокіп: — вже ж кожному відомо, як ти дядька свого мертвого під ліжку сховав, а на його місце іншого в ковпаку під ковдру поклав! Щоб свідки, значить, під заповітом підписалися, що небіжчик, мовляв, при здоровому розумі і твердій пам'яті... Ну й штукар же ти!

— Мє... фініссє...¹ — блавав Пирков, простягаючи руки.

— Нічого там «фініссє»... вже й по-французькому заговорив! Вже що було, те було... Ось він і на ліжку за покійника лежав! — раптом показав Прокіп на добродушного старичка, який, ідучи мимо і побачивши, що зібрався чималий гурт розмовників, спинився і з дуже наївним виглядом прислухався до розмови.

— Будь ласка, фініссє... прошу! — все блавав Пирков.

— Чого там фініссє! От випити з тобою — це я з охотою, та й то, щоб пляшка за сімома печатями була! А інших справ мати незгоден! Бо ти зараз: або цукерок від Ейнема * подаруєш, або пирогом з начинкою почастуєш! Це вже будьте певні!

І що ж? Через які-небудь півгодини і Прокіп, і Пирков сиділи за одним столом і дуже приязно цокалися, проте, це не заважало Прокопові, час від часу, шпигати:

— А що ти тоді покійника під ліжку сховав — це, брат, правда!

Іншим разом, за обідом в однієї з найповажніших осіб міста я почув від сусіда таку наївну розповідь про двоєженство нашого амфітріона *.

— Служили вони, знаєте, в Польщі... ну, молоді... полечки там, паняночки... зараз руку і серце. От тільки, оженившись, і схаменулись вони, що негаразд учинили. Приданого за паняночкою — обтріпаний хвіст, а батьки в них пре-

---

¹ Але... облиште!

суворі. От і кажуть вони своїй коханій: я, каже, серденько, до старих поїду, а ти, каже, опісля приїдеш, як я підготую їх. Сказано — зроблено. Приїжджають ото в наші палестіни, а тимчасом батьки вже й удову для них присватали. Дванадцять тисяч душ. Задумались. Одначе, як побачили, що від їхньої теперечки рішучості все майбутнє щастя залежить, досить-таки твердо вимовили: згоден. А потім, не кажучи лихого слова, справили бучне весілля. Почалися тут бали та бенкети; вони було до Варшави, для влаштування службових справ — куди тобі! Наша вдовичка так смаку дібрала, що й слухати нічого не хоче! От минає три місяці, чотири, одержують наш Петро Іванович з Варшави листа за листом! А, нарешті, і рішучого. «Не знаю, каже, що й подумати, коханий мій Петрусю (це вона по-польському Петрусем його називала), я ж без тебе не можу жити, а тому й виїжджаю завтрашнього числа до тебе». Ну, і іншим разом неприємно, знаєте, отаку цукерку дістати, а в них, до того ж, ще бал на другий день у приміському маєтку на всю губернію призначений. От і відкрилися вони Кузьмі Тихоновичу — он вони, з великими вусами, праворуч них сидять! — «так і так, кажуть, влаштуй!» І що ж! на другий день іде ото бал, кадзелі, вальси, все як слід — раптом входить Кузьма Тихонович, підходить до господаря і тільки, знаєте, шепнув на вушко: алльо! І уявіть собі, ніхто навіть не помітив, як вони з Кузьмою Тихоновичем у Незнамовку зїздили (поштова станція так називається, версти за чотири від їхнього маєтку), як там своє діло зробили і назад звідти приїхали. І такий це приємний бал був, що довго вся губернія про нього говорила! А паняночки з того часу і слід пропав. Казали, ніби в Незнамовці склянку води випила. Так ось, пане, які за старих часів люди жили! Отаке, можна сказати, особливої ваги діло скоїлося, а вони хоч би знак подали!

Таким чином, реальність моїх снів не може підлягати сумніву. Якщо я сам особисто й нікого не обікрав, а тим менше позбавив життя, то в усякому разі, маю цілковиту підставу сказати: я там був, мед-пиво пив, по вусах текло... а чорт його знає, може, і в рот попало!

Отже, далі.

Я вмер, та оскільки смерть моя сталася тільки уві сні, то само собою зрозуміло, що я міг далі бачити і все те, що трапилось після смерті моєї.

Прокіп умить очистив мою шкатулку. Там була сила всіляких цінних паперів на пред'явника, але він залишив тільки дві акції рибінсько-бологовської залізниці, та й то лише для того, щоб не могли сказати, що дворянина однієї з ним губернії (дуже він щодо цього делікатний!) не було за що поховати. Решту запхав він у свої кишені і навіть за хляви чобіт.

Потім Прокіп провідав мій чемодан, а що не можна було забрати речей дуже громіздких, то вкрав (здається, я маю право вжити цей вислів) дві батистові носові хусточки. Далі, він відкрив мій дорожній несесер і вкрав звідти чайну срібну ложку.

Учинивши все це, Прокіп спинився посеред кімнати і якийсь час осовілими очима озирався навколо, наче щось обмірковуючи. Але — я цілком ясно бачив, що в його голові уже зріє оборонна промова: «Я не вкрав,— говорив він собі: — я тільки усунув білети з місця їх попереднього перебування!» Очевидно, він уже заразився петербурзьким повітрям; він крав без провінціальної безпосередності, а розраховуючи наперед, які можуть бути в нього шанси для виправдання.

Далі, він витер украденою хусточкою обличчя, покликав номерного... і заплакав!!

Це були такі справжні сльози, що мені зробилося моторшно. Побачивши, як вони котяться по його лиснючих щокках, я почував, що вмираю все більше і більше. Здавалось, я поринаю в якусь бездонну пітьму, де не може бути мови ні про викриття, ні про помету. Тут не було достатньої стійкості навіть для того, щоб зберегти слід будь-якої дії. Забуття — і далі нічого...

Але я помилявся. Мій месник, або, краще сказати, месник моїх законних спадкоємців був тут.

То був номерний Гаврило. Очевидно, він підглядав у якусь шпаринку, і мав таке вірне уявлення про ціну Прокопових сліз, що, коли Прокіп, схлипуючи і показуючи на моє бездыханне тіло, сказав: — от, брат, Гаврилонько (раніше він ніколи не називав його інакше, як Гаврюшкою), єдиний друг був на землі — і той помер! — то Гаврило так іронічно глянув на нього, що Прокіп зразу все зрозумів.

Тоді відбулася між ними розмова, що навіки запала в безсмертну душу мою.

— Бачив?

— Дивився.

- Одначе, брат, ти шельма!
- У нашому ділі, пане, без того не можна.
- Ось тобі три сріблом!

Прокіп простягнув зелену кредитку; та Гаврило стояв із закладеними за спину руками і не доторкався до подачки.

- Чого ж не береш?
- Та хіба ж можна!
- А якого ще тобі дідька треба? Ну, кажи!

— А от що. Тисячу карбованців грішми, та одягу, та білизни—це щоб зараз. А потім, аж до самої смерті, годувати-поїти, платні десять карбованців на місяць... горілки відро.

- Та ти з глузду з'їхав?

— Це як вам завгодно. А хочете — зараз можна людей покликати.

— Стривай! ми от як зробимо. Грошей тобі зараз — сто карбованців...

- Ніяк не можна.

— Та ти слухай! Грошей зараз тобі сто... ну, двісті карбованців. Та слухай же, братіку, не спіши. Грошей зараз тобі... ну, триста карбованців. Далі, повезу я тебе до себе в село і зроблю над усіма моїми маєтками наче як обер-мажордомом... розумієш?

- А яке буде на селі утримання?

— Платні — п'ятнадцять карбованців на місяць. Одяг, харчі, горілка — це само собою.

Гаврило одначе вагався.

— Сумнів бере, пане, — нарешті промовив він: — коли б потім кривди від вас не було. Багато хто отак обіцяють, а тоді, дивись, свідків на той світ спровадити намагаються.

Але я вже бачив, що вагання Гаврила не можуть бути тривалими. Справді, Прокіп накинув ще тільки півкарбованця на місяць — і торг був скінчений. Зразу ж Прокіп виїняв з кишені триста карбованців, потім витягнув з чемодана дві сорочки, всі носові хусточки, новий сюртук (я тільки що пошив його у Тедескі), і вручив здобич Гаврюшці.

Ніколи я так ясно не відчував, що душа моя безсмертна, і в той же час ніколи з такою виразністю не усвідомлював, до якої міри може бути безпорадною, безсилою моя безсмертна душа!

Я міг ширяти в емпіреях, міг з блискавичною швидкістю перелітати через величезні простори, міг усе бачити, все чути, міг страждати й обурюватись, але не міг одного: не міг перешкодити пограбуванню моїх спадкових і нажитих капіталів.

Через годину в моєму номері вже ходили туди й сюди якісь невідомі особи (з них тільки один був мені знайомий — це поручик Хватов), які описували, опечатували, складали протоколи, одним словом, уживали так званих охоронних заходів. І ніхто з них не здивувався, що в моїй шкатулці виявилось усього тільки дві акції рибінсько-бологовської залізниці та старовинна копійка, якою колись поблагословила дідуся Матвія Івановича якась жебрачка. Нікому не здалося дивним, що в мене нема жодної носової хусточки. Нікому не спало на думку поцікавитися, чого у Прокопа дуже випнулися кишені піджака. Прийшли, понюхали — й пішли. Тільки Хватов на мить наче здивувався.

— Скажіть, будь ласка! — вигукнув він, звертаючись до Прокопа: — а я, признатися, думав, що вони мільйонщики!

— Аякже, наставляй кишеню — мільйонщики! Колись — це справді: і з поміщиків мільйонщики бували! а відколи пройшла над нами ця сипація — всім нам одна ціна: гріш! Звичайно, от коли б дали на концесії розжитись — ну тоді що й казати; та й тут негідник Мерзавський обдурив!

— Сс...

— Вже ж такі були бідні! такі бідні! — брехав і собі Гаврюшка: — як тільки дотягнули! Позавчора підходять ото до мене: Гаврилонько, кажуть, дай на два дні три карбованці.

Видатки на поховання мого тіла Прокіп прийняв на свій рахунок, і, треба віддати йому належне, справив дуже пристойний похорон. Чудові дроги, шість попів, хор півчих і цілий взвод факельників, а позаду величезний кортеж, в якому взяли участь всі кадики, що перебували тоді в Петербурзі. На могилі моєї один з кадиків почав говорити, що душа безсмертна, але заривав і не закінчив. Побачивши це, отець протоіерей поспішив на виручку.

— Достославний боярине! — промовив він, звертаючись до моєї труни: — не будемо багато глаголати, а скажемо коротко. Щоб означає сіє торжество! Сіє торжество сумне, бо воно означає, що душа твоя залишила нас, друзів і близьких твоїх! але сіє торжество й радісне, бо звідки втекла душа твоя і куди поинула! Вона втекла від прегіркої сієї юдолі і поинула у високості! Днесь вкушає вона від трапези благоуготованої і благовлаштованої! Вкушай же, душе! вкушай їжу благопотрібну, вкушай вічно! Ми ж, споминаючи про тебе, друже наш, не посоромимось!

Ці слова були сигналом до від'їзду кортежа в найближчу кухмістерську, де Прокіп замовив поминальний обід. Їли: щі, зготовані куховаркою Карнеєвою, московських поросят з кашею, осетрину по-російськи, смажену телятину і льодинку (морозиво). І я мав приємність бачити, як у щі капали Прокопові сльози, і нітрохи не псували їх.

Правду кажучи, на цьому місці мені слід було прокинутись. Помер, пограбований, похований — чого ще більше ждати? Але після тривалого безсонного пияцтва організм мій потребував не менш тривалого відпочинку, а тому сни невпинно йшли за снами. І при цьому навдивовижу вперто розробляли далі раз почату тему пограбування.

Душа моя не могла більше витримати картини Прокопової безкарності, і злинула. А вже злинувши, мій дух цілком природно опинився у панській садибі при селі Пропльованому.

А втім, на цей раз сонна фантазія зовсім нічого не перебільшила. Перед розумовим оком моїм справді стояла моя власна садиба, з потемнілими від дощу стінами, із стуленими з кусочків скла шибками, з проіржавілим дахом, з похиленою оранжереєю, із заметеними снігом стежками в саду, одним словом, з усіма ознаками безперечної опальності, в яку вкинула її так звана «катастрофа».

Зимовий вечір кінчається; у вікнах садиби де-не-де блимає світло. Я незримо пробираюся в дім і застаю моїх близьких у вітальні. Тут і сестриця Машенька, і сестриця Дашенька, і племінниці Фофочка та Льолечка. Вони сидять з роботою в руках і при мерехтливому світлі лойової свічки міркують, що було б, коли б, та що б воно сталося, якби...

За життя, сестриці мене ненавиділи і в той же час любили. А як їм було не ненавидіти мене! Я був багатий, вони — бідні! І чим швидше я збагачувався, тим швидше зростала моя холодність до них. Скільки разів вони благали мене (зрозуміло, кожна віч-на-віч і по секрету від другої) дозволити їм «походити» за мною, а коли не їм, то ось хоч би Фофочці або Льолечці. І я щоразу з нечуваною в сімейних літописах черствістю відмовлявся. Мало того: я не просто відмовлявся, але й шпигав при цьому. Ще недавно, перед самим від'їздом моїм востаннє в Петербург, Дар'я Іванівна, незважаючи на роздоріжжя, примчала до мене з Ветлуги і умовляла довіритись їй.

— Всяко буває, братіку, — казала вона: — занеджуєте, чи інше що трапиться — все ж краще, як рідна людина коло вас! Прийняти, подати...

— От, сестра Мар'я теж проситься...

Я сказав це навмисне, бо знав, що сама тільки згадка про ім'я сестриці Машеньки виведе сестрицю Дашеньку з себе. І справді, Дар'я Іванівна негайно понеслася на всіх парусах. Краще вже першого-ліпшого найманця, ніж Мар'ю Іванівну. Розбійник з великого шляху—і той має серце лагідніше, добріше, ніж Мар'я Іванівна, Мар'я Іванівна! Та хіба не ясно, як двічі по два — чотири, що вона здатна підсипати отрути, задушити подушками, зарубати сокирою!

— Хіба приклади ці, братіку, не бували?

Проте я лишився глухий до всіх прохань і пропозицій і зате мав приємність бачити, якою глибокою ненавистю блищали очі обох сестриць, коли вони прощалися зі мною, повертаючись назад у Ветлугу.

Але, в той же час вони не могли і не любити мене. Кішка бачить вдалині шматок сала, і оскільки досвід минулих днів доводить, що цього шматка їй не бачити, як своїх ушей, то вона природно починає ненавидіти його. Та де там! мотив цієї ненависті фальшивий. Не сало вона ненавидить, а долю, що розлучає її з ним. Даремно намагається вона забути про сало, даремно відвертається від нього, починає замивати лапкою мордочку, ловити зубами бліх і ін. Сало така річ, не любити яку неможливо. І от вона починає любити його. Любити — і в той же час ненавидіти...

А хіба я не був саме таким шматком сала для моїх сестриць?

Вони так любили мене, що заради мене навіть зненавиділи одна одну. Не було на світі того наклепу, тієї підозри, про які не було б заявлено у наших інтимних родинних розмовах. І Фофочка, і Льолечка — все переплелось, переплуталось в цій нескінченній сіті любовей і ненавистей, яку нерукотворно сплів родинний зв'язок. «І ліг і встав», «на ходу краде», «грабує», «добро з дому тягне» — такий був родинний наш лексикон, створений часом, і якщо цей безглуздий вінегрет всіляких суперечностей, викрутів і застережень міг здаватися для сторонньої людини забавним, то жити в ньому, відігравати в ньому діяльну роль — було просто нестерпним.

— І чого ви гризетесь! — казав я їм інколи під добру руку: — кожній з вас по двогривеному дати — цілком вистачить, а ви от сподіваєтесь мільйон після мене знайти, і добро поділити не хочете: все коли б одній загарбати!

— Це не я, братіку, це сестриця Даша! Це вона зави-

дюща; а мені що! Я й своїм он як задоволена! — виправдувалась сестриця Мар'я Іванівна.

— Це не я, братіку, це сестриця Маша! мені що! Це вона завидюща, а я й своїм он як задоволена! — у свою чергу виправдувалась сестриця Дар'я Іванівна.

І таким чином, у взаємних наклепах минав час, поки мої мільйони не опинились у Прокопових руках.

Отже, сестриці сиділи у вітальні садиби Пропльованої і розмовляли. Взаємне горе з'єднало їх, але приводи для взаємної ненависті почувалися ще гостріше. Для кожної інша здавалась єдиною причиною обманутих надій і теперішнього розорення. Якби не Машеньчині інтриги—братік напевно відписав би свій мільйон Дашеньці, і навпаки. Хоч садиба Пропльована і належала їм безперечно, та великої втіхи в цьому вони не вбачали. По-перше, трудно поділити землю: кому віддати просто неродючу землю, кому — болота й піски? По-друге, будинок: не минеться продати його за безцінь на звіз. Віддати Машеньці — протестуватиме Дашенька; віддати Дашеньці — протестуватиме Машенька. Скінчиться тим, що доведеться виписати з Петербурга адвоката, який і присудить собі Пропльовану за труди. Отже, в майбутньому передбачали тільки сварки, погладшання адвоката і нескінченний, безвихідний лемент. І куди подівся цей мільйон! От коли б він був у наявності, тоді, справді, поділити було б не важко! Ось вам, Мар'є Іванівно, п'ятсот тисяч, а ось вам, Дар'є Іванівно, п'ятсот тисяч. Це була така світла, така промениста можливість, що на ній сестриці позабували навіть про взаємну ворожнечу свою.

— Сам! Сам перед від'їздом у Петербург казав: мільйона, каже, добром поділити не хочете! — вигукує сестриця Мар'я Іванівна, і від хвилювання навіть схоплюється з місця і свариться кудись у простір кулаком.

— Сама на власні вуха чула, як казав: мільйона, каже, добром поділити не хочете! — вторує з мимовільним захопленням сестриця Дар'я Іванівна.

Фофочка, Льолечка, Нісочка, Аннінька знизують плечиками і шепелявлять на інститутський манір:

— Це жахливо! Це вже бог знає що!

— І куди той мільйон подівся!

— Наче в прірву якусь провалився цей мільйон!

— Тобто руку даю собі відрубати, що Прокіпка-поганець його вкрав!

— Він, він, він! Хто ж інший украде, як не він, поганець!

— Кажуть, наш п'яниця останнім часом так і не розлучався з ним! Куди наш пияк іде — дивішся, і падлюка за ним слідом!

— А я так чула: ще й не світає, добрі люди від утрени повертаються, а вони вже у трактир випивати біжать! От і допився, голубчик!

— У нашого, кажуть, навіть очі наостанку від пияцтва вупинилися!

— Як не зупинитися! З ранку до вечора горілку жлуктив! Тут хоч залізний будеш, а очі вирячиш!

Я слухаю ці розмови, і мені робиться так жаль, так жаль моїх бідолашних сестричок! Правда, вони не зовсім ввічливо про мене висловлюються, але ж і я з ними повівся... ох, як я повівся! Мільйон — це ж не жарт! Чие серце не здригнеться при цьому слові! А як спритно цей Прокіп діло влаштував! Ані найменшого ускладнення! Ні злему, ні балакучої коханки, ні навіть дурної родички, що інакше не помирилася б, як на фальшивому заповіті, і потім стала б цим заповітом його ж, Прокопа, все життя шпигати! Нічого! Взяв, украв — і будьте здорові!

Але годинник б'є одинадцять, і сестриці розходяться по кутках. А втім, сон довго не стуляє їхніх очей; як тіні, бродять вони, кожна в своєму кутку, і все мріють, все мріють.

— От коли б я на місці Прокіпки-негідника була, — мріє сестриця Мар'я Іванівна: — вже, здається, так би... так би! Ну, от ністілечки цій Дашці-паскуді не лишила б!

Сестриця відмірює на мізинці найкрихітнішу частинку, і якось так загадково усміхається, що не можна навіть визначити, що в цій усмішці відіграє головну роль: блаженство чи злорадство!

— От коли б я на місці негідника-Прокіпки була, — і собі мріє сестриця Дар'я Іванівна: — вже, здається, так би... так би! Ну, от ністілечки ця Машка-паскуда від мене не побачила б!

І теж відмірює крихітну частинку на мізинці, і теж усміхається загадковою блаженно-злорадною усмішкою...

Хвилиний жаль, який я тільки що відчув до сестриць, змінюється обуренням. Мені думається: коли нема сумніву, що вкрала б Маша, вкрала б Даша, то чому ж не можна було вкрасти Прокопові? Хіба крадіжка, вчинена «кривними», має який-небудь особливий смак проти крадіжки, вчиненої сторонніми?

І в голові моїй мимоволі постає питання: що могло б статися, коли б мільйон мій був усунений із свого попереднього приміщення не Прокопом, а, наприклад, сестрицею Машею?

По-перше, для мене, або, краще сказати, для мого тіла — наслідки були б дуже погані.

Хоч я й знаю, що Прокіп проїдає своє останнє викупне свідоцтво, але поки він ще не проїв його, він зберігає всі зовнішні ознаки людини заможної, яка живе собі на втіху. Отже, обікравши мене, він принаймні мав цілковиту змогу дати широкий простір почуттю вдячності, що сповнювало його серце. Він міг найняти найкращі дроги для моєї труни, міг справити для мене похорон з шістьма попами і обідом у кухмістера. І якби знайшовся вільнодумець, що сказав би: ось як широко може людина розпоряджатися награбованими грішми! — Прокіп міг би спростувати це — виїняти з кишені своє власне викупне свідоцтво і сунути його вільнодумцеві під ніс: ось воно!

Навпаки, якби мене пограбувала сестриця Маша — про пишноту, з якою мене ховали, не могло бути й мови. Будучи стану бідного і ховаючи брата, що лишив по собі тільки старовинну копійчку та дві акції рибінсько-бологовської залізниці, вона, для того тільки, щоб не викрити саму себе, мусила б і далі прикидатися бідною і скоротити видатки на похорон до краю. Прощай, попи, прощай, факельники, прощай, пишний кортеж кадиків! Хто знає, чи не було б моє тіло в такому разі поховане де-небудь на острові Голодаї*? І чи мала б тоді можливість душа моя ширяти, обурюватись, радіти і взагалі переживати всякого роду почуття, як вона робить це тепер, коли тіло моє, з ласки Прокопа, поховане в 1-му класі Волковського кладовища?

Отже, з точки зору мого тіла, баба ще надвоє ворожила, чи вигідніше було б, якби мене обікрала сестриця Маша, а не Прокіп.

По-друге, для мого капіталу — наслідки навряд чи були б менш невідгідні. Зберігаючи своє власне викупне свідоцтво, Прокіп, під його егідою, має цілковиту змогу пустити в хід мої гроші. Він може і в Бореля кредит собі відкрити, і навколо Шнейдерші походити, а чого доброго, ще й концесію одержати. І ніхто не має юридичної підстави сказати: ось як людина на награбовані гроші гуляє! А що я й сам за життя любив, щоб мій капітал мав оборот постійний і швидкий, то душа моя може тільки радіти, що в руках Прокопа він не припиняє свого обігу, не стає мертвим.

Навпаки, сестриця Маша насамперед змушена була б приховати свої таланти від усіх очей, бо кожному дуже добре відомо, що власне в неї немає навіть ламаної копійки за душею. Але приховати — цього ще недосить. Вона мусила б навіть теперішні свої витрати скоротити до неможливості, бо підозріливі очі сестриці Даші, з пильністю аргуса, стежили б за кожним її кроком. Купила Маша фунт ікри — зараз Даша: а Машка-зłodійка нині вже ікру раз у раз їсть! Справила Маша Нісочці ситцьове платтячко — зараз Даша: а чи бачили ви, як ота зłodійка наша принцесу свою вирядила?! Чим могло б скінчитися це жахливе переслідування? А ось чим: одного чудового ранку, упевнившись, що вкрадений капітал приніс їй тільки муки, Маша в розпачі кинула б його у відхоже місце... Як було б дивитися на це душі моїй!

Отже, куди не кинь, а виходить, навіть краще, що мене обікрив Прокіп, а не сестриці.

Але в ту хвилину, коли я прийшов до цього висновку, я, мабуть, знову перевернувся на другий бік, бо сонна моя фантазія раптом залишила рідну домівку і перенесла мене, щонайменше, верст за п'ятсот від села Проплюваного.

Я опинився в садибі Прокопа. Він сидів у себе в кабінеті; перед ним, у позі більш ніж розв'язній, стояв Гаврюшка.

Прокіп постарів, посивів і змарнів. Він дивився спідлоба, та коли часом підводив очі, то від них ішов якийсь хижий, фальшивий блиск. Щось середнє між «уб'ю!» і «боюсь!» — відбивалося в цих очах.

Очевидно було, що усунення моїх грошей з попереднього їх приміщення не минулося Прокопові марно, і що в його життя проникло нове начало, доти зовсім йому чуже. Це начало — повсякчасний страх, що от-от зараз усе кінчиться, — страх, який ніколи не залишає людини, що вчинила ризиковану операцію привласнення чужого майна, і поєднаний з почуттям найпринизливішої залежності ось від того самого Гаврюшки, який у цю хвилину в такій нахабній позі стояв перед ним.

І справді, досить було тільки глянути на Гаврюшку, щоб зрозуміти всю гіркоту Прокопового існування. Правда, Гаврюшка ще не сидів, а стояв перед Прокопом, але по відставленій уперед носі, по розв'язно закладених між петлями сюртука пальцях руки, по осовілих очах, якими він з пре-

нахабною самовпевненістю озирався навколо, можна було догадуватись, що от-от він зараз візьме та й сяде.

— На що ж це теперечки схоже! — доповідав Гаврюшка: — я йому кажу: віддай мені Аннушку, а він, замість того, щоб догодити...

— Та зрозумій ти, ради Христа! Хіба я можу його примусити? чи такі тепер порядки у нас? От коли б років п'ятнадцять тому, ну, тоді справді! Хіба жалко мені Аннушки?

— Це як вам завгодно. І раніш ви пани були, і тепер панами є... А тільки скажу вам, що коли, боронь боже, і далі в нас так піде — великі у нас із вами незгоди будуть!

— Та схаменись ти! Чого тобі від мене ще треба! Скільки ти грошей висмоктав! скільки самої горілки вихлебтав! Бач, з чим іще прив'яз: Аннушку йому подай! Ну, ти розумна людина, ну, скажи ж мені, як я можу його примусити віддати тобі Аннушку? Розумна ти людина, чи ні?

— Знов-таки, це як вам завгодно. А я собі гадаю так: разом крадіжку вчинили — разом, значить, і відповідати будемо.

— От бачиш, як ти зі мною говориш! Ну, як ти зі мною говориш! Якби ти справжньою людиною був — ну, чи смів би ти зі мною так говорити! Де в тебе рука?

— А де ж рука! При мені!

— Ото ж то «при мені»! Хіба так відповідають? Хіба смів би ти мені так відповідати, якби ти людиною був! «При мені»! А я ось тобі, свині, попускаю! А чого попускаю! Зробив ти мені послугу — я пам'ятаю це і попускаю! От і ти, якби ти був людина, а не свиня, теж розумів би!

— А я, навпаки, так розумію, що з мого боку до вас попускання куди більше було. І коли хто з нас свиня, то скоріше ви проти мене свинею себе показали!

Я сподівався, що Прокіп роздере на собі одяг і, в усякому разі, хоч одну вилицю та скрутить Гаврющці набік. Але він тільки заричав, і притому так делікатно, що лише безсмертна душа моя могла чути це ричання.

— Чи для тебе, падлюко, мало ще робиться! — говорив він, докладаючи неймовірних зусиль, щоб надати своєму голосові по можливості м'яких тонів: — хіба ж мало тобі в пельку пхали! Згадай... іскаріот ти отакий! Чи примусив я тебе, каналія ти отака, коли-небудь хоч пальцем кивнути? І за що тільки мучиш ти мене, бездушна ти тварюко?

— Це як вам завгодно. Тільки я так гадаю, що, коли

ми разом викрадання чинили, то разом, значить, слід нам і лінію цю вести. А то яка ж мені теперечки, значить, користь! Ось ви, пане, на дивані теперечки сидите — а я стою! Або знову: ви за столом страву споживаєте, а я, мов який-небудь холоп — у застольній... На що воно схоже!

І Гаврюшка до того забувся, що почав навіть горлати. А що він зранку був п'яний (очевидно, з самого дня мого похорону він жодної хвилини не був тверезий), то до крику приєдналися сльози.

Прокіп якийсь час дивився на нього, вирячивши очі, але нарешті-таки осягнув усю неосяжність Гаврюшчиних претензій, і не витримав, тобто з піднятими дланями кинувся до негідника.

— Геть... курчин син! — гримів він, не тямлячи себе.

— Це як вам завгодно. Тільки яке ви слово теперечки мені сказали... ах, яке це слово! Ну, та й одвіг же ви дасте передо мною за це ваше слово!

Гаврюшка з шиком повернувся на каблуках і не кваплячись вийшов з кабінету. А Прокіп усе стояв на місці, пригломшений і знищений. Нарешті він, одначе, опам'ятався і почав швидко ходити по кімнаті.

— Щодня так! щодня! — чув я його невиразне бурмотіння.

Прокіп був нещасливий. Він украв мільйон, і не тільки не мав від того втіхи, а пересвідчився цілком наочно, що учинив крадіжку виключно на користь Гаврюшки. Він не міг жодної копійки з цього капіталу вжити продуктивно, бо Гаврюшка був завжди тут і, при першій спробі Прокопа що-небудь придбати, зауважував: а ми ж разом гроші крали. Виходить, становище Прокопа було, приблизно, таке саме, як і те, що його моя душа малювала для сестриці Марії Іванівни, коли б не Прокіп, а вона вкрала мої гроші. Скрізь і завжди Гаврюшка! Він базикав без упину, і коли ще не вибовкнув таємниці в усьому її обсязі, то багато чим уже викликав підозріння. Сама присутність Гаврюшки в маєтку, пільги, якими він користувався, нахабна його поведінка — все це вже давало багато приводів для здогадок. Дворові вже шепчуться між собою, а шепіт цих людей — перша ознака, що має щось статися. Прокіп бачив це, і в нього голова мало не розсідалася від думки, що з його становища тільки два виходи: або самогубство, або...

І Прокіп усе ходив та ходив, наче силкуючись прогнати ежидну думку.

— І хто ж би на моєму місці не зробив цього! — бурмотів він: — хто б своє з рук випустив! Хоч би ота сама Машка або Дашка — ну, хіба вони не скористалися б? А вони ж, далєбі, навіть і сказати не можуть, навіщо їм гроші потрібні! От мені, наприклад... ну, я... що б, наприклад... ну, п'ятдесят би стипендій пожертвував... Театр там «Буфф», чи що... тьху! А їм навіщо? Так, жадоба сама!

Але ехидна думка: або самогубство, або... раз уже заворушилася в голові, наступає все й більше й більше. Даремно він хоче позбутися її, міркуючи про те, як, мовляв, добре можна було б використати вкрадений капітал; вона тут, вона пече і переслідує його.

— Покликати Андрія! — нарешті кричить він у передпокій.

Андрій — старий дядька Прокопів, що тепер виконує в нього обов'язки мажордома. Це старик предобрый, який і мухи не скривдить, але поза всім тим Прокоп дуже добре знає, що заради нього і його інтересів Андрій готовий навіть на злочин.

— Треба нам цього Гаврюшки позбутися! — звертається Прокоп до старого дядьки.

— І що за причина така! — зітхає на це Андрій.

— Ну, брат, причина там чи не причина, а треба нам його позбутися!

— У шию б його, пане!

— Якби можна було в шию, чи став би я з тобою, дурнем, балакати!

Настає кількахвилинна мовчанка. Прокоп ходить по кабінету і все більше й більше хвилюється. Андрій зітхає.

— Треба його ось так! — нарешті озивається Прокоп, роблячи правою рукою жест, наче прищикнув великим пальцем блоху.

— Та й справді, пане, з ранку до вечора горілку хлище, і не лусне! — каже Андрій і, за звичаєм своїм, додає: — і що за причина така — збагнути не можна!

Знову мовчання.

— Дурману б... — вимовляє Прокоп, і якимись такими холодними очима дивиться на Андрія, що мені робиться страшно.

Я бачу, що злочин, заподіяний у хвилину моєї смерті, не повинен минути без сліду. Тепер уже йдеться про другий, тяжчий злочин, і хто знає, можливо, незабаром цей самий Андрій... Чи не потрібно буде усунути і його, як

свідка й учасника заподіяних злочинів? А там Кузьму, Івана, Петра? Душа моя з обуренням відвертається від цього видошца і поспішає залишити кабінет Прокіпа, щоб спрямувати літ свій у челядницьку.

Там стоїть гомін і гамір. Дворові сьорбають щі; Гаврюшка, зовсім уже п'яний, сидить поміж них і комизьється.

— Мені б, по справедливості, зовсім не з вами, свиньми, і сидіти! — каже він.

— Що й казати! І справді пан тебе з собою за стіл посадить! — під'юджує його хтось із дворових.

— Хіба не посадить! Посадить, коли накажу! Пан! велика цяця твій пан! Він пан, а я проти нього слово маю — от що!

— Яке ж таке слово, Гаврилонько? І що таке ти супроти пана можеш, коли він тебе цієї ж хвилини і всіяко покарати, і навіть у Сибір заслати може!

— А таке слово... злодій!!

Мова ця трохи спантеличує дворових, та що кріпосне право вже знищене, то збентеження, викликане словом «злодій», минає досить швидко. До Гаврюшки починають приставати, вимагати пояснень. Далі, далі...

І от, того самого вечора, камердинер Семен, діставши від Прокопа ляща за те, що, скидаючи з нього на ніч чоботи, ненароком зачепив панову мозоль, не тільки не стерпів, як завжди, заподіяної йому образи, а просто так-таки й випалив Прокопові в обличчя:

— Від злодія та ще ляпаса діставати — це вже не порядки!

При такій несподіваній апострофі Прокіп так розгубився, що навіть не знав, як і відповісти.

Все його життя пройшло перед ним цієї ночі. Згадалось і дитинство, і служба в гусарському полку, і сватання, і народження першої дитини... Але все це пропливало перед його розумовим оком якось невиразно, неначе тільки для того, щоб виступив гіркий контраст з тим безвихідним становищем, жах якого він тепер відчув на собі. Одна тільки думка була цілком ясна: навіщо я це зробив? але й вона була така очевидно-безплідна, що спинятися на ній означало тільки марно мучити себе. Та бувають у житті хвилини, коли тільки такі думки й обсідають, які мають привілей вганяти людину в піт. Друга думка, що являла собою неминуче продовження першої: от зараз... зараз, цю ж

мить... ось! — була така болісна, що Прокіп рвучко схоплювався з ліжка і починав ходити по спальні.

— Всіх! — бурмотів він: — всіх!

Проте безглуздість цієї погрози була така очевидна, що ледве він встигав вимовити її, як одразу ж починав скрипіти зубами і з якимсь безсилим відчаєм стискати кулаки.

— Усім! — казав він далі, раптом змінюючи напрям своїх думок: — усім із завтрашнього ж дня подвійну плату призначу! А вже Гаврюшку-негідника із світу зведу! Зведу я тебе із світу, мерзенна ти, невдячна людина!

Прокіп ходив безперестанку і скрипів зубами. Він зловив тим більше, що його ж власна думка доводила йому всю непрактичність його намірів. Хіба Гаврюшка один! — підказувала ця думка. — Ні, він був один тільки доти, поки німотували його уста. Тепер, куди не глянь — скрізь Гаврюшки! Сьогодні їх двадцять; завтра — буде сто, тисяча. Та знову ж і те: за що їм платити? За що? Хіба вони що-небудь заслужили? Хіба вони бачили, допомогли, приховали? Ну, Гаврюшка... це так! Він бачив, і все таке... Він мав право вимагати, щоб йому платили! А то, на тобі, приший кобилі хвіст, знайшлась ціла зграя охочих — і всім плати!

— Хай буду я анафема-проклятий, коли ви хоч копійку від мене побачите... м-м-мерзотники! — задихається Прокіп.

І він ходить, ходить, не стуляючи очей, поки рожевоперста аврора не освітлює спальні промінням своїм.

Вранці він довідується, що Гаврюшка зник невідомо куди...

А сестриця Мар'я Іванівна уже встигла тимчасом дещо пронюхати, і от, одного чудового ранку, Прокопові доповідають, що з міста приїхав до нього в садибу адвокат.

Адвокат — молодий чоловік дуже елегантною зовнішністю. Він одягнений у вишукану коротеньку візитку; волосся акуратно розчесане *à la Jésus*¹; обличчя чисте, біле, злегка лискуче; від кожної частини тіла пахне особливими, тій частині притаманними, духами. Посмішка чарівна; жест м'який, вишуканий; вимова така, що так і вчувається: а хочеш, зараз по-французькому заговорю! Прокіп у першу хвилину думає, що це жених, який приїхав свататись до його старшої дочки.

---

¹ Як у Христа.

— Я приїхав до вас,— починає адвокат: — в одній справі, яка для мене самого надто прикра. Але... vous savez...¹ ви знаєте... наше ремесло... а втім, au fond², що ж у цьому ремеслі ганебного?

Серце в Прокопа болісно стискається, але він перемагає себе і уриває мову свого співбесідника запитанням:

— Дозвольте... в чому справа!

— Отже, приступимо до справи. По суті, це дрібниця— une misère! і якщо ви будете такі ласкаві, щоб піти на деякі поступки, то ця дрібниця владнається сама собою... et ma foi! il n'en sera plus question!³ Отже, приступимо. Якийсь час тому, в chambres garnies⁴, власницею яких є ревельська громадянка, на прізвище Лібкнехт, помер один пан, якого вважали мільйонером. Я вам признаюсь по совісті: існування цих мільйонів ще не доведене, але в той же час, entre nous soit dit⁵, воно може бути доведене, і доведене легко. Отже, з метою спрощення наших переговорів, припустимо, що це вже справа доведена, що мільйони були, що в усякому разі вони могли бути, що, нарешті...

— Дозвольте... помер... мільйони... Не розумію, при чому ж тут я? — все ще храбриться Прокіп.

— Я розумію, що вам зрозуміти не легко, але в той же час, сподіваюсь, що коли ви будете такі ласкаві приділити мені кілька хвилин уваги, то справа, про яку йде мова, для вас самих буде ясна, як день. Отже, далі. У номерах якоїсь Лібкнехт помер якийсь мільйонер; біля нього у смертну хвилину не було ні рідних, ні знайомих — словом, нікого з тих близьких і дорогих серцю людей, присутність яких полегшує людині перехід у краще життя. Тут була тільки одна людина, і ось ця людина, що називала себе другом померлого, і закрила йому очі...

— Чудово! це чудово! Називала себе другом! Закрила очі! Скажіть, який великий злочин! — все ще бадьорився Прокіп.

— Поки що злочину, справді, ще немає. Закрити очі другові — це навіть похвально. Та й взагалі я мушу попередити вас, що я і в дальших діях цього друга не вбачаю

¹ Ви знаєте.

² По суті.

³ А чорт забери! про це не буде більше мови!

⁴ Мебльованих кімнатах.

⁵ Між нами кажучи.

нічого такого... одним словом, непохвального. Я не ригорист, Dieu merci¹. Я розумію, що тільки бог може судити таємні пориви людського серця, сам же особисто дивлюсь на людські дії лише з погляду втраї і збитків, яких вони завдають. Звичайно, можливо, на суді, коли надійде відповідна до обставин хвилина — я від щирого серця бажаю, щоб ця хвилина не настала ніколи! — я теж змушений буду кваліфікувати певні дії певного «друга» присвоєним їм у законі іменем; але тепер, коли ми розмовляємо з вами, як порядна людина з порядною людиною, коли ми перебуваємо в такій обстановці, в якій ніщо не говорить про злочин, коли, нарешті, надія домовитися ще не покинула мене...

— Аякже! це значить, що ви хочете що-небудь з мене здерти — так, чи що?

— «Здерти» — ce n'est pas le vrai mot², але признаюсь одверто, що коли б ви пішли на угоду, я почув би про це з великим, з превеликим, можна сказати, задоволенням!

— З ким же на угоду? з Машкою? з Дашкою?

— В дану хвилину я ще не вважаю зручним відкрити вам, хто в цій справі позивач. Взагалі, з потерпілою стороною... Я гадаю, це поки що і для вас зовсім байдуже.

— Одначе, брат, ти фіфікус! — раптом вимовляє Прокіп з якоюсь гіркою іронією.

Але видно, що лагідний вступ молодого адвоката вже довів його до того роздратованого стану, коли людина, як то кажуть, ні всидіти, ні встояти не може. Судорожно сіпаючись всім тілом, з хрипом у грудях, скоплюється він із стільця і починає, за своєю звичкою, никати туди й сюди по кімнаті. Раз у раз з уст його вилітають легкі лайки. А молодий чоловік тимчасом так ясно, так безжурно дивиться на нього, ніби хоче сказати: а погодься однак, що в цю хвилину немає жодної кісточки в цілому твоєму організмі, яка б не боліла!

— А чи знаєте ви, добродію, наше прислів'я: «з дужим не борись, з багатим не судись»? — запитує нарешті Прокіп, спиняючись перед молодим чоловіком.

— Даруйте! Я на те й адвокат, щоб знати всі чудові наші прислів'я!

— Ну, і що ж!

---

¹ Хвалити бога.

² Це не справжнє слово.

— І поза всім тим намірів своїх змінити не можу. Я аж ніяк не приховую від себе труднощів завдання, яке стоїть передо мною; я знаю, що мені доведеться уперто боротися і багато чого перемагати, але — та foі!¹ — я сподіваюсь! І повірте, насамперед, я сподіваюсь на вас! Ви самі прийдете мені на допомогу, ви самі знімете з мене частину того тягара, який я так неохоче взявся нести!

— Ну, це вже, здається... дзуськи!

— Ні, це зовсім не так дивно, як може видатися на перший погляд. По-перше, вас чекає публічний і — не можу приховати — дуже і дуже скандальний процес. При відкритих дверях. По-друге, ви, звичайно, легко погодитесь зрозуміти, що пожертвувати десятками тисяч для вас усе-таки вигідніше, ніж ризикувати сотнями, а можливо — хто буде такий сміливий, щоб прозирнути в майбутнє! — і втратою всього вашого багатства!

— «Десятками тисяч»! Одначе, це штука! Ні за що, ні про що — плати десятки тисяч!

— Дозвольте, ми, здається, все ще не розуміємо один одного. Ви зволите говорити, що платити тут нема за що, а я, навпаки, додержуюсь про цей предмет зовсім протилежної думки. Тому я постараюся знову роз'яснити вам обставини даної справи. Отже, приступимо. Якийсь час тому, в Петербурзі, на Гороховій вулиці, в *chambres garnies*², що їх власницею є ревельська громадянка Лібкнехт...

— Та ти бачив, чи що, як я вкрав?

— *Parдон!*.. Я констатую, що вираз «украв» ніколи не був мною вжитий. Звичайно, можливо, в суді... прикрий обов'язок... але тут, у цій кімнаті, я сказав тільки: якийсь час тому, в Петербурзі, на Гороховій вулиці в *chambres garnies*...

Цікаво було бачити, з якою милою невимушеністю це молоде і, видно, навіть кволе мишеня гралося з таким старим і здоровенним котом, як Прокіп, і змушувало його щупитися і тремтіти від болю. Нарешті, Прокіп не витримав.

— Стривай! — закричав він несамовито: — хабара? Скільки хочеш?

— Та що ви... хабара! хіба я дав привід думати?

— Та ти не зволюйай; кажи, скільки?

— Коли так, то, звичайно, я буду одвертий. Насампе-

¹ Клянусь!

² Мебльованих кімнатах.

ред, я охоче припускаю, що результат процесу невідомий, і що, виходить, надії на повернення мільйона не можуть бути названі цілком певними. Тому потерпіла сторона може і навіть повинна задовольнитися відшкодуванням лише частини своїх збитків. З огляду на це, а також і з метою закруглення цифр, я вважав би за справедливе і достатнє... обмежити наші вимоги сумою в сто тисяч карбованців.

— Ось тобі! з'їж!

Прокіп зробив при цьому такий маловживаний жест, що навіть молодий чоловік, незважаючи на природжену йому готовність, втратив на хвилину ясність душі і почав готуватися до від'їзду.

— Стривай! п'ять тисяч на бідність! Досить?

Молодий чоловік образився.

— Я рішуче помічаю,— сказав він: — що ми не розуміємо один одного. Я припускаю, звичайно, що ви можете бажати, щоб скинули п'ять... ну, десять процентів з карбованця... Але пропонувати винагороду таку мізерну, і до того ж у такій дивній формі...

— Ну, сядьмо... будемо розмовляти. За що ж я, по-вашому, винагороду мушу дати?

— Я гадаю, що цей предмет нами вже вичерпаний, і що відносно нього не може бути навіть непорозумінь. Ідеться зовсім не про право на винагороду — це право цілком безперечне — а лише про розмір її. Я сподіваюсь, що це, на решті, ясно.

— Ну, гаразд. Нехай так. Підчепили ви мене — це правда. Ходите ви, нишпорки, по вулицях і примічаєте, чи не зблудив хто, — це вже хліб такий нині у вас завівся. Я ось тебе ніколи в вічі не бачив, а ти мною тут орудуєш. То дери ж ти з мене, братіку, по-божому, а не так, як розбійники на великих шляхах грабують! Не все ж по сім шкур дерти, а ти пожалій! Ну, згоден на десятьох тисячах помиритись? Кажі! зараз і гроші на стіл викладу!

Молодого чоловіка злегка пересмикує. З хвилину він вагається, та вагання це триває саме не більш як одну хвилину, і твердість духу остаточно торжествує.

— Гаразд,— каже він: — для вас дев'яносто тисяч. Менше — їй-богу — не можу!

— Та ти кажи по совісті! Десять тисяч — це ж які гроші! Чого тільки на десять тисяч не можна зробити? Адже і Дашці твоїй, і Машці — обом їм разом найбільша ціна

копійка! Вони й десятих тисяч не проживуть! Куди їм! зрозумій ти мене, ради Христа!

— Я все дуже добре розумію, але дозвольте вам сказати: тут ідеться зовсім не про якихось невідомих мені Машок або Дашок, а про відновлення порушеного права! Ось на що я хотів би звернути вашу увагу!

— Авжеж, і відновлення, і скасування — все це ми знаємо! Чули. Самі проєкти про скасування писали!

Я не стану описувати дальшої розмови. Це була вже не розмова, а зовсім безладний сумбур, в якому нічого не можна було розібрати, крім: «зрозумій же ти!» та «чи чувано?», та «наставляй кишеню, знайшов дурня!» Я мушу, проте, визнати, що вимоги адвоката були досить помірні, і що під кінець він навіть зменшив їх до вісімдесяти тисяч. Але Прокіп, як то кажуть, осатанів: не йде далі десяти тисяч — і баста. І при цьому так необережно висловлюється, що так-таки одверто й каже:

— Мільйон просуджу, а тобі, пройдисвітові, і копійки не дам!

З тим адвокат і пішов.

Дальші подробиці цього знаменного сну виривають передо мною досить неясно. Пам'ятаю, що було слідство і був суд. Пам'ятаю, що Прокіп раз у раз тягав з копилки гроші. Пам'ятаю, що сестриця Машенька і сестриця Дашенька, слухаючи розповіді про шалені витрати Прокопа, зітхали й облизувались. Нарешті, пам'ятаю й залу суду.

Промови, то полум'яні, то ущипливі, ринули потоком; з присяжних, засідателів лився піт; з Прокоповою дружиною сталася істерика; Гаврюшка, понад усяке сподівання, здерев'янілим язиком свідчив:

— Нічого цього не було, і нікому я цього не казав. Я чоловік п'яний, слабкий, а що жив я в їхнього благородія обермажордомом — це справді так, і в горілиці мені не відмовляли — це завжди можу сказати!

Нарешті, сформульовано і запитання для присяжних...

Але які це були дивні запитання! Тільки уві сні й могло примаритися щось подібне!

Запитання перше. Чи згідно з обставинами справи вчинив Прокіп, скориставшись одноособовою своєю присутністю при смертних хвилинах такого-то (ім'я рек), щоб усунути з попереднього приміщення належні останньому цінності на суму, приблизно, в мільйон карбованців сріблом?

Запитання друге. Чи не вчинили б так само родички по-

кійного, що виступають у даній справі позивачками, якби опинилися в таких самих обставинах, тобто одноособово були присутні при смертних хвилинах мільйонувласника і мали легку можливість секретно усунути з попереднього призначення належний йому мільйон?

Душа моя так і ахнула.

Через хвилину відповіді були вже готові (такою мірою присяжні засідателі були тверді у вірі!).

На *перше запитання*: так; строго згідно з обставинами справи.

На *друге запитання*: так, учинили б, і до того ж не залишивши навіть і двох акцій рибінсько-бологовської залізниці.

Один надто ретельний засідатель дійшов до того, що, не задовольнившись цим стислим сповіданням своїх переконань, на весь голос вигукнув:

— Своє — та з рук випускати! отак і з торбами піти можна!

Прокіп саяв; звідусіль його обіймали, нюхали і осипали поцілунками.

Тільки молодий адвокат дивився якимось томно, і був наче збентежений; просто я чув, як він крізь зуби процідив:

— Ну, ні, *messieurs*, ще робер не весь зіграний! О, ні! зіграна ще тільки перша партія!

Але в душі він, звичайно, шкодував, що не примирився з Прокопом на десятьох тисячах.

Я прокинувся з обважнілою, майже розбитою головою. Проте хитросплетіння недавнього сну стояли передо мною так ясно, наче це була найяскравіша, цілком безперечна дійсність. Я навіть кинувся шукати мій мільйон і, знайшовши у шкатулці останнє своє викупне свідоцтво, зрадів йому, як рідному батькові.

— Все ж таки лишив! — вирвалося в мене з грудей.

Але через хвилину я знову згадав про мільйон і, все ще марячи, так би мовити, наяву, поринув у дуже гіркі роздуми.

— Як жити? — думалось мені: — як захистити свою власність? як забезпечити права близьких і кровних? «Згідно з обставинами справи!» — легко сказати! Хіба можна вкрасти не згідно з обставинами справи? Ні, треба тікати! Неодмінно, десь заховатися, загубитися, забутись!

Не грошей шкода — ні! Гроші — річ наживна! Ось вийду з номера, стану грати уцілілими двома акціями рибінсько-бологовської залізниці — і дограюся знову до мільйона! Не грошей — ні! — шкода цього дорогого принципу власності, цього, так би мовити, паладіуму... Куди ж тікати? у провінцію? Але там Петро Іванович Дракун, Сергій Васильович Хлобистовський... Адже вони вже притаїлись... вони вже чатують! Я бачу звідси, як вони чатують!!

І я ладен був зовсім розчулитись, коли в кімнату мою, як буря, влетів Прокіп.

— Обклали! — кричав він несамовито: — обклали!

— Кого? коли? яким чином?

— Самі себе! цими днями! кругом... Ну, тобто, просто з усіх боків!

Але про це в наступному розділі.

ПАНИ ТАШКЕНТЦІ

(КАРТИНИ ЗВИЧАЇВ)

(Уривок)

ВІД АВТОРА

Дослідження про «Ташкентців» * поділяється на дві частини: «Ташкентці підготовчого класу» і «Ташкентці в дії». Цим томом закінчується перша частина, яка становить сама по собі окреме ціле. Я аж ніяк не маю претензії твердити, що в пропонованих тут увазі читача паралелях вичерпується все, що могло б підійти під цю рубрику, але якби я пішов ще далі у відтворенні різних типів «ташкентства», то праця моя, мабуть, не мала б кінця. До того ж я мав намір написати коли не роман у власному значенні цього слова, то більш-менш закінчену картину звичаїв, в якій би читач міг бачити як джерела «ташкентства», так і відбиття цього явища в житті. Тому першу частину я присвячую біографічним подробицям героїв «ташкентства», а в другій на сцену виступить сама «ташкентська справа», у створенні якої візьмуть участь усі дійові особи першої частини. Зважаючи на це, я прийшов до висновку, що використання дуже великої кількості елементів, хоч і однорідних своїми цілями, але надто різноманітних у своїх проявах, могло б переобтяжити мій твір безліччю осіб, зв'язок між якими, можливо, здався б читачеві не зовсім ясным. Однак я усвідомлюю, що відсутність деяких типів (як, наприклад, ташкентця-педагога, ташкентця-благодійника і т. п.) становить пропуск дуже помітний. Та я постараюся познайомити читача з цими типами в другій частині, виводячи їх поступово, в ролі епізодичних осіб.

ВСТУП

В розповідях Глінки (композитора) наведено такий факт. Якось покійний літератор Кукольник*, без підготовки, «надзвичайно ясно і доладно» виклав перед Глінкою історію Литви, і коли той, не гадаючи, що автор «Торквато Тассо» має такі різноманітні знання, висловив свій подив з цього приводу, то Кукольник відповів: «накажуть—завтра ж буду акушером».

Відповідь ця дорогоцінна, бо визначає міру талановитості російської людини. Та вона ще дорогоцінніша в тому розумінні, що розкриває деяку таємницю, яка свідчить, що згадана вище талановитість перебуває в найтіснішій залежності від «наказу». Якщо ми не винайшли пороху, то це значить, що нам не було це наказано; якщо ми не випередили Європу на поприщі суспільного і політичного устрою, то це означає, що і відносно цього ніяких розпоряджень не вийшло. Ми не винні. Накажуть — і Росія завтра ж вкриється школами й університетами; накажуть — і освіта, замість шкіл, зосередиться в поліцейських управліннях. Куди зволите, коли зволите і все, що зволите. Літератори чекають веління, щоб стати акушерами; повитухи стоять у всеозброєнні, щоб за першим знаком покласти початок родопомічній літературі. Все начеку, все готове кинутись, куди очі дивляться.

Очевидно, така загальна готовність повинна б викликати в суспільстві метушню і штовханину. Проте нічого подібного не видно. Всюди порядки, всюди тверда свідомість, що штовхатися не велено. Але накажіть — і ми здивуємо світ зухвалими вчинками.

Впевненість у нашій талановитості така велика, що нам навіть не потрібна ніяка професійна підготовка. Всяка професія доступна нам, бо до всякої професії ми від народження смак дістали. Вільність від наук не тільки не заважає, але й є рекомендацією, бо надає людині букету «свіжості». «Свіжість», в свою чергу, надає талановитості характеру нестримної пожадливості, яка не спиняється ні перед чим. Людина, завжди гогова і завжди жадаюча — це свого роду нерушима стіна. Це розв'язна молода людина, перед якою всяка спеціальність моментально капітулює. Назвіть поруч із «свіжою» людиною якого-небудь «розумника», — і кожний відразу зрозуміє, скільки гіркоти і презирства відчувається в цій останній назві. «Розумник!» — адже це за-

смічена голова! це людина, знемагаюча під тягарем власного безсилля! це небезпечний мрійник, здатний тільки руйнувати, а не творити!

А ми якраз хочемо тільки творити, і тому пильнуємо нашу «свіжість» паче зіниці ока. Ми твердо пам'ятаємо, що від нас чекають якогось «нового слова», а для того, щоб його сказати, ми не визнаємо ніяких інших умов, крім чистоти серця і не цілком пошкодженого розуму. Ця умова тим хороша, що вона загальнодоступна, а, крім того, завдяки їй, всі професії стають однаковими. Людина, яка бачила в шафі звід законів, вважає себе юристом; людина, яка вивчила форму кредитних білетів, називає себе фінансистом; людина, яка побачила голу жінку, виявляє бажання бути акушером. Все це люди, не обтяжені знаннями, які в «свіжості» почерпнуть рішимість для виконання яких завгодно наказів, а в практиці знайдуть і засоби для їх здійснення.

Практика — це теж свого роду божество, яке виведе їх з розумового заціпеніння і дасть зміст їх невиразному мурмотінню. Там, у цій насиченій азбучними випарами атмосфері, серед недомовок, довідок, суперечностей і вагань, вони, крихта за крихтою, зберуть собі скарб значно тривкіший, ніж той, який могла б дати наука. Там, на боках Петрів та Іванів, юрист з'ясує собі поняття про міру покарань; там фінансист наочно переконається, що кредитні білети самі добре знають кишені, в яких їм бути належить. І не втраять вони при цьому жодної краплини «свіжості», бо в кінці професіонального поприща перебудуть так само вільними від наук, як і на початку оного.

І треба сказати правду, ще дуже недалекий той час, коли віра в силу природженої талановитості справді робила чудеса. Приходила людина зовсім свіжа і починала орудувати. Писала закони, встановлювала порядки, і навіть доводила «ввірену» частину до ідеальної досконалості. Не тільки підлегли, а й люди зовсім сторонні — і ті говорили: «так, ця людина не те що Х або Z. Ця людина — підтягне!» Де таємниця цього чародійства? Очевидно, її слід шукати або в неказанній зухвалості «свіжих людей», або ж у тому, що самі «ввірені» частини настільки вже прості, що розступаються навіть перед людьми, зовсім не пошкодженими науками.

Перше припущення, очевидно, не витримує ніякої критики. Нахабство, яке виступає наперед тільки з наказу, — річ, звичайно, дуже цікава, але не настільки натуральна, щоб

служити поясненням для життєвих явищ. Значно правильніше спинитись на простоті «ввірених частин», тим більше, що тут приходиться нам на допомогу і практика з своїми істинно-дивовижними підтвердженнями.

Один знатний іноземець, який відвідував Росію за часів Петра Великого (покишаю любителям вітчизняної старовини здогадатися, хто цей мандрівник), розповідає таке: «Незважаючи на здійснені цим государем перетворення, процес, за допомогою якого управляють тутешнім народом, настільки простий, що не вимагає від адміністратора ні великого розуму, ні знань. Я принаймні особисто знав одного намісника, який був таким простодушним, що одного разу, через непорозуміння, відкусив свого власного пальця, але й при всьому тому виявлявся цілком придатним для виконання тих завдань, які перед ним стояли. Щодня перед ним клали певну порцію паперів, і якщо ця порція випадково зменшувалася, то він помітно починав непокоїтись, докоряв підлеглим за недбалість, і вимагав посилення старанності. З часом він так увійшов у свою роль, що став навіть вибагливим. Помітив, що йому подають тільки коротенькі папери, і став вимагати довгих; потім і цим не задовольнився, а звелів вигадати статистику, яку, по виготовленні, підписав і відправив. Таким чином, за допомогою одного дуже простого прийому, який зветься по-тутешньому підтягуванням, ця погана і навіть дурна людина прожила кілька років і вмерла в званні намісника природною смертю».

Повірити цій розповіді дуже легко. Кожний з нас знав на своєму віку і невтомних статистиків, і пребадьорих фінансистів, які нічого не мали за душею, крім чистого серця і не цілком пошкодженого розуму — і при всьому тому діяли. Яким чином могли діяти ці щирі люди? Як могло статися, що тільки природна смерть звільняла їх від тягаря, що лежав на них? Що означає цей факт?

На мою думку, він може означати одне: простоту завдань. Дуже довгий час галузь професії являла собою в нас сферу цілком абстрактну, основу якої становили не люди, а тіні. Х благав справедливості, але для людей професії він не існував, як жива особа, а існувала лише «справа про Х, який шукає справедливості». Z томився у тюрмі, але й він, як жива особа, був невідомий, а відома була тільки «справа про Z, що томиться в тюрмі». Мова йшла не про справжню долю людей, а про розв'язання рівнянь з одним або

кількома невідомими. Але коли живі люди поступово доводяться до стану тіней, то вони й самі починають вважати себе тінями, і як такі стають цілком байдужими до того, які розв'язують про них рівняння і які пишуть статистики. Ось тут-то й настагають їх «свіжі» люди. Спочатку вони соромляться і вдовольняються тільки простими рівняннями; потім стають зухвалими і починають вимагати статистик. Які плоди приносить їх підтягувальна діяльність — вони не знають, та й знати, по правді, не треба, бо, напевне, вона ніяких плодів не принесе. «Все одно, братці, помирати!» говорять люди, і справді починають вмирати, начебто і не знати яке мудре діло роблять.

І щό найдивовижніше — ця «свіжість» допускалася не тільки в галузі діяльності спекулятивної, а й у галузі ремесел, де, очевидно, насамперед потрібно якщо не мистецтво, то навик. І тут люди, з наказу, ставали і кравцями, і шевцями, і музикантами. Чому ставали? — а тому, очевидно, що вимагались тільки *прості* чоботи, *простий* одяг, *проста* музика, тобто саме такі речі, для виконання яких цілком достатньо двох елементів: наказу і готовності. Кукольник знав, щό говорив, коли брався хоч зараз бути акушером. Він розумів, що тут має бути акушерство, найбільш спрощене, або, краще сказати, не стільки акушерство, скільки виявлення готовності.

Таким чином виходить, що, хоч яка велика наша талановитість, все-таки вона може вважатися дійсною лише доти, доки існує безпредметність професій, або, інакше кажучи, доки можна всі чоботи шити на одну ногу. Як тільки давальці почнуть вимагати чобіт, шитих за міркою, ніякі накази не допоможуть нашій готовності. Ще Петро Великий зволив наказати нам бути європейцями, а ми тільки нещодавно спробували приміряти на себе справжнє європейське вбрання, та й тут усе роздумуємо: чи не рано? та чи до міри буде? — Як хочете, а гірш за цю формулу самозневаги навіть вигадати важко.

Від чого ж ми відкараскуємось? щό захищаємо? Очевидно, ми захищаємо той виморочний простір, який, після наказу Петра Великого: бути всім росіянам європейцями — так і лишився незаповненим. Немає в нас нічого, крім пресловутої талановитості, тобто пустого місця, на якому можуть рости і пшениця, і будяки. Та саме це пусте місце й дороге нам. Розкольники, сучасні Петру — і ті кращі були, бо говорили: ми хочемо пахнути по-своєму. Ми ж нічого не

говоримо, а простісінько з пустим у пусте ліземо. І виходить, що ми теж пахнемо, тільки пахнемо пусткою.

І от, недалеко від нас глуха стіна. Швець починає туманно розуміти, що, скільки є на світі ніг, стільки ж повинно бути і чобіт; адміністратор, суддя, фінансист здогадуються, що позаду їх професій є щось таке, що рухається і заявляє про свою конкретність, що вимагає, щоб до нього, а не його примірювали. В хаосі байдужості, в якому ще так недавно витав якийсь самодостатній дух, починають вияснюватись окремі образи, які з подивом поглядають на стіну, зведену віковою російською готовністю. І пригадується їм многострадална історія цієї готовності. Пригадується, як вони, б'ючи себе в груди, на цілий світ виголошували: ми люди сірі, звичні! нас хоч на шматки ріж, хоч вогнем печи, ми на все готові! Пригадується, як вони метушилися, розоряли, громили, палили — і все це без ненависті, без злоби, навіть без думки, виключно заради пожадливого бажання довести, якою талановитою може бути людина, коли знає, що вона за цю талановитість не зазнає тілесного покарання. «Багато чого ми зробили, багато чого витерпіли,— говорять вони: — а в результаті все-таки стіна — і нічого більше!»

Ця стіна, проте, не з неба впала і не з землі виросла. Ми мали свою інтелігенцію, але вона заявляла тільки про готовність слухатись наказів. Ми мали так звану меншу братію, але й вона теж заявляла про готовність слухатись наказів. Ніхто не передбачав, що настане момент, коли кожному доведеться жити власним коштом. І коли цей момент настав, ніхто не вірить очам своїм; кожний обмацує себе ніби з перепояю і, не знаходячи нічого в запасі, крім талановитості, кричить: «зрада! бунт!»

Є три способи позбутися глухої стіни. Перший полягає в тому, щоб визнати примхливими всі вимоги життя, які чомусь нам не до душі. Це завдання дуже важке (навіть чи можна знайти людину, яка дала б запевнити себе, що її потреби примхливі), але коли б навіть ми зважились підтримувати його, то й тут необхідно насамперед розуміти, в чому полягають потреби, що викликають утруднення, звідки вони прийшли і чому можуть вважатися примхливими. Одним словом, необхідні розум і знання. Другий спосіб (теж не дуже надійний) полягає в тому, щоб переконати суспільство, що позиція біля глухої стіни є найвигідніша для нього позиція. Ця теза ще важча, але й її захистити не немож-

ливо, якщо є знання об'єкта бесіди і підготовленість до прийняття заперечень. Знов-таки знання і розум. Нарешті, третій спосіб полягає в одвертому визнанні законності новонароджених потреб і в підшуканні для них правильного виходу. Цей спосіб найбільш надійний, але тут уже просто потрібна неабияка голова.

Хоч би який з цих трьох шляхів був обраний, в усякому разі талановитість відіграє тут роль далеко не першорядну. Ні запропонувати щось надійне, ні навіть допомогти обманути — нічого вона власною силою не може. Всюди на першому плані потрібні знання, приклад, навик. Тільки вони можуть надати змісту талановитості, і в деяких випадках навіть стримати її навальність. Людина, яка на самій тільки талановитості зводить будову свого майбутнього благополуччя — це людина, в якій є палке серце, але в цьому серці немає нічого, крім погадки готовності. З цією погадкою її чекає одне з двох: або здивувати світ зухвальством, або наповнити всесвіт смородом. Очевидно, це дуже великий ризик. Але ми переконаємось, що тут навіть ризику ніякого немає, якщо візьмемо до уваги, що повестися нечемно в усякому разі легше, ніж зробити подвиг. А талановитість саме тим і відзначається, що завжди має на увазі справи найблискупчіші, тобто найлегші. Божку з'їсти, вавилонську башту проектувати — ось завдання, які їй до душі, на які вона спрямовує всю свою пожадливість. І подивіться, з якою легкістю виступають ці люди наперед! Як вони заздалегідь трублять про перемогу, як присягаються голіруч погасити палаюче багаття!

І чим більшим буває смакування майбутнього торжества, тим більше малодушності, ненависті та підозрілості при першій невдачі. Ця остання риса дуже небезпечна, тому що ґрунт бунтів і зради, на який стає талановитість, що зазнала невдачі, є єдиним, доступним її рівневі. Ні зрада, ні бунти, за нашим одвічним звичаєм, не потребують визначення. Обидва ці слова для кожного ясні самі по собі, тобто ясні саме в тому розумінні, якого той або інший талановитий суб'єкт бажає їм надати. З вимовленням короткого і в той же час зовсім невиразного звуку здобувається і вихідний пункт, і матеріал для наповнення всієї наступної кар'єри. Потім уже йдуть приборкання...

А що ж, крім приборкань, породила наша талановитість за весь час її вікового і до того ж цілком безборонного існування?

Уявіть собі такий випадок: директор департаменту викликає до себе столоначальника і говорить йому: «Чоловіче добрий! я хотів би, щоб ви відкрили Америку».

Я не беруся твердити, щоб столоначальник наважився заперечити, але він все-таки зрозуміє, що відкрити Америку — не з його розумом. Тому, найімовірніше, він зробить так: розішле в усі місця запити, і потім постарається кінчити цю справу змором.

Та нехай той же директор тому ж столоначальникові скаже: «Чоловіче добрий! я хотів би, щоб ви всіх цих Колумбів звели до одного знаменника!»

Ви незчуєтесь, як Колумби справді будуть приборкані, а Америка так і лишиться невідкритою.

Митрофани не змінилися. Як і в часи Фон-Візіна, вони не хочуть знати арифметики, бо прибуток і видаток підрахає за них прикажчик; вони ставляться з презирством до географії, бо візник доведе їх, куди буде наказано; вони нехтують історією, бо стара нянька всякі історії на сон грядущий розповість. Одне право вони вперто відстоюють — це право приборкувати, право вільно простирати руками вперед.

Митрофан на все здатний, бо на все готовий.

Він спеціаліст у галузі цивільного судочинства, бо позичав гроші і не віддавав оних.

Він спеціаліст в галузі карного судочинства, бо давав ляпаси і діставав оні.

Він спеціаліст в галузі адміністрації, бо знає такі лайки, які можуть вмить обпекти людину.

Він спеціаліст в галузі фінансів, бо всі трактири були свідками його фінансових операцій.

Він медик, бо терпів від секретних хвороб.

Він акушер, бо бачив голих жінок.

Усі професії він вивчив на своїх власних боках так ґрунтовно, що навіть дістав назву «пройдисвіта».

«Пройдисвіт» — це зовсім не лайливий, а скоріше діловий термін, що означає державного мужа. «Вже коли такий «пройдисвіт» не допоможе, — говорять вам, вказуючи на X або Z: — то справа твоя пропадає». Ви звертаєтесь до «пройдисвіта», і, на ваш подив, він справді допомагає. Це так дивно, що вам неодмінно спадає на думку, що і цей «пройдисвіт», і засоби, якими він користується, і ваша справа, і ви самі — все це, взяте разом, не варте ламаного гроша. Все це якийсь потворний міраж, здатний вселити в душу чи то від-

чай, чи то презирство до всього: до життя, до себе самого...

Дайте «пройдисвіту» карбованець сріблом, він заставить душу чортові; дайте п'ять карбованців — він сам стане чортом. Йому й це зробити легко, тому що він один в цілому світі знає, де знайти чорта і щоб в нього попросити.

Це ходячий кошмар, який прокрадається в усі закутки життя і вміє так міцно вкоренитися всюди, що, незважаючи на свою безазбучність, встигає стати необхідною людиною і справжнім державним мужем.

І все завдяки тільки тому, що простота завдань продовжує приваблювати всі серця.

Нам все ще здається, що треба щось зруйнувати, чомусь покласти край, щось стерти з лиця землі. Не корисне щось зробити, а саме тільки зруйнувати. Коли признатись по совісті, то це власне ми й розуміємо, говорячи про процес творення. Наші так звані консерватори є марнотратниками переважно. Світ здається їм наповненим легкозаймистими елементами, які складаються з підступів, крамол і зради. Усьому цьому треба, звичайно, покласти край. Але до кого ж звернутися? Хто візьме на себе важкий обов'язок воювати проти підступів непідступнодіючих і крамол некрамольствуючих? Хто, крім Митрофана, цієї вічно-талановитої і вічно-готової людини, для якої не існує навіть об'єкта руху і виконавства, а існує тільки сам рух і саме виконавство? Налетів, нагрянув, розтрощив — а що розтрощив? — він навіть не цікавиться і дізнатися про це...

Часи ускладнюються. З кожним роком боротьба з життям стає важчою для емпіриків і невігласів. Але Митрофани не сумують. Вони продовжують думати, що кар'єра їх тільки-но почалася, і що світ є не що інше, як виморочний простір, який їм ще довго доведеться наповнювати своїми подвигами. Яким чином могли зародитися всі ці сміливі надії? де їх відправний пункт? Та ба! устежити за цим не тільки важко, а й навіть зовсім неможливо.

Митрофан поганий теоретик; він не любить ні аналізувати, ні узагальнювати, і найвпертіше за все одвертається від самого себе. Коли б вчорашній день був у свіжій пам'яті, він, можливо, стояв би докором або принаймні наукою. Але оскільки вчорашнього дня немає, оскільки ніч, що настала за ним, принесла за собою хмільне забуття всього минулого, то немає місця ні для науки, ні для докорів. Уявіть

собі пропіяку, який встає з ліжка з розбитим обличчям, з пригніченою винними парами головою, весь пригноблений почуттям тупої самовідсутності, яке не дає йому змоги не тільки щось відчувати, а просто навіть розібрати, де він і хто він. Коли б ця людина могла пам'ятати, коли б вона могла ясно уявити собі всі подробиці неподобств минулого дня, можливо, тут розігралася б потрясаюча драма. Але оскільки вона нічого не пам'ятає, нічого собі не уявляє, то чуває лише одне: гнітючу потребу похмелитися. Задовольнивши цю потребу, вона знову повертається до вчорашнього дня, але не для того, щоб аналізувати, а для того, щоб відтворити його з буквальною точністю. В цій безнадійній картині полягає єдино можливе пояснення всього Митрофанового існування.

Для Митрофана не існує ні досвіду, ні переказу, ні можливості робити які б то не було висновки, тому що кожна нинішня хвилина його життя без останку витісняється наступною хвилиною. Його нахабство не є нахабством, легковажність не є легковажністю. Це щойно народжена і до того ж зовсім порожня людина, об яку, мов об кам'яну скелю, розбивається принцип осудності. Його дії можна було б порівняти з проявом стихійної сили, але навіть і це порівняння виявляється недоречним, бо завдання стихії — несвідоме руйнування поряд з несвідомою творчістю, а завдання Митрофана — тільки несвідоме руйнування! Ось чому до цього часу не існує жодної скільки-небудь ясної теорії митрофанства, яка могла б виправдати його існування і вказати на перспективи, що чекають це явище в майбутньому.

У XVIII столітті Митрофан вперше виступив на шлях діяльності в усьому блиску своєї талановитості. В цю вікопомну епоху з усіх боків сипалися на нього стріли освіти, і він з якоюсь дитячою відвагою підставляв їм своє рихле тіло. Але насправді він уподобав тільки одну з них, а саме ту, що зветься табеллю про ранги, і в ній замкнув весь смисл свого існування. Все, що стояло поруч цієї табелі, всі математики, хімії, механіки, фортифікації та ін., про насадження яких, з жезлом в руках, клопотався Петро Великий — все це тільки зовні обдало Митрофана, лишивши в його тілі тільки легкий озноб. Але табель про ранги вкоренилася, увійшла в плоть і кров. З цією табеллю в руках, сп'янілий від припливів талановитості, він гасав по долах і горах, вносячи в найглухіші закутки сміливу проповідь про чиноначальність і заражаючи найубогіші хатини своєю про-

світительною діяльністю. Перед немеркнучим блиском табелі про ранги тьмяно, майже жалюгідно світилися інші питання життя, тобто все те, що становить справжню силу країни. Життя спинилось, охоплене з усіх боків найбезнадійнішим емпіризмом; джерела на очах вичерпувалися під ігом марнотратності і хижачтва; стихії безконтрольно панували над працею і життям людини, а Митрофан нічого не помічав, ні перед чим не спинявся і вперто обстоював переконання, що табель про ранги дасть усе: і славу, і багатство, і вирішальний голос у справі влаштування долі людства.

Тільки півторавікове випробування могло похитнути це переконання і викликати сумнів щодо живоносних властивостей табелі про ранги. Але оскільки це була єдина форма західноєвропейського життя, яка не тільки прищепилася, а й навіть значно вдосконалилася, і оскільки з нею ототожнилась ідея про освіту, то цілком натурально, що сумнів щодо її доброякісності поширився огулом і на всі інші результати, вироблені цивілізацією Заходу. Думки, що Захід розкладається, що та чи інша раса занепала і стала нездатною для користування свободою, що західна наука вражена безплідністю, що суспільні і політичні форми Заходу становлять нескінченний ланцюг брехень, у якому одна брехня зникає, щоб дати місце іншій — ось думки, наймиліші Митрофанові. І все тому тільки, що він змішав цивілізацію з табеллю про ранги. Завдяки пп. Бартеневу і Семевському*, він знає немало анекдотів з історії просвітительної діяльності XVIII століття, і, заручившись ними, вважає себе вже зовсім вільним від церемонного ставлення до цивілізації взагалі. Заведіть з Митрофаном розмову про які б то не було відкриття або порядки, користь яких ясна і безсумнівна навіть для нерозвиненої людини, — він вискалить зуби і, замість спростування, приголомшить вас таким анекдотом з «Русского Архива», що ви зніяковієте. Даремно ви доводитимете, що просвітительна діяльність, на яку він посилається, не є просвітительною діяльністю, а пародією на неї; що він же, Митрофан, повинен бути обвинувачений в тому, що з усіх плодів західної цивілізації встиг вкусити тільки від найгнилішого і до того ж давно кинутого під стіл — він відповість на ваші докази другим анекдотом, ще пахучішим, і робитиме так доти, поки ви не переконаєтесь у цілковитому безсиллі будь-яких доказів перед силою анекдота і уподібнення.

Але якщо немає ясних фактів (не можна ж приймати за факт саму тільки голу готовність), на основі яких можна

було б створити теорію митрофанства, то є уповання і прозріння. Відомо, що ніщо так не окриляє фантазію, як відсутність фактів. Немає фактів,— значить, є пустий простір, без будь-яких межових ознак, який можна населити якими завгодно привидами. Тому, як тільки Митрофан ступає на ґрунт уповань, він стає сміливим до зухвалості, нестримним до самозабуття. Він говорить,— і захоплено слухає самого себе; і чим більше говорить, тим більше відчуває потребу говорити,— говорити без упину. І завжди для своїх розмов вибере тезу найнесподіванішу і найблискучішу: або п'яту стихію, або нове слово. «Досить носити чужу, заношену білизну,— скаже він,— час сказати і своє власне, *нове слово*». І, звичайно, надію промовити це нове слово покладе на самого себе.

Що носити чужу, заношену білизну не похвально,— це істина для всіх незаперечна. Але Митрофан випускає з уваги, що він носив цю заношену білизну добровільно, не помічаючи, що її давно вже кинули через непридатність, і радіючи тільки з того, що вона дісталася йому з панського плеча. Цивілізовані народи завжди мають повний комплект білизни, і тому міняють її так часто, що власникові лахміття це може здатися навіть примхою. Отже, в тому немає нічого дивного, що поруч з чистою білизною є чимала купа і заношеної; скоріше дивує той душевний настрій, який примушує спинятися саме на заношеній білизні, надаючи їй перевагу перед чистою. Хто ж винен в існуванні такого настрою?

Таємниця цієї перейнятливості заднім числом знов-таки пояснюється надто великою талановитістю Митрофана. Йому ніколи стежити за швидкоплинними явищами життя, бо він, вловивши одну якусь крихту, вже не може відчепитися від неї, не натішившись доскоchu, не витиснувши з неї соку, не довівши факту до абсурду. З фрака він зробить мундир, і напише цілий трактат про носіння його, з гоління бороди він створить собі кумир і носитиметься з цим кумиром до знесилення. Сприйнятливість гнітить його і нерідко навіть робить небезпечним утопістом і найбезпардоннішим регламентатором. Поки він носить з своїм «живим питанням» і намагається вкоренити його в себе на віки вічні, живе питання давно вже виявляється зданим в архів і заміненим іншими, більш підходящими питаннями. Що в результаті такої впертої сприйнятливості може бути тільки глуха стіна,— це очевидно; але Митрофан надто самолюбивий, щоб обви-

нуватити себе в такому невдалому результаті. «Скільки років ми носимо фраки, скільки крові через саму тільки бороду пролито, а все без пуття!», говорить він і приймає твердий намір назавжди одвернутися від вигадок занепадаючого Заходу, які, на його погляд, настільки вже вбогі, що й натішитись-то ними доскоchu не можна.

Ніхто, звичайно, не заперече, що політичні і суспільні форми, вироблені Західною Європою, далеко не досконалі. Але тут важливий не той чи інший ступінь недосконалості, а те, що Європа не примирилася з цією недосконалістю, не покінчила з процесом створення і не склала рук, в надії, що щастя саме впаде коли-небудь з неба. А Митрофан дивиться на цю справу зовсім інакше. Заявляючи про незадовільність згаданих форм; і особливо наполягаючи на тому, що в нас вони (з'являючись у вигляді заношеної чужої білизни) завжди зазнавали цілковитого фіаско, він у той самий час винуватить і сам процес творчості, називає його безплідним метанням з кутка в куток, анархією, бунтом. Як звичайно, найбільше дістається тут Франції, що, як відомо, видумала дві речі: широчінь поглядів і канкан. З них: канкан прийнятий Митрофаном з вдячністю, а від широчіні поглядів він відпльовується і доднесь з усією пристрасністю своєї сприйнятливої натури.

Гай-гай! Митрофан не знає, яке важке становище людини, що зобов'язується жити своїм розумом. Немає в неї нічого готового, крім того, що вона приготувала своїми власними руками, і до чого додумалася силою власної здатності мислити. В неї, звичайно, є в запасі велика підмога,— наука, яку вона сама ж видумала і вивела в люди, але наука ще не настільки повна, щоб давати відповідь на всі запити життя. Бажання людини випереджають науку, і ось людина робить все нові й нові спроби, помиляється, поправляє себе і знов помиляється. Все це коштує дуже дорого, але людина, яка живе своїм розумом, не може відмовитись від спроб, які дістаються навіть дорогою ціною. Вона знає, по-перше, що в широчіні її запитів полягає запорука безперервного розвитку науки, та крім того не може відмовитись від спроб вже й тому, що одна задоволена потреба породжує в ній другу, яка теж вимагає задоволення. Тому, можливо, вона копошиться трохи більше, ніж та солідна людина, яка знає, що візник напевне привезе її туди, куди наказано; і не така мудра, як той мудрець, що стоїть, втупивши очі в стіну, і твердо уповає, що стіна сама собою розступиться перед ним.

Часто нам доводиться чути, як говорять: «от нікчемні люди! що не людина,— то думка, що не питання,— то суперечка!» Але це тільки здалеку здається, що ці люди нікчемні; по суті, це люди, які живуть своїм розумом і усвідомлюють усю трудність подібного становища. Даруймо їм, бо вони все-таки більше самих себе турбують, ніж нас.

Митрофан з особливим задоволенням спинається на політичних і суспільних формах, тому що бачить їх зовнішню мінливість і від цієї ознаки приходить до висновку про непридатність самого процесу створення цих форм. На його думку, примха і дивацтво панують у світі: люди не з необхідності міняють старі форми співжиття на нові, а тому тільки, що так заманулося. Той внутрішній зміст, від якого залежить той чи інший устрій суспільств, ті відкриття і винаходи людського розуму, які так різко визначають характер того чи іншого періоду історії людства, повністю закриті для нього. А проте це пропуск дуже істотний.

Історична наука недаремно відокремила останні чотири століття і істотною ознакою цього відмежування визнала великі винаходи і відкриття XV століття. Тут прояви зусиль людської думки надали життю людства зовсім іншого змісту і раз назавжди довели, що суспільні і політичні форми мають тільки гадану самостійність, що вони стають ширшими і розтяжнішими в міру того, як поповнюється і ускладнюється матеріал, що становить їх зміст.

Митрофан нічого цього не знає і не хоче знати. Він живе у вік відкриттів і винаходів, і думає, що між ними і тією чи іншою формою життя немає нічого спільного. На його очах пересуваються центри людської індустрії, на його очах матеріальні і духовні багатства переходять з одних рук в інші, а він продовжує думати, що все це не більше, як випадковість, і поспішає заткнути ту чи іншу дірку та зробити деякі незначні поправки у ветхій будівлі таблиці про ранги. Так,— тільки в таблиці про ранги, бо хоч як глузиться з неї Митрофан під веселу руку, а вона все-таки й доднесь становить єдиний обривок цивілізації, справді дорогий його серцю.

І ось таким-от чином марнується час в очікуванні «нового слова» і відкриття п'ятої стихії. Самовпевненість і хвальковитість зростають, а життя настає важке, важке навіть для Митрофанів. Не лінуючись, переймають вони всяку нову штуку, але оскільки ця штука з'являється незалежно від загальних форм життя, то цілком натурально, що

вона їх же б'є в лоба. Світ відкриттів і винаходів, на думку Митрофанів, є світом подробиць, який існує an sich und für sich¹, і не має внутрішнього зв'язку з загальним ладом життя. Зрозуміло, яке повинно вийти стовпотворіння, скільки латок, плям і бризок грязі повинно бути на тих шагах, які ладнає собі Митрофан, і до яких він щодня додає по новій латці, по новій брудній плямі.

Але, крім плутанини, Митрофанові загрожує ще інша біда: відчай. Він може опинитися в становищі розкольника, який з години на годину чекає антихриста. Якщо антихрист перед очима, якщо через хвилину все має скінчитися, то зрозуміло, що не треба ні жати, ні сіяти, ні збирати в жигниці, а треба дбати тільки про саван і труну. Подібно до цього, якщо кожне нове відкриття або вдосконалення приводить лише до того, що б'є в лоба, і якщо при цьому немає навіть наміру визначити причину такої дивної дії відкриттів і вдосконалень, то лишається одне з двох: або закататись у саван, або перейти в дикий стан.

І після всього того нас чекає ще «нове слово»... та, боже мій! скільки ж є чудових і цілком випробуваних старих слів, яких ми навіть не пробували вимовити, як уже хвалюковито виступаємо наперед з чимось новим, якого ми, проте, не можемо навіть визначити! Чи є рація віддати перевагу невідомому перед відомим? і чи чесно, нарешті, загрозувати світові «новим словом», коли нам самим відомо, що матеріал для цього «нового слова» складається виключно з «коротких початків» та з перших чотирьох правил арифметики?

Де ж елементи майбутнього? ось питання.

Протягом останніх п'ятнадцяти років у нас виступило наперед багато чого, про що нікому й не снилося досі. На брак наказів ми поскаржитися не можемо, бо ними сповнені всі сторінки нашої новітньої історії,— як же відповідала на них наша талановитість?

Всюди, хоч куди ми звернемося, зустрічаємо одну відповідь: почекайте! ще час не минув!

У нас є стан адвокатів... почекайте! ще час не минув!

У нас є гласний і усний суд... почекайте! ще час не минув!

У нас є земські діячі... почекайте! ще час не минув!

1 В собі і для себе.

У нас є спроби селянського самоврядування... почекайте! ще час не минув!

Почекайте! не кваптеся! куди поспішати! — в один голос репетують всі Митрофани, і репетують так голосно, що стороння людина зупиняється в якомусь дивному нерозумінні. З одного боку, судячи з безперервності застерігаючих криків, їй здається, що в сій великій весі відбувається ліберальне стовпотворіння; з другого боку, вона бачить, ясно бачить, що вся поспішність тут полягає в тому, щоб не поспішати.

А тимчасом, помаленьку та потихеньку, адвокати перетворюються в «аблакатів», а земські діячі — в організаторів пікніків, закусок і обідів.

Підготовки немає, а ремісництво вже проникає скрізь. Ремісництво найнижчого сорту, ремісництво, яке нічого іншого не жадає крім копійки. Обдурив, позвідникував, одержав копійку, з неї гріш пропив, другий сховав — у цьому весь інтерес сьгоднішнього дня. Коли копійок назбирається достатньо, можна буде задерти ноги на стіл і почати пити безпросипу: в цьому весь ідеал майбутнього.

І з отаким запасом, з отакими ідеалами Митрофан збирається в далеку путь і сподівається сказати своє нове слово. А чекаючи хвилини, коли «слово» назріє, він не на жарт мріє бути просвітителем.

Просвітительна місія — це ідеал Митрофана, це провіденціальне його покликання. З штофом у руці, з непереборним апетитом у шлунок, він кидається з кутка в куток, обіцяючи все звести до одного знаменника (до якого — він сам того не знає) і забуваючи, що насамперед йому необхідно себе самого звести до знаменника освіти...

Мовчання — ось єдиний ясний результат, який поки що виробила наша так звана талановитість. Потім, чекаючи того таємничого «нового слова», якому належить оновити світ, все-таки лишається в усій своїй недоторканності дуже серйозне питання:

Де ж елементи майбутнього?

ЩО ТАКЕ «ТАШКЕНТЦІ»?

«Ташкентці» — ім'я збірне.

Ті, хто гадає, що це тільки люди, які бажають скористатися подорожніми грішми в Ташкент, роблять найгрубішу помилку.

«Ташкентець» — це просвітитель. Просвітитель взагалі, просвітитель на всякому місці і що б то не було, і до того ж просвітитель, вільний від наук, але не збентежений цим, бо наука, на його думку, створена не для поширення, а для обмеження освіти. Людина науки насамперед вимагає азбуки, потім складів, чотирьох правил арифметики, таблички множення і т. д. «Ташкентець» у всьому цьому вбачає недоречну причіпку і прямо говорить, що спинятись на подібних дрібницях значить спотикатися і марно гаяти золотий час. Він створив особливий вид просвітительної діяльності — освіти безазбучної, яка не збагачує освічуваного знаннями, не дає йому зручніших загальножиттєвих форм, а тільки надає певного запаху. Той, хто п'є херес *très vieux*¹, вважає себе просвітителем по відношенню до того, хто п'є херес просто *vieux*²; той, хто п'є херес *vieux*, вважається просвітителем всіх, що п'ють настойку і горілку. Розуміється, це тільки приклад; але я наводжу його для того, щоб дати читачеві уявлення про градацію. Градацію цю він може перенести в усяку іншу сферу (наприклад, у порівняльну сферу сюртуків і піддвоков, ресторанів і харчевень, кокоток, які мають ложу в бельетажі, і кокоток, які безнадійно чіпляються до прохожого на Великій Мищанській, і т. п.), аби вона кінчалася людиною, «що їсть лободу». Це та сама людина, на яку остаточно обрушується ташкентство найрізноманітніших родів і видів.

Але й тут не слід розуміти буквально, що «людина, яка харчується лободою»*, повинна обов'язково наповнити свій шлунок цим сурогатом. «Лобода», як і «голод», суть вирази фігуральні, що дають місце для безлічі уявлень. Є лобода натуральна, відома серед людей під назвою підмоги, і від якої, в усякому разі, хоч живіт у людини обдимає; і є лобода абстрактна, яка навіть не є і підмогою ні для чого. Людина, що харчується цією останньою лободою, є саме та людина, голод якої не має меж. Вона з усіх боків відкрита для дії, і саме для дії безазбучної. Вона не може дати відсічі, бо в неї самої немає єдиного знаряддя, за допомогою якого можна відбивати безазбучне просвітительство — немає азбуки. Чому саме її немає в наявності — чи від народження вона не мала її, чи втратила внаслідок різних історичних обставин — справа не в тому; в усякому

¹ Дуже старий.

² Старий.

разі вона стоїть з усіх боків відкрита, і всякій охочій людині не важко прикласти до неї які завгодно просвітительні завдання.

Якось я на власні вуха чув таку розмову:

— Подождіть-но!—говорив один:—ось там-то (ім'я рек) мають статися цими днями серйозні заворушення — без нас справа не обійдеться!

— Кроку без нас не зроблять!—ораторствував другий:—тільки гав ловити в цій справі не слід, а то якраз перехоплять дорогу!

Я поцікавився глянути: повз мене проходили не люди, а щось на зразок горил, здатних роздробити зубами дуло рушниці. В кожного з них, мабуть, хрещеною матір'ю була управа благочинства, не та, що має місцеперебування на Садовій вулиці, а та, яка з давніх-давен підстерігає народження охочого росіянина, і відразу ж приймає його в свої надра, щоб не випустити звідти ніколи.

Другого разу я чув іншу розмову:

— Чули? нігілісти!.. адже це, батечку, скарб!

— Скарб то скарб; тільки гав ловити в цій справі не треба, а слід раз-раз-раз... вашому превосходительству маю честь з'явитися!

Я глянув: передо мною були ті самі горили.

Втретє:

— Взяв і ухопив! Тому, добродію, що в цій справі головне — ухопити! Навіть розуму не потрібно! Кому слід вручив, з кого слід одержав! Ухопив — і баста!

— Ухопити — ухопив; тільки гав ловити теж не треба, бо нашого брата нині ой-ой як розплодилось!

Знову горили...

Чого хотіли ці людиноподібні? з чого вони раділи? З чим, з якими засобами вони приступали до дії? Ось ці саме запитання і слід ставити перед собою щоразу, коли буваєш присутній при подібних міркуваннях і розмовах. Якщо цих запитань не буде, вся сіль міркувань втратиться, а разом з тим втратиться і смисл загального плину життя. Дуже часто ми проходимо, чуємо, дивимось, і анітрохи не вдумуємось у те, мимо чого проходимо, що чуємо, на що дивимось. У більшості випадків конкретність вражає наші почуття скоріше машинально, ніж свідомо, і внаслідок цього явища, принаймні сумнівні, здаються звичайними, мало не доблесними. Обнажимо їх від покровів буденності, дамо місце сумнівам, поставимо рубя питання: хто ви такі? звід-

ки? — і ми можемо наперед сказати собі, що наше серце завмре від жаху, бачачи прах, який підніметься від одного свідомого дотику до них...

Питати завжди треба, хоч би явище, яке проходить перед нашими очима, здавалося звичайним або навіть зовсім стороннім. Кажуть, що зайві запитання додають зайвої гіркоти в житті, що відсутність запитань уберігає від стану постійного страху, в якому опинилася б людина, коли б вона завжди бачила речі в їх справжньому, безпокровному вигляді. Це правда, але правда й те, що слідом за страхом саме собою приходить і бажання звільнитися від нього, а це вже виграш безсумнівний. Тому слід раз назавжди сказати собі, що в світі суспільних відносин немає нічого буденного, а тим менше стороннього. Все нас стосується, стосується не побічно, а прямо, і тільки тоді ми зможемо подолати свої страхи, коли вловимо інтимний тон життя, або інакше, коли ми цілком засвоїмо собі звичай ставити запитання до всіх без винятку явищ, які воно викликає.

Чого хотіли згадані вище люди? — це питання розв'язується одним словом:

Жерти!

Жерти, що б то не було, ціною чого б то не було!

Пекуча думка про їжу не дає спокою безазбучним; вона вдень і вночі сушить їм голову. Як добути їжу? в цьому все питання. На щастя, є штука, що зветься безазбучною освітою, яка нічого не потребує, крім чіпких рук і добре розвинених інстинктів м'ясоїдності — ось в оцю саме штуку вони й вгризаються всією силою своїх здорових зубів...

Заперечувати будь-чье право на їжу неможливо. Але треба признатись, що іноді це право розростається до таких розмірів, за якими вже йде небезпека. Справа в тому, що безазбучний ташкентець вимагає їжі, не тільки некупованої, а й безперервно поновлюваної; він ніколи не вдовольняється одним куском, а, ковтаючи цей кусок, уже вишукує другий. Чим більше він їсть, тим він голодніший, і це пояснюється тим натуральніше, що він навіть втратив звичку утоляти свій голод як слід. Він не їсть, а закусує, хапаючи уривками, на льоту; ось чому безперервне його закусування не впадає в очі. Їжа падає як у прірву. Закусуючи і перехоплюючи, ташкентець непримітно винищує цілі маси всякого роду туш, і, на диво, він нітрохи не гладшає. В тому саме й полягає жах, який викликає ця людина, що вона ніколи не скаже: я сита!

Якщо нам не здаються дивними деякі радощі, якщо ми не зупиняємося в заціпенінні перед деякими сподіваннями, то це тому тільки, що ми не утруднюємо себе аналізом їх внутрішнього змісту. А тимчасом у цих випадках чиєсь щастя завжди основане на чиемусь нещасті, чиясь надія завжди рівносільна чиемусь відчаю. Сумніватися тут тим більше непросто, що досить найповерховішого огляду подібних осіб, щоб відчутися себе неспокійно. Одні йдуть повільно, дивляться похмуро і строго, рухають щелепами, скрегоцуть зубами, ніби говорять: постривай! перекушу я тобі коли-небудь горлянку! Інші виляють, вражають своєю спритністю і якнайнаївніше вишукують способи зняти з вас сюртук, а в разі потреби і позбавити вас мимохідь життя. Дивіться уважніше — і, мабуть, ви зробите такі відкриття, які неодмінно принесуть користь. Від вас не сховаються ні судорожне сіпання рук, ні блудливі вогники, якими, часом, іскряться каламутні очі, ні раптові перекоти голосу; одним словом, нічого з того, щоб ви до цієї хвилини вважали дрібницею. Цього досить буде, щоб збагатити ваш розум знаннями і розкрити суть явища, доти загадкового. Ви привчитеся стежити за собою, ви не дасте підкупити себе простодушною буденністю. У вашу душу проникне страх, але повторюю: це здоровий страх, бо він приводить за собою рішимість за всяку ціну звільнитися від нього.

Немає нічого небезпечнішого ніж буденність, саме тому, що до неї зникає наш зір. Вештається перед нами нікчемна людина, і ми не питаємо навіть себе: кого ж вона облерла? Кого ж живцем оббілувала? Кого ж проковтнула? Ми чекаємо, щоб нам оголосили про це з церемонією, тобто, щоб тут був і вирок суду, і ешафот, і кат. Тільки тоді, на місці страти, вдивляючись у цю неситу постать, ми говоримо собі: «ач який! а я ще вчора бачив, як він нишпорив по вулицях!» Але навіть і це не завжди врозумляє нас, бо, прочитавши собі таку мораль, ми тут же знову стаємо на вторований шлях, знову зав'язуємо собі очі і не розлучаємося з нашою пов'язкою доти, поки нова церемонія з ешафотом і катом силоміць не зірве її.

Зрозуміти певне явище значить уже узагальнити його, значить здійснити його для себе не в одній якій-небудь подорожці, а в цілому ряді таких, хоч би вони, на перший погляд, і мали між собою мало спільного. Зрозуміти ж явище шкідливе, порочне — значить наполовину загстергти себе від нього. Ось чому я прошу читача переконатися, що назву

«ташкентці» аж ніяк не слід розуміти буквально. О! коли б усі ташкентці знайшли собі притулок у Ташкенті! Ми могли б сказати тоді: «Ташкент є країна, населена ташкентцями, що вийшли з Росії за непотрібністю» Але тепер — хіба ми можемо по совісті твердити це? хіба ми можемо вказати напевне, де починаються границі нашого Ташкента і де вони кінчаються? чи не живуть пани ташкентці серед нас? чи не нишпорять стадами по весях і градах наших?

Та адже ж ніхто не вважає їх за ташкентців, а всі бачать тільки добродушних молодих людей, яким смертельно хочеться їсти...

Ташкент, як термін географічний, є країна, що лежить на південний схід від Оренбурзької губернії. Це класична країна баранів, які характерні тим, що легко піддаються стрижці і після оголення знову обростають з дивною швидкістю. Хто їх стригтиме — до цього питання вони, очевидно, байдужі, бо знають, що стрижка є щось неминуче в їх житті. Як тільки вони побачать ще здалеку людину, що йде стригти і голити, то підгинають під себе ноги і чекають...

Як термін абстрактний, Ташкент є країна, що лежить всюди, де б'ють по зубах, і де має право громадянськості переказ про Макара, телят не ганяючого. Коли ви перебуваєте в місті, про яке в статистичних таблицях сказано: жителів стільки-то, парафіяльних церков стільки-то, училищ немає, бібліотек немає, богаділень немає, острог один і т. д.— ви можете безпомилково сказати, що знаходитесь в самому серці Ташкента. Напевне, ви знайдете тут і просвітителів і освічуваних, почувете крики: «ой! ой!», які свідчать про те, що коріння навчання гірке, а плоди його солодкі, і побачите ту класичну, в поті чола свого добуваючу свою лободу, людину, біля якої, вічно її облюбовуючи, походжає завжди голодний, але завжди жеручий ташкентець. Проте училищ і бібліотек все-таки не знайдете.

Наш Ташкент, про який ми тут говоримо, знаходиться там, де б'ються і б'ють.

Вчора я був у театрі, в найаристократичнішому з усіх — в італійській опері — і раптом побачив ташкентця, і що найдивовижніше — ташкентця-француза (виявилось, що це був генерал Фльорі *). Вилиці його були розвинені надзвичайно, ніс орлиний, зуби стиснуті, очі шукали. Щось безнадійне було в цій сухій і мускулистій фігурі, наче там, всередині,

все давно застигло і вмерло. Звичайно, крім почуття м'ясоїдності. Я інстинктивно звернувся до свого сусіди і схвильовано, ніби хотів його застерегти, сказав:

— Подивіться, який ташкентець!

Сусід здивовано спочатку поглянув на мене, потім у той бік, куди я вказував; потім почав вдивлятися-вдивлятися і нарешті потиснув мені руку, наче справді я врятував його від біди.

З цього я зробив висновок, що крім тих границь, які неможливо визначити, Ташкент існує й за границею (каламбур поганий, та хай він лишиться, благо зрозумілий).

Переходячи від одного висновку до іншого, я здогадався, що навіть такі форми, які, очевидно, свідчать про наявність цивілізації, не завжди можуть бути запорукою, що Ташкент щез. Ташкент добре мириться із залізницями, з усністю, гласністю, одним словом, з усіма вигодами, якими по всій справедливості пишається так звана цивілізація. Додайте лише до цих вигід найменше слово: фю-іть! — і ви дістанете такий Ташкент, кращого за який бажати не треба.

Справжній Ташкент влаштовує свою хramину в звичаях і в серці людини. Кожний, хто бачить у родинному вогнищі свого ближнього не захищене місце, а арену пригод для веселонравних людей, є ташкентець; кожний, хто у фізіономії свого ближнього бачить не образ божий, а тік, на якому може в усякий час молотити кулаками, є ташкентець; кожний, хто, не соромлячись, шпурляє своїм ближнім, як неживою річчю, хто бачить у ньому тільки матеріал, на якому можна робити найрізноманітніші пустотливі рухи, є ташкентець. Людина, яка гадає, що світ є не що інше, як виморочний простір, існуючий для того, щоб на ньому можна було плювати на всі боки, є ташкентець...

Звичаї створюють Ташкент на всякому місці; бувають в житті суспільств хвилини, коли Ташкент насильно стукає в кожні двері і стає на неминучу чергу для всякого існування. Це особливо відчувається в епохи, які умовилися називати перехідними. Можливо, саме відчувається тому, що в подібні хвилини поряд з Ташкентом уже зароджується щось подібне до громадянськості, щось таке, що натякає людині на можливість розпоряджатися своїми рухами... потихеньку, шановні добродії! потихеньку! Може, це «щось зароджуване», «щось натякаюче» і робить особливо нестерпним біль, коли видно Ташкент, який все-таки стоїть прямо. Справді, все це дуже можливо; але яке ж кому діло до цього!

Хіба пояснення втішають кого-небудь! хіба вони зменшують хоч на краплину переповнюючу серце гіркоту? Я знаю одне: що ніколи, навіть у найглухіші, найсумніші історичні епохи не можна собі уявити такої кількості людей, які втратили надію, які махнули рукою, скільки їх видно в епохи переходні. І поруч з цими, що втратили надію, скільки людей, які все забули, все в собі умертвили... все, крім безмірного апетиту!

Я, звичайно, був би дуже радий, коли б міг, починаючи цей ряд характеристик, сказати: читачу! дивись, ось здихаючий Ташкент! та ба! я не маю в запасі навіть цієї втіхи! Звичайно, я знаю, що є якийсь Ташкент, який умирає, але, в той же час, знаю, що є й Ташкент, який народжується знов. Ця спадкоємність Ташкентів, справді, лякає мене. Всюди хисткість, всюди сюрприз. Я бачу людей, які працюють на користь ідей безсумнівно поганих і небезпечних і супроводжують свою роботу вигуком: геть! задавлю! і бачу людей, які працюють на користь ідей справедливих і корисних, але теж супроводжують свою роботу вигуками: геть! задавлю! Я не бачу рамок, тих дорогоцінних рамок, в яких хороше могло б усувати погане без заушення, без вигуків, обіцяючих задавити. Мені скажуть на це: всьому причиною Ташкент древній, Ташкент усталений і зміцнілий. Хай і так, я й на це згоден. Що Ташкент породжує Ташкент — у цьому немає нічого неймовірного, але це ж лише доводить, що й песимісти, які вбачають у майбутньому досить довгий ряд Ташкентів, теж не зовсім неправі в своїй безнадійності. Вгішного в цьому поясненні небагато.

Це порочне коло не може не засмучувати. Коли бачиш таке суспільне становище, в якому один Ташкент усувається тільки з ласки виникнення другого Ташкента, то серце мимоволі стискається і стає віщуном чогось недоброго. Кажуть: новий Ташкент необхідний тільки для того, щоб стерти сліди старого; як тільки він виконає це завдання, то перестане бути Ташкентом. На це я можу відповісти тільки: так, це міркування дуже підбадьорливе; але й при всьому цьому я ні на йоту не посилю мого легковір'я і не надіну шор на мої сумніви. Всюди, хоч куди я звертаю мій погляд, бачу: з одного боку — вперту безазбучність; з другого — зростаючий апетит і зростаючу вигадливість вимог для задоволення його. Ніщо так не вибагливе, як Ташкент, що твердо вирішив не виходити з безазбучності і, в той же час, уже розбестився тонкою домішкою цивілізації. Пиріг, начинений усністю і

гласністю — годі-бо! та це така насолода, що вік його їж — і вік ситий не будеш. Отут-то і принадно розмахнутись, коли розмах супроводжується якимись пікантними задимостями, які ніби перешкоджають, а, по суті, чи не сприяють. Адже й з досвіду відомо, що нарізна рушниця стріляє далі, ніж рушниця, в якій ствол має середину гладку...

Шановні добродії! якщо ви не вірите в існування панів ташкентців, я попросив би вас вийти на хвилину на вулицю. Там ви напевне і на кожному кроці навіщаєтеся такими розмовами:

— Я б його, каналію, в баранячий ріг скрутив! — каже один: — та й скаржитись не дозволив би!

— Цю людину четвертувати мало! — вигукує другий.

— На безлюдний острів! хай там морошку збирає! — репетує третій.

Не думайте, щоб це були вирокі якогось жорстокого, але все-таки встановленого і всіма визнаного судилища; ні, це вирокі простих охочих росіян. Вони ходягь собі гуляючи по вулиці і мимохідь вкидають у свою безазбучну мову слівце про четвертування. Іноді вони навіть не розуміють і змісту своїх вироків і вигадують всілякі покарання тільки з простосердя... Так, читачу, з простосердя! і коли ти сумнівався, що навіть у слові «четвертування» може закрастись простосердя, то поглянь на ці самовдоволені постаті, які поспішають до клубу обідати, — і переконайся!

Мене нерідко цікавить питання: чи може кат обідати? чи може він бути батьком сім'ї? яку картину повинен мати його родинний побут? чи голубить він дружину свою? чи гладить він по голові дитину? Чи пам'ятає він? тобто, чи пам'ятає, що він кат?

Признаюсь, я довгий час не міг навіть уявити собі, щоб кат мав потребу їсти; мені здавалось, що він повинен бути завжди ситий. Та відколи я побачив ташкентців, які, пообіцявши комусь четвертування і голодну смерть на безлюдному острові, тут же зряду поспішали обідати — мої сумніви відразу скінчилися. Так, сказав я собі — це вірно; кат може обідати, може мати сім'ю, голубити дружину, гладити по голові дитину! Що з того, що він сьогодні ж вранці гладив когось по спині? — був час і була справа; настав інший час — настала інша справа; о такій-то годині він кат, о такій-то годині — батько сім'ї, о такій-то — корисний громадянин... Всі години поділені, і в кожній годині є окрема клітка. Все має свою чергу, все йде своїм порядком, і, отже, все гаразд...

Та полишимо ката і займемось нашими ташкентцями в розряді простодушних.

«Скрутити в баранячий ріг» — ясно, що ці люди не розуміють, як це боляче, коли вони не втрачають навіть апетиту, висловивши своєму ближньому таке дивне побажання. Ясно також, що вони й про «безлюдний острів» мають уявлення тільки з чутої ними в дитинстві історії про Робінзона Крузо. Можливо, вони гадають, що ось, мовляв, Робінзон і в пустині знайшов засоби приготувати собі обід і прикрити свою наготу... Невігласи! вони не знають навіть того, що ця історія вигадана! Та втім-то й річ, що є випадки, коли нещастю не тільки не шкодить, а допомагає. По-перше, воно звільняє людину від безлічі понять, перед якими вона відступила б з жахом, коли б мала ясне уявлення про їх внутрішню суть; по-друге, воно дозволяє тримати апетит у постійно-достатній мірі збудженості. Захищений бронєю нещастя, чого може соромитися гулящий росіянин? — чи того, що у висловлених ним зараз погрозах не можна вбачити нічого іншого, крім безглуздої брехні та звідки ви знаєте, що він і сам не дивиться на всі свої дії, на всі свої слова, як на суцільну брехню. Він ходить — бреше, їсть — бреше. І знає це, і нітрохи йому не соромно.

Що тут брехня — це безсумнівно. Але справа в тому, що вас спостигає не поодиноким яка-небудь брехня, а ціла сукупність брехень. І раптом вам оголошують, що оця сукупність саме і становить громадську думку. Спочатку ви не вірите, і посилюєте ваші спостереження; та мало-помалу сумніви слабшають. Минає небагато часу, і ви вже вигукнете: як це дивно, однак!.. всі брешуть!

Всі не всі; та це не заважає припускати, що коли б, вживаючи деякі вислови, ми давали місце елементові свідомості, то справа від цього навряд чи прогнала б.

Візьмемо для прикладу хоч би один такий вислів: скрутити в баранячий ріг. Щоб треба зробити, щоб виконати цю погрозу? треба перегнути людину майже вчетверо, і до того ж так, щоб головою вона упиралася в живіт, і щоб потім ноги через голову перекинулися б на спину. Тоді тільки виходить досить правильне кільце, що обвилося саме навколо себе і схоже на баранячий ріг. Чи можлива така річ? — по совісті, цього сказати не можна. Я певен, що людина помре негайно, як тільки почнуть пригинати її голову з тими зусиллями, які необхідні для такої операції. Коли вона помре, звичайно, вже можна буде і пригинати і намотувати як

завгодно, але насолоди в цьому занятті не буде. Яка користь оперувати над трупом, який не може навіть висловити, що він цінує спрямовані на нього зусилля? По-моєму, коли вже оперувати, так оперувати над живою людиною, яка може і почувати, і злегка нагруб'янити і в той же час не позбавлена здатності зробити правильну оцінку...

Але, скажуть мені, як же ви не розумієте, що вислів «у баранячий ріг скрутити» є вислів фігуральний. Знаю я це, шановні добродіі! знаю, що це навіть просто брехня. Але не можу не почувати жалю, що в нашу і без того не дуже багату мову поступово закрадається така страшна сила брехень найпошліших, найшкідливіших. На мій погляд, не завадило б подумати і про те, щоб звільнитися від них.

Отже, Ташкент може існувати в усякий час і на всякому місці. Не знаю, чи переконався в цьому читач мій; але я переконаний настільки, що вважаю себе навіть цілком компетентним, щоб написати досить докладну картину звичаїв, які панують у цій абстрактній країні. Таким чином я вважаю за можливе зобразити:

ташкентця, цивілізуючого *in partibus*¹;

ташкентця, цивілізуючого нутроці;

ташкентця, розробляючого власність казенну (в просторіччі, казнокрад);

ташкентця, розробляючого власність приватну (в просторіччі, злодій);

ташкентця промислового;

ташкентця, розробляючого смуту зовнішню;

ташкентця, розробляючого смуту внутрішню;

і так далі, майже до безконечності.

Дуже часто ці люди різні на вигляд; але у всіх їх є один єднальний крик:

Жерти!

Я не збираюсь писати романа, хоч пригоди першого-ліпшого з ташкентців можуть становити багато заплутаного, складного і навіть неймовірного. Мені здається, що роман втратив свій попередній ґрунт відгоди, як сімейственість і все, що належить до неї, починає змінювати свій характер. Роман (принаймні в тому вигляді, яким він був досі) є переважно твір сімейственості. Драма його починається в сім'ї,

---

¹ За кордоном.

не виходить звідти і там же закінчується. В позитивному значенні (роман англійський), або в негативному (роман французький), але сім'я завжди відіграє в романі першу роль.

Цей теплий, затишний, добре визначений елемент, який надавав змісту романові, зникає у всіх на очах. Драма починає вимагати інших мотивів; вона зароджується десь у просторі, і там кінчається. Доки цей простір не освітлений, все в ньому здаватиметься і холодним, і темним, і незатишним. Перспектив не видно; драма здається відданою в жертву випадковості. Того прибило, той помер з голоду — хіба таке розв'язання може називатися розв'язанням? Звичайно, може; і ми не визнаємо його тільки через те, що воно пропонується нам обрубаним, оголеним від тих попередніх ланок, в яких власне і полягала ніким не помічена драма. Але ця драма існувала безсумнівно і містила в собі зразки боротьби набагато визначнішої, ніж та, яку давав нам колишній роман. Боротьба за невдоволене самолюбство, боротьба за принижену і ображену людяність, нарешті, боротьба за існування — все це такі мотиви, які мають цілковите право на розв'язання з допомогою смерті. Адже вмирав чоловік через те, що його мила поцілувала свого милого, і ніхто не вважав диким, що ця смерть називалася розв'язанням драми. Чому? — а тому саме, що цьому розв'язанню передував сам процес цілування, тобто драма. Тим більша підстава є гадати, що й інші, анітрохи не менш складні визначення людини теж можуть дати зміст для драми дуже глибокої. Якщо ними досі користуються недостатньо і невпевнено, то це тому тільки, що арена, на якій точиться боротьба їх, надто слабо освітлена. Але вона є, вона існує, і навіть дуже настійно стукає в двері літератури. Щодо цього я можу послатися на найвизначнішого з російських художників, Гоголя, який давно провидів, що роман має вийти з рамок сімейственности.

Роман сучасної людини закінчується на вулиці, в публічному місці — всюди, тільки не вдома; і до того ж закінчується найрізноманітніше, майже несподівано. Ви бачите: драма починалася серед затишної обстановки сім'ї, а скінчилася бозна-де; почалася поцілунками двох люблячих сердець, а скінчилася одержанням чудового місця, Сибіром і т. п. Ці різкі перерви і переходи здаються нам несподіваними, але тимчасом у них безсумнівно є своя строга послідовність, тільки ускладнена безліччю різних мотивів, які й

досі ще випадають в нашої уваги або які ми неправильно вважаємо не-драматичними. Простежити цю несподіваність так, щоб вона перестала бути несподіваністю — ось, на мою думку, завдання, що стоїть перед геніальним письменником, який має створити новий роман.

Само собою розуміється, що я не пробую навіть підійти до подібного завдання; я усвідомлюю, що воно мені не під силу. Але оскільки я все-таки розумію його досить ясно, то беру на себе роль збирача матеріалів для нього. Є типи, які пояснити небезкорисно, особливо в тих впливах, які вони мають на сучасність. Коли вірно, що в усякому стані речей головним зодчим є історія, то не менш вірно й те, що всюди можна зустріти окремих індивідуумів, які є втіленням «стану» і являють собою немовби відповідь на потребу хвилини. Зрозуміти і роз'яснити ці типи, значить зрозуміти і роз'яснити типові риси самого стану, який ними не тільки не заслоняється, але, навпаки, з їх допомогою стає наочнішим і рельєфнішим. І мені здається, що такого роду роз'яснювальна робота хоч і не становить умов цілковитої цільності, але може внести в загальну скарбницю суспільної фізіології матеріал досить цінний.

Але тут є ще одна умова — це ставлення письменника до зображуваних ним типів. Всяка дана історична хвилина, незважаючи на те, що її можна охарактеризувати одним висловом (так, наприклад, про певні епохи говорять, що це епохи, коли «зле начало в людині прийшло до спокійного і цілковитого усвідомлення самого себе») (Нібур *, Чит. про стародав. іст.), дає, проте, досить багато мотивів, дуже різноманітних, з яких одні викликають типи, що збуджують гнів, інші — типи, що збуджують співчуття. Здавалося б, що немає приводу ні для гніву, ні для співчуття, коли вже раз визнано, що в усякому стані головним зодчим є історія. Тимчасом ми не можемо стримати себе, щоб одних не обвинувачувати, а інших не ставити на п'єдестал, і відчуваємо, що, роблячи так, ми діємо цілком законно і розумно. Мені здається, явище це пояснюється тим, що в цьому випадку і співчуття, і гнів спрямовуються не стільки на самі типи, скільки на ту чи іншу дію їх на суспільство. Крім діючих сил добра і зла, в суспільстві є ще певне пасивне середовище, яке, здебільшого, служить ареною для всякої дії. Випускати це середовище з уваги неможливо, коли б навіть письменник не мав інших претензій, крім збирання матеріалів. Дуже часто про нього жодним словом не згадується, і через це воно

здається ніби викресленим; але ця викресленість гадана, по суті ж уявлення про це пасивне середовище ніколи не залишає думки письменника. Це те саме середовище, де ховається «людина, яка харчується лободою». Живе вона чи тільки ховається? Мені здається, що хоч вона здебільшого ховається, але все-таки і живе трохи...

Постає питання: чи може письменник лишатися цілком байдужим до того чи іншого способу впливу на це пасивне середовище?

Що б там не було, але, поки арена, на яку, очевидно, виходить новий роман, лишається неосвітленою, скромність і свідомість користі змушує вступати на неї не художником, а збирачем матеріалів. Це розв'язує письменникові руки, це ставить його в прями стосунки з читачем. Збирач матеріалів може дозволити собі зовнішні суперечності — і читач не помітить їх; він може нав'язати своїм героям скільки завгодно посад, звань, ремесел; він може сьогодні уморити свого героя, а завтра знову відродити його. Смерть у цьому випадку — смерть умовна: по суті, герой живий доти, поки існує стан речей, який його породив.

Але я почуваю, що вже достатньо сказав про те, що мають на меті пропоновані етюди.

Немає нічого легшого, як скласти коротке повідомлення про походження будь-якого «ташкентця».

Здебільшого, це дворянський син, не тому, щоб у дворянстві фаталістично скупчувалися елементи найрізноманітнішого ташкентства, а тому, що стан цей досі був єдиним діючим, і отже мимоволі являв собою розсадник всього, що так чи інакше мало можливість проявляти себе. Крім пороків, тут були, звичайно, і чесноти. Затим, «ташкентець» неодмінно дістав так звану класичну освіту, тсбто таку, яка мала властивість зникати негайно по залишенні пацієнтом шкільної лави. Це Грановський* підмітив цю дивну властивість російського класицизму. «Студенти», пише він в одному з своїх листів («Біографіч. нарис» О. Станкевича), «вчаться добре, поки не скінчили курсу», або, інакше кажучи доти, поки можуть вимагати від них скласти екзамен. Після цього, як і слід чекати, настає найцілковитіша «свобода від наук».

І справді, уявіть собі молоду людину, яка виходить із школи, склавши перед тим свої екзамени. Готування до них

коштувало їй кількох тижнів найретельнішої і найнастирливішої праці та немало безсонних ночей. Протягом курсу вона займалася всім, чим хочете, тільки не надбанням знання. Інстинкт підказував їй, що дарове життя не потребує знання, і що знання, в свою чергу, не може навіть мати ніякого застосування в даровому житті. При такому стані речей може існувати тільки один стимул для набуття знання (особливо знання з погляду класицизму, знання, яке не має негайного і безпосереднього застосування) — це допитливість. Та хіба можна обвинувачувати кого б то не було за те, що він мало допитливий? хіба допитливість обов'язкова? Наш юнак дуже добре розуміє це, і переконується в необхідності знання тільки в ту хвилину, коли доводиться складати екзамену. Кілька тижнів підряд він перебуває в збудженому, майже захопленому стані. Протягом цього часу він обливає себе силою найрізноманітніших знань, але розуміє тільки одне: що знання є відповіддю на друковані білети, які він повинен буде брати навмання з стола екзамінатора. Гай-гай! цих білетиків так багато, що на деякі з них він навіть не встиг приготувати відповіді...

Та доля видимо ласкава до нього: він виймає саме той білетик, який найкраще визубрив. Ура! він лишає школу і одержує диплом!

Він у всеозброєнні з'являється на ту саму арену історії, на якій, за висловом Грановського, він повинен бути і матеріалом і зодчим («для чого ж матеріалом? дивується він про себе: чи не краще просто зодчим?»).

Нітрохи не гаючись, іде він у трактир, і цим відкриває свій вступ на арену історії. Через півгодини він уже змішує Лікурга з Солоном *, а Мільтіада * дружньо називає Марафоном. Минає ще півгодини — і ось навіть ця маскарадна розмова починає обтяжувати його. З уст його вилітають якісь імена, але не Агріппіни Старшої * і навіть не Мессаліни, а якоїсь зовсім неklasичної Машки...

Знання, яким він облив себе, вже скло. Він пам'ятає тільки одне: що він одержав диплом і має право, відсвяткувавши як слід звільнення від наук, бути «зодчим».

Де і в якому розумінні зодчим?

Він спішить до батьківського дому, щоб відпочити після надмірного обливання. Розуміється, до нього простягаються всі обійми; його оглядають, облюбовують, кажуть: ну, от, молодець! але ніхто не питає, чим він заручився і з яким запасом приїхав. Серед захоплень, веселощів і ласк

непомітно минає кілька місяців; нарешті сімейне свято обриває, з'являється турбота про влаштування свята соліднішого і на інший лад.

— Треба, мій друже, подумати про майбутнє,— кажуть дворянському синові батьки: — адже ти не вигризок якийсь, щоб голубів ганяти!

— Так, треба подумати про майбутнє! — повторює дворянський син і, скориставшись з цього, знов пригадує, що має право бути зодчим...

Або голубів ганяти, або бути зодчим — середини немає. Сумніву, на яку з цих двох посад упаде вибір, не можна допустити; вагання може бути тільки в одному питанні: де і в якому розумінні бути зодчим?

Деякий час юнак вагається між цивільною палатою і земським судом. У цивільній палаті існують кріпосні справи («пречудові, мій друже, ці місця!» кажуть зворушені батьки), але там «зодчество» обмежується тільки влаштуванням і примноженням власного добробуту. В земському суді менше шансів для зодчества майнового, зате більший простір для зодчества історичного. Історичне зодчество приваблює юнака своїм розмахом, своєю красивістю.

— З чим же я, однак, з'явлюсь на арену зодчества? що маю я творити? що я знаю? — запитує він себе, і з незвички йому стає начебто соромно.

— Я знаю, що я нічого не знаю! — зринає в його пам'яті єдиний афоризм, який він вивчив цілком твердо.

— Е! не святі горшки ліпили! — зринає, одначе, і другий афоризм, теж досить твердо завчений.

Як завжди водиться, істина пізніша витісняє істину попередню. Пізніший афоризм дає молодій людині можливість забути про попередній афоризм.

Вирішено; він починає ліпити горшки, і невдовзі переконується, що нітрохи не помилився, коли вважав себе здібним і гідним. Не тільки він сам, а й усе, що його оточує: товариство, в яке він вступає, і навіть маса, з якої він починає ліпити — все одностабно запевняє його, що він справді здібний і гідний. Ніхто не питає його, що він знає, що він вміє робити: таким натуральним здається всім і кожному, що для ліплення горшків зовсім не потрібні божественні якості. Яке зодчество, такі й зодчі — це безперечно. Яке зодчество? — дивне питання! — ухопив, зім'яв, поволік...

І справді: за що б він не взявся, все в його руках спориться, все виходить звідти в найкращому вигляді. Він

дивується тільки з одного: чому в школі його вчили начебто чогось іншого?

— А чого, пак, вчили мене в школі? — інстинктивно запитує він самого себе: — ах, так, *res nullius cadet primo occupanti!*¹ — вірно! Потім він заспокоюється і остаточно вирішує, що немає в світі нічого настільки некорисного, як нескромні запитання.

Ворота Ташкента відкриті навстіж. Молода людина влітає в них з гиканням, із свистом, з малиновим дзвоном, насунувши шапку набакир... Вона почуває, що надокучлива опіка школи назавжди канула в минуле. Соромитись нічого, та й ніколи. З цієї хвилини вона повноправний громадянин своєї нової батьківщини.

З цієї ж хвилини вона остаточно стає продуктом середовища, яке її прийняло. З'являються особливі обряди, своєрідні звичаї, і ще своєрідніші поняття, що закривають щільною завісою решту уривків спогадів убогого шкільного минулого. Безазбучність стає єдиною творчою силою, яка повинна встановити в світі порядок і загальне мовчання.

Я повинен, однак, признатися, що ташкентство принаджує мене не стільки багатством внутрішнього свого змісту, скільки тим, що за ним неминуче ховається «людина, яка харчується лободою».

Ця людина — явище дуже цікаве в тому відношенні, що вона не тільки не знає, але, очевидно, і не бажає ситості.

Стоїть вона, скупчившись в якомусь брудному мурашнику, і так зщулилася і присмирніла там, що ніхто навіть не цікавиться знати, що це за маса така, яка начебто ворухиться і живе, але з якої в той же час не виходить жодного живого звука. Чи членороздільна вона? чи здатна виділити з себе якись особини? чи так збилася і склеїлася, що навіть думка неспроможна розкласти її?

Темрява, яка оповиває ці питання, така густа, що багато хто скористався з неї, щоб твердити, що всякий мурашник є з'єднання безликих Іванів, які всі однаково наділені толокняними животами і всі однаково ні на що не скалять зубів, нічого не просять, крім лободи. Це просто безшумне стадо, яке пасеться серед всіляких непорозумінь і недоумств, харчується найпаскуднішими злаками, встає, коли сходить сон-

¹ Нічия річ стає власністю того, хто перший її захоплює.

це, лягає спати, коли воно заходить; стадо, яке не підкорило собі природу, але саме підкорилося їй.

«Поки існувало кріпацтво», додають захисники цієї думки, «стадо принаймні було ситим і старанним до обробітку; тепер воно і голодне, і замість обробітку співає по шинках сороміцькі пісні». Таким чином виявляється, що праця, як результат примусу, і шинок, як результат природного тягу,— ось два полюси, між якими приречена метатися людина, що харчується лободою.

Інших визначень не існує; принаймні Ташкент цивілізований, Ташкент інтелігентний не зумів знайти їх.

Хоч які авторитетні подібні показання, проте, коли подумаєш, що вони даються ташкентцями, тобто теж жертвами всіляких непорозумінь і недоумств, то в душу мимоволі закрадається сумнів.

Якщо мурашник, маючи перед собою два шляхи: шлях трудолюбства і шлях неробства, віддав перевагу останньому над першим, то, виходить, це все-таки не просто мурашник, який копошиться інстинктивно, а мурашник, який здатний вибирати. Припустимо, що даної хвилини він зробив свій вибір на явну шкоду самому собі, та коли вже одного разу визнається за ним здатність вибирати, то необхідно визнати й іншу здатність — здатність керуватися при цьому якимись міркуваннями. Дуже можливо, що неробство здалося йому вигіднішим, або принаймні приємнішим, ніж трудолюбство. Я наперед погоджуюся, що це найгрубіша і навіть найприкріша помилка, але є ж якась причина, внаслідок якої і грубі помилки в інші хвилини набирають вигляду істини. Одну з таких причин, між іншим, становить та суперечність, яка виникає в думках, коли починаєш застосовувати слово «вигода» до слова «праця». Праця вигідна — це афоризм дуже серйозний, та не можна ж сприймати кожний афоризм буквально. Афоризми найміцніші піддаються розкладові: люди найпростіші стають іноді допитливими. Що це за вигода, про яку йде мова? загальна чи приватна? Коли це загальна вигода, то чи не занадто поняття про неї абстрактне для такого простого і нерозвиненого розуму, яким уявляється розум мурашника? Коли ж це вигода приватна, то чия саме?

Не можу не повторити тут того, що вже сказано було один раз на початку цього етюда: ніколи не зайве ставити собі запитання: це звичка рятивна, бо вона витверезує людину, і всім явищам надає їх істинного, справжнього розміру.

Але, лишивши осторонь безпідставну думку про безликість «людини, яка харчується лободою», я все-таки повинен сказати, що темрява, яка оповиває її, досить густа. Дійти до цього таємно-мислячого, таємно-зітхаючого і таємно-жадаючого суб'єкта, побачити його лицем в лице так важко, що подібне завдання здається майже нерозв'язним. Можливо, це буває тому, що прийоми, які використовували досі з цією метою, були або надто грубі, або надто наївні. Ці прийоми полягали, з одного боку, в ташкентській дії, з другого — в тому, що ми самі (і до того ж дуже невміло) прикидалися людьми, які харчуються лободою. І те і друге нікуди не годиться. Ташкентство приголомшує, але не досліджує; прикидання визирає назовні з-під наймайстернішої гриміровки, і при частому повторенні перетворюється у звичку, яка всі дії людини держить в якомусь штучному полоні. Треба знайти якийсь середній шлях, на якому спостерігач міг би постійно бачити людину, яка харчується лободою, лишаючись самим собою, тобто не ташкентствующи, але й не запобігаючи перед нею.

Кажучи по совісті, цього середнього шляху я ще не знаю, але здається, що з 19 лютого 1861 року він уже починає потроху прояснюватися. Маси вияснюються; з'являються обриси окремих особин; спостережні засоби дістають можливість діяти успішніше не тому, щоб вони самі по собі дійшли досконалості, а тому, що впало кілька зайвих перепон, які стояли між предметом і предметним склом. Дуже можливо, що впадуть й інші останні перепони.

Щоб тоді відкриється? ось у чому все питання.

ТАШКЕНТЦІ-ЦИВІЛІЗАТОРИ

Цивілізуюче значення Росії в історії розвитку людства всіма підручниками статистики поставлене на такій непохитній основі, що найпедантичніше самолюбство повинне заспокоїтись і сказати собі, що далі цього йти неможливо. Я дізнався про це призначення дуже рано. Давно колись — я виховувався тоді в одному з військово-навчальних закладів, і як тепер пам'ятаю, це було наступного ранку після якогось на диво погожого урочистого дня — ми слухали першу лекцію з статистики. Професор піднявся на кафедру і так почав свою бесіду про цивілізуюче значення Росії. «А чи помітили ви, панове, — сказав він, — що в нас у ви-

сокоурочисті дні завжди грає ясне сонце на ясному і безхмарному небі? що коли, часом, погода зранку і не обіцяє бути хорошою, то надвечір вона поступово покращується, і правило про дозвіл обивателям запалити ілюмінацію ніколи не має перешкод у своєму виконанні?» Потім він зітхнув, зосередився на хвилину в самому собі, і продовжував: «Стоячи на рубежі віддаленого Заходу і не менш віддаленого Сходу, Росія покликана провидінням» і т. д., і т. д.

Слова ці тоді ж лишили глибокий слід у моїй вразливій уяві. Мені стало ясно, що завдання Росії двоїсте: по-перше, встановити на міцній основі принцип безперешкодності ілюмінацій (політика внутрішня), і по-друге, звідкись щось брати, і кудись щось передавати (політика зовнішня). Коли вірити московським публіцистам, то перше завдання вже давним-давно розв'язане. Незважаючи на те, що торжества мають характер рухомих свят, наше сонце настільки дисципліноване, що наперед довідується в календарі, коли йому треба грати. Тоді й грає. Але друге завдання, вже в часи мого юнацтва, завдавало мені немало турбот. Я чув і розумів, що тут є якісь «плоди», які слід десь приймати і кудись передавати, але що це за «плоди», в яких лісах вони ростуть і як їх передавати, тобто чи справа наліво, чи зліва направо — цього ніяк не міг добрати. «Наліво кру-гом!» — лунало в моїх вухах; але й цей войовничий клич якимось не утішав, а ще гірше дратував мене.

— Іване Петровичу! — питав я поважного нашого професора: — нащо ж нам передавати чужі плоди, коли в нас є свої власні?

— Коли в тебе є, так ніхто тобі не заважає! — відповідав Іван Петрович з тією байдужістю, яка в той час сама тільки й вдохновляла наших педагогів, і яка, здавалося, так і промовляла: «чого ти в'язнеш до мене з питаннями? Я свою справу зробив: віддзвонив — і з дзвіниці геть!»

— Але звідки брати? Куди передавати? — не переставав наполягати я.

— Прийде пора та час — все узнаєш. Скажуть: «спасибі» — значить, догодив; наскубуть чуприну — значить, проштрафився, треба починати спочатку. — Отже, шановні добродію! перебуваючи на рубежі віддаленого Заходу і не менш віддаленого Сходу, Росія самим провидінням покликана...

Я страждав нестерпно. Систематизуючи все почуте мною, я приходив до таких висновків:

1) що в нас своїх плодів немає;

2) що ми повинні тільки передавати, навіть не дивлячись на те, щб передаємо: руками взяв, руками й віддав — от і все, і

3) що нам при цьому можуть наскубти чуприну.

Результати були неясні, вони не задовольняли навіть тодішніх моїх дитячих вимог...

Та з плином часу найважчі загадки розгадуються. Не буду докладно розповідати тут сумну історію моїх вагань; але признаюся, що вона була багата на різні розчарування. Була, наприклад, одна хвилина*, коли, керуючись законами аналогії і бачачи, що сонце кожного дня встає на сході, я зробив висновок з цього, що східні плоди суть ті самі, які найпридатніші для заходу, і що варто тільки насадити їх, щоб покласти край всім гниттям, заворушенням і непорозумінням. Я підбадьорився. Нарізвавши цілий гай цивілізуючих знарядь і вигукнувши: ану-бо, панове картопляники! подивимось, як-то ви там гниєте! — я кинувся вперед. І щб ж виявилось? — що мої цивілізуючі знаряддя всі відразу засохли! що пересажені з ґрунту незайманого, але порівняно пісного, вони не тільки нікого не принадили, а навіть самі не витримали великої кількості туків, яку дає західне гниття!

Кожний зрозуміє, якою неприємною була для мене ця спроба; але оскільки я все-таки твердо знав, що «стою на рубежі», то цивілізаційне-мое призначення нітрохи не затьмарилось першою невдачею. Якщо спроба моя на заході не дала бажаних наслідків, міркував я собі, то це значить тільки, що я не догодив, і що треба догоджати десь в іншому місці. Мене почала цікавити думка: чи не з'їздити, для початку, поцивілізувати злегка, наприклад, в Рязанську чи Тамбовську губернії? І не роздумуючи довго, я набрав з десяток здорових, хоч і досить голодних хлопців, хильнув для хоробрості очищеної і, крикнучи: хлопці! з нами бог! ринувся...

Можу сказати сміливо: я діяв за всіма правилами мистецтва, тобто цивілізував усе, щб траплялося мені на шляху. Але й тут невдача не давала мені спокою. Виявилось, що в цих благодатних краях все вже такою мірою процивілізовано, що мені лишалось тільки впасти ниць перед такими пам'ятниками, як акведуки (пожежні басейни),

піраміди (каланчі), терми (народні лазні), величні будови волосних і сільських розправ, вибукувані вапнистим каменем вулиці і т. д., і т. д. Одного разу, побачивши, як на базарній площі безпорадно потопали вози з селянською вбогою поклажею, я мимоволі скрикнув: та чого ж їм, мерзотникам, ще треба? — і мусив відступити. Очевидно, тут стикалися дві цивілізації цілком рівноправні: одна, яку хотів насадити я з своїми «хлопцями», і друга, яку поступово насаджував цілий ряд «хлопців», починаючи від відомого своїми витівками Удар-Єригіна і кінчаючи Колькою Шалопаєвим.

Признаюся, ця друга невдача завдала мені ще більшого клопоту, хоч я й приховував свою досаду. Але товариші мої дуже зажурилися. І не дивно: весь запас очищеної був випитий до краплі, а за хвилину перед тим ми з'їли останній шматок ковбаси. В борг ніхто не вірив... Де подіти нікому не потрібну силу? Де знайти секрет, який давав би можливість освічувати без освіти, стріляти без пороху, сікти без різок? До чого прикласти руки, які так і чіпляються, так і хапають? А головне: як добути очищеної, не маючи копійки за душею, спустивши все до останньої нитки, не знаючи ніякого ремесла, ніяких навіть слів, крім: раді старатись! і — з нами бог!? Кожний погодиться, що становище безвихідніше, трагічніше — важко собі уявити!

Та часом мною оволодівали рухи зовсім несвідомі. Я зривався з місця і біг вперед, сам не знаючи куди. Мав би я в руках штоф горілки, я б зміг за одну хвилину процивілізувати наскрізь цілу палестину! Я кидався і на захід і всередину, все сподіваючись що-небудь зачепити, що-небудь ущемити... марно! Я відчував, що в мені сидить щось таке, чому немає наймення... ба ні! Це жахливе ім'я є, і зветься воно — розорення! Нізвідки нічим розжитися, нікуди нічого нести... все дурниці, все омана і прах. Нічого в мене не лишилося, крім жахливого апетиту.

Жеррррти!!

І раптом я почув слово, яке відразу примусило забитись моє серце. Я зупинився, і затамував подих.

— Таш-кент! Таш-кент! — солодше за всяку музику лунало у вухах моїх.

Жеррррти!!

Сенька Броненосний! Ти, який видумав це слово, ти не розумів і сам, які нові шляхи воно відкриває твоїм добрим товаришам! Ти вимовив його несвідомо, в пориві відчаю, та

послуга, яку зробила твоя несвідомість, лишиться назавжди незабутньою. Поки я роздумував і обмірковував, товариші галасували і сперечалися; слово «Ташкент» було в усіх на язюку.

— Ташкент! — ораторствував друг мій, Аркаша Пустолобов: — та, зрозумійте ж, *messieurs*, адже це тільки географічний термін, адже це просто пусте місце, в якому не тільки вигід, а й навіть їжі ніякої, крім баранини, немає!

— Жерррти! — якомсь особливо дзвінко лунало у вухах.

— Проте, *mon cher*, — заперечував Сеня Броненосний: — баранина... *c'est très succulant! On en fait du schischlik... qui n'est pas du tout à mépriser!*¹ Я вважаю, що це річ дуже солідна, а в нашому становищі навіть далеко не зайва!

— Жерррти!

— Дозвольте! ну, припустимо — баранина! а товариство жінок? де, я вас питаю, знайдемо ми товариство жінок?

Та я вже не слухав; уста мої шептали: стоячи на рубежі...

Господи! невже ж, нарешті, ті цілі, про які говорив підручник статистики, будуть досягнені!

Я прогорів, як кажуть, дотла. На плечах у мене була досить ветха ополченка (спогад про севастопольську битву, якої я, до речі, не бачив, оскільки звістка про мир застала нас за один перехід від Тули; згодом ця сама ополченка була свідком моїх зусиль по запровадженню начал східної цивілізації в північно-західних губерніях), на ногах — відповідні штани. Відтак, окрім голоду й спраги — нічого!

В такому становищі я на останні гроші взяв собі місце у вагоні третього класу, щоб шукати щастя в Петербурзі.

Я ще раніше помічав, що, з якоїсь дивної випадковості, склад подорожніх, які наповнюють вагони, майже завжди буває однорідним. Так, наприклад, бувають вагони зовсім дурні, щоб особливо часто траплялося незабаром після появи спальних вагонів. Якомсь, помістившись в спальному вагоні другого класу, я особисто був свідком, як один подорожній, не встигнувши ще роздивитись, сказав:

— Ну, теперечки нам тут пречудово! теперечки якщо ми навіть зовсім роздягнемось, так і тут ніхто нічого нам сказати не може!

---

¹ Це дуже поживно! З неї роблять шашлик, яким не слід нехтувати.

І справді, він скинув з себе все, навіть чоботи, і в самій тільки білизні почав ходити туди й сюди по відділеннях. Це недоумство так заразило весь вагон, що за хвилину вже всі подорожні були в самій білизні і радісно примовляли:

— Ну, тепер нам тут пречудово! тепер якщо ми й зовсім роздягнемось, так ніхто нічого сказати нам не сміє!

І так їхали всі аж до Петербурга, то роздягаючись, то одягаючись і виявляючи радість нечувану.

Точнісінько так було і в даному випадку; вагон, в якому я помістився, можна було назвати, переважно, ташкентським. Здавалося, люди, які зібралися тут, були незвичайні — належали до числа вихідців з якоїсь далекої епохи. Більшість складалася з відставних служак, уже досить пошарпаних життям, хоч подекуди видно було і кілька молодих людей, жертв передчасної пристрасті до тютюну і горілки. Ніякого іншого цивілізуючого знаряддя вони не мали, крім сухих, мускулистих і надзвичайно чіпких рук, якими вони, часом, наче загібали. На багатьох були надії такі самі ополченки, як і на мені; від багатьох тхнуло овчиною і горілкою... Але всі говорили без угаву; в душі в кожного жила надія. Треба було бачити, з якою квапливістю ковтали вони на станціях склянки очищеної, з якими судорожними руками віддирали зубами шматки зачерствілої ковбаси! Здавалося, земля горіла під їх ногами, і вони побоювалися тільки одного: як би не прогавити час!

— Еге ж, — говорить хтось в одному кутку: — це, я вам скажу, сторінонька! зверху пече, кругом пісок... води — ні краплі! Ну, та ми ж люди звичні!

— Так то так, тільки от щодо їжі... ну, і тее-то як його — і цього теж немає!

— Даруйте! та якої вам їжі кращої! баранина є, горілка є... випив чарку, випив другу, з'їв шматок...

— Ото ж то й воно, що горілка там кусається; а хлібного, кажуть, і в заводі немає!

— Так що ж! ще краще — з рису її там роблять! Від цієї, від рисової, і голова ніколи не болить!

В другому кутку:

— У цих обставинах, скажу вам, я вже не вперше перебуваю...

— Ссс...

— Еге ж, ось теж у шістдесят третьому році*, сиджу, знаєте, чую: шумлять! ну, думаю, люди потрібні! Надіваю ссь цю саму дублянку, і прямо до покійного генерала!

Вийшов... хрипить! — Ну? каже.— Так і так, кажу:— готовий! — Добре, каже, мені люди потрібні... Тільки й слів у нас з ним було Наліво кругом... Качай! І яку я, добродію, там пóлечку підчепив — масло.

— Та-ак... а тепер, мабуть, про пóлечок треба буде забути! Це такий край, що тут не те щоб щó, а як би тільки перехопити чого-небудь!

— Щó ви! та хіба ви не чули, яка в них там баранина...

В третьому кутку:

— Мені б, знаєте, годок-другий,— а потім, урвав своє і на бокову!

— Щó ви! щó ви! та ви не розстанетеся! там, я вам скажу, така баранина...

В четвертому кутку:

— Так ви зволите говорити, що тринадцять справ за собою маєте?

— Тринадцять разів, шельма, під суд віддавав! дванадцять разів з криміналу чистий виходив — ну, на тринадцятому дуба дав!

— Однак, тепер бог милостивий!

— Тепер, батечку, наша справа вірна! — завтра надвір приїдемо, післязавтра вдосвіта в канцелярію... відрпортував... зараз тобі в зуби подорожню, прогони і таке інше. А вже отам, на місці яке життя! баранина, я вам скажу...

В п'ятому кутку:

— Не пощастило мені, топ шер! — каже одна молода людина другій (в обох над губою ледве пробивається пушок): — з школи вигнали... ну, й зважився!

— А я так боргів наробив; от батько й каже: їдь, каже, мерзотнику, в Ташкент!

— Одначе ваш родитель не можна сказати, щоб був дуже чемний!

— Де там чемний! Такими словами лається, мов той вахмістр... Ну, а втім, це все пусте! а мене ось щó лякає: як-то там буде щодо ласощів?!

— Кажуть, ніби ташкентські принцеси дуже непогані з себе...

— Гм... адже ми в полку розбестилися. Ось теж і про їжу не зовсім похвальні чутки ходять!

— Однак, я чув, що баранину можна дістати чудову...

В шостому кутку:

— Так ви й з дружиною туди їхати зволите?

— Аякже! не можна ж! вона в мене баба до походів звична!

Молоді люди прислухаються, посміхаються і підморгують один одному. Один з них пошепки каже. ну, от! значить, і відносно ласощів сумніватися нічого!

— Тільки важенько їм буде, дружині ж вашій! — продовжує один з попередніх голосів: — адже там ні з'їсти, ні попиту солоденько...

— І! що ви! та там, кажуть, така баранина...

В сьомому кутку:

— Одверто вам скажу: я вже трошечки від медицини-то і відстав, тому що і випущений-то я з академії, вважай, що за царя Гороха. Проте травки деякі ще знаю..

— Звичайно! звичайно! з них і цього досить!

— Народ простий, незіпсований. Знов же, кажуть, що в них навіть проста баранина від багатьох недуг зціляє!

У восьмому кутку:

— Проповідувати — можна! Тільки от кажуть, що вони у піст баранину жеруть, — ну, це вивести трудно!

Одним словом, всі закінчують свою мову бараниною, всі надіються на баранину, як на кам'яну гору. Так що мій друг, Сеня Броненосний, слухав, слухав, та, нарешті, не витерпів і сказав:

— Коли ця баранина хоч на соту частку така смачна, як про неї говорять, то я певен, що через півроку в країні не лишиться жодного барана!

На жаль, така доля цивілізуючого начала! Воно винищує туземних баранів і, замість того, навчає обивателів вдовольнятися духовною їжею! Хто у виграші? хто у програші? чи ті, що приділяють пришельцю частинку отар своїх, чи ті, хто, замість цього, приносять з собою найдорогоцінніший з усіх плодів земних — освіту?

Але тут я повинен зробити досить гірке для мого самолюбства визнання. Я відчуваю, що в житті моему готується щось вирішальне, а це мимоволі змушує мене дедалі частіше звертатися до самого себе. Бувають хвилини, коли відверта оцінка пройденого шляху стає найнастійнішою потребою всієї людської істоти. Очевидно, одна з таких хвилин настає тепер для мене...

Признаюся без застережень: я не маю права бути дуже високої про себе думки. Найкраща з моїх якостей є щось на зразок Сократівського: я знаю, що нічого не знаю. Незважаючи на свою нехитрість, ця властивість значно допомогла

мені в житті, оскільки вона робила з мене в усякий час і на всякому місці хвацького виконавця. Я ніколи не винайду пороку (навіть якщо мені формально *накажуть* винайти — я й тоді як-небудь відбудуся жартами), але, якщо його винайдуть інші — я дуже радий. Стріляти я теж готовий в усякий час, і коли не натраплю на занадто серйозні перешкоди, то можу виявити хоробрість безперечно. Не пам'ятаю, в якій саме з шекспірівських комедій герой п'єси задає собі питання: *що* таке невинність? — і дуже резонно відповідає: невинність є порожня пляшка, яку можна наповнити чим завгодно. Хоча, на погляд моралістів, це порівняння для мене не зовсім вигідне, але я повинен сказати правду (звичайно, по секрету), що воно підходить для мене досить вдало. Порожня пляшка! — приємного, звичайно, небагато для мене в цьому порівнянні! — але для чого ж, проте, я став би відрикатися від цього звання? Хіба світ не сповнений поспіль такими ж точно порожніми пляшками, як і я? і хіба суть справи може змінитися від того, що деякі з цих пляшок гордовито називають себе «посудинами»?

Я тим менше маю підстав конфузитися цієї назви, бо став порожньою посудиною зовсім не з власної волі. Тут, задовго до мене, вже були цілі покоління порожніх посудин, які, деренчачи і дзвенячи, так багато про себе надеренчали і надзвеніли, що, здавалося, й справді немає звання почеснішого, щасливішого і спокійнішого, ніж звання порожньої пляшки. Звання це не тільки насиджене, а й за штатами підлягає негайному заміщенню, як тільки відкривається вільна вакансія. Тут немає місця ні для роздумів, ні для вагань. Ви з'являєтеся в життя, називаєте ім'я і прізвище. Записати його в звання порожньої пляшки. — І ви записані...

З мого боку вже й те є значним кроком вперед, що я починаю невиразно усвідомлювати, що ніщо не спроможне так скоро дати тріщину, як посудина, яку занадто часто то наповняють, то випорожняють. Я відчуваю, що вже недалекий момент розкладу, той момент, коли назавжди має бути похитаний авторитет балалайок, порожніх пляшок, усунутих голів і т. п. Та коли я усвідомлюю, що такий результат неминучий, це нітрохи не зобов'язує мене дбати про наближення хвилини, яка повинна перетворити пляшки на черепки. Зовсім навпаки. Я думаю навіть, що коли б я діяв у дусі наближення цієї хвилини, то така діяльність суперечила б і здоровому глуздові, і почуттю самозбереження. *Що* говорить мені здоровий глузд? — він говорить: як ти не

бийся, а, крім порожньої пляшки, нічого з тебе не вийде. **Що** говорить почуття самозбереження? — воно говорить: невже ж гинути через те тільки, що з'явився на світ порожньою посудиною? і з'явився не з власної волі, нітрохи не беручи участі у цьому акті ні свідомістю, ні волею?.. **Що** лишається мені робити після таких відповідей? Змінитися — я не можу; загинути — не маю ні найменшого бажання. Лишається, отже, відкрито стати в ряди порожніх пляшок, і цією дією остаточно закріпити законність моєї присутності на арені всеросійської цивілізуючої діяльності.

Як би там не було, але я живу, а коли живу, то, отже, маю і право відстоювати своє існування. Але відстоювати його я не можу інакше, як продовжуючи бути тією самою порожньою пляшкою, якою зробили мене обставини. Інакше я буду виключений з життя. Поки порожній посуд має можливість деренчати і дзвеніти, мій обов'язок — теж деренчати і дзвеніти, і, час від часу, наповнюватися тією рідиною, яка найбільш відповідає уподобанню хвилини. Яка це рідина — до цього мені немає діла, бо я не просто пляшка, а пляшка, яка ставиться з цілковитою байдужістю до того, щоб її наповняє. Знаючи, що я нічого не знаю, я зобов'язуюсь чим-небудь замінити цю пустоту, і заміню її готовністю. Тому я перейнятливий, меткий, сміливий на послугу, і ні перед якою професією не спиняюсь. Ніхто не застав мене ні в яких подвигах, які могли б свідчити, щоб я таке, і це якнайкраще забезпечує мою свободу. Я публіцист, метафізик, реаліст, мораліст, фінансист, економіст, адміністратор. В разі потреби, я можу бути навіть другом народу. Вчора існувала кріпаччина — я був кріпосником; сьогодні кріпаччину скасовано — я дивуюсь, як можна було дожити до цієї жаданої хвилини, і не задихнутися. Кожна хвилина застає мене зненацька, і кожна ж хвилина знаходить мене готовим. Наскільки різноманітні вільні мистецтва в Російській імперії, настільки різноманітні і роди моєї готовної діяльності. Над усіма ними ширяє одне: моя повсякчасна, непохитна готовність слухатись наказу всякого обдарованого здатністю вказувати перста, хоча б цей перст був і забруднений... Не жахайтесь цієї здатності, не тавруйте її ім'ям розпусти; це справді розпушта, але розпушта добросовісна (буває ж добросовісне злодійство!), розпушта лише до деякої міри, так само, як і все інше, щоб в мені є, все добросовісне, і все розпусне лише до деякої міри.

Іноді мені трапляється наколобродити серйозно: звалити який-небудь монумент, передавати при цьому силу-силенну

людей. З цього одні роблять висновок, що я маю złе серце і чиню шкоду навмисне, інші — що я людина рішуча, яка діє в ім'я якихось усвідомлених мною ідей. Я прислухаюся до цих балачок і сміюся собі нишком. Бо я дуже добре розумію, що, насправді, я тільки веселої вдачі мужчина, якому хочеться здивувати світ своєю навальністю. Я можу скільки завгодно бити, давити, шаленіти, ходити колесом — і ніхто не має права поставити мені це ні в злодіяння, ні навіть в бешкетництво! Даруйте! я сам до своїх діянь ставлюся цілком об'єктивно, тобто виключно з погляду чистоти обробки. Я лечу, мчуся, хапаю, ловлю; мало того: я радію, трепещу, страждаю, скрегочу зубами... о, коли б знали, що все це не більше, як чад! коли б могли бачити, як розривається після цього чаду голова, як хворобливо б'ється і стискається серце!..

Багато хто питає мене: чого ж я досягнув? Але хіба на це запитання я, з свого боку, не можу відповісти іншим запитанням: а чого ж, шановні добродіі, може досягнути людина, яка прогоріла дотла? людина, яка не має ні спогадів, ні надій, в якій немає нічого всередині, крім розорення? — Звичайно, нічого іншого, крім того, щоб як-небудь не пропасти, щоб не бути вкрай покаліченою і хоч зрідка та відновлювати в собі смак тих благ, які тепер викидають її у вигляді обгризеної кістки, але які колись становили фонд її існування. Коли я досягаю всього цього — я вважаю себе цілком задоволеним. Згадка про втрачені блага життя переноситься зовсім не так легко, як це може здаватися на перший погляд. Вона до останньої хвилини бентежить і дратує полонену уяву; вона переслідує, пече; вона повільно, повсякчасно отруює. Нині — стримання і нудьга; попереду — вино, гра, жінки... а між цим — лише невеликий океан грязі, який необхідно переплисти... Невже ж знайдеться дурень, який, благословившись, не кинеється вплав?

Грязі! якої грязі? в цьому все питання!

Коли б ця грязь бруднила видимо, помітно, коли б вона змінювала зовнішність людини, позбавляла її елегантності, діяла згубно на зір і нюх сусідів — тоді так! Тоді, звичайно, і найвідчайдушніша людина замислилася б перш ніж пірнути в неї. Але це ж грязь абстрактна, метафізична; грязь, про яку *ses dames*¹ навіть уявлення ніякого не мають!

Перепливіть цей океан грязі, зануртесь у нього з голо-

---

¹ Ці дами.

вою, пірняйте, пустуйте скільки завгодно — ви все-таки вийдете на берег, наче з ароматної ванни! Жодної бризки! жодної плямки! Мало того: ваше вбрання набуває якогось особливого, не позбавленого пікантності блиску!

Мені стократ досадніша моя ветха ополченська піддъвка, ніж те незриме вбрання пороків, яке так охоче нав'язують всім і кожному особливого роду цехові, що називають себе моралістами. Непристойність і безмірну дошкульність моєї піддъвки я розумію відразу. Її поява вносить конфуз у порядні сімейства, змушує замовкнути найжвавіші розмови, розширює подивом очі; одним словом, вбиває веселість, гармонію, рух і життя. Хоч би яким я був самостійним, я не можу не розуміти, що мій прихід викликає загальну паніку. Я не можу не сказати внутрішньо: «так, твоє місце не тут, не серед цих сповнених сили і впевненості людей, а там, у вагоні третього класу, в колі людей надломлених, погаслих і злинялих, людей із заздрісними поглядами, людей, які квапливо ковтають очищену і роздирають зубами скам'янілу ковбасу!» В ці гіркі хвилини я виразно чую, як нугрощі мої перевертаються під впливом ненависті — ненависті до кого? Чи до тих, хто ставиться до мене з презирством? Ні, не до них, бо вони становлять ідеал, до якого линуть всі мої думки і якому я можу заздрити, але ненавидіти не можу. До кого ж? — саме до тих, до кого я сам ставлюся з презирством, до тих моїх співбесідників по вагону третього класу, які вчора простодушно розказували мені про свої наміри на ташкентську баранину!

Ці жахливі люди своїм співчуттям, своїм панібратством щохвилини вбивають мене. Вони нагадують мені, що я не що інше, як un homme perdu de dettes¹, що я такий самий пройди-світ, пропияка, пройда, як вони всі, що я один з тих цікавих суб'єктів, які розтринькали молодість, силу, галанті і майно — на щоб? — на приємне знайомство з половими московських трактирів! Як же мені не ненавидіти їх? Як не кинутися мені в який завгодно вир, аби визволитися з полону їх жахливого панібратства!

І я досягну цього! Чи то в Ташкенті, чи то в іншому місці, але я дійму цих людей, що плямують мене своїм дотиком!..

Так; коли вже заводити мову про якісь метафізичні плями, що незримо лягають на якесь, не менш метафізичне

---

¹ Людина, яка загрузла в боргах.

сумління, то насамперед треба винайти засіб, що виганяв би ці плями назовні і змушував би їх горіти на лобі і щоках людини незгладимим свідченням того праху, яким сповнене в ній все, за винятком сюртука і штанів, які завжди бездоганно справні! А оскільки цього засобу, на щастя, не винайдено, то, виходить...

Та годі моралізувати.

Я знав, що головним рушієм у справі ташкентської цивілізації є Пер Накатников, мій давній товариш по школі. Він займався організацією армії цивілізаторів; він кидав клич і вербував охочих людей; він відправляв їх цілими транспортами до місця призначення, розпоряджався перевізними засобами і т. д., і т. д.

Кожній людині доля дає якусь спеціальність. Одних вона робить спеціалістами в галузі юридичних питань, других — спеціалістами в галузі питань педагогічних, третіх (більшість) — спеціалістами в галузі «очищеної» і т. п. Спеціальність Накатникова полягала в поширенні цивілізації. Ніхто не мав права з більшою підставою сказати: «стоячи на рубежі», як Накатников. У нього це була пристрасть така жива і неспокійна, що він жодної хвилини не міг всидіти на місці, щоб не погурбуватися про той чи інший темний куточок, що якимсь чудом випав з його цивілізуючої уваги. Він неодноразово вже робив дуже визначні в цьому розумінні походи, і тому був надзвичайно досвідченим. Мало того, що він міг наперед визначити всі матеріальні подробиці походу (заготівлю цивілізуючих знарядь, кількість їх і т. д.), а й інстинктивно угадував, що кому потрібно. Розуміється, найпотрібнішими виявлялися різні принципи. Так, наприклад, прямуючи на захід, він наперед говорив, що перший принцип, з яким треба ближче познайомити обивателів — це *le principe du stanovoy russe*¹. Рушаючи всередину, він знайомив невігласів з принципом строгості і швидкості в стягуванні податків. Тепер, коли йшлося про віддалений схід, він, звичайно, насамперед задав собі запитання: чого їм треба? — і відразу ж, з властивою йому проникливістю, вирішив, що насамперед необхідно познайомити ташкентців з *principe du télègue russe*². Я це знав, і, звичайно, приготував кілька незайвих міркувань щодо цього.

¹ Принцип російського станового.

² Принцип російського воза.

Признаюся, я не без хвилювання переступив поріг канцелярії, в якій мала вирішитись моя доля. Накатников був колись моїм другом — це правда, але разом з тим я знав, що йому відома була моя цивілізуюча діяльність в одній із західних губерній... Це мене бентежило, тому що я поведився тоді... ах, як я тоді поведився! На щастя, я міг утішити себе тією думкою, що сучасний контингент наших цивілізуючих сил все той самий, який діяв і на заході, і всередині, і що, отже, як не бийся, а обійти нас ніяк не можна.

Коли я увійшов до прийомної, всі мої вчорашні супутники по вагону були вже тут. Багато хто з них почистився, всі були цілком тверезі. Такі фізіономії зустрічаєш тільки в приймальні дні в канцеляріях та церквах перед причастям. Крім їх, набралось ще багато іншого народу, такого ж рішучого і так само вбого, але чистенько одягнутого. Пер опитував кожного поодиноці, і головну увагу звертав на спеціальності, які можуть служити підмогою в справі цивілізації. Здебільшого він зустрічав прохачів як давніх знайомих, уже відомих йому з цивілізуючої діяльності на заході і всередині. З поруху його обличчя я впевнився, що й мій прихід не лишився ним непоміченим.

Дивно грає доля людьми. Я знав П'єра в школі, і знав, що там він відігравав досить незavidну роль. Як зараз бачу його: сидить перед складаним дзеркальцем і як завжди причісує волосся. На губах посмішка, і біля верхньої губи, в куточку, ворухиться кінчик язика; зсередини чути якесь невиразне муркотіння. Чешеться-чешеться, потім нагнеться, гляне в дзеркальце, помуркоче, щось поправить, і знову почне розмірено водити щіткою по голові. Ніхто не знав, про що він думав, і навіть чи думав про що-небудь. В ті хвилини, коли він бував вільним від туалету, ми хоч і бачили його в русі, але завжди мимоволі і завжди з певною метою: що-небудь взяти, виконати якесь правило, вказане в статуті закладу. І завжди при цьому кінчик язика прилизував над верхньою губою вус, що почав уже пробиватися. Здавалося, в ньому відбувалася якась робота, тільки не можна сказати, щоб дуже розумна. В посмішці його (а він посміхався завжди) прозирило щось сардонічне, запитливе; наче він сам себе запитував: «чого ж я, проте, посміхаюсь?» Говорив він рідко, та й то односкладовими словами, і коли б не обов'язкова вимога відповідати уроки, що все-таки потребувала деякої зв'язності мови, навряд чи хто-небудь з нас мав би можливість твердити, чи спроможний він

сказати до ладу два слова. Він ніколи не бився, ніколи ні до кого не чіплявся; його можна було дражнити і навіть щипати — він тільки шулився і зрідка промовляв єдине заповітне слово «блазень»! Коли ж траплялося, що його дратували занадто, то він мовчки схоплювався з-за туалету, мовчки хапав перший-ліпший предмет, що був під рукою: книгу, чорнильницю, лінійку, і так само мовчки шпурляв нею в кривдника. Так, мовчки, посміхаючись і якимось машинально наслідуючи всі рухи товаришів, прожив він з нами шість років. Ніхто не міг назвати його своїм другом, але всі вбачали в ньому доброго товариша. В курсі він вийшов останнім.

І раптом ми дізнаємось, що наш Петя третєся коло якогось генерала, і що той використовує його як цивілізатора!

Та щастя страшенно змінює людину. В ту хвилину, коли я пишу ці рядки, Накатников уже має чин цивільного генерала, носить на грудях дуже поважну прикрасу... і говорить! Я не можу твердити, що він говорить розумно, але він говорить, і цього вже мені досить. Слова ідуть одне за одним в порядку; часом можна навіть розпізнати мислену наявність розділсвих знаків. Чого більше треба? Колишня блукаюча посмішка ще пробігає по губах, але тепер вона вже має характер доброзичливості; кінчик язика, як і раніш, неспокійно прилизує майстерно закручені кінці вусів, але тепер цей рух уже не здається просто інстинктивним, а виражає якусь заклопотаність. Голова його зачесана ще старанніше, бездоганні бакенбарди облямовують виблискуюче свіжістю обличчя; але ніщо не нагадує ні про довгі години туалету, ні про стомливі наради з приводу якої-небудь непокірної волосинки. Навпаки, здається, що П'єр виключно заклопотаний турботами своєї місії, а зачіска тут так собі... прийшла сама собою.

Як сталася ця метаморфоза — я точно пояснити не можу, але безсумнівно, що тут велику роль відіграло те випадкове становище, яке П'єр встиг зайняти. Становища зобов'язують. З розширенням горизонтів, явища найбільш загальновідомі і безперечні втрачають свою різкість і навіть змінюють свої колишні назви. Дурість починає називатися благодушністю, підступність — дипломатією, шахрайство — мистецтвом жити на світі. В чині колезького регістратора П'єр був дурним; тепер, у чині цивільного генерала, він став благодушним. Дурість неприємна, і коли не в справжньому

вадою. то, в усякому разі, нікого не прикрашує; навпаки, благодущність є якістю дуже позитивною і переважно прикрашаючою...

Пер обійшов усіх по черзі; всім сказав слово підбадьорення і надії, і, коли наблизився до мого сусіди, то я цілком ясно почув немовби випадково кинуте ним слово: «блазень»!

Я зрозумів, що це слово було пущене на мою адресу, і, признаюся одверто, весь спалахнув від задоволення. Це слово враз перенесло мене до любої односкладовості нашого шкільного минулого. Мало того: воно означало для мене відпущення всіх моїх недавніх витівок. Я прояснів і переступав з ноги на ногу, чекаючи аудієнції. Я бачив у ньому вже не товариша і не дурня, що незаслужено зайняв завидне становище, а якусь вищу істоту, якій я зобов'язаний був принести в жертву все. «До останньої краплини крові!» «не шкодуючи живота!» «не тільки за страх, а й за совість!» — ось єдині формули, які несвідомо виробляв мій мозок, під дією раптового припливу відданості. Нарешті, прохачі були вдоволені, і ми лишилися вдвох.

— Блазень! — повторив він, але так любо, так безмежно-прихильно, що я міг тільки промовити:

— Раді старатись, ваше превосходительство!

— Блазень!

Він з «небесною» посмішкою оглянув мене з голови до ніг і, спинившись на моему ополченському козакині, продовжував:

— Ба! і старий друг на плечах!

Я був переможений і знищений. З сльозми на очах я розповів сумну повість моїх гріхопадінь; признався йому в усьому, навіть...

— Ваше превосходительство! Я тут перед вами... як перед батьком! покарайте, але не позбавляйте мене вашої прихильності! — закінчив я схвильованим голосом.

Таке довір'я очевидно лестило йому; він був зворушений, і з почуттям потиснув мені руку. Минуле було забуто; майбутнє відкривалось сповненим надій і загадкових справ. Він пояснив мені всю важливість майбутніх завдань і, поступово розвиваючи свої думки, *de fil en aiguille*¹, прийшов, нарешті, до того, що він називав «*la question du télégraphe russe*»². Це

¹ Слово за словом.

² Питання про російський віз.

питання, на його думку, повинно бути вихідним пунктом нашої майбутньої цивілізуючої діяльності.

— Первісний спосіб пересування,— говорив він: — безсумнівно бачимо ми у власних ногах людини. Безперечно, що прародителі наші рухалися саме цим способом, задовольняючи свої нечисленні потреби. Тим же способом рухаємося й ми, коли перебуваємо всередині жител наших...

— В недавній час заведені «поильні», які теж...— насмілювався вставити я від себе.

— Еге ж, ми, наші прародителі і «поильні» — все це користується первісним способом пересування. Але не перебивай мене, mon cher, тому що мені треба висловити свою думку повністю. Отже, я сказав, що первісний спосіб пересування полягав у пішій ходьбі та в міру того, як людина підкоряє природу і приборкує звірів, способи пересування ускладнюються; замість пішої ходьби з'являється верхова їзда на чотириногих. Виступає поняття про власність, яка, на основі правила: *omniā meā tecūm porto*¹, навіючується, разом з вершником, на одну й ту саму тварину. Це вже крок вперед, але, погодься зі мною, що крок дуже обмежений (я зробив знак головою і трохи підкотив очі, ніби хотів сказати: *oh! comme je vous comprends, mon général!*²)... Власність мізерна, перевізні засоби теж — ось ключ для пояснення існування народів пастушачих, кочових. Вони блукають, кочують, не можуть всидіти на місці... *enfin, tout s'explique*³. Нарешті, з'являється віз — цей незручний і труський екіпаж! — але подивись, яку він революцію зробить! Своєю незручністю він змусить обивателя остерегтися зайвих пересувань, і тим самим прив'яже його до землі. Ця прив'язаність, з свого боку, породить поняття про гній. Бачачи поступове нагромадження цього удобрювального матеріалу, простодушний пастух питає себе: що таке гній! і вперше замислиться, вперше його осяйне думка, що гній, як і все в природі, існує не без цілі. Він починає дорожити гноем, він бачить в ньому *ses penates et ses lares*⁴ — і ось влаштує коло нього своє житло і, непомітно для самого себе, вступає в період осілості (*oh! comme je vous comprends! comme je vous comprends, mon général!*) Розумієш? Людина заводить

¹ Все своє ношу з собою.

² Ой як я вас розумію, мій генерале!

³ Нарешті... все з'ясується.

⁴ Свої пенати і свої лари.

воза, і цього простого факту, який ледве не щодня проходить перед нашими очима непоміченим, цілком достатньо, щоб вона дістала елементарне поняття про гній і назавжди кинула кочові звички! Та цього мало: маючи віз, вона кладе основу міцної цивілізації (oh, comme je vous comprends!). Чи розумієш ти, яку радикальну реформу ми можемо відразу провести в побуті цих нещасних бродяг, нічим не ризкуючи, нічого навіть з собою не приносячи... крім воза! крім простого російського воза! Aussi, je leur en donnerai... du télègue! ¹ Га!

Він скінчив, а я стояв і все слухав. Я дивувався тільки з того: як це мені самому сто разів не прийшли в голову думки такі прості і природні. Щодня я бачу сотні возів, а ніколи ж не спадало на думку, що тут саме й сидить вся суть цивілізуючої російської справи. Очевидно, і П'єр переконався, що я зрозумів його наміри, тому що припинив свої пояснення і ласкаво сказав мені:

— Ну, на перший раз досить! Я сьогодні ж доповім про тебе нашому генералові, і ми запишемо тебе в гвардію. Так, mon cher, і в нас, ташкентців, є свої чорнороби і свої гвардійці! Que veux-tu! ² Перші — це так звані les pionniers de la civilisation ³; вони йдуть вперед, прорубують просіки, пускають кров і так далі. Всі ці люди, яких ти зараз у мене бачив, — все це кровопускателі. Якщо вони гинуть, то, в загальному ході справи, це майже лишається непоміченим. Цих кровопускателів щохвилини народжується така сила, що вони так і лізуть з усіх щілин на зміну один одному. Зовсім інша справа — наша цивілізаційна гвардія. Люди гвардії не прорубують самі просік, а тільки вказують і диригують роботами. Їм не дозволяється гинути, тому що на них є докладний облік. Більше того, вони одержують подвійні прогонні і порційні гроші!

Мабуть, враження, яке справили на мене останні слова, було особливо сильним, тому що Накатников прихильно посміхнувся і сказав:

— Розумію! соловей піснями не ситий! C'est juste! ⁴ Бажання швидше вирішити питання «про одержання» з твого боку цілком натуральне, особливо коли взяти до уваги,

---

¹ Так от я дам їм їхнього... воза!

² Чого ти хочеш?

³ Піонери цивілізації.

⁴ Це вірно.

що «старий друг», якого ти так сумлінно зберігаєш на плечах, повинен якнайшвидше поступитися місцем новому другові, пристойнішого вигляду. Завтра ця справа буде покинчена, а поки що...

Він дав мені невелику асигнацію і відпустив від себе, бо нові юрби прохачів чекали його. Я не йшов додому, а летів, наче в мене вирости ззаду крила. По дорозі я забіг у Палкін трактир і враз з'їв дві порції біфштекса.

Цілий день я одержував гроші.

Коли я прийшов у головне казначейство і з'явився до тамтешнього генерала (на всякому місці є свій генерал), то навіть ця, очевидно, нечутлива людина здивувалася різноманітності параграфів і статей, які я відразу пред'явив. А щоб найважливіше, грошей потрібна була сила-силенна, бо я, як ташкентський гвардієць, крім власних підйомних, порційних тощо, одержував ще й інші суми, потрібні переважно на заведення цивілізуючих засобів...

§ 15 Цивілізуючі засоби

Ст. 20. Заготівля возів.

§ 26. Берегове постачання

Ст. 14. Опіка бродячих і охочих людей. І т. д., і т. д.

Я лічив гроші з ранку і до п'ятої години. Сеня Броненосний, який одержував при цьому свої вбогі *ординарні* порціони і прогони, тільки облизувався.

Я пам'ятаю, що того дня я все пам'ятав.

Я пам'ятаю, що наступного дня я пішов на залізницю і взяв місце в спальному вагоні другого класу.

Я пам'ятаю, що був одягнений в *добре* вбрання, що мав *добру* їжу, що стару ополченку було заховано в чемодан. Через плече в мене висіла подорожня сумка, в якій лежали казенні гроші.

Все це я пам'ятаю...

Але яким чином я опинився в Ростові на *Дону*?!! І не в *доброму* вбранні, а в моїй старій ополченській піддъовці?!! Де моя сумка?!!

Невже я приїхав сюди тільки для того, щоб познайомитися з міським головою Байковим, якого я, проте, не бачив?!!

Не може бути!

Я пам'ятаю: я їхав...

Я їхав, я їхав, я їхав...

Я їхав.

Мабуть, по дорозі я задивився на якусь сторонню губернію і...

Господи!

Тут якийсь чаклунство. Злий чарівник перетворив на Ташкент Рязанську губернію... Рязанську чи Тульську?!

Я пам'ятаю: я пив...

У Таганрозі мене арештували.

— Звідки? куди? — питали в мене.

— Я пам'ятаю: я їхав...

— Де казенна сумка?

— Я пам'ятаю: я пив...

Що сталося? де я?

Навколо мене ходять якісь тіні і кажуть: «стоячи на рубежі»... Потім приходять інші тіні і кажуть: «le principe du télégraphe russe»...

§ 15. Ст. 20. Заготівля возів!!

Але ж потрібні кошти, топ cher! Віз... звичайно, це не бозна-яка коштовність, але ж треба зробити його! Де кошти? Де ж кошти... коли я їх всі пропив... топ cher!

ВОНИ Ж

Ах! як я тоді поводився!

Ташкент ще завойований не був; на заході справу було кінчено; ми були вільні, але пристрасть до завоювань не вмирала.

Нічого іншого не лишалося, як звернутися всередину...

Я пам'ятаю, це було влітку. Петербург гинув*, стихії змішалися. Повінь ішла за повинню; адміралтейство вже спалило; з години на годину чекали, що попливе Петропавловська кріпость. Публіцисти гриміли; громадська думка

вимагала швидкої і справжньої неমেїди. Утворилося, як буває, під проводом відставних генералів, кілька приватних компаній «для викоренення зла»; акції брали нарозхват, тим більше, що ціна їм була призначена копійка сріблом. Як у 1612 році, суспільство намагалося врятувати себе саме, без дозволу начальства. Оголошений був похід проти неблагонадійних елементів; хрестоносців потрібно було безліч. До однієї з таких компаній, під назвою «Несміливе зусилля благонаміреності», пристав і я.

Як тільки хто-небудь кине клич — я тут. Не встигне ще генерал (не знаю чому, але мені завжди уявляється, що кидає клич завжди генерал) рота розкрити, як я вже востаю з-під землі і трепечу перед його превосходительством. Де я б не був, в якому б кутку не тинявся — я відчуваю. Спочатку мене нудить, потім починають витягуватись ноги, витягуються, витягуються, біжать, біжать, і ледве встигне вилетіти звук: «Хлопці! з нами бог!» — я тут.

— Куди накажете, ваше-ство?

— А! ти знов тут?

— Точно так, ваше-ство.

— Дякую, мені люди потрібні!

Саме так було й тоді. Не пам'ятаю, в якій губернії я блукав, але пам'ятаю: в кишені не було ні копійки. І ще пам'ятаю: міра беззаконня сповнилася... Взяти тройку, підперезатись паском, підкріпитися 3—4 чарками очищеної, «сісти на воза, перехреститись — все це було справою однієї хвилини. Потім скакати, скакати, скакати... І справді, я прискакав у той момент, коли генерал виголошував обурливу промову. Ця промова справила на мене таке глибоке враження, що я й тепер пам'ятаю її від слова до слова. «Панове! — сказав він: — не осоромимось, а ляжемо кістьми. Так, Шш. дд., говорив блаженної пам'яті його високість великий князь Святослав Ігорович, збираючись вступити в нищівний бій з Іоанном Цімісіхієм»... Генерал спинився, почервонів і додав: «Панове! я не оратор, але, як росіянин, можу сказати: хлопці, наша взяла!..»

В цей самий час я увійшов. На диво, приймальна зала була вже сповнена охочих всіх віків, станів і націй. Очевидно, нудило не мене одного. Фонди компанії за хвилину зросли з копійки до ламаного гроша. Співчуваючі, бажаючи поживитися, тиснулися, штовхали один одного, кидали навколо заздрісні погляди, і генерал, щоб запобігти нещастю, мусив був сказати: «Панове! не поспішайте! всім буде місце! мені

люди потрібні!» І потім, звертаючись до однієї з близьких осіб, продовжував: «Який, проте, чудовий наплив почуттів!»

Нас зараз же всіх поголовно переписали і звеліли негайно з'явитися в правління для остаточного розподілу по загонах (par escouades). Я пам'ятаю, серед охочих мене особливо вразив один іноходець: при 3-аршинному зрості і відповідній огрядності він виражав таку похмуру рішучість, що найневинніші люди негайно в усьому зізнавалися при самому тільки його наближенні.

Генерал наш довго милувався з нього, але, помітивши, що ця перевага в багатьох починає викликати почуття патріотичних ревностей, відразу ж поспішив запевнити нас в іншому. «Панове! — сказав він: — не думайте, прошу вас, що нам потрібні виключно люди надприродного зросту! Ні! — в нашій справі знайдеться місце для людей всякого зросту, всякої комплекції. Одна *неодмінна* умова — це російська душа!» Слово «неодмінна» генерал вимовив з особливим наголосом.

— А німцю можна? — пролунав у натовпі чийсь голос... Небесна посмішка осяяла обличчя генерала.

— Німцю — можна! німцю завжди можна! бо в німця завжди російська душа!* — сказав він з ентузіазмом, і, звертаючись знов до свого прибічника, додав: — о, коли б усі росіяни мали такі російські душі, які звичайно бувають у німців!

Генерал на хвилину замислився і пожував губами.

— Наполеон III сказав правду, — промовив він, наче в роздумі: — щоб таке справжній француз? спитав він себе в одну з важких хвилин, і відповів: справжній француз є той, хто виконує накази генерала П'єтрі! І з того часу, як він сказав собі це, все в нього пішло добре!

— Так точно, ваше пр-ство! — прогрімали ми хором.

Іноходець поводив очима і простягав руки. Нарешті, перепис скінчився. Виявилось 666 охочих; з них 400 (все-таки більшість!) росіян, 200 німців з російськими душами, тридцять три інородці без душі, але з розвиненими мускулами, і 33 поляки. Останніх генерал відразу ж викреслив із списку. Та ледве він встиг дати відповідний наказ, як «безмозкі» виявили норовистість, властиву цій легко збуджуваній нації.

— Ми теж росіяни! — зухвало говорили вони. — У нас теж російські душі!

— Але ви католики, панове! — усовіщав генерал: — а цього я ні в якому разі потерпіти не можу!

— Які ми католики — ми й у церкві ніколи не буваємо!

— А! коли так — це інша справа! але, попереджаю, погано буде тому, хто збрехав...

І після цього, наказавши поновити поляків у правах і звертаючись до нас, додав:

— Ну, тепер з богом, панове!

З цими словами голова компанії «Несміливе зусилля благонамірності» пішов у кабінет, лишивши всіх зачарованими.

Щасливі, обласкані, ми юрбою виходили від нього і весело розмовляли.

— Ангел! — казали одні.

— Яке знання людського серця! — говорили інші.

Я особисто був у такому ентузіазмі, що, підходячи до трактиру Палкіна і зустрівши «стрижену», яка йшла до Невського, пристукуючи каблучками і держачи під пахвою книгу, не стримав себе, щоб не сказати:

— Тихше! Ммеррзотниця!

Чому я це сказав, я до цього часу пояснити собі не можу. Але виявилось, що я влучив добре, бо негідниця зблідла, як полотно, і мерщій сіла на візника, щоб уникнути народної немезиди. Існує якийсь інстинкт, що у важливих випадках підказує людині її дії, і я ніколи не шкодував, підкоряючись цьому інстинкту. Так, наприклад, коли я цивілізував на заході, то не інакше входив у дім до пана, як говорячи: — Ану ви, сякі-такі, «кши, пши, вши», кажіть! чи гадаєте ви, що «надзея» ще з вами?

Я дуже добре розумів, що дотепного тут немає нічого. «Надзея» — надія, «сметанка» — вершки, «до зобачення» — до побачення, — певна річ, все це слова дуже звичайні, але — дивно, — ми, просвітителі, не могли терпіти їх. Нам здавалося, ну, як не бити людей, які промовляють такі слова? Та в той же час я був переконаний, що панам мій жарт здається надзвичайно веселим. І справді, вони просто за боки бралися від сміху, коли я виголошував своє привітання. (Каюсь, цьому сміхові багато хто був навіть зобов'язаний своїм порятунком).

— О! який пан мілій! — гукали вони хором... Мілій! візьміть до уваги, «мілій», а не «милий»! А нехай вам дідько!

Точно так було й тепер.

Очевидно, я не сказав нічого, а вийшло, що сказав дуже багато. На нещастя, я був голодний, і до того ж не мав вільного часу стежити за негідницею. Проте я все-таки був радий, що встиг збиткувати її на четвертак, який вона мусила заплатити візникові.

У Палкіна була майже така сама давка, як і в генеральській приймальній, оскільки всі ми, на перший раз, одержали по кілька монет, і спішили винагородити себе за дні недобровільного посту, якого кожен з нас перед тим зазнав. Та характерно, що ніхто не замовляв собі гарячого, а всі насичалися якимсь непослідовно, уривками, здебільшого соленими і копченими закусками, заїдаючи ними горілку. Триаршинний іноходець був теж тут, але горілки не пив, а випив дзбан кислих щів і з'їв чверть лошати. Проковтнувши останній кусок, він обважнів і довгий час не міг навіть кліпнути очима. Багато хто користувався цим і безкарно показував йому свиняче вухо.

На всіх пунктах точилися жваві розмови.

— Треба гадати, що нам доведеться діяти по ночах,— здогадувалися одні.

— Ще б пак! Вдень-то «його» з собаками не знайдеш, а вночі — дзень, дзень! Коман ву порте ву? Wie viel haben sie gewesen? ¹ Зараз його, ракалію, за волосне правління — чи не хочете прогулятися? Та не опинатися, добродію мій! Н-н-е о-пи-на-ти-ся!

— А якщо ж він уф спальні? — спитав той самий німець, що сумнівався, яка в нього душа.

— А якщо ж він уф спальні? — піддражнив його один із співбесідників: — так що ж, що уф спальні. Тобі ж, німцеві, краще — прямо туди й при! Може, на стрижечку гарненьку набредеш!

Німчик почервонів.

— Що? Побагровів? Ах, німець, німець! чує моє серце, що добра від тебе не буде. Ти зрозумій: тут кожна хвилина мільйон триста тисяч червінців коштує, а ти маніришся: «уф спальні»!

— О, ні! я нічого! мені дуже приємно!

— То-то «нічого»! Ти йди прямо, бо дóхнути тут ніколи!

---

¹ Скільки вас було?

— Цю справу треба розумненько вести,— говорили в другому місці: — бо тут якраз наскочиш!

— Не може цього бути!

— Що ви говорите: «не може бути»! Я сам, добродію, на власній своїй персоні зазнав! Бачите цю пляму? Ось це!.. Ну? Ви думаєте, що це родимка! ні, добродію мій, це...

— Я вважаю, треба спочатку викликати двірника,— ораторствували в третьому місці: — а коли він злякається, то зажадати, щоб він вказав дорогу... Коли ж таким чином справжнє лігво стане відомим, тоді зловити «його» не становитиме ніяких труднощів... Треба тільки, знаєте, з шумом, з тріском, щоб враження було повне...

— Але якщо, почувши шум, «він» втече?

— Куди втече, під стіл, чи що, сховається? чи в щілину заповзе? так за патли звідти витягнемо, добродію мій, за патли!..

— Але якщо «він» раптом позбавить себе життя?

— Те-те-те, це отой патлатий! він позбавить себе життя? Та ви, добродію, виходить, не знаєте їх! Це благородна людина... ну, та, звичайно... для благородної людини життя щоб? тьху!.. А то кого знайшли! патлатого!

Словом сказати, всі шуміли, всі хвилювалися. Тільки інородець був виключно відданий травленню прийнятої ним їжі. Згодом, проте, і він набув здатності кліпати очима і повертати голову. Тоді він повернувся всім тулубом до Невського, і, побачивши на вулиці жалюгідне собача, яке на трьох ногах тулилося біля тротуару, відчинив вікно, вийняв з кишені невеликий камінь і кинув ним у собаку. Почулося скавучання, і на губах у нього з'явилася посмішка! Тільки тоді ми зрозуміли, яку роль повинна була відігравати ця людина в майбутньому поході. Всі на мить притихли.

Я вслухався в ці розмови, і жовч все сильніш і сильніш у мені кипіла. Я не знаю, чи переживав читач це дивне почуття самороздратування, коли в людині спершу зароджується малесенька крапка, і раптом ця крапка починає розростатися, розростатися, і нарешті охоплює всі помисли, переслідуює, не дає їй хвилини спокою. Раз спалахнувши, пристрасть підохочує себе сама, і не вдовольняється доти, доки не вичерпає всього свого змісту.

Щодо мене, то я переживав це почуття не раз. Обстановка, наради, очікування майбутніх подвигів — все це діє оп'яняюче. Так було й тепер. Чим більше я слухав, тим більше напружувалися мої душевні сили, тим більше я ненавидів.

Ніч, зляканий двірник, бряжчання об тротуари і чорні сходи, *getue ménage*¹ в паперах і листах — такий початок! Потім: лагідне мерехтіння вранішньої зорі, повільний благовіст до утрень, дрож на пройнятому нічною свіжістю повітрі, чарка горілки в найближчій харчевні, шум, сміх, подив ранніх прохожих... стій! слухай! В кого не викличе сп'яніння подібна перспектива?

В якомусь збудженому стані вийшов я з трактиру Палкіна і вже хотів попрямувати до своєї квартири, як раптом побачив товариша по школі, що йшов назустріч. Натурально, кинулися один до одного; виявлення дружніх почуттів, спогади, запитання... Радість була взаємна, тому що в школі ми були дуже дружні, а після того загубили один одного, і отже ні він про мене, ні я про нього не мали абсолютно ніяких відомостей... І раптом, після кількох хвилин задушевної бесіди, він говорить мені:

— Ах, який час, друже мій! Який жахливий час!

Я інстинктивно глянув на нього, він вловив цей погляд, і раптом... все зрозумів!

— Тобто, ти розумієш мене,— заспішив він, якимось дивно сміючись мені в обличчя: — не в тому розумінні жахливий... будь ласка, ти не подумай... однак прощай! Мені треба в одній справі!

І він пішов, поступово прискорюючи свої кроки. Я кілька хвилин, як статуя, стояв на одному місці і мовчки кусав вуса. Коли б у цю хвилину біля мене розверзлася прірва, я, мабуть, кинувся б у неї!

Мерзотник!

Parдон! Адже був, проте, час... коли я був лібералом!

Не дивуйся, читачу, і не дивись на мене з недовірям: так, був час, коли я не тільки був лібералом, а й був близький до деяких знаменитих і поважаних осіб (на жаль, тепер уже померлих!), ми являли собою тоді тісну, дружню сім'ю; у всіх нас був один девіз: «добро, краса, істина».

Ми не тільки палко говорили, а й палко почували. Боротьба романтизму з класицизмом, рух, збуджений Белінським, Луї Блан, Жорж-Занд — все це захоплювало нас і захоплювало цілком щиро. Нас зворушували ідеї 48 року; звичайно, не суть їх, а женерозність, гуманність... «*Alea*

---

¹ Розгардіяш.

jacta est, la grandeur d'âme est à l'ordre du jour!»¹ — вигукували ми вголос з Ламартіном.

Як все це примирилося з статутом благоустрою і благочиння?

Це сталося дуже дивно, але я пам'ятаю, тут виник якийсь сумбур.

Була одна хвилинка, одна єдина хвилинка, коли раптом все змінилося, коли виповзли з нір якісь патлаті люди і почали доводити, що «добро», «краса», «істина» — все це тільки слова, які обов'язково треба наповнити змістом, щоб вони набули значення.

— Що розумієте ви, наприклад, під «добром»? — питали нас ці люди, питали так зухвало, так самовпевнено, наче й насправді можливість «розпорядитися» зникла назавжди з усіх кодексів.

Проте ми були настільки люб'язні (зверніть увагу: ми могли і не бути такими!), що відповідали.

Я пам'ятаю, я вперше тоді почервонів. Доти все це було мені таким ясным, таким безспірним — і раптом... допитують!

— Добро! — говорили ми: — але хіба кожному з нас не властиве це почуття? Хіба кожен з нас не трепече захопленням при самому тільки його імені? Хіба не є дивним саме запитання: що таке добро?

Сказавши це, ми сіли, бо були певні, що відповіли.

— Ну? — почули ми замість заперечення.

— Нарешті, — продовжували ми: — коли у важкі хвилини життя ми жадаємо втіхи, то де ж ми шукаємо її, як не у високих ідеях добра, краси та істини? Невже й це не пояснює достатньо, яке значення, яку ціну має добро?

Ми скінчили і знову сіли, чекаючи, що «вони» зрозуміють. Але у відповідь на наші слова почувся холодний, наче беззвучний сміх. Я зрозумів, що цей сміх зветься «запереченням», і вперше тоді промовив: Меррзотники!

Після цього пішло далі й далі; після «заперечення» прийшло «неповажання авторитетів», потім «безвір'я», потім «зазіхання на чужу власність», потім ще й ще... Тепер я відчуваю, що я прийшов, що я біля пристані...

Іноді мене цікавить питання: що було б, коли б був живий Грановський? Чи лишився б я його другом? Я розумію, що саме по собі це питання пусте; але признаюся, на початку мого вступу на арену благочиння воно хвилювало

¹ Жереб кинуто, велич душі на порядку денному!

мене досить сильно. Бували хвилини, коли я пропонував це питання на розв'язання компетентним людям. Багато хто з них ухилився, багато хто не відповідав ні так, ні ні; але один просто прибив мене.

— Ви! — майже крикнув він на мене — ви... друг Грановського? Ви?.. Та він би на поріг квартири своєї вас не пустив!..

Мерзотник!

Я вже сказав, що ми діяли загонами, par escouades.

Незважаючи на пізній час, «він» сидів і читав книгу; подруга його беззаконь спала. Коли ми подзвонили, він сам відчинив нам двері. «Він» не здавався зляканим, ні навіть здивованим, але наче намагався зрозуміти... Нарешті, він зрозумів.

Першим моїм рухом було заволодіти книгою.

Зміст її був фізіологічний.

— Оці ось книги і доводять вас, шановний добродію, до всього! — сказав я, і вже не пам'ятаю, як це сталося, але кинув книгу на підлогу і почав топтати її ногами.

«Він» з цікавістю і навіть ніби з жалем стежив за моїми мимовільними рухами, однак не протестував.

З другої кімнати виглянуло злякане обличчя жінки.

— Це хто? — спитав я, вказуючи на неї.

— Це моя дружина.

— Коло рокитового куща вінчані?

— На жаль, я не настільки обізнаний з вітчизняними билинами, щоб відповідати на ваше запитання.

Це була вже зухвалість.

— Я змушу вас розуміти себе! — скипів я.

— Пробачте, але я не можу розуміти більше того, скільки розумію. Потрудіться висловлюватись ясніше.

— Цивільним шлюбом? клятим цивільним шлюбом? — говорив я, втрачаючи самовладання.

— Тепер розумію... Так, цивільним шлюбом!

— Так ось для неї... Добродійко.. як вас... Звольте одержати... білет! *

«Вона» нашвидку одяглася і вийшла до нас.

Очевидно, вона ще не розуміла.

— Що ж! візьми! — сказав «він»

Та вона все ще не наважувалася брати і поглядами питала в нього, в мене, у всіх — розв'яснення цієї загадки... Раптом риси її обличчя почали спотворюватися, спотворюю-

ватися... «Вона» зрозуміла... І що ж? Виявилось, що це була дочка поважного дійсного статського радника, втягнена хитрістю в сонм неблагонамірених...

Маррш!

Було ще пізніше, і «він» вже спав. Зробивши кілька сильних ударів дзвінком, ми довго чекали на площадці, прислухаючись, як за дверима метушилися і ходили туди й сюди. Метушні цій, здавалося, не буде кінця.

— Та де ж, однак, поділися мої носки? — долітав до нас «його» голос.

Нарешті, носки були знайдені, і двері відчинені. «Він» впізнав нас відразу, і не тільки не виявив ніякого здивування, а навіть прийняв гостей з деякою розв'язністю.

Згодом виявилось, що «він» уже «бугалий».

— Ба! Гості! — сказав він досить весело: — та вже чи немає тут давніх знайомих? ні? Ну, й з новими познайомись! Магіє! вставай: гості прийшли!

Виявилось, що «він» був веселою людиною і навіть мало не жуір. На столі, в кабінеті, стояли неприбрані рештки досить багатой закуски: шинка, сир, балик, шматки холодного пирога... Кілька початих пляшок вина і наполовину випитий графин з горілкою довершували картину.

— Панове! чи не бажаєте? — сказав «він», вказуючи на закуски: — від мене, з годину тому, пішли приятелі, так ось до речі і закуска лишилася. А я поки що вдягнуся: адже мені доведеться супроводити вас? або, краще сказати; вам доведеться супроводити мене — так?

— Точно так! — відповів я, захоплений його добродушністю, і разом з тим не міг не подумати: — коли б усі вони були такі! Гостинний, ласкавий, балакучий!

Це був єдиний випадок, коли мене почастивали закускою. Я вже починав думати, що «вони» не їдять і не п'ють, і раптом... натрапляю на картину старовинного дворянського хлібосольства! І де ж натрапляю?

Що привело цю людину в безодню вільнодумства? Незбагненно!!

Ми прийняли запрошення гостинного господаря і, признаюся, навіть не помітили, як минув час у люб'язній бесіді.

Говорили про все, про соціалізм, про комунізм, але без роздратування, без задирливості, і навіть з видимим задоволенням. Один тільки раз я змушений був висловитися досить строго, і саме з приводу тієї самої Магіє, яку він уже

викликав на початку нашого приходу і яка тепер з найвишуканішою люб'язністю частувала нас пирогом і закускою.

— Ця особа... як вам доводиться? — спитав я його.

— А! це... моя дружина! Вам, можливо, треба до спальні увійти? Зробіть ласку — не церемоньтесь! Я сам вам усе покажу.

— Ні, поки ми ще не маємо в цьому потреби... Але дружина... тобто як дружина? — додав я, жартівливо підморгнувши одним оком: — навколо рокитового куща?

— Якщо ви під рокитовим кущем розумієте...

Та він не встиг скінчити.

— Годі, добродію мій! — сказав я строго, щоб дати йому відчуття, що ввічливе поводження ще не дає права на зухвалість.

Потім, коли ми закусили й випили, він сам нам показав усе. В цілій квартирі не було жодної книги, жодного клаптика паперу, так що я навіть здивувався.

— Вас дивує відсутність книг і паперів? — поспішив він пояснити, помітивши на моєму обличчі невдоволений порух: — та зрозумійте ж, нарешті, що, починаючи з 48-го року*, я періодично зазнаю таких відвідин, як у цю хвилину. Здається, цього досить, щоб набути деякої досвідченості.

Признаюся, в усякому іншому випадку подібна передбачливість прикро вразила б мене, але на цей раз вона навіть обрадувала: так мені приємно було за нашого доброго, гостинного... і, мабуть, не з своєї вини звабленого господаря!

Під впливом цього почуття я зовсім розкис.

— Ви не сердьтесь, будь ласка, Павле Івановичу (так «його» звали), — сказав я: — але я вважаю за свій обов'язок вам висловити, що давно не проводив так приємно часу, як у вашому милому, освіченому сімействі.

— За що ж тут сердитись?

— Так! Але при всьому тому... мій обов'язок... мій, якщо можна так висловитись, священний обов'язок...

— Велить вам запросити мене з собою? Що ж, адже я з першого ж разу сказав вам, що на всякому місці і в усякий час готовий!

— Так; але можу вас запевнити, що з свого боку... все, що залежить.

— Ну, від таких курчиних дітей, як ви, тут, мабуть, абсолютно нічого залежати не може... Проте годі розмовляти: ходім!

Тут тільки я помітив, що йому все-таки не зовсім приємні були наші відвідини.

Маррш!

Петербург гинув! Петропавловська кріпость уже сплила... Останній оплот! Це було видовище жахливе: куди не озирнися — всюди діра... Публіцисти гриміли, благонамірені... раділи!

Всі відчували, що треба вирвати «зло» з корінням, всі дико скрикували... В чому полягало зло? Яке воно відношення мало до даної хвилини? Про це ніхто себе не питав, не роздумував, не говорив. Відчувалося одне: що хвилина сприятлива, що це одна з тих хвилин, до яких можна приурочити яку завгодно образу, і ніхто в сум'ятті не розбере і не розрізнить. Якщо *тепер* прогавити хвилину, то хто може ручитися, чи спіймаєш її коли-небудь за хвіст?

Немає видовища дивовижнішого, ніж видовище радості благонаміренних! це якийсь гомін: у-у! а-а! го-го! Очевидно, тут немає навіть необхідної, для ясності, членороздільності, а за всім тим не можна не відчувати, що це єдині «передові» звуки, можливі в певні хвилини.

Ще вчора благонамірений тулився збоку, ходив з понурою головою, з блідими щоками, з погаслими очима; ще вчора він присягався і божився, що віднині підло бути негідником,— і раптом така метаморфоза! Сьогодні він цвіте; хода в нього впевнена, авторитетна; очі випромінюють блискавки; уста вивергають переможний крик. Ви не можете пояснити, як була здобута перемога, але відчуваєте, що вона здобута, і що вчорашній день канув у вічність назавжди. *Vae victis!* Горе тому, хто попадеться в цю хвилину на очі «благонаміреному»! Він за одну мить буде з ніг до голови оббризканий отруйною слиною ябеди і наклепу!

Сильні суспільні пертурбації необхідні для «благонаміреного»: вони дають йому можливість зміцніти. Пожежа сповнює його серце радісним трепетом, повільно, голод — викликають захоплення!

У звичайний час, коли хід справ не становить загрози, коли кругом панує тиша, коли в суспільстві розцвітає надія на краще майбутнє — «благонамірений» в'яне, бо розуміє, що він непотрібний.

---

¹ Горе переможеним!

Самолюбство його страждає безмірно; він метається і шукає виходу для своєї діяльності, і всюди приходять не своєчасно, всюди бачить себе зайвим... Тиша згубно діє на його фонди, майже виключає його з життя. Притому, це явище настільки для нього нове і незвичне, що мимоволі викликає в ньому підозрілість, населяє його уяву всілякими страхами. «Тихо — отже, я пропав», — говорить собі благонаміреним, і немає міри його безталанності. Щоб травлення відбувалося в ньому безперешкодно, треба, щоб цілі маси знемагали під ігом моральних і фізичних катувань, або, принаймні, щоб хто-небудь та стогнав.

Коли цього немає, він почуває себе ніяково і, щоб пом'якшити своє горе, починає пророкувати, накликаючи.

І от, наче у відповідь на його пророкування, на обрії з'являється хмара, в повітрі відчувається задуха, вдалині чути розкоти грому...

Подивіться, як поступово він воскресає, як загоряється рум'янець на його блідих щоках, якою страшною пашею розверзаються німотвуючі доти уста!

«Я казав, я пророкував, я знав наперед, що це буде так!» — регочеться він на всі боки. І летиться цей зловісний, перекотистий регіт з кінця в кінець, викликаючи до життя давно заснулі ненависті, даючи плоть і форму тому, що невиразно шипіло і безтямно бурмотіло, не усвідомлюючи саме себе, не вмючи знайти для себе ясного прояву...

Настає хвилина якогось пекельного одкровення. «Ліберали!» — лунає переможний клич, і все, що почуває себе бадьорим, — все складається в одну яму і негайно віддається на поталу...

В таких обставинах цілком натурально, що, хоч як би людина намагалася потрапити в тон хвилини, вона завжди чуває себе випередженою.

Так було й з нами, членами товариства «Несміливого зусилля благонамірності». Хоч як ми бадьорилися, хоч як намагалися прислужитися суспільству — зростаючий попит на благонамірність з кожною годиною дедалі більше й більше затопляв нас. Ми вже не вдовольняли потреби хвилини, ми виявлялися слабкими і невмілими; нас привселюдно називали роззявами!! Кінець кінцем, ми стали пасивним знаряддям, яке спрямовувало свої удари майже механічно.

Треба було бачити, які люди встали тоді з могил! Треба було чути, що тоді пригадувалось, виміщалося і відомщалося!

Якщо ви мали з вашим сусідом процес, якщо ви позичили гроші і мали необережність нагадати про це; якщо ви мали нещастя довести дурневі, що він дурень, негідникові — що він негідник, хабарникові — що він хабарник; якщо ви не дали можливості шахраєві зшахрувати; якщо ви вирвали з пазурів хижака здобич — це просто означало, що ви самі викопали собі під ногами прірву. Ви пригадували ці ваші злочини, і з жахом чекали. Не було закутка, куди б не проникла «благонаміреність»...

Провінція колихалася і викидала з себе цілі легіони потвор ябеди і наклепу...

...від Пермі до Тавриди,
Од фінських зимних скель
До пламеню Колхиди...

Звідусіль поспішали стада «благонамірених», щоб зірвати накипілі в серцях образи...

Вони гасали по стогнах, ставали на розпутьтях і репетували. Обвинувачувався кожний: від колезького регістратора до таємного радника включно. Вся табель про ранги була запідозрена. Зводилися рахунки; все минуле ліквідувалося відразу... Ставало ясним, що, хоч як би силкувалася людина бути «благонаміреною», не було захистку, в якому б не настигла її «благонаміреність» ще більш благонамірена.

Найбільш «благонамірені», нарешті, сплуталися і злякалися — не за суспільство, а за самих себе і за дітей своїх.

Людина намагалася вгадати не те, в чому вона колись перейшла міру ходячої політичної моралі, а те, чи існували якісь пункти цієї моралі, в яких не можна було б цілком вільно звинуватити кого завгодно і як завгодно, і на якому з цих пунктів обрушиться обвинувачення саме на неї? Той, кого в цьому обвинувальному вирі спостигало забуття, міг вважати себе щасливим. Той, кого не обвинувачували прямо, а кому тільки здалеку погрожували пальцем, повинен був спішити зникнути, щоб не дратувати своїм виглядом торжествуючої «благонаміреності». Зникнути, провалитися крізь землю, бути забутим — ось найкраща доля, якої могла бажати людина.

Читачу! ти, який, пробігаючи це визнання, можливо, обвинувачуєш мене в розпусті, подумай над правдивою картиною, що її зараз намалювало перо моє; порівняй її з твоїми спогадами, і скажи по совісті: де знаходяться справжні, крайні межі моральної розбещеності — в мені... чи, може, в іншому якомусь місці!

Цього разу був майже ранок... Цілу ніч ми не стуляли очей, і вже починали діяти нерішуче і мляво. Це був той момент, коли на вулицях починає показуватись якийсь хиткий, ніби підготовчий рух: двірники метуть брук, відчиняються двері булочних, з'їжджаються вози з овочами і зеленню; але справжній натовп, справжній рух ще не показуються. В такі хвилини найсильніше відчувається цінність теплого ліжка. Найбезпритульніша людина шукає собі куточка, де можна прихилити стомлену голову. Стан неспанья стає майже нестерпним і може бути підтриманий тільки штучно...

Ми поспішали.

«Він» був уже, проте, одягнений. «Він» відчинив нам двері, тримаючи в руках книгу, і, не відриваючи від неї очей, пішов поперед нас, наче наша поява не була для нього чимсь непередбаченим і ніби навіть не стосувалася його.

Байдужість уже перестала дивувати нас. Проте це була вже не байдужість, а щось таке, чому не можна знайти імені. Ми завжди помічали, що хоч як би намагалася людина глянути в очі біді, хоч як би мирилася вона з неминучістю і непоправністю становища, в яке ставила її сила обставин, але такий філософський настрій ніколи не буває вповні цільним. Завжди до нього домішувалася хоч тінь гіркоти, іронії чи принаймні подиву. Людина не протестує, не скаржиться, але вигук: «Які нікчемні люди!» так і світиться в усіх її рухах, так і б'є всюди: і в інтонації голосу, і у виразі очей... всюди.

Читачу! хоч як образлива подібна оцінка, але навіть і вона може примирити! Почувається, що цю фразу говорить людина не зовсім ще закосніла, що ви не ніщо в її очах, що в неї можуть бути такі ж дошкульні місця, як і у вас, і у кожного; одним словом, що це слабкий смертний, якому можна зробити боляче, який має хоч які-небудь точки зіткнення з вами. Як хочете, а це усвідомлення заспокоює. Навпаки, тут, у цій неухважній і зосередженій молодій людині, не видно було нічого подібного. Начебто все давно вона зрозуміла, вирішила і забула.

Ми увійшли до кабінету.

«Він» мовчки сів біля вікна і поринув у читання. Природно, що я скипів від люті.

— Звольте стояти! — крикнув я на нього.

Він встав і продовжував читати.

— Звольте кинути книгу!

Він поклав книгу на стіл.

— Мерзотник! — промовив я крізь зуби, але так, що він, напевне, чув мій вигук; проте найменшого поруху не показалося на обличчі в нього.

— З вами живе яка-небудь жінка?

— Дивіться! — сказав він, наче відганяючи від себе щось настирливе, що перервало нитку його думок.

Міркуючи холонокровно, я мушу признатися, що при тодішній моїй утомі саме тільки така пекельна байдужість і могла оновити мої заснулі сили. Я з люттю викидав книги, шпурляв папери. Але він, як і раніше, продовжував стояти біля вікна і без найменшої ознаки подиву дивився на картину руйнування, яка швидко створювалася перед його очима.

— Хто ви такий? — нарешті кинувся я до нього.

Він назвав себе. Він навіть не сказав, що я сам повинен знати, в кого перебуваю. Очевидно, йому не спадало на думку, що можна іронізувати, дивуватися, обурюватися.

Це було настільки новим, що в голові у мене блиснула думка: чи не підступитися до нього з допомогою великодушності?

— Громадська думка вказує на вас, як на причину зла, — сказав я: — спростуйте це! Постарайтеся зняти з себе таке страшне обвинувачення! Я з співчуттям до вас кажу це: мені шкода вас! Нарешті, я прошу вас: врятуйте себе і дайте мені можливість брати участь у цьому порятунку!

— Ходімо! — промовив він з таким виглядом, ніби йому безмежно набрид мій лагідний вилив почуттів...

Маррш!

Далі! далі!

«Він», очевидно, був філософ, і взяв на себе клопіт переконувати нас.

— Мені здається, панове, — говорив він: — що ви б'єте зовсім не туди, куди слід, і що, вбачаючи в заняттях розумовими інтересами щось вороже суспільству, ви робите останньому закид, на який воно навіть не заслуговує!.. Невже воно й справді так розслаблене, що не може витримати напору думки, і перша річ, від якої насамперед необхідно застерегти його, — це відданість інтересам думки? Чому ви гадаєте, що для суспільства найнеобхідніше нещастя? Чому, коли в суспільстві виникає якесь сум'яття, перші люди, які стають жертвами вашої підозрілості, є саме люди думки, люди дослідження? Погодьтеся, що таке дивне явище не

можна навіть пояснити інакше, як глибокою зневагою, яку ви відчуваєте не тільки до суспільства, а й до самих себе?

Я слухав його з задоволенням, та й не можна було інакше, тому що *au fond il y a du vrai dans tout ceci*..¹ Іноді ми справді пересолоємо і ніби надто охоче доводимо світові, що знаменитий хрестоматійний двовірш «Науки живлять юнаків» та ін. вилітає з нас негайно, як тільки ми залишаємо шкільну лаву.

Я мимоволі зітхнув, згадавши про це.

Він продовжував:

— Припустимо, проте, що наука шкодить; але ж в усякому разі, це така шкода, яка доступна тільки небагатьом, а більшості не може при цьому загрожувати ні найменшою небезпекою. Ви говорите: суспільство тільки тоді може бути щасливим, коли воно неосвічене. Чудово! Але звідки ж ви берете, що це нещасття так легко доступне для досягання науки? І коли суспільство справді таке неосвічене, що вважає стан нещасття найкращою запорукою свого спокою, то як же припустити в ньому ту легковажну жадобу до знання, яка нібито така сильна, що потребує якихось екстраординарних заходів, щоб запобігти захопленню нею?

Задоволення моє зростало. Він продовжував:

— Одне що-небудь: або суспільство хоче знання, і, отже, може безпечно витримати його, або воно не терпить знання — і в цьому разі, звичайно, саме постоїть за свою святиню, саме відіб'ється від нападів і захистить своє право на свободу від наук. Боятись за суспільство, так сильно переконане, вживати штучних і не завжди вдалих заходів для захисту його, — чи не значить це без потреби хвилювати його, і навіть вказувати такі просвіти, яких воно ніколи не побачило б, коли б не було вашої несвідомої послуги?

Задоволення зростало з кожною хвилиною. Я думав: ах, коли б так усі міркували! коли б усі розуміли, що замість того, щоб переслідувати науку, найкраще поводитися так, наче її зовсім не було... Наука! Що таке наука? *Parlez-moi de ça! Qu'est-ce que c'est que cette «наука», et où avez-vous été pêcher cet animal-là!*²

Ось, на мою думку, єдина розмова, яку може допустити, з цього приводу, істинно прозорлива внутрішня політика!

¹ В основному все це правильно.

² Скажіть, будь ласка! Що це таке «наука» і де ви вловили цю істоту?

А «він» продовжував:

— Але ж доведеться, нарешті, зрозуміти — хоч у цьому й важко признатися, — що зовсім без наук теж обійтися не можна; що народи, які почувають до наук презирство...

«Він» зупинився, наче обрізав: очевидно, «він» зрозумів, що я слухав «його» з задоволенням.

— Ходімо! — сказав він, надіваючи на голову картуза. Марш!

Характерно, що жінки ніколи не бувають такі тверді в біді, як чоловіки: вони неодмінно або починають плакати, або поводяться легковажно. Звичайно вони дуже хвальковиті і навіть зухвало обстоюють переконання, їм штучно прищеплені; навпаки, стають дуже несміливі, коли справа торкнеться їх переконань справжніх, життєвих. Відразу намагаються шмигнути вбік. Так, наприклад, вони втрачають самовладання, розмовляючи про власність, про сім'ю, як основу державного і громадянського союзу, — одним словом, про все, що ні прямо, ні посередньо не стосується їх, а заговоріть-но про «амури»...

— Ви, серденько, лібералка? — питав я днями в однієї «кралечки», яка зачитувалася Боклем до нестями.

— А ви, серденько, негідник? — відповідала вона, мабуть, думаючи сильно вколоти мене цією назвою.

Ось один з 1000 прикладів жіночої легковажності! Я звертаюся з словом «лібералка», а вона відповідає мені: негідник! і не розуміє, що в цьому наївному зіставленні полягає все мое торжество; що вона власними своїми милими устами підтверджує, що «ліберал» і «негідник» поняття рівнозначні...

Я охоче вказав їй на цей природний висновок, і хоч вона намагалася пояснити свою фразу, але в цих поясненнях ще більше заплутувалася...

— Ні, я цього не говорила! — гарячилася вона: — «лібералізм» — це саме по собі, а «негідник» — сам по собі: негідник — це ви!

І вона так кумедно сердилася, що я ладен був розцілювати її...

— Ну, а щодо шлюбів як? — спитав я.

Вона втратила самовладання... Взагалі я помітив, що «вони» не люблять цього питання, і перестають бути люб'язними, коли їм пропонують його.

— Ну, гаразд! Скажіть, принаймні, що зветься комунізмом?

— Комунізм,— заговорила вона швидко: — це така форма співжиття, при якій жоден з членів суспільства не має окремої власності, в яку всі члени приносять однакову частку праці, необхідної для виробництва цінностей, і всі ж одержують однакову частку в користуванні виробленими цінностями.

— Всі: і ледачі і старанні?

— Ледачих не повинно бути. Ледачі — це винахід вашого історичного суспільства.

— Прекрасно! Ну, а щодо шлюбів — так-таки нічого не скажете?

— Я сказала вже, що ви негідник!

Чи ж це не легковажність? Готові всім ризикувати, страждати, зазнати всякого лиха через якісь заповітні принципи, а як тільки почнеш зводити цей любий принцип з маленького п'єдестальчика, на який він виліз, як тільки назвеш цей принцип на ім'я — відразу або сердяться, або плачуть!

Маррш!

Іншого разу справа була ще гарячіша:

Я сидів з однією «душкою» (і як личить їм це розпущене волосся, ці коротенькі платтячка, який вони мають шикарний вигляд!) і, побрязкуючи шаблею, доводив їй, що заняття анатомією ні в якому разі не повинно входити в коло виховання благородних дівчат.

— Чому так? — спитала вона мене досить нахабно.

— А тому, серденько,— відповів я: — що анатомія може хвилювати ніжні, легко збуджувані почуття...

— Краще скажіть, що вона може хвилювати почуття в тих, хто не думає ні про що, крім гидот...

— Так-то вже й «гидот»? А мабуть, як дійде до «амурів»...

Я каюся: я захопився! Збуджуваний змістом розмови, миловидністю пацієнтки, коротенькою спідничкою, яка дозволяла бачити найчарівнішу в світі ніжку, я, можливо, вже надто близько підсів до неї...

Я хотів уже взяти її за талію... Лясь!.. Чи ж і це не легковажність? Проповідують свободу кохання, а як тільки пропонують їм скористатись з цієї свободи... Лясь!

Маррш!

Ах, як я поводився!

«Вони» сиділи і клеїли картонки. Не знаю, чому мені це видалося обурливим. Та цього мало! мені здалося, що слід їх обшукати...

Ах, як я поводився!

Читач може спитати мене: хто дозволив нам таким чином нахабничати? куди дивилося начальство?

На це я можу відповісти одне: ведмідь прокинувся... Поки ведмідь лежить у лігві і ссе лапу, начальству легко. З допомогою шматка м'яса, його можна навіть виманити з лігва і примусити танцювати, та боронь боже, якщо він почне гарчати! Немає тієї сили, яка могла б приборкати його!

Слава про мої подвиги росла... Сам, без усякого уповноваження, крім особистої ініціативи... Це було дивовижно! Це навіть було не просто дивовижно, а майже чарівно! Але така могутність охоронної ідеї! Вона простого, слабого смертного, з залізом у серці, з кременем у душі, озброєє пазурами лева! Мимоволі голова моя запаморочилася. Я бачив себе предметом найпалкіших овацій. На похвалу мені виголошували спічі, в усіх трактирах імперії лилося шампанське з побажанням нових і нових подвигів, з усіх кінців сипалися поздоровчі телеграми... Я пламенів, я жадав, я поривався, я був готовий! Я кілька днів підряд пив-гуляв; ночі проводив без сну і майже не їв нічого. Очі ятрилися, ненависть розгорялася все більше й більше, так що можна майже сказати, що вона одна підтримувала мої сили... Та цемент був міцний! Я дійшов майже до ясновидіння, і вгадував «негідників» там, де інші вбачали тільки дійсних статських радників. Але, з другого боку, ця збудженість почуття заважала мені ясно розуміти, що серед безлічі вигадливих форм, в які прибирається лібералізм, є такі, торкатися яких не завжди безпечно... Особливі труднощі щодо цього становлять форми, які зветься дійсними статськими радниками.

Овації тривали, шампанське лилося, шарманки в трактирах грали. Але були вже сфери, в які проникала зрада. Вже говорили подекуди *que je suis trop entier*¹, що в мене починають виявлятися надто яскраві переконання, що це теж недобре, бо, стаючи на ґрунт переконань (навіть

¹ Що я надто самобутній.

щонайпасквільніших), людина, найворожіша лібералізові, поступово спокушається, спокушається і, нарешті, нічого не підозрюючи, опиняється на самому дні оного...

Якісь дивні передчуття гнітили мене. Я неясно підозрював, що ці чутки не даремні, що звідкись загрожує небезпека, яка має покласти край моїй діяльності. Я намагався виправитись, намагався стати вище переконань; але безсоння і штучні засоби для підкріплення слабнучого організму руйнували всі зусилля, які робилися в цьому напрямі. Як тільки я приступав до «роботи», мною оволодівав цілком демон ненависті. Очі наливаються кров'ю, у вухах шумить, руки неспокійно сіпаються, обличчя спотворюється судорогою.

От інородець, так тим нахвалитися не можуть. Йому щоб? — він прийшов, ні слова не сказав, повів очима, взяв на оберемок і пішов... Вдень спить, вночі працює, і ніколи ні краплі! А я?!

Сьогодні викликали мене до генерала, — не до того відставного, який вручив мені жезл освіти, а до іншого, справжнього, якого я, на нещастя, зовсім випустив з уваги. Генерал був сердитий.

— Чи правда, — сказав він мені: — що ви дійшли до такого паскудства, що дозволили собі втратити всяку повагу навіть до жіночої соромливості?

Очевидно, що наклеп починав уже піднімати голову.

Я хотів виправдуватись; говорив, що це тільки так... трохи... Я заїкався, переступав з однієї ноги на другу і був справді жалюгідний.

— Прошу відповідати на запитання! — перервав генерал.

— Точно так, ваше пр-ство! — випалив я наче з гармати.

— Меррзотник!

Дивна річ! Скільки раз я мав нагоду зазнавати на собі дію цього слова, скільки раз сам прикладав його до інших, — і все не можу звикнути до нього! Завжди воно здається мені чимось несподіваним, зовсім новим.

Проте пояснити це все-таки досить важко. «Меррзотник!» — ну, чудово! Але чому ж один генерал говорить «молодець», а другий, за тих самих обставин, кричить: «меррзотник»?

Але як я «його» висік?!

Діло було так.

Ми закусували в «Старому Пекіні». Випито було чимало, тому що наплив патріотів був нечуваний. Я розповідав про подвиги останньої ночі; інші — теж. Змагання було загальне. Не знаю, як саме розмова набрала такого дивного напрямку, але пам'ятаю, що я почав хвастатись. Я говорив, що й не так іще зроблю, і що наступної ж ночі неодмінно «його» висічу.

Каналія-німець (той самий, що не міг відразу визначити, яка в нього душа) ще більше розпалив мене, висловивши сумнів щодо здійсненності мого наміру. Слово за слово, вдарили об заклад...

— Сто проти одного! — біснувався я: — я ставлю сто чарок, ти — одну! Приймаєш, шкаралупна голова? (У німців, — я це помітив, — голови завжди трохи прозорі на світло!).

— О, я з задоволенням! — під'юджував клятий німець: — але ви можете зараз же почайть плятїть, тому що це ніяк неможливо... ви повинні «його» взяти... вести... дивитись... але висікти! — це неможливо! О, ні... це інший, а не ві!

І наче біс-спокусник, він щохвилини снував повз мене, мотав своєю баранячою головою і повторював:

— Висікти — ні! не ві!

Настала ніч. Як звичайно, я рушив у похід. Для хоробрості випив. Як тепер пам'ятаю, ми підійшли до величезного будинку, викликали двірника і назвали прізвище. Він з двору вказав нам квартиру на самій горі...

Спочатку, коли ми були ще недосвідчені, ми завжди брали з собою двірника до самих дверей квартири. Але згодом стали негліжувати цією осторогою.

Ми щось довго піднімалися сходами, які до того ж були темні, чорні й слизькі. Нарешті, досить втопившись, прийшли до мети.

Ледве встигли ми один раз сіпнути за ручку дзвінка, як «він» уже підбіг до дверей і поспішно відчинив їх...

Очевидно, це була людина не першої молодості. Обличчя в неї було бліде і засмучене. Свічка тремтіла в руці. Розкриті поли старого, пошарпаного халата відкривали пару тремтячих ніг. Ніколи я не бачив людини до такої міри винної...

— Всипте-но йому десятків зо два дитячих! — сказав я з першого абзуга, звертаючись до своїх товаришів.

Німець був тут же і тільки блимнув на мене очима.

«Він» був таким винним, що навіть не заперечував. «Він» лагідно ліг і так само лагідно встав, не зойкнувши, не поскаржившись.

— Ваше прізвище, ваші заняття? — суворо спитав я.

— Начальник відділення NN департаменту, статський радник Перемолов! — відповів він, потупивши очі (очевидно, йому було соромно).

Уявіть собі моє здивування! це був... не «він»!!

Я намагався як-небудь виплутатись, і заплутався ще більше. Мені треба було простісінько піти, зробивши вигляд, що громадська немезіда вдоволена. Замість того я уперся, перерив всю його скаредну квартиру, сподіваючись знайти хоч що-небудь, хоч букву яку-небудь, яка могла б мені послужити виправданням. Розуміється, я нічого не знайшов, крім доказів його душевної безвинності... Тоді я став чіплятися.

— Але як же насмілилися ви, шановний добродію, вводити мене в оману? — напустився я на нього.

Та він уже зрозумів і, впевнившись у своїй безвинності, почав виявляти твердість душі.

— Ні, це вам так не минеться! — говорив він, поступово роздратовуючись і наче підбадьорюючи себе своїм власним криком. — Ні! це що ж? Так всякий з вулиці прийшов, розпорядився і пішов!.. Ні, це не так!.. У цих справах треба дивитись, та й дивитись...

— Але зрозумійте, що тут вашої вини значно більше, ніж моєї...

— Нічого я не хочу розуміти! Я надто добре розумію! Це казна-що! Прийшов, розпорядився і пішов! Н-н-н-і-і!

Він раптом розлютився, почав стрибати на мене, підставляти до мого обличчя кулаки... Так що навіть, нарешті, я образився...

— Чи розумієте ви, шановний добродію, що ви мене ображаєте? — сказав я з гідністю.

— Я його ображаю! Чи ви бачили! я! Він зі мною, як з малям... і я його ображаю! Я... його!.. Ах!

Словом сказати, почав верзти таку дурницю, що хоч святих винось! В якусь мить у моєї голові промайнуло: чи не попросити вибачення? Та дивна річ! я раптом якось зрозумів, що це останній мій подвиг, і скорився...

Він не простив.

Наступного дня мене знову викликали до справжнього генерала.

— Чи правда, що ви статського радника Перемолова піддали покаранню на тілі? — спитав він у мене.

— Точно так, ваше пр-ство!

Він подивився на мене з цікавістю.

— Мерзотник! — промовив він тихо...

Знову це слово!!!

СУЧАСНА ІДИЛІЯ

Спіть! Бог не спить за вас!
Жуковський.

I

Одного разу заходить до мене Олексій Степанович Молчалін і каже:

— Треба, голубчику, подождати!

Розуміється, я здивувався. Відтоді, як я себе пам'ятаю, я тільки те й роблю, що жду.

Вся моя молодість, все життя вичерпується цим словом, і от знаходиться ж людина, яка робить висновок, що мені й після того всього конче треба зменшити свій запал!

— Вибачте, Олексію Степановичу! — здивувався я: — це ж, справді, вже починає скидатись на містифікацію!

— Там містифікація чи не містифікація, як хочете міркуйте, а моя порада — подождати!

— Та що ж, нарешті, ви хочете цим сказати?

— Росіяни ви, а по-російськи не розумієте! чудні ви, панове! Подождати — ну, пристосуватися, чи що, вміти вчасно помовчати, забути де про що, думати не про те, про що звичайно думається, робити не те, що звичайно робите... Наприклад: гуляйте більше, їжею захоп'їться, цигарочки набивайте, листи до рідних пиш'їть, а ввечері—в табельку чи в сибірку сяд'їте. Ось це й означатиме «подождати».

— Олексію Степановичу! батечку! та чому ж?

— Нема коли, мій друже, пояснювати—до департаменту спішу! Та й не поясниш же тому, хто розуміти не хоче. Ми — росіяни; ми ці речі зразу повинні розуміти. А втім, я своє діло зробив, попередив, а чи послухаєте ви моєї поради чи не послухаєте, це вже ви самі...

З цими словами Олексій Степанович дуже люб'язно зробив мені ручкою та й зник. Ця швидка поява і зникнення дуже боляче вкололи мене. Мені здавалося, що в перекладі

на мову слів цей факт означає: я не мав сюди прийти, але... прийшов. В кожному разі, я хоч тим зменшу значення свого вчинку, що пробуду в цьому місці якнайменше часу.

Авжеж, це так. Навіть руки мені як слід на прощання не потиснув, а просто ручкою зробив, начебто казав: «ладен я допомогти, одначе пора б і тобі, цукру медовичу, зрозуміти, що знайомство твоє не дуже велике щастя!» Я, звичайно, не запевнятиму, що він саме так думав, але що він інстинктивно так почував, і що саме це почуття надало його появи того відбитку покvapливості, що мене вразив, — у цьому я й найменшого сумніву не маю.

За звичкою я зразу ж полетів до Глумова *. Я палав нетерпінням сповістити про цей чудний колоквиум, аби спільними силами створити з цієї нагоди раду, а потім, як буде треба, то й план дій накреслити. Та Глумов уже ніби передбачив думку Олексія Степановича. Ретельно очистивши письмовий стіл від паперів і книг, які в звичайний час захаращували його, він сидів перед порожнім простором... і набивав цигарочки.

— Ти що це робиш? — спитав я.

— А от підхожу, по обставинах, роботу вибрав. Ранком, прокинувшись від сну, пасьянс розкладав, тепер — цигарочки роблю.

— Уяви собі, до мене Олексій Степанович заходив і те ж саме радив!

— А я так сам догадався. Сідай, ось тобі гільзи — набивай.

— Дозволь одначе, треба ж хоч поговорити спершу!

— А тобі що Олексій Степанович сказав?

— Та нічого до пуття не сказав. Прийшов, обернувся та й пішов. Підождати, каже, треба!

— Дивак ти! Сказано: підожди, ну, і жди, значить. От я собі сам, власним рухом, сказав: Глумов! треба, брат, підождати! Купив тютюну, гільз — і шабаш! І не розмовляю. Бо розумію, що всяке намагання розмовляти є протилежне тому, що російською мовою відоме під словом «ждати».

— Даруй! та хіба ми мало досі ждали? В чому ж іншому все наше життя минуло, як не в безперервному самоспонуванні: зажди, та зажди!

— Виходить, досі ми в одну мірку ждали, а тепер мірка з гарнцем пішла в хід — більше ждати треба, а завтра, може, до мірки ще два гарнці накинеться — ну, і ще більше ждати доведеться. Нічого, не луснеш. А втім, навіщо ж марні слова

говорити! Давай-но краще подумаємо, як би нам спільно ка- нікули ці провести. Разом і чекати немовби веселіше буде.

Потім ми за кілька хвилин накреслили план дій, і з за- трашнього ж дня заходилися виконувати його.

Насамперед ми вирішили, що я звечора ж переберуся до Глумова, що ми разом ляжемо спати і разом-таки завтра про- кинемось, щоб почати «ждати». І не розлучимся доти, поки вакант сам собою, так би мовити, змором не знеможеться.

Залягли ми спати години з одинадцятої, наче завтра ран- ком до вранішньої обідні зібрались. Звичайно ми в цей час тільки-но словесну мороку починали і години до другої ночі переходили від одного сучасного питання до другого, з одного боку нічого наперед не вирішуючи, а з другого боку не відмовляючи собі і в належному, в межах розумної поміркова- ності, розгляді. І хоч наші розмови майже завжди закінчува- лися словами: «треба подождати», та ми все-таки втішалися хоч тим, що слова ці становлять результат вільного обміну думок і вільно-розумного ставлення до дійсності, що волі в нас не відібрано, і що якби, наприклад, випити при цьому дві-три чарки горілки, то ніщо б, мабуть, не перешкодило б нам висловитися й так: — Панове! та невже ж, нарешті...

Але тепер ми на те саме й зібрались, щоб почати ждати, не міркуючи, не вдаючись до досліджень, чому і як, а просто собі пливти за течією доти, поки Олексій Степанович не зні- ме з нас клятви й не скаже: тепер — катай по всіх по трьох!

Мені не спалося, Глумов теж перевертався з боку на бік. Та дисципліна вже позначалась, і думки приходили в голову саме все такі, які повинні приходити людям, що зібрались до вранішньої обідні.

— Глумов! ти не спиш?

— Не сплю. А ти?

— І я не сплю.

— Гм.... чи не засвітити свічку?

— Подожди, може, і заснемо.

Минуло ще з півгодини — не спиться та й годі. Засві- тили свічку, попустили ноги з ліжка й сіли один проти од- ного. Дивились-дивились — нарешті, смішно стало.

— Стривай-но, я до буфета піду; я там, про всякий ви- падок, два шматки шинки призапас! — сказав Глумов.

— Піди, мабуть!

Глумов зачовгав туфлями, а я сидів і прислухався. От він до кабінету увійшов, от ступив у прихожу, от повернув

до ідальні... Чую, ключ повернувся в замку, тарілки стукнули... Йде назад!!

Коли людина вирішила ждати, то все для неї цікаво: здатність спостерігати загострюється майже до ясновидіння, а думок — приходить безліч.

— Ось шинка, а ось горілка. Закусимо!—сказав Глумов.

— Гм... шинка! Добре шинкою на ніч закусити — спатиметься краще. А ти, Глумов, думав коли-небудь про те, як оця сама шинка шинкою стає?

— Була перше свиня, потім її зарізали, розсортували, окороки посолили, пров'ялили — от шинка й зробилась.

— Ні, не це! А от кому ця свиня належала? Хто її викохав, вигодував? І чому він її позбувся, а тепер ми, хоч нічого не вигодовували, шинку з цієї свині їмо...

— І марнословимо... Годі! Сказано тобі подождати—ну, і жди!

— Глумов! я — трошки!

— Ні слова, ані півслова — от тобі й усе. Доїдай і лягай! А щоб уяву втамувати — ось тобі горілка.

Випили по дві чарки — і справді, якось зручніше ждати стало. В голову немов хмара туману вдерлася, тепло по всіх суглобах пішло. Я закутався в ковдру й став мовчати. Мовчати — це ціла робота, цілий розумовий процес, особливо коли при цьому мати на увазі практичний результат. А що в цьому разі очікуваний результат полягав у слові «заснути», то я поринув у мовчанку, з силою відганяючи й усуваючи все, що могло завдати йому шкоди. Старався не змінювати положення тіла, всякому проблискові думки посилав зразу ж зустрічний проблиск думки, переважно зовсім безглуздий, навіть цілі казки собі казав. Змісту цих казок я викладати тут не буду (це затягло б мене, чого доброго, за межі моїх скромних намірів), але, признаюсь одверто, всі вони мали в своїй основі слово «подождати».

Нарешті, вже майже зовсім сонний, я вимовив:

— Так, брат! а щодо шинки — все-таки... Це, брат, у своєму роді сюжет!

— Сюжет! — теж крізь сон відповів мені Глумов, і потім голова моя остаточно поринула в хмару.

Прокинулися ми досить рано (годині о дев'ятій), але до ранньої обідні все-таки не встигли.

— А втім, і те сказати, — почав я: — не таке місто Петербург, щоб у ньому ранні обідні правити.

— Будеш і до вранішньої обідні ходити, коли момент на-

стане,—спинив мене Глумов: — та не про те мова, а ось я про гаряче розпоряджусь. Тобі чого: кофію чи чаю?

Я задумався. Звичайно я п'ю чай, але сьогодні все так було незвичайно, що захотілося й тут відзначитись. Дай-но, думаю, кофіюку ковтну!

— Кофію, братіку! — вигукнув я й навіть ляснув себе по стегну з приємності.

Подали кофій. Налили по склянці — випили; по другій налили — і знову випили. З вершками і з теплим калачем.

— А калач від Філіппова? — спитав я.

— Авжеж, від Філіппова.

— Кажуть, у нього в пекарні тарганів багато...

— Хіба мало що кажуть! Смачно — ну, і буде з тебе!

Глумов висловив це трохи похмуро, начебто передчуваючи, що в мене язик починає свербіти.

— А що, Глумов, ти коли-небудь думав, як оце самий калач...

— Що «калач»?

— Ну от родовід його... Як спочатку оця сама пшениця в засіці лежить, в кого лежить, як ота людина за сохою іде, натискуючи на неї всіма грудьми, як...

— Знав колись, та забув. А тепер знаю тільки те, що ми кофій з калачем п'ємо, та й тобі тільки це знати раджу!

— Глумов! та я ж бо це трошки! Адже коли ми трошки й поговоримо — далєбі, шкоди особливої від цього не буде, Тільки час скоріше мине!

— І це знаю. Та не про це ми думати повинні. Подвиг ми на себе взяли — ну, і повинні цей подвиг виконати. Кінчай-но кофій, та ходімо гуляти! Згадай, яку ми палестіну виходити маємо!

Об одинадцятій годині ми вийшли з дому й подалися по Літейній... Прийшли до будинку судових установ.

— От, брат, і суд наш праведний! — сказав я.

— Так, брат, суд! — зітхнув у відповідь Глумов.

— А як по правді сказати, то настане ж коли-небудь час, коли ці суди...

— Та приборкай, нарешті, язичище свій! Ну, суд — ну, і чудово! І буде з тебе! Архітектура ось... розглядай її. На здоров'я! Будівля міцна — всередині двір... Куди краще!

— Авжеж, мій друже, дивно, як оце нині... Кажуть, навіть буфет у суді є?

— Є й буфет.

— А ти не знаєш, чим цей буфет славиться?

— Чарку горілки випити можна — якої ще слави треба! Котлетки подають, біфштекс — у званні відповідача навіть дуже пристойно!

— Дивно! просто дивно! І правосуддя знайти, і горілки напитися — все можна!

— Тільки балакати зайвого не можна! Ходімо на Фурштатську.

Пішли по Фурштатській; дійшли до Овсяниковського будинку.

— Он який стовп був! До неба рукою діставав — і раптом упав! — вигукнув я розчулено: — я проте думаю, що провидіння не без наміру, від часу до часу, такі видовища допускає!

— Для чого провидіння допускає такі видовища — це, брат, не нашого розуму діло; а от що Овсяников зазнав карі закону — це правда. Це я в газетах читав і тому можу говорити вільно.

— Так, але чому ж і про путі провидіння не згадати при цьому?

— А тому, що путі ці нам невідомі, — ось чому. А щоб нам невідоме — до того ми повинні ставитися стримано. Рушай, братіку!

В кінці Фурштатської — шинок. Виходить звідти мужчина в подертому пальті, з подряпаною фізіономією і, похитуючись, горлає:

Красунечко! подожди!
Білі руки підгорни!

— Ось і він радить подождати! — кажу я.

— Авжеж, бо всім така лінія випала!

— А бідний він!

— Хто? п'яниця той?

— Авжеж, він. Скільки лютої скорботи треба, щоб накипіло в людини в грудях...

Та Глумов і тут обірвав мене, заспівавши:

Красунечко! подожди!
Білі руки підгорни!

— Не для того я нагадую тобі про це, — казав далі він: — щоб ти саме в цю хвилину мовчав, а для того, що коли ти тепер себе не стримуватимеш, то й в інший час язика приборкати не зумієш. Витримка нам потрібна, виховання! Ми на слов'янську розбещеність скаржимося, а не хочемо зрозу-

міти, що через те вся ця неохайність і виходить, що ми на кожному кроці потураємо собі. Просто на вулиці, мабуть, не посміємо висловитись, а тільки-но зайшли за ріг — та й розпустили язика. Зрозуміло, що начальство за це претендує на нас. А ти так умій звадати, що коли сказано тобі «підожди», то ти жди скрізь, на всякому місці, та від щирого серця, та з усією готовністю — от як! навіть коли на самоті буваєш — і тоді жди. Тільки тоді й відчувається в тебе справжня культурна витримка!

Я мусив погодитися з Глумовим. Справді, росіянин якось туго піддається витримці і майже зовсім не може зробити, щоб на всякому місці і в усякий час поводитися з однаковим самовладанням. Є в нього в цьому розумінні два дуже серйозні вороги: уява, здатна вмить створювати найрізноманітніші художні образи, і чутливе серце, ладне розкриватися назустріч першому-ліпшому враженню. Обставини майже завжди захоплюють його зненацька, а тому в цю хвилину він в'яне, а в наступну — розквітає, в цю хвилину розсипається у висловах відданості й любові, а в наступну — кляне або загинає непристойні слова, що на них у нас якось і не зважають. Та, в усякому разі, він не вміє стримати свою думку і мову в певних межах, а неодмінно починає розпливатися і правити теревені. Прочитайте будь-який судовий процес, і ви легко переконаєтесь у цьому. Жоден свідок на запитання: де ви о такій-то годині були? — не відповість просто: був отам, а неодмінно всю свою душу при цьому виляє. Почне з батьків, потім перебере всіх знайомих, що їх прізвища повернуться йому на язик, потім про себе скаже, що він людина нещасна і, нарешті, вже на повторне запитання: де ви були? — наважиться відповісти: був отам, але неодмінно додасть: бачився от з тим, та ще з отим, і змовлялися ми зробити ось те. Одно слово, найнікчемнішого приводу досить, щоб насторожити уяву і щоб остання негайно намалювала цілу картину.

Зважаючи на все це, я вирішив стримувати себе. Мовчки ми повернули вздовж лінії Таврійського саду, потім праворуч по набережній і спинилися проти Таврійського палацу. Натурально, розчулилися. Тіні Катерини, Потьомкіна, Державіна так виразно промайнули передо мною, що мені здалося, ніби я почуваю їх подув.

— Ось де витає тінь чудового князя Тавриди! * — вигукнув я.

— Так, брат, ось тут, у цьому самому місці він і жив! — озвався Глумов.

— І що від нього залишилось? Чим закінчилося сяйво блиску, слави і влади, що повивало його? — Кількома десятками анекдотів у «Русской Старине», з яких в одному головну роль грає севрюжина! Он там було спалено знаменитий фейерверк, ось тут з цієї тераси дивилася на свято залита золотом юрба царедворців, а оддалік нечувані маси голосів та інструментів гриміли «Коль славен» під грім гармат! Де все це?

Я розчулився, став у позу й продекламував:

Де стіл був страв — труна стоїть.
Бенкетів де лунали звуки,
Там чути войкання розпуки,
І смерть бліда на всіх зорить.
Зорить на всіх...

— Далі не пам'ятаю, але, правда ж, чудово!

— Воно-то чудово, тільки це з оди на смерть Мещерського, і Потьомкіна, отже, не стосується, — розхолодив мене Глумов.

— Однаково, це вірші Державіна, які завжди повторити приємно! Катерина! Державін! Імена які, мій друже! чи часто зустрінеш ти в історії такі поєднання!

— Орлови! Потьомкін! Румянцев! Суворов! — немов луна повторював за мною Глумов і, ставши в позицію, продекламував:

Вихор північний летить богатир!
Тінь од чола, з посвисту — піл!

— А потім Дмитрієв-Мамонов і нарешті Зубов... І кожному ото вмів старий Державін комплімент сказати!

Під напливом цих відрадних почуттів почали ми пригадувати вірші Державіна, але, на подив, нічого не пригадали, крім:

А селянин запасся хлібом,
Ість добрі щі та пиво п'є! ¹

— Так, брат, був такий селянин! був! — вигукнув я, пригломшений намальованою Державіним картиною.

Хоч який стриманий був Глумов, але цього разу й він вважав недоречним охолоджувати моє захоплення.

— Так, брат, був, — сказав він майже співчутливо.

— Було! все було! — далі я вигукував у захваті: — і «добрі щі» були! уяви собі: «добрі щі»!

— Уявляю, але все-таки не можу не сказати: захоплю-

¹ «Осінь під час облоги Очакова». (Прим автора).

ватися ти можеш, але з таким розрахунком, щоб захоплення минулим не могло бути приводом для перекручених тлумачень в розумінні докору теперішньому!

І з цим зауваженням я мусив погодитися. Так, і захоплення треба пристосовувати, тобто ні в якому разі не зосереджувати їх на одній якій-небудь точці, а розподіляти на якомога більшу кількість точок. Дарма, що, внаслідок цього розподілу, захоплення зробиться помірнішим, але зате воно усі точки однаково освітить і від кожної дістане данину похвали й заохочення. Поети старого доброго часу дуже тонко це розуміли, і тому, ні на кому особливо не спиняючись і нікого не кривдячи, всім дарували посильні компліменти.

Ми повернули назад, прихопили Пісків, і коли порівнялися з одним одноповерховим дерев'яним будиночком, то я сказав:

— Ось саме в цьому будинку цензор Красовський народився!

— Брешеш?

Я збрехав справді; та що строк, протягом якого мені треба було «ждати», не був визначений, то треба ж було як-небудь час проводити! Тому я не тільки не признався, а й далі обстоював своє.

— Правда, що тут! — уперто обстоював я: — мені Тряпичкін казав. Він, брат, тепер фейлетони покинув, до історичних досліджень узявся! Уваровську премію сподівається одержати! Тут народився! тут!

Постояли, помилювалися, згадали, як у покійного все життя живіт болів, нарешті махнули рукою й пішли по Ліговці. Довго нічого вартого уваги не було, але раптом мої очі примудрилися відшукати знайомий будинок.

— Ось саме в цьому будинку збори бібліографів бувають, — сказав я.

— Коли?

— Збираються вони ночами і якнайсекретніше: бояться, щоб їх поліція не застукала.

— Їх ото?

— Так, брат, і їх! — Взагалі людство все...

— Ти бував на цих зборах?

— Був одного разу. При мені «Чорну шаль» Пушкіна бібліографічній розробці піддавали. Вони, брат, її в двох томах з коментарями хочуть видавати.

— От би де «ждати» добре! Туди б забратися, та там весь час і переждати!

— Авжеж, добре б. При мені, протягом трьох годин тільки два перші рядки опрацювали. Ось бачиш, звичайно ми так читаємо:

Мовчки дивлюсь я на чорную шаль,
І душу холодну терзає печаль...

А в Сльоніна (1831 р. Іп 8-vo) останній рядок так надруковано:

І душу холодну дерзає печаль...

От вони й спинились розгублено. Три партії утворилось.

— А вечеряти принаймні дали?

— Ні, вечері не було, а під кінець засідання хазяїн сказав: я, панове, незвичайну річ придбав! єдиний примірник Гоголівського портрета, на якому автор «Мертвих душ» зображений з бородавкою на носі!

— Ну, і що ж?

— Натурально, всі сполохалися. Приніс, усі кинулися дивитись: справді, сидить Гоголь, і на самому кінчику носа в нього бородавка. Почалася суперечка: в яку епоху життя портрет знято? Поклали: довідатися, чи нема вказівок у паперах покійного академіка Погодіна. Потім стали до хазяїна чіплятись: скільки за портрет заплатив? Той каже: вгадайте! Потім, ніби літню, прочитали «повний і достовірний список творів Григорія Данилевського» * — та й розійшлись.

— От, друже, отак би пожити!

— Авжеж, добре! однак, брат, і вони... на прикметі теж! Як розходились ми, то я помітив: ні-ні, та й стоїть, про всяк випадок, городовий! І такі почалися в них тут свистки, що я, грішна людина, подумав: а щоб, коли «Чорна шаль» тут тільки привід самий!

Розмовляючи таким чином, ми непомітно дійшли до Невського, причому я негайно обернувся всім корпусом до дебаркадера Ніколаєвської залізниці й промовив:

— А ось це — результат допитливості дев'ятнадцятого століття!

Потім, дійшовши до Надеждинської вулиці, я сказав:

— Ця вулиця перше Шестилавочною називалась і йшла від Кірочної тільки до Італійської, а тепер до Невського її продовжили. І це теж наслідок допитливості дев'ятнадцятого століття!

А дійшовши до булочної Філіппова, я згадав, які я допіру думки з приводу філіпповських калачів висловлював, і аж

засміявся: як можна було таку громадянську недозрілість виявити!

— А пам'ятаєш, яку ми допіру розмову з приводу філіпповських калачів провадили? — звернувся я до Глумова.

— Не я провадив, а ти.

— Ну, так, я. Але яке все це було юне! недозріле! Яке мені діло до того, хто борошно виробляє, як виробляє і таке інше! Я їм калачі — та й годі! мені здається, тепер — хоч озолоти мене, я вдруге такої дурниці не скажу!

— І чудово зробиш. От як щодня верст по п'ятнадцять-двадцять утнемо, то днів через десять й зовсім замовкнемо!

Та коли ми дійшли до площі Александринського театру, то душевний наш рівень знову піднявся. Знову згадали старого Державіна:

Богородица царівно
Киргиз-кайсацької орди,
Якій умом ніхто — не рівня *...

— А ось і сам він тут! — вигукнув я, показуючи на п'єдестал.

— А от храм Талії і Мельпомени! — обізвався Глумов, показуючи на Александринський театр.

— А поряд з ним храм Момусу! *

— А навпроти — готель Бель-вю!

Нам було так радісно, що все це так добре згуртувалось, що ми, аби не отруювати щасливого душевного настрою, вирішили одвернути наші погляди від колишнього приміщення контори Баймакова, бо це видовище повинно було безперечно вкинути нас у меланхолію *.

Проходячи повз Публічну бібліотеку, я хотів був спинитись і сказати кілька зворушливих слів щодо ненедоречності наук, але Глумов так похмуро глянув на мене, що я мимоволі прискорив ходу і встиг сказати тільки такий короткий exordium: ¹

— Ось тут зберігаються скарби людського розуму!

Зате біля милутиних крамниць ми відпочили і зорами і душею. Апельсини, мандарини, груші, виноград, яблука. Уявіть собі — полуниці! Надворі лютий, у візників вуха на морозі побіліли, а там, в оцій просмерділій крамниці — вже літо в самому розпалі! І які веселі, беззавітні голоси долинали до нас звідти кожного разу, коли двері магазину відчинялись! І як мене раптом потягло туди, в задні низенькі

¹ Вступ.

кімнатки, в цю просмерділу, вогку атмосферу, на ці клейончаті дивани, на всьому просторі яких, без будь-якого сумніву, жодного непропльованого місця неможливо знайти! Прийти туди, лягти з ногами на диван, обкластися устрицями, пити шаблі і в цьому стані «ждати»!

— Авжеж, і тут «ждати» добре! — мовив Глумов, ніби вгадуючи мою думку.

Та план наш уже був складений заздалегідь. Ми зобов'язувалися провести час, хоч марно, але разом з тим, по зможі, серйозно. Ми розуміли, що всяка домішка легковажності повинна викликати грайливість розуму, і що тільки серйозне переливання з пустого в порожнє може цілком надати сили людині на такий серйозний подвиг, як неодмінний намір «ждати». Тому, хоч і не без насильства над самими собою, але ми відвели очі від спокусливого видовища й спрямували стопи свої в напрямі до адміралтейства.

Ми йшли мовчки, ніби пригнічені бакалійними запахами, якими, здавалося, навіть складки наших пальт раптом пропахли. Не звернувши уваги ні на пам'ятники Барклаю де-Толлі і Кутузову, ні на ресторан Домініка, де в дверях юрмились якісь полянялі особи, ні на обидві Морські, з веселими притулками Бореля і Танті*, ми досягли Адміралтейської площі, і тут я знову відчув потребу сказати кілька зворушливих слів.

— Ще недавно тут, на масницю і на великодному тижні, влаштовувались балагани, і в певні дні вивозили інститут у придворних каретах. Тепер усе це відбувається вже на Царициному лузі. А тут, на площі, коштом і дбайливістю міської думи, влаштований сквер. Глумов! бачиш цей сквер?

— Бачу. А ти — бачиш?

— І я бачу. Я про те хочу сказати, що з кожним роком цей сквер все більше й більше розростається. Спочатку, коли його тільки що насадили, дерева ось такі були, і, до того ж, багато їх у перший же рік загинуло. Потім, у міру того, як дбайливість міської думи розгорталася, загинбі дерева замінювали іншими, а старі, що зразу прийнялися, дедалі пишніше розростались. Тепер не дуже огрядний прохожий вже може вільно відпочити в їх холодку, але, розуміється, не взимку. Глумов! чи правильно я кажу?

— Цілком правильно.

— А тепер, виконавши наш обов'язок щодо Адміралтейської площі й віддавши данину дбайливості міської думи,

ходімо до остаточної мети нашої подорожі, як це було проєктовано на сьогодні!

Ми пішли на Сенатську площу, і в німому благоговінні спинилися перед пам'ятником Петра Великого. Пригадався «Мідний Вершник» Пушкіна, і тут-таки, до речі, спали на думку й слова професора Морошкіна про Петра:

«Але велика людина не приєднувалась до наших вад! Він не знав, що ми плоть і кров! Він був великий і сильний, а ми народилися і слабкі і кволі, нам потрібні були загальні статuti людські!»¹

Я повторив ці варті уваги слова, і Глумов цілком схвалив їх. Потім ми кинули прощальний погляд на будинок сенату, в якому колись говорив правду Яків Долгорукий*, і що програма прогулянки на сьогодні була вже вичерпана, і нас дуже-таки долала втома, то ми сіли у вагон кінної залізниці й щасливо дісталися в ньому до Літейної.

Була вже четверта година, коли ми вернулись додому, отож до обіду залишалася ще година. Глумов подався розпорядитися на кухню, а мені дав пачку тютюну, коробку гільз і сказав:

— Набивай!

Нарешті, подали обідати. Ніколи не їв я так смачно. По-перше, ніколи не доводилось робити подібного передобіднього моціону, а, по-друге, ми їли на волі, без будь-яких політичних міркувань, «без скорботи, без фатальних дум», пам'ятаючи твердо, що нічого іншого, крім їди, в нас не має бути. Тому кожен шматок був належним чином пережований, а отже, й до шлунка дійшов у формах, цілком відповідних вимогам медичної науки. Подавали на закуску: в'ялену білорибцию і пречудову білужачу салфеткову ікру; за обідом пречудові щі з коров'ячою грудиною, потім осетрину парену, потім смажених рябчиків, привезених просто з Сибіру, і нарешті — компот з французьких фруктів. Само собою розуміється, що при кожній переміні страв виникала відповідна до обставин розмова.

Давно, дуже давно дідусь Крилов написав байку «Вигадник і розбійник», в якій довів, що розбійникові слід віддати перевагу перед вигадником, і ця істина так сподобалася нам, що з давніх часів ніхто й не має сумніву в її незаперечності. Пізніше той дідусь Крилов написав іншу байку «Три

---

¹ Промова професора московського університету Морошкіна: «Про уложення і його дальший розвиток». (Прим. автора).

мужики», в якій образно довів іншу істину, що під час їди не слід вести інших розмов, крім тих, які, так би мовити, впливають з самого процесу їди. Цією істиною ми довгий час малодушно нехтували, але тепер, коли теорія і практика досконало вияснили, що людський язик є не що інше, як знаряддя для висловлювання людського лиходумства, ми мусили признатися, що прозорливість дідуса Крилова ніколи не зраджувала його.

Ми солідно їли й вели солідну розмову про їжу. І в міру того, як обід розгортався, перед нами відкривалися такі різкі перспективи, яких ми ніколи й не підозрювали. Я купував яловичину в якійсь крамничці «на розі»; Глумов — на Круглому ринку; я купував рибу в Чернишовому провулку, Глумов — на Митному дворі; я купував дичину в першій-ліпшій крамничці, на дверях якої висів заморожений заєць, Глумов — у якомусь складі, поблизу Шліссельбурзької застави. Безгосподарність моя виявилася в усьому жахливому безладді, отож я тут-таки в думках вирішив, що без радикальних реформ обійтись неможливо.

— Ти зміркуй, мій друже, — говорив я: — адже з цього розрахунку виходить, що я принаймні щодня полтиник на вітер кидаю! А скільки ж цих полтиників на рік вийде?

— Вийде триста шістьдесят п'ять полтиників, тобто сто вісімдесят два карбованці п'ятдесят копійок.

— Тепер підемо далі. Минуло понад тридцять років, відколи я вийшов з школи, і весь цей час, з дуже невеликими перервами, я живу повним господарством. Якби я всі ці полтиники збирав — скільки б у мене тепер грошей було?

— Тисячу вісімсот двадцять п'ять помнож на три — вийде п'ять тисяч чотириста сімдесят п'ять карбованців.

— Це коли без процентів лічити. Але я міг ці заощадження... ну, припустімо, під ручні застави я б не віддав... а все-таки я міг би на ці заощадження купувати процентні папери, дисконтувати векселі та взагалі робити дозволені законом фінансові операції... Розрахунок тоді вийде зовсім інший.

— Так, брат, обдурив себе ти!

— І візьми до уваги, що в тебе провізія чудова, а в мене тільки посередня. От, наприклад, твоя осетрина чи моя?

— Ні, от я завтра окорочка звелю запекти, та тепленький... тепленький на стіл його подамо! От і побачимо, що ти тоді заспіваш!

— Де ти окорочи купуєш?

- Вгадай!
- У Шпіса? в Людекенса!
- В Мучному провулку!!!
- Скажіть, будь ласка!

Одно слово, розчарування йшло за розчаруванням, але, разом з тим, виникала і надія на виправлення, а це ж, власне, і було дороге. Бо давно вже визнано, що самі темні сторони ніколи нікого не задовольняють, якщо вони не пом'яшуються світлими сторонами або, за браком їх, «нас звеличуючими обманами»! Тож, наприклад, людина, що її обід складається з самої тетері, тільки тоді буде цілком задоволена, якщо при цьому уявить, що їсть наварні щі і милується шматком яловичини, який плаває в них.

Цих думок я, проте, не висловлював, бо Глумов неодмінно вишпетив би мене за них. Та я й сам, признатися, не надавав їм особливого політичного значення, отож був навіть дуже радий, коли Глумов урвав їх плин, запросивши мене до кабінету, де на нас чекав предивно гарний «шартрез».

О-пів на сьому ми встали з-за стола. Ми сіли один проти одного в м'які крісла, закурили якісь незвичайні *pes plus ultra*¹ і повільно, до пуття дегустували післяобідні чарки, наповнені золотистою рідиною. Добре нам було. Я не скажу, щоб це був сон, але здавалося, що якась блаженна дрімота, немов легенький серпанок, спускалася звідкілясь з висоти й заколисувала стомлене незвичним моціоном тіло. Склепивши стомлені повіки, ми мовчки поринали у внутрішнє споглядання і зрідка потихеньку здригались. Нарешті, з грудей у Глумова вихопівся стогін, який зразу повернув і його, і мене до почуття дійсності.

— А я ж, брат, мало-мало не заснув, — здивувався він, і тут же гучним голосом заволав: — зельтерської води... і вмитися!

Випили по пляшечці зельтерської води, потім умились і зробилися знову такими ж свіжими й бадьорими, начебто, тільки оце відстоявши вранішню обідню, зібралися по-християнськи провести день свій.

Було близько пів на дев'яту, коли ми сіли удвох у сибірку з двома дурнями. Ми гравці майже рівної сили, але Глумов не звертає уваги, а я — звертаю. Тому гри бувають прецікаві. Глумов гарячкує, не розраховує гри, а хоче зразу

¹ Найвищої якості.

її вгадати,— і потрапляє в безвихідь; а я, розуміється, з цього користуюся і записую штраф.

Кінець кінцем, я майже завжди буваю у виграші, але це нітрохи не сердить Глумова. Іноді ми навіть обидва щиро регочемось, коли трапляється що-небудь зовсім уже незвичайне: ренонс, наприклад, або дама червова раптом здається за короля. Та ніколи ще гра наша не була така весела, як цього разу. По-перше, Глумов, згарячу, вилив на сукно склянку чаю; по-друге, він, маючи на руках три тузи, дістав маленький шлем! Давно ми так не реготали!

Об одинадцятій годині ми встали з-за карт і тим самим порядком, як і напередодні, лягли спати.

— А що, брат, ждати, мабуть, зовсім не так важко, як з першого погляду здавалося? — сказав мені на прощання Глумов.

Я відновив у своїй пам'яті проведений день, і виявив, що, по справедливості, нічого іншого не залишається, як погодитися з Глумовим.

Справді, всі думки і почуття в мені так угамувалися, сказати б, дисциплінувалися, що цієї ночі я навіть не перевертався на постелі. Як ліг, так зараз же відчув, що голова моя налилася свинцем і помертвіла. Яка різниця з тим, що відбувалося в ці ж самі години вчора!

На другий день я прокинувся о восьмій годині ранку, і першою моєю думкою було подякувати подавцеві всіх благ за оновлення, що зробилося в мені...

II

Глумов сказав правду: треба тільки в перший час на себе налягти, а інше прийде само собою. Винятково віддані тілесним вправам, ми в короткий час так дисциплінували наші ества, що почували потяг тільки до насичення. Ні науки, ні мистецтва не цікавили нас; ми не стежили ні за відкриттями, ні за винаходами, не заглядали в книги, не ходили на засідання педагогічного товариства, не співчували ні слов'янам, ні туркам і зовсім забули про існування Мак-Магона. Навіть читання газетних рядків зробилося для нас обтяжливим...

Як і раніше, ходили ми по Петербургу, але, проходячи повз пам'ятники, які колись примушували битися наші серця, вже не почували нічого такого, що примушувало б нас лізти на стіну. Ми насамперед простували на Круглий ринок і

питали, чи нема яких новин; звідти рушали на Митний двір і майже з гнівом вигукували: та коли ж, нарешті, білорибцию привезуть? У всіх харчових крамницях нас полюбили як рідних, по-перше, за те, що ми, не торгуючись, вибирали кращі шматки, а, по-друге (і переважно), за те, що ми про все, що стосувалося істівного, в усякий час могли висловити «правильне міркування». Це «правильне міркування» захоплювало і хазяїв і прикажчиків.

— Не те дороге, що ви покупці, що кращих і бажати не треба, а любов, та порада, та розумне слово ваше — ось що за всякі гроші дорожче! — говорили нам скрізь.

Відповідно до цієї життєвої практики виробилася в нас і зовнішність. Ми дивилися тупо й невиразно, не могли вимовити поспіль кілька-слів, щоб не задихатися, закопилювали губи і якось безглуздо ворушили ними, наче лагодячись смоктати власний язик. Отож я нітрохи не був здивований, коли, одного разу, на вулиці невідомий прохожий, забачивши нас, сказав: ось ідуть дві ідеально-благодіючі тварюки!

Навіть Олексій Степанович (Молчалін) і той визнав, що ми всі сподіванки перевершили.

Зайшов він до мене якось увечері, а ми сидимо і з сищиком із сусіднього кварталу в табельку граємо. Очі в нас так позапливали жиром, що ми й не помічаємо, як сищик до нас у карти заглядає. Тобто, може, і помічаємо, але в пику йому затопити — лінь, а умовляти — марна річ: все одно і далі підглядатиме!

— Одначе, гордовиті-таки ви, панове! І не завітаєте до старика! — почав був Олексій Степанович і раптом спинився.

Дивиться і своїм очам не вірить. У кімнаті накурено, нагиджено; осторонь, на столі, закуска і горілка стоїть; на нас і людського вигляду нема: насилу з місць підвелися, дивимось у вічі і губами жуємо. І на довершення всього — мужчина незвичайний якийсь сидить: в поношеному фракі, з блискучими гудзиками, в обтріпаних картатих штанах, в колєнкорівій маніжці, яка горбом випнулася з-під жилета. Очі в нього навскоси бігають, у вусах недоїдки балика застрягли, і краплі горілки, немов роса, блищать.

Сів одначе Олексій Степанович, посидів. Помітив, як сищик, здаючи карти, підніс їх до губ, почухав ними у вусах і вмить пересмикнув червоного туза.

— А ти, молодче, коли карти здаєш, до вусів їх не піднось! — без церемоній спинив його старий Молчалін і, звернувшись до нас, додав: — ах, панове, панове!

— Він... іноді... завжди... — вимовив на своє виправдання Глумов і мало не задихнувся від зусилля.

— То ж бо «іноді-завжди»! за ці діла за комір та по шиї! При мені в Загорецьким такий випадок був — пам'ятаю!

А коли, за ходом переговорів, справді, виявилось, що в сищика на руках десять без козирів, то Олексій Степанович остаточно обурився й зажадав перездати, на що сищик, проте, дуже чемно погодився, сказавши:

— Щоб для вас приємність зробити, я ж ладен хоч п'ятнадцять разів поспіль здавати — і все те саме буде!

І справді: коли він здав карти наново, то в нього виявилася гра така вже особлива, що він сам не міг стриматися, щоб не вигукнути в захваті:

— От-то гра!

Далі Олексій Степанович вже не протестував, а тільки позітхав ще в півгодини й пішов собі, сказавши:

— Ох, братця, братця! які ви освічені були!

Відтоді ми зовсім утратили з очей родину Молчаліних і, замість того, з кожним днем дедалі більше тулилися до сищика, який лестив нам, запевняючи, що в цей час, заради політичної рівноваги, саме тільки такі люди й потрібні, які б уміли очима лупати та губами жувати.

— Саме ж тільки це й потрібне! — казав він: — бо звиш так уже зрєблено є, що ежелі чоловік неосвічений — він працювать повинен, а ежелі чоловік освічений — він ма лежаць і їсти! Інакше ж руволюція буде!

Взагалі, ця людина була для нас великим ресурсом. Вона була не тільки єдиною ланкою, що зв'язувала нас зі світом живих, але й запорукою, що ми можемо без страху дивитись у вічі майбутньому доти, поки наше життя минатиме на її очах.

— Приберігай, братіку, нас! приберігай! — часом нагадував йому Глумов.

— Аякже! навіть сьогодні ж питання було: чи скоро руволюція на Літейній має бути? Та ні ж, кажу, ми ж кожного вечора з ними в табельку граємо!

Так підбадьорював він нас і, на доказ своєї щирості, пускався на одвертості, тобто лихословив про начальство і признавався, що не раз бував битий при виконанні обов'язків.

— Це ж дуже натурально! — пояснював він: — бо кожна людина захищати себе має — от-то й гарцює, як може!

Найдивніше, що ми не тільки не знали імені й прізвища його, але й ніякої потреби не бачили дізнаватися. Глумов зов-

сім випадково прозвав його Кшепшиціульським, і, хоч як це дивно, він зразу почав озиватися на цей поклик. Навіть познайомилися ми з ним якимось незвичайно. Ішов я одного разу по подвір'ю нашого дому й почув, як він розпитує в двірника: «чи скоро в 4-му номері (це — моя квартира) руволюція буде». Зараз-таки я взяв його за комір і привів до себе:

— На, дивись!

З того часу він і залишився в нас, тільки спати йшов до кварталу та ранками грав на більярді, в ресторані Домініка, кажучи, що це потрібно заради внутрішньої політики.

Брехуняка він був надзвичайний, хоч і не забавний. Та що ми перебували вже в тому градусі благонаміреності, коли справжня розумова пожива робиться гидкою, то брехання становило для нас ніби заміну її. Особливо заплутано виходив у нього родовід. Сьогодні він видавав себе за сина вельможного польського пана, в якого «в тім месці» були незчисленні маєтності; завтра виявлявся незаконним сином легковажної польської графині і дипломата, який нібито написав твір «*La vérité sur la Russie, par un diplomate*». («От-то він самий і є!» — додав Кшепшиціульський). А коли Глумов, з властивою йому одвертістю, відказував: «я так просто думаю, що ти с... с...», то він і цього не заперечував, а тільки з більшою, ніж перше, поквапливістю переносив брехання на інші речі. Хвастався, що служить у кварталі тільки тимчасово, поки в сенаті розв'язується процес щодо його маєтку; що хоч його і називають сициком, але, власне кажучи, посада його дипломатична, і тому слід би називати його «дипломатом такого-то кварталу»; запевняв, що в 1863 році тікав «до лясу»*, але що, проте, завжди був на боці справедливого діла і що навіть предки його постійно тримали на сеймах руку Росії («як же інакше може то бути!»). Інколи він замислювався й ставив запитання:

— А як ви, панове, думаєте: бог є?

— А тобі, тварюко, яке діло?

— Та все ж! Я, наприклад, вважаю, що зовсім яго ніц.

Але навіть подібні вихватки щось уже не вражали нас. Звичайно, інстинкт усе ще підказував, що за такі слова слід було б добре його попобити (добре, що за це й відповідати не треба), але внутрішнього жару вже не було. Того «внутрішнього жару», який примушує людину простягати длані й трощити ближньому щелепи в ім'я дорогих переконань.

Повторюю: ми зовсім випустили з уваги, що, за первісним планом, стан «благонаміреності» був допущений для

нас тільки тимчасово, поки була потреба «ждати». Ми вже не «ждали», а просто-таки «перетворились». У такій мірі «перетворились», що думали тільки про те, яку репутацію ми маємо в кварталі. І коли одного разу наш друг-сищик оповістив, що не далі, як того ж дня ранком якийсь Іван Тимофійович (очевидно, впливова в кварталі особа) сказав про нас: я щодня бога молю, щоб і всі інші обивателі в мене такі самі благонамірні були! і що дуже легко може статися, що ми будемо запрошені в квартал на чашку чаю, — то ми цілий день виступали такою гордовитою ходою, начебто нам на огляді по карбованцю на чарку дали.

І справді, дуже скоро після цього ми мали нагоду на практиці переконагися, що Кшепшицюльський не обманув нас. Ішли ми якимось вулицею, і раптом назустріч сам Іван Тимофійович іде. Ми було, за природженим інстинктом, хотіли на другий бік перебігти, але його благородів поманив нас пальцем, ласкаво запрошуючи не боятись.

— Увечері... на чашку чаю... прошу... в квартал! — сказав він, подаючи нам по черзі ті самі два пальці, якими тільки що перед тим інспектував у найближчій помийній ямі.

І, сказавши це, зволив благополучно пройти до дальшої помийної ями.

Вернувшись додому, ми довго й тривожно розмовляли про цю чашку чаю. З одного боку, запрошення робило нам честь, як вияв приємної до нас довіри; з другого боку — воно накладало на нас і обов'язки. Безліч запитань треба було розв'язати. В якому костюмі йти: у фрак, в сюртуку, чи в халаті? Що примусять нас робити: танцювати руську, співати «Вниз по матушке по Волге», вести розмови про безсмертя душі з точки зору управи благочинства, а чи просто поставлять штоф горілки й скажуть: пийте, благонамірні люди! Розуміється, наш сищик виявився в цьому разі дорогоцінною для нас знахідкою.

— Горілка буде неодмінно, — сказав він нам: — може й не така добра, як у тім місці, де моя батьківщина є, але все ж буде. Співати вас, може, і не примусять, але думки напевно випитуватимуть і для того філософічну розмову заведуть. А після того, може, і танцювати накажуть, бо в Івана Тимофійовича дочка є... от-то злична дівця!

Нарешті, настав вечір, і ми подались. Я пам'ятаю, на мені були білі рукавички, але чомусь мені здалося, що на раугі в кварталі не можна бути інакше, як у рукавичках старих і неодмінно з дірою: я так і зробив. З свого боку, Глумов

хоч теж вирішив бути у фраку, але свого фрака не надів, а поїхав до приватного ломбарду і там, по знайомству, випросив один із заставлених фраків, зовсім старенький.

— За етикетом їхнім слід би в краденому фраку їхати,— сказав він мені: — та що ми з тобою до крадіжок ще не дійшли (це малося на увазі згодом, як остаточний крок, щоб увінчати будову), то на перший раз не осудять, що і в ломбардному одязі прийшли!

Іван Тимофійович прийняв нас зовсім по-дружньому, і, насамперед, був задоволений тим, що ми, вітаючи його, назвали вашим благородієм. Він зараз-таки провів нас до вітальні, де сиділи його дружина, дочка і кілька поліцейських дам, коло яких старанно упалада поліцейська молодь (згодом я дізнався, що це були місцеві «червові валети», випущені з буцегарні з нагоди танців) *.

— Татусь вами дуже задоволений! — жваво привітала нас хазяїнова дочка і, звертаючись до мене, додала: — глядіть! я з вами першу кадрили хочу танцювати!

— Коли, проте, не перешкодить пожежа! — чемно застеріг хазяїн.

Після виконання церемонії знайомлення, ми пішли до кабінету, де нам негайно дали по склянці чаю, наполовину розведеного кизляркою (в людині, що розносила підноси з чаєм, ми з приємністю впізнали Кшепшицьюльського). Гостей було досить. Почесні: письменоводитель Прудентов і брендмейстер Молодкін — сиділи на дивані, а молодші — на стільцях. Серед молодших гостей був і старший городовий Дергунов з тесаком через плече.

Виявилось, що Кшепшицьюльський і тут не обманув нас. Ледве ми встигли сісти, як Прудентов і Молодкін (звичайно, з доручення Івана Тимофійовича), заради випробування нашого способу думок, завели філософічну розмову. Почали з питання про безсмертя душі і дуже влучно надали розмові такої форми, начебто вона почалася ще до нашого приходу, а ми тільки випадково зробились її учасниками. Прудентов запевняв, що справді душа людська безсмертна. А Молодкін йому опонував, але, очевидно, тільки для форми, бо докази подавав найлегковажніші.

— Ніякої я душі не бачив, — говорив він: — а чого не бачив, того не знаю!

— А я хоч і не бачив, але знаю, — упирався Прудентов: — не в тому штука, щоб бачачи знати — це всякий може, — а в тому, щоб і невидиме за видиме твердо вважати!

Ви, панове, яких про цей предмет думск додержуєтесь? — дуже спритно звернувся він до нас.

Момент був критичний, і, признаюся, я злякався. Я стільки часу обертався виключно в сфері істивних припасів, що саме поняття про душу зробилося зовсім для мене чужим. Я почав у думках перебирати: душа... безсмертя... що, пак, таке було? — та, гай-гай! нічого пригадати не міг, крім одного: еге ж, було щось... десь там... На щастя, Глумов ще пам'ятав дещо і тому поспішив до мене на виручку.

— Для того, щоб розв'язати це питання цілком правильно, — сказав він: — треба насамперед звернутися до джерел. А саме: якщо мається на увазі стаття закону чи хоч начальницький наказ, якими дозволяється вважати душу безсмертною, то, безперечно, відповідно до цього належить і чинити; але якщо ні в законах, ні в наказах прямих щодо цього вказівок нема, то, на мою думку, треба чекати дальших щодо цього предмета розпоряджень.

Відповідь була дипломатична. Нічого не розв'язуючи по суті, Глумов дуже хитро усував розставлену пастку і самих ловців ставив у конфузне становище. — Зверніться до джерел! — говорив він їм: — і коли знайдете в них вказівки, то вимагайте точного згідно з ними виконання! В противному разі остережіться самі і не вдавайтесь у розшуки, які згодом можуть бути визнані невчасними!

Та хоч би там як було, але меткість Глумова всіх захопила. Самі ловці добродушно їй аплодували, а Іван Тимофійович був такий задоволений, що прихильно поплескав Глумова по плечу і сказав:

— Влучно, брат!

— Ну, чудово! — далі випитував Прудентов: — а тепер я бажав би знати вашу думку ще про одну річ: яку з двох нині діючих систем освіти ви вважаєте для юнацтва найкориснішою і до обставин теперішнього часу відповідною?

— Тобто класичну чи реальну? — пояснив від себе Молодкін.

Я знову сторопів, але Глумов знайшов собі раду й тут.

— Одверто признаюся вам, панове, — сказав він: — що я навіть не розумію вашого запитання. Ніяких я двох систем освіти не знаю, а знаю тільки одну. І ця одна система може бути сформульована такими небагатьма словами: не обтяжуючи юнаків зайвими знаннями, всіяко повчати їх, що призначення обивателів у тому полягає, щоб беззаперечно і з усією готовністю виконувати начальницькі накази! Якщо

накази ці будуть класичні, то й виконання має бути класичне, а якщо накази будуть реальні, то й виконання має бути реальне. От і все. Більше ніяких інших систем, ні класичних, ні реальних — я не визнаю!

— Браво! браво! — поспіпалися з усіх боків поздоровлення. Квартальний плескав у долоні, Прудентов потискав нам руки, а городовий так захопився, що підбіг до Глумова й просив бути хрещеним батьком його новонародженого сина.

Таким чином, завдяки спритності Глумова, ми вийшли з випробування переможцями й посоромили самих ловців. Зразу ж поставили на стіл штоф горілки, і хазяїн виголосив за наше здоров'я, сказавши:

— Теперечки, якби сам пан пристав часті спитав у мене: Іване Тимофійовичу! які в тутешньому кварталі є обивателі, що на них, у разі чого, покластися можна було б? — я б його високородію, як перед богом на страшному суді, відповів: ось вони!

Після того ми знову перейшли до вітальні, і раут пішов собі звичайно, як і в інших кварталах. Червовим валетам дали по кримському яблуку й пообіцяли по шматку ковбаси, якщо, після закінчення рауту, виявиться, що в усіх гостей носові хусточки цілі. Потім, на прохання дам, брандмейстер сів до фортепіано й проспівав «Коль славен», а на закінчення, перед тим розколихавшись усім корпусом, перейшов на *allegro* й не своїм голосом гаркнув:

В войовничому аварті
Воевода Пальмерстон
Поділяє Русь на карті
Вказівним своїм перстом! *

— Чудовий романс! — сказав Глумов, — віки минуть, а він не застаріє!

— Гарний то він гарний, а по-моєму, наше просте, російське ура — значно краще! — озвався хазяїн: — вже так я цю музику люблю, так люблю, що солодшою за неї, здається, і на світі нема!

Нарешті, почалися й танці. Один з червових валетів сів до фортепіано й прелюдував кадрили. Але в ту саму хвилину, коли я ставав у пару з хазяйською дочкою, на пожежному дворі забили тривогу, і гостинний хазяїн сказав:

— Панове! будь ласка, просимо на пожежу!

І потім, звернувшись до старшого городового Дергунова, додав:

— А панів червових валетів як слід одвести до буцегарні й заперти на замок!

*

Взагалі, ця зима якось незвичайно нам вдалася. Раути і звані вечори відбувалися один за одним; крім того, часто бували іменинні пироги і надзвичайно велика кількість хрестин, бо дружини городових раз у раз родили. Ми веселились, не обмежуючись самим своїм кварталом, а брали участь у веселоощах всіх частей і кварталів. Особливо добре вдався бал у 3-й Адміралтейській часті, бо вся Сінна брала участь в ньому своєю продукцією. А хоч часом нашим веселоощам і заважали пожежі, але поволі ми так освоїлися з цим явищем, що пожежники бувало своє діло роблять, а ми, ніби нічого й не було — танцюємо!

Це легковажне життя мало для нас з Глумовим ту вигоду, що ми дуже підбадьорилися й пожвавішали. Поки ми захоплювалися виключно знищуванням істівних припасів, це робило нас важчими і, в той самий час, надавало фізіономіям нашим похмурого і трохи осовілого вигляду, який міг дати привід до неvigідних для нас тлумачень. А це рішуче нам шкодило і навіть значною мірою паралізувало наші зусилля в розумінні благонаміреності.

В той час похмурий вигляд відігравав у людському житті дуже важливу роль: він означав незадоволення існуючими порядками і нахил потрясати основи. Правда, що прокурорів тоді ще не було, а отже й потрясінь не так багато було в ходу, але все-таки при частях уже існували слідчі пристави, які теж не без цікавості задивлялися на людей, що мали похмурі фізіономії. Тому тілесне обважніння, як і печія, коли не завжди були достатнім приводом для діагностичних постукувань, то, в усякому разі, становили дуже достатні дані для збудження сумнівів і вельми делікатних запитань.

Цих сумнівів і запитань я протягом усього мого життя ретельно уникав. Я завжди віддавав перевагу перед ними відкритим дослідженням не тому, що перспектива бути предметом начальницьки-діагностичних постукувань особливо подобалась мені, а тому, що я — ворог всякої невідомості і, всупереч відомій приказці, вважаю, що добра сварка все-таки ліпша, ніж поганий мир. Навіть тоді, коли справді на совісті моїй тяжіє злочин, коли порочна моя воля сама, так би мовити, волає про покарання, — навіть і тоді мене не стільки страшить кара закону, скільки вигляд прокурора, який напружується при моєму наближенні. Хочеться сказати йому:

не суду боюсь, а погляду твого неласкавого! не блискавки правосуддя вкидають мене в розпач, а те, що ти не удостоюєш мене своєю одвертістю! Громи мене! закликай на мою голову помсту небес, але скажи, чим я тебе засмутив! Розірви тенета суспіції*, якими ти обплатив моє існування! роз'ясни мені самому, якою статтею кодексу про покарання визначається моє офіційне становище в тій безмежно розгортаній карній драмі, яка, за велінням твоїм, охоплює всі галузі людської індустрії, від злодіяства-крадіжки до потрясіння основ з припиненням платежів за поточним рахунком і затаєнням доручених на схорону паперів!

Але якщо я таким чином думаю, коли почуваю себе справді винним, то зрозуміло, яка повинна бути огидна мені всяка заплутаність тепер, коли я усвідомлював себе цілком чистим і перед богом, і перед людьми. На щастя, нові знайомства дуже скоро вивели мене з тієї похмурої сфери жертя, в яку я був зовсім поринув. Я зрозумів, що справжня благонаміреність не в тому тільки полягає, щоб на самоті вгодовувати свої тілеса до бажаної ваги, а в тому, щоб подавати приклад іншим. Обрій мій непомітно розширився, я піднісся духом, спав з тіла і не тільки не цурався товариства, а й шукав його. Похмурий вигляд, який надавав мені характеру змовника, зник зовсім. Разом з Глумовим я проводив цілі ранки в тому, що робив візити (іноді з Казанської часті доводилося, через обставини, їхати на Охту), вів фривольні розмови з письменниками, городовими та підчасками про такі речі, про які навіть думати раніше наважувався, лише перед тим упевнившись, що ніхто не підслухує під дверима, упадав за поліцейськими дамами, і тільки скромність забороняє мені признатися, скількох з них я довів до гріхопадіння. Одно слово, з галузі благонаміреності вичікуючої я перейшов у галузь благонаміреності войовничої й викликав, нарешті, таку до себе довіру, що міг лихословити і блюзнити зовсім вільно, в твердій певності, що найпильніший поліцейський нагляд нічого в цьому не вбачатиме, крім властивої благовихованій людині фривольності.

Безсловесність, яка ще так недавно нас пригнічувала, скінчилася найзадовільнішим способом. Ми обидва зробилися надзвичайно балакучими, але розмови наші були суто елементарні і мали той особливий стиль, який нагадує атмосферу будинку розпусти. Зміст їх здебільшого становили: по-перше, фривольності щодо начальства і конституцій і,

по-друге, жінки, але при цьому не стільки самі жінки, скільки їхні округлості й особливі прикмети.

Ми робили все, що роблять молоді світські шалапути, які почувають себе в охоті: наймали тройки, купували цукерки і букети, брехали, хвасталися, катались на лихачах і декламували еротичні вірші. І всі нами захоплювались, всі говорили: так, тепер уже зовсім ясно, що це — люди благонамірені не тільки за страх, а й за совість!

Нарешті, одного чудового ранку ми були задоволені, так би мовити, по горло: сам Іван Тимофійович навідав нас у моїй квартирі.

Признаюсь, довгенько-таки примусив чекати шановний сановник цього візиту. Цілих два місяці минуло після першого рауту в кварталі, а він, як видно, навіть забув і думати, що є на світі певні закони пристойності. Всі вже по кілька раз побували в нас: і письменоводителі приставів, частей, і брендмейстери, і помічники квартальних, і старші городові; всі пили горілку, захоплювались ікрою та баликом, питали, чи нема Поль-де-Кокця в перекладі почитати * тощо — тільки Іван Тимофійович з якоюсь непоаясненою загадковістю утримувався від остаточного зближення. Не раз бачили ми з вікна, як він розпоряджався на подвір'ї дому щодо прибирання бруду, і навіть навмисно зчиняли гамір, щоб звернути на себе його увагу, але він обмежувався тим, що робив нам ручкою і знову занурювався в споглядання бруду. Це почасти ображало нас, а почасти примушувало пускатись на здогади: невже наше минуле таке вже обтяжене злочинами, що навіть хвилі теперішньої благонаміреності не можуть обмити його?

— А чимало-таки наколобродили ми в житті своєму! — повіряв я Глумову свої сумніви.

— Авжеж, брат, ці діла не так скоро забуваються! — погоджувався він зі мною.

І от, стали ми розглядати своє минуле — і мало не захлинулися від жаху. Господи, чого тільки там не було! І захват в приводу скасування кріпосного права, і вдячність сердечна з нагоди запровадження земських установ, і світлі надії, викликані опублікуванням нових судових статутів, і триумф, викликаний скасуванням попередньої цензури, з залишенням її тільки для тих, хто, через людську немічність, не може безцензурності вмістити. Одно слово, всі небезпеки, всі неблагонадійності і неблагонаміреності, всі загрози, все, що підриває, потрясає, руйнує, — все тут було! І нічого такого, що ство-

рює, зміцнює й утверджує, сповнюючи трепетною радістю серця всіх квартальних наглядачів, які істинно люблять свою вітчизну!

— Таж отак ми, хоч лусни, не обілимось! — у розпачі вигукував я.

— Схоже на те! — як луна, вторив мені Глумов.

— Послухай! хто ж одначе міг це знати! адже в той час здавалося, що це і є те саме, що створює, зміцнює і утверджує! І раптом — який, з божою допомогою, переворот!

— Мало що там здавалось! треба було в далечинь дивитися.

— Але ж тоді навіть чини за це давали!

— І все-таки. І чини діставати, і навіть про співчуття заявляти — все можна, та з застереженнячком, любий друже, з застереженнячком! А розумні люди як роблять? Співчувати, мовляв, співчуваємо, але при цьому додаємо, що коли наказано буде спосіб думок щодо цього предмета змінити, то ми й від цього не відмовляємось! От як справжні розумні люди кажуть, ті, які й за співчуття, і за неспівчуття — завжди діставати чини ладні!

І ось у ту саму хвилину, коли Глумов договорив ці безнадійні слова, в передпокої якимось особливо дзенькнув дзвінок. Охоплені солодким передчуттям, ми кинулися до дверей... О, радість! Іван Тимофійович сам своєю персоною стояв перед нами!

— Іване Тимофійовичу... ваше благородіє... ви?

— Власною особою. А що? заждалися?.. ха-ха!

— Так, починали вже, знаєте... сумніви різні...

— Задумались... ха-ха! Ну, нічого! Я ж, друзі, теж не зразу виглядаю наперед! Іноді хоч і помічаю, що людина виправляється, а коли в ній ще трошечки є — ну, я й тее... притримаюсь! Приголубити приголублю, а до близькості не дійду. А от коли з часом упевнюсь, що в людині вже зовсім нічого не залишилось, ну, і я назустріч іду. Здорові були, друзі!

Він вимовив останні слова з гарячковістю, дуже незвичайною для особи, яка повинна наглядати за вчасним сколюванням на вулицях льоду, і потім, потиснувши нам обом руки, зайшов у квартиру.

— Гарненька у вас квартирка... дуже, дуже навіть вигідненька! — похвалив він: — разом, чи як, живете?

— Ні, я в Різдественській часті... — пробурмотів Глумов таким голосом, начебто все серце в нього зболіло від

того, що він позбавлений щастя жити під керівництвом Івана Тимофійовича.

— Ну, бог милостивий! і ви в часом до мене переїдете! — подав йому надію Іван Тимофійович і, звернувшись до мене, весело додав: — А щоб, добродію мій, горілка ж у вас водиться?

— Іване Тимофійовичу! вина? Є лафіт, є херес... Господи!

— Ні, чарку горілки і шматок чорного хліба з сіллю — більше нічого! Признатись, я й сам тепер себе картаю, що раніше подивитися на ваше життя-буття не зібрався... Ну, та думав: нехай виправляються — над нами не капає! Чистенько у вас тут, добре!

Він сів на диван і ясным зором оглянув кімнату. Але раптом обличчя його затьмарилось: десь у далекому кутку він запримітив книгу...

— Це «Всеобщий Календарь»! — поспішив я запевнити його і зразу ж побіг, щоб принести полицне.

— А... хіба? а я, признатись, книгу був запідозрив.

— Ні, Іване Тимофійовичу, ми вже давно... Давно вже в нас щодо цього...

— І чудово робите. Книги — що в них? Аби людина була здорова та жила собі на втіху — чого ж кращого! Безграмотні ж ніколи книг не читають, а хіба не живуть?

— Та ще як живуть! — підтвердив Глумов. — А котрі випадково навчаться, зразу ж під суд потрапляють!

— Ну, не всі! Бувають і з простих, що з розумом читають! — прихильно допустив Іван Тимофійович.

— І все-таки попадаються. Коли не як обвинувачені, то як свідки. Даруйте! хіба солодко ото свідком бути?

— Де там солодко! Перша річ, за сто верст киселю їсти, а друга, як ще свідчитимеш! Іншим разом так про себе засвідчиш, що й додому потім не потрапиш... охти-ти! гріхи наші, гріхи!

Іван Тимофійович зітхнув, перехилив у рот чарку горілки й сказав:

— Ну, будьте здорові, друзі! Зрозумів я вас тепер, навіть дуже добре зрозумів!

Ми в розчуленні стояли проти нього й ждали, що буде далі.

— Хочеться мені з вами широко поговорити, давно хочеться! — казав далі він. — Ну-бо, скажіть мені — ви люди

розумні! Завелась ниньки ота капость усюди... всім мало, всім хочеться... Ну, чого? скажіть, будь ласка, чого?

Я був уже притулив руку до серця, щоб відповісти, що всього досить і ні в чому ніякої потреби не відчувається; от тільки полихословити хіба... Та, на щастя, Іван Тимофійович зробив знак рукою, що моя мова потім, а поки що він бажає говорити сам.

— Справді, іншим разом думаєш-думаєш: ну, чого? І те перебереш, і інше пригадаєш — все в нас є! Ну, ви — розумні люди! самі тепер по собі знаєте! Жили ви перше... що казати, недобре жили! буйно! Одно слово — мерзенно жили! Ну, і вам, розуміється, не потурали, бо хто ж за недобре життя похвалить! А тепер ось виправилися, живете смирно, мило, благородно, — питаю вас, чи потривожив вас хто-небудь? Га? що? чи так я кажу?

— Як перед богом, так і...

— Гаразд. А начальство тимчасом турбується. Туди-сюди — скрізь мерзота. Навіть таємні радники — і ті ниньки під сумнівом перебувають! Ні вдень, ні вночі хвилини спокою нема ніколи! Порівняйте теперечки, як перше квартальний жив і як він ниньки живе! Перше тільки одна в нас і була болячка — пожежі! та й ті як-небудь... А ниньки!

— А так, важкувато-таки вам!

— Мені б то? Ви мені скажіть: чи знаєте ви, наприклад, що таке внутрішня політика? ну? То ось ця сама внутрішня політика вся тепер на наших плечах лежить!

— Тсс...

— На нас та на городових. А цими днями в нас у кварталі такий випадок був. Приходить о третій годині ночі один чоловік (і раніше він у мене на прикметі був) — «в'яжіть, каже, мене, я спосіб правління змінити хочу!» Ну, натурально, зараз йому, рабу божому, руки назад, черкнули куди слід: так, мовляв, і так, зловмисник виявився... Тільки з'їжджається на другий день ціла комісія, покликали його, питають: як? чому? хто спілники — а він — як би ви думали, що він, шельма, відповів? — «Та, каже, справді, я бажаю змінити правління... Рибінсько-Бологовської залізниці!»

— Одне ж! насмішка яка!

— А так. Захотів посміятися і посміявся. О третій годині ночі мене для нього розбудили; та години зо дві після цього я в усі місця відношення та рапорти писав. А після того, тільки що було сон мене брати почав, знову розбудили: в будинку розпусти демонстрація сталася! А потім візник

носа собі відморозив — відтирали, а потім, дивлюсь, пора й з рапортом! Так уся нічка й минула.

— І це минулося йому... безкарно?

— А що з ним зробиш? Дав йому два ляпаси, та потім сам же на мирову повинен був півштофа подарувати!

— Тсс...

— То от ви й судить! Ну, так, припустімо, це — людина п'яленька, а на п'яницю, по правді сказати, і дивитися суворо не можна, бо він прибуток казні дає. А от інші, оті тверезі, чого на стіну лізуть? ну, чого треба? га?

— Теж, мабуть, ніби сп'яніння яке.

— Сп'яніння сп'янінням, а є й інше дещо. Заздрість. Бачить він, що інші тихо та благородно живуть, — от його і завидки беруть! Сам він благородно не може жити — ну, і бентежить усіх! А з нас, тимчасом, питають! Чому та як, та чого вчасно розпорядження не було зроблено? От хоч би з вами — ви думаєте, мало я через вас клопоту мав?

— Іване Тимофійовичу! невже ж ми могли...

— І навіть дуже могли. Тепер, розуміється, діло минуле — бачу я! навіть дуже добре бачу ваш твердий намір! — а був такий час, був! Ох, та й хитрі ж ви, панове! справді, хитрі!

Іван Тимофійович усміхнувся й посварився на нас пальцем.

— Найняли квартирку, сидять по кутках, ні самі в гості не ходять, ні до себе не запрошують — та й думають, що так-таки ніхто їх і не відгадає! Ах-ах-ах!

І він так мило похитав головою, що нам самим зробилося весело, які ми, справді, хитрі! В гості не ходимо, до себе нікого не запрошуємо, а тимчасом... піді-но, спробуй загавитися з отакими шибайголовами!

— А я все-таки вас перехитрив! — похвалився Іван Тимофійович: — і не те що кожен ваш крок, а кожне слово, кожную думку — все знав! І чи знаєте ви, що якби ще трошки... ще б от стілечки... Шабаш!

Хоч Іван Тимофійович говорив у минулому часі, але серце в мене так і впало. Ось воно, те жахливе квартальне всевідання, яке весь вік паралізувало всі мої дії! А я ж, нічого не підозрюючи, жив та поживав, сам у гості не ходив, до себе гостей не запрошував — а чого міг зазнати! Трошки, стілечки — і шабаш! Уявлення про цю небезпеку так збудоражило мене, що навіть сон наяву привидівся: ідуть, беруть... будь ласка!

— Та невже ми... — сумно вигукнув я.

— Було, було — нема чого старе ворушити! І виправдуватись не варто.

— Так; але сподіваємось, що на останні наші зусилля начальство зважить і хоч до деякої міри ці зусилля будуть спокують тих помилок, в які ми могли бути втягнені почасти через нерозуміння, а почасти і внаслідок поганих прикладів? — заступився, зі свого боку, Глумов.

— Тепер — про минуле й мови нема! все забуто! Пардон — загальний (кажучи це, Іван Тимофійович аж руки простер подібно до того, як робив колись в «Ernani» Граціані*, виголошуючи знамените «perdono tutti!»¹). — Тепер ви однаково, що наново народились — ось як на вас тепер дивляться! А втім, забалакався я з вами, друзі! Прощайте, і не майте сумніву! Коли я сказав: пардон! значить, можете сміливо сподіватися!

— Іване Тимофійовичу! куди ж так скоро? а винця?

— Винця — це потім, на дозвіллі коли-небудь! От від горілки і в цю хвилину не відмовлюсь!

Він знову перехилив у рот чарку горілки і посмоктав язика.

— Треба б мені, проте, докладно в одній справі з вами поговорити,— сказав він після хвилинного вагання: — цікаве дільце, а для мене то й дуже навіть важливе... та ні, краще вже іншим разом!

— Та чого ж? Зробіть ласку! накажіть!

— Та от бачите, є в мене тут...

Іван Тимофійович потоптався на місці, немовби його щось поривало, і раптом зовсім несподівано... почервонів.

— Ні, ні, ні, — заквапився він: — краще вже іншим разом! А ви, друзі, тимчасом подумайте! почуття свої випробуйте! рішучість перевірте! Чи можете ви своєму начальникові приємність зробити? Коли побачите, що спроможні,— ну, годі...

Останні слова Іван Тимофійович сказав уже в передпокої, і ми не встигли опам'ятатись, як він помахав нам рукою й зник за дверима.

Ми, не розуміючи, дивилися один на одного. Що́ таке ще чекає нас? якої ще нової «приємності» від нас зажадають? Не далі як хвилину тому ми були веселі й безтурботні — і

¹ Прощаю всім!

раптом якась нова загадка спустилася на наше існування й загрозувала йому катастрофою...

III

— А він же, брат, нас у поліцейські дипломати ладить! — перший опам'ятався Глумов.

Признаюсь, і в мене в голові блиснула та сама думка, Але мені так гірко було думати, що потрібен буде «цей новий доказ нашої благонадійності», що я з приємністю спинився б на іншому припущенні, яке теж мало за собою шанси імовірності.

— А я так думаю, що він просто, як чадолюбний батько, хоче одному з нас запропонувати руку і серце своєї дочки, — сказав я.

— Гм... авжеж... А ти цьому будеш радий?

— Не скажу, щоб особливо радий, але треба ж і поставити коли-небудь. А якщо розглядати шлюб з точки зору самозбереження, то ж, мабуть, кращої пари й бажати не треба. Подумай! адже вся рідня тут-таки, в своєму кварталі буде. Молодкін — кузен, Прудентов — дядечко, навіть Дергунов, старший городовий, і той троюрідним братом-буде!

— Ну, то вже ти й ладься в женихи.

— А ти, мабуть, гидуєш? Ех, Глумов, Глумов! багато, брат, наречених у поліції й крім цієї! От у підчаска теж дочка підростає; тепер-от ти відвертаєшся, та коли б потім не довелось підчаска татоньком величати!

Та Глумов похмуро мовчав на це припущення. Очевидно, ідея про споріднення з підчаском не дуже тішила його.

— Ну, а якщо він посади сищиків пропонуватиме? — повернувся він до своєї первісної ідеї.

— Але чому ж ти це думаєш?

— Я не думаю, а, по-перше, передбачати ніколи не зайва річ, і, по-друге, Кшепшицьюльський цими днями скаржився: не міцно тримаюсь, каже, я!

— Воля твоя, а я в такому разі прикинуся хворим! — сказав я досить рішуче.

— І це — не резон, бо весь вік хворим бути не можна. Не повірять, лікаря оглянути пришлють — гірше буде. Ні, я ось що думаю: за кордон на час треба втекти. Викупні свідоцтва в тебе ще є?

— Та як тобі сказати? — на денці!

— І в мене дно видно. Погано, брат. Все життя естетиками займались та квіти насолоди зривали, а тепер, як скоїлося чорт знає що, — і нема нічого!

— Є в мене, мій друже, нерухоме майно: називається Пропльоване. Садиба не садиба, село не село, пустище не пустище... так, земля. А все-таки, в разі чого, загнати можна!

— Дурниці, брат! Якому дідькові твоє Пропльоване потрібне?

— Ні, голубчику, і досі трапляються люди, яким потрібне... Аж дивно: здається, навіщо? ну, кому потрібне? — аж ні, знайдеться-таки хто-небудь!

— Який тобі золотого дасть. Слухай! кажи ти мені одверто: якщо він нас поодиноці умовлятиме — ти як відповіси?

Я здригнувся. Нє те, щоб мені раптом сподобалося ремесло сищика, але морока, яку неминуче потягла б за собою відмова, була така нестерпна, що я мимоволі розгублювався. До того ж пристрасть Глумова до припущень здавалась мені просто недоречною. Звичайно, в житті все слід передбачати і на все зважати, але є речі такі несподівані, що, як хочеш їх передбачай, хоч весь вік про них думай, вони й тоді не втраять характеру несподіваності. Виходить, про що ж тут балакати?

— Глумов! голубчику! не будемо про це говорити! — почав благати я.

— Ну, гаразд, не будемо. А тільки я все-таки мушу тобі сказати: поклич на допомогу всю спритність свого розуму, скажи, що в тебе тітка померла, що справи вимагають твоєї присутності в Пропльованому, але... відхили! Недобре бути сищиком, друже мій! В крайньому разі, ми ж і справді можемо виїхати до твоєї Пропльованої і там чекати, поки про нас забудуть. Тільки що ми там їсти будемо?

— Годі-бо, голубе мій! курчата, кури — це при домі; в лісах — тетерюки, в річках — риба! А молоко! а яйця! а влітку гриби, ягоди! Оце недавно нам рижиків солоних подавали — вони ж звідти!

— Ну, як-небудь влаштуємось; краще землю гризти, ніж...* Пам'ятаєш, Кшепшицюльський оце якось розказував, як його за більярдом у трактирі частували? Отак воно! А втім, ранок вечора мудріший, а поки що подивися-но в «розклад занять», де ми сьогодні розважатись маємо?

Ми з новою пристрастю поринули у вихор розваг, щоб тільки забути про майбутнє побачення з Іваном Тимофійовичем. Та існування наше було вже підточене. Думка, що от-от

зараз нас покличуть і запропонують щось нечуване, внаслідок чого доведеться, мабуть, закупоритися в Пропльованому,— ця жахлива думка чатувала мій кожен крок і примушувала плутати в кадрилях фігури. Бачивши мою неуважність, дами млосно дивились на мене, думаючи, що я закоханий.

— Який колір волосся вам більше подобається, мсьє,— блондинки чи брюнетки? — чув я раз у раз запитання.

Нарешті, грізна хвилина настала. Кшепшицюльський, прийшовши рано-вранці, оповістив, що пан квартальний має розмовляти в дуже важливій справі, що особисто його стосується... і саме зі мною.

— Про що, не знаєте? — поцікавився я.

Та Кшепшицюльський почав верзти у відповідь суццю нісенітницю, ото ж я тільки тут зрозумів, як неприємно мати діло з людьми, про яких ніколи не можна сказати напевно, брешуть вони чи ні. Він почав з того, що його начальник одержав у спадщину в Повенецькому повіті пустище, яке гадає віддати в придане за дочкою («гм... замість одного, чого доброго, два Пропльованих буде!» — майнуло в мене в голові); потім перейшов до того, що сьогодні в кварталі зранку підлоги і образи чистили, а що вчора пані квартальна їздила до кравчихи на Слонову вулицю й замовила для дочки «монто». При цьому пан Кшепшицюльський хитро усміхався і скося на мене поглядав.

— Чому ж Глумова не кличуть? — спитав я.

— А як же ж можна двох!

— Треба казати «двех», а не «двох», пане Кшепшицюльський! — повчально промовив Глумов і, звернувшись до мене, проспівав з «Руслана»:

Л-ю-ю-юб-біі д'іт-ти! Неб-бо дарру-е в'ам рад-дість!

— Іди, брат, з миром, і хай бог призначить тебе на місце за бажанням твоїм!

•

Клянусь, я був за тисячу верст від тієї дивної пропозиції, яка чекала мене!

Коли я прийшов у квартал, Іван Тимофійович, в випадку великої ажитації, ходив туди й сюди по кімнаті. Очевидно, він сам розумів, що випробування, яке він готує для моєї благонаміреності, переходить межі всього, що допускається статутом про припинення і запобігання злочинів. Мабуть,

для пом'якшення майбутніх заходів на столі була приготовлена дуже пристойна закуска і стояла пляшка «ренського» вина.

— Ну, от і слава богу! — вигукнув він, поривчасто схоплюючи мене за обидві руки, наче боявся, що я зразу вислизну. — Баличку? сижка копченого? Призволяйтеся! Ах, та білорибичі ж, здається, і забули подати! Гей, хто там? Білорибичю ж, білорибичю ж звеліть швидше нести!

— Дякую вам, я оце тільки їв. Та й ви, звичайно, зайняті... діло яке-небудь маєте до мене?

— Атож, діло, діло! — заквапився він: — та ще й діло яке! Послуги, друже мій, послуги прошу! такої послуги... що називається, довіку... от якої послуги прошу!

Початок цей трохи збентежив мене. Очевидно, мене чекало що-небудь несподіване.

— Так, так, так, — казав він далі метушливо: — давно вже це діло в мене на душі, давно збираюсь... Ще в той час, коли ви недозволенними ділами займались, ще тоді... Давно вже я підходящу людину для цього діла підшуюю!

Він оглянув мене з голови до ніг, ніби бажаючи впевнитися, чи справді я та сама «підходяща людина», про яку він мріяв.

— Обіцяйте, що ви моє прохання виконаєте! — мовив він, скінчивши огляд і зазираючи мені в очі.

— Іване Тимофійовичу! після всього, що сталося, чи дозволенні з вашого боку які-небудь сумніви?

— Так, так... досить-таки ви подбали... розумію я вас! Ну, то от що, мій друже! візьмемося просто до діла! Мені ж і нема коли: в Ертелевому лід сколюють, то доглянути треба... сенатор, голубчику, там живе! недобре, як зауваження зробить! Ну, то звольте бачити... Є в мене тут приятель один... такий друг! такий друг!

Він запнувся й запобігливо глянув на мене, наче сподівався моєї допомоги.

— Ну, то приятель... що ж цей приятель? — заохотив я його.

— То от, є в мене приятель... сказати б, Парамонов купець... І є в нього... Ви як щодо фіктивного шлюбу... схвалюєте? — раптом випалив він мені у вічі.

— Даруйте, навіть дуже схвалюю, якщо...* — засоромився я.

— От справді так: якщо! Сам по собі, цей фіктивний шлюб — наруга, але «якщо»... За обставинами, мій друже,

законові зміна буває! як зволить висловлюватися наш пан пристав часті. Ви що? сказати що-небудь хочете?

— Ні, я нічого... я теж кажу: за обставинами й законові зміна буває — це правда!

— То от я й кажу: є в пана Парамонова штучка одна... і освічена! в пансіоні вчилась...

Він знову запнувся і збентежено опустил очі.

— Чи не бажаєте ви взяти з цією особою фіктивний шлюб? — швидко спитав він мене таким тоном, немов тягар скотився з його душі.

На жаль, я не можу сказати, що не зрозумів його запитання. Ні, я не тільки зрозумів, але навіть у скронях в мене застукало. Але в той же час я відчував, що на мені лежить якийсь тягар, що сковує мої почуття, заважає їм перейти в обурення і навіть найприкрішим способом підкорює їх інстинктам самозбереження.

Іван Тимофійович дуже тонко підмітив цей розлад почуттів. З одного боку, у скронях стукає, з другого — серце охоплює бажання виявити благонаміреність... Отож, коли я, замість відповіді, в свою чергу поставив запитання:

— Але чому ж саме я?

То він не тільки не побачив у цьому приводу для припинення розмови, а й ще з більшою переконливістю почав дальші переговори.

— Слухай, друже! — сказав він ласкаво, підбадьорюючи мене: — якщо ти про винагороду турбуєшся, то не бійся! Онуфрій Петрович і тепер, і на майбутній час не облишить!

Нерви мої остаточно впали. Я старався що-небудь змиркувати, знайти що-небудь — і не міг. Я безпорадно дивився на мого мучителя й бурмотів:

— Дозвольте... щодо шлюбу... справді, щодо цього я навіть не знаю, чи можу назвати себе цілком відповідною особою...

Клянусь, якби був на місці Івана Тимофійовича сам Шешковський — і того б розчулив мій вигляд. І той сказав би собі: ось людина, у якої благонаміреність уже досягла тих меж, за якими дальші випробування стають надзвичайно ризикованими. І, усвідомивши це, відпустив би мене з миром, перед тим подавши надію, що начальство дуже добре розуміє мої вагання і зовсім не вважатиме їх за протидію властям. Але в Івана Тимофійовича, як видно, зовсім не було державної тямки, а тому він вважав можливим йти далі.

-- Та від вас же нічого такого й не вимагагиметься, мій друже,— заспокоював він мене.— Поїдете до церкви (в кравця Руча вам для цього «пару» з тонкого сукна замовлять), обійдете тричі навколо налою, потім у кухмістера Завітаєва поздоровлення приймете — та й годі. Ви — в один бік, вона — в другий! Мило! благородно!

Намалювавши мені цю картину, він, очевидно, сподівався, що я зразу ж виявлю згоду, але я мовчав.

— А щодо винагороди, яку ви для себе виговорите,— спокуював він мене далі,— то половину його ви до, а другу — після взяття шлюбу одержите. А щоб вас ще більше заспокоїти, то можна й так зробити: розріжете папірці пополювині, одну половину з нумерами ви собі візьмете, а друга половина з нумерами в Онуфрія Петровича залишиться... А по закінченні церемонії обидві половинки й з'єднаються... у вас!

Я слухав цю мову і думав, що перебуваю під впливом огидного сну. Якесь страшенно складне почуття пригнічувало мене. Я й благонаміреність бажав зберегти, і в той же час говорив собі: ну, ні, навколо налою мене не поведуть... ні, не поведуть! Звідси — цілий ряд галюцинацій, що обіцяли надприродне й чудесне визволення. То думалось: от-от з Іваном Тимофійовичем апоплексичний удар станеться — і вся ця історія з фіктивним шлюбом розлетиться, як дим. То уявлялось: падає стеля й калічить Івана Тимофійовича, а мене залишає непошкодженим — і знову все зникає.

І от саме надприродне й врятувало мене. В ту саму хвилину, коли я шукав порятунку в галюцинаціях, до кімнати увійшла нова особа, побачивши яку, я усією силою полегшених грудей крикнув:

— Іване Тимофійовичу! ось він!

Так, це був він, тобто рятівник, тобто «підходяща людина», з приводу якої можливе було тільки одно запитання: чи зійдуться в ціні? Тобто, кажучи іншими словами, це був адвокат Балалайкін.

Я з захватом дивився на нього, хоч він значно змінився, і до того ж не на свій авантаж¹. Як і перше, хода його була покwapлива і в руках проглядала легковажність, але виснажливі заняття, видимо, вплинули, і на обличчя його вже лягли расплюєвські тіні. Я не скажу, щоб Балалайкін був невмиваний чи нечесаний, або являв ознаки зовнішніх

---

¹ Див. «Екскурсії в галузь поміркованості і акуратності» (Прим. автора).

пешкоджень, але бувають такі фізіономії, які — хоч як умивай, плекай, а все здається, що справжнє їхнє місце не тут, де ви їх бачите, а в будинку розпусти.

Самого Івана Тимофійовича немов світло осяяло, коли увійшов Балалайкін.

— Пан Балалайка! а я ж... а ми ж... а він — ось він, а він! — безладно вигукував він, розкриваючи широкі обійми:—пан Балалайка! ах ти, ах! закусити? чарочку перекилити?

— Ні, топ шер, я на хвилиночку! поспішаю, мій ангел, поспішаю!—відмагався Балалайкін.—От що: є тут індивідуї один... стягнення на нього в мене, то треба б підстерегти...

— З приємністю! І навіть з превеликою... зараз! цю ж хвилину! Ах ти, ах! Та ти ж немов помолодшав! Повернись! будь ласка, дай на себе подивитись!

— Не можу, голубе мій, не можу! в конкурс поспішаю! Ось записка, в якій всю справу пояснено. А тепер прощай!

— Та ні ж, стривай! А ми тільки що про тебе говорили, тобто не говорили, а почували: кого, пак, ще бракує? А ти... ось він-він. Слухай же: адже і в мене до тебе діло є.

Балалайкін дістав з кишені хронометр, глянув на циферблат і сказав:

— В мене є вільного часу... так, саме три хвилини я можу приділити. Конкурс відкривається о третій годині, тепер без п'яти хвилин третя, дві хвилини треба на проїзд... так, саме три хвилини часу я маю. Ну, то в чому ж річ?

— Скажи: ти всякі доручення виконуєш?

— Всякі. Далі.

— Оженитися можеш?

— Це... залежить!

— Ну, звичайно, не своїм коштом, а по передорученню!

— Мо... можу!

— То бачиш: є в мене приятель, а в нього особа одна... ніби як подруга...

— Полюбовничка тобто?

— Ну, як там по-твоему... І є в нього бажання, щоб ця особа в шлюбі була... щоб у метричних книгах тощо... одно слово, все — щоб як слід... А вона щоб тимчасом...

— З приємністю, мій друже, з приємністю!

— Ну, то що ти за це візьмеш? Вона ж, брат, по-французьки вміє!

— Гм... Перше ніж відповісти на це запитання, я, зі

свого боку, ставляю інше: хто той смертний, на користь якого всю цю механіку задумано?

— Ти перше скажи...

— Ні, ти перше скажи, а потім і я говоритиму. Бо якщо це діло задумав, наприклад, хазяїн твоєї дрібної крамнички, то даремно ми й час марнуватимемо. Я за сотнягу бруднити себе не маю наміру!

Іван Тимофійович зам'явся. Очевидно, він мав на увазі комісійний процент і боявся, щоб Балалайкін не звернувся просто до Парамонова, без посередництва комісіонерів. Та після хвилинного роздуму він одначе зважився.

— Якщо я Парамонова Онуфрія Петровича назву — чув?

— Оце якось навіть у стуколку з ним разом грав, — збрехав Балалайкін: — Фалелеєв Сидір Кіндратович, Бобков Гарасим Хомич, Генералов Федір І.узьмич, Парамонов і я.

— Ну, як же по-твоєму?

— А от як. У нас на практиці виробилося таке правило: якщо діло певне, то брати десять процентів з ціни позову, а якщо діло ризиковане — то за згодою.

— Дивак ти! як же ти молодицю цінитимеш?

— Зараз. Скільки пан Парамонов на цю саму «подругу» грошей за рік витрачає?

— Як сказати... Одягає-взуває... ну, екіпаж, квартира... Добре утримує, пристойно! Менше як двадцятьма тисячами на рік, мабуть, не обернеться. Ах, та й штучка ж хороша!

— А беручи на увагу, що купець Парамонов — мініяло, а в таких панів, за потворність, беруть удвоє, то припустімо, що згадана вище витрата в даному разі виросте до сорока тисяч.

— Припускай собі!

— Тепер підемо далі. Майно нерухоме, як тобі відомо, оцінюється за десятирічною сумою доходу; майно рухоме, як, наприклад, меблі, картини, твори мистецтва — підлягають оцінці за допомогою експертів. Чи так я кажу?

— Так-то воно так, але ж тут...

— Дозволь, про це буде далі. «Штучка», про яку йде мова, очевидно, становить майно рухоме, а до того має такі ознаки, про які в законах прямих вказівок нема. Тому в справі оцінки подібного майна треба вдатися до трохи іншого методу, який більше відповідає характерові самої

рухомості. Так, наприклад, якщо візьмемо спосіб мішаний: тобто, з одного боку, вдамося до експертизи, а з другого,— не знехтуємо й принципом десятирічної суми доходу, то, здається, ми дійдемо результату досить задовільного. А саме: в розумінні експертизи, найкращим суддею є сам пан Парамонов, який витрачає на ремонт означеної вище рухомості сорок тисяч карбованців і тим самим, так би мовити, визначає річний дохід з неї...

— Не з неї, а її...

— З неї чи її — не сперечатимемось про слова. Узявши цифру сорок тисяч, як базис для дальших наших операцій, і помноживши її на десять, ми тим самим визначимо й цінність рухомості цифрою чотириста тисяч карбованців. Тепер ідемо далі. Ця сума з чотириста тисяч карбованців могла б бути визнана правильною, якби справа обмежувалася самим описом, але, як відомо, за описом неодмінно йдуть торги. Яка ціна буде на торгах — цього ми, звичайно, визначити не можемо, але навряд чи помилились, сказавши, що вона повинна подвоїтись. А потім цифра гонорару визначається вже сама собою. Тобто: вісімдесят, а для круглого рахунку — сто тисяч карбованців.

Я слухав його, затамувавши подих; та коли він вимовив цифру сто тисяч, то, признаюсь, у мене аж коліна затрусилися.

— Беріть п'ятдесят! — підказав я йому, сам, проте, не розуміючи, чому мені спала на думку саме ця сума, а не інша.

Та він не удостоїв мене навіть поглядом.

— Я вже спізнився на цілу хвилину, — сказав він, дивлячись на годинник: — ну, прощайте! І коли умови мої будуть визнані необтяжливими, то прошу мати на увазі!

Кілька хвилин Іван Тимофійович стояв, як обпечений. Щождо мене, то я просто був мало не в розпачі, бо, через нісенітність слів Балалайкіна, діло, очевидно, мало знову впасти на мене. Але саме цей розпач подесятерив мої сили, надав мені красномовності майже адвокатської, а думці — переконливості, яку вона навряд чи коли-небудь мала.

— Іване Тимофійовичу! — вигукнув я: — подумайте! Адже це діло — адже це таке діло, що, справді, дешевим способом влаштувати його не можна!

Але він, як видно, не чув мене й бурмотів:

— Ну, хай би за діло, а то... інший би навіть за приємність вважав.

І раптом, звернувшись до мене:

— Ну, а ви як... якої винагороди хотіли б? — спитав він і з гіркою усмішкою додав: — для вас, може, і двохсот тисяч мало буде?

Але отут саме я й показав себе.

— Вислухайте мене, прошу вас! — сказав я. — Ви давно вже бачите і знаєте мое серце. Вам відомо, чи інтересан я і чи бракує мені готовості служити на користь загальну. Грошей я не дуже потребую, бо одержав забезпечений статок від батьків; а щодо моїх почуттів, то вони можуть бути сказані двома словами: я готовий! Але чи буде з мого боку добросовісно відбивати в Балалайкіна куш, який може забезпечити його на все життя? Він — бідна людина, Іване Тимофійовичу! і хоч каже, що адвокатура дає йому не менше як двадцять п'ять тисяч на рік, але це він бреше! Даруйте! хіба можна довіряти які-небудь інтереси... Балалайкіну? І навіть самий конкурс, на який він оце посилався, хіба можна вірити в його існування? — Ні, і тисячу раз ні! Вірте, що, незважаючи на свій шик, він з кожною хвилиною дедалі більше поринає в ту трясовину, на дні якої лежить Тарасівка. І на доказ...

Я взяв зі стола записку, яку залишив Балалайкін, і прочитав:

«У справі про стягнення 100 карбованців з міщанина Лейби Езельсона...»

— Чи розумієте ви тепер, які в нього справи? — сказав далі я: — і як йому потрібно, дозарізу потрібно, щоб на допомогу йому став який-небудь великий гешефт, на зразок, наприклад, того, який становить затія купця Пармонова?

Іван Тимофійович мовчав, але для мене й те було вже виграшем, що він слухав мене. Його погляд, задумливо на мене спрямований, здавалося, говорив: кажи далі! Зрозуміло, з якою радістю я послушався цього мовчазного запитання.

— З другого боку, — казав я: — не вам же доведеться платити гроші! Звичайно, Балалайкін заправив ціну вже зовсім неможливу, але я певен, що в цю хвилину він сам кається і гірко кляне свою нещасну пристрасть до хвастошів. Покличте його, приголубте, скажіть кілька зворушливих слів — і ви побачите, що він зразу ж з'їде на десять тисяч, а може, і на дві! Напевно, він тепер уже й забув, що сто тисяч злетіли в нього з язика. Чому він сказав сто тисяч,

а не двісті, не мільйон? — чи не тому, що цифра сто стоїть в записці про стягнення з міщанина Езельсона? Я, звичайно, в цьому не певен, але думаю, що це здогад небезпідставний. Завтра він принесе до вас записку про стягнення двох карбованців і відповідно до цього зменшить і вимогу свою до двох тисяч. Та якби навіть він і остаточно спинився, наприклад, на десятих тисячах, то, справді, це не багато! Адже доручення ж... ах, яке це доручення! І що вам, нарешті! Невже гроші купця Парамонова такі дорогі вашому серцю, що ви позбавите бідну людину змоги трохи підзаробити?

Я говорив довго і переконливо, і Іван Тимофійович був тим більше вражений справедливістю моїх доказів, що ніяк не сподівався від мене такої сміливої одвертості. Подібно до всіх сильних світу цього, він був оточений щільною стіною догідників і підлесників, що рідко давали змогу слову істини досягти вух його.

— Ваша правда! — сказав він, нарешті, з якоюсь особливою щирістю потискуючи мені руку: — і хоч ми не звикли вислухувати правду, але я повинен признатися, що інколи вона небезкорисна й для нас. Дякую!

Я давно не проводив часу з такою користю, як сьогодні ранком!

*

Я летів додому, не почувуючи ніг під собою, і як тільки увійшов у квартиру, то зразу ж упав в обійми Глумова. Я розказав йому все: і в якому я був жахливому стані, і як на допомогу мені раптом з'явилося щось невідоме...

— Повір, що це за благонаміреність нашу! — сказав я на закінчення.

— Так воно так, але ти перше підожди: чи візьме ще Балалайкін десять тисяч?

— Даруй, голубе мій, як же йому не взяти! він же...

Я з запалом заходився доводити, що не можна Балалайці десяти тисяч не взяти, що, в іншому разі, він загинути повинен, що десяти тисяч на підлозі не знайдеш, і що з десятима тисячами, при справжньому падінні курсів на цінні папери... І раптом у самому розпалі моїх доказів мене немов обпекло.

— Глумов! та Балалайка ж одружений і має вісім чоловік дітей! — крикнув я не своїм голосом.

Негайно заходилися ми виявляти родинне становище Балалайкіна, і на другий же день, з допомогою Кшепшицьольського, одержали таку довідку:

«Балалайкін (ім'я і по батькові невідомі), адвокат. Проживає в 2-й Адміралтейській часті, в будинку колишньому Зондермана, на розі Фонарного провулку і Єкатерининського каналу. Пише прохання, подає касаційні та апеляційні скарги і взагалі складає всякого роду папери, серед них і не зазначені в законах. Як-от: привітальні вірші для рознощиків афіш і клубних швейцарів, куплети для театру Єгарева, азбуки і хрестоматії, а також любовні листи (з віршами і без віршів) для осіб, що не скінчили курсу в середніх учбових закладах. Крім цього, відшукує, за дорученнями, женихів і наречених, стежить у газетах за оголошеннями про зниклих собак і вживає заходів до розшуків загубленого, береться влаштовувати попередні обставини, необхідні для задовільного розв'язування шлюбдорозвідних справ, і для цього тримає на платні від 4-х до 5-ти лжесвідків. В пропагандах, прокламаціях і взагалі ні в чому недозволенному не помічений. Жонатий і має вісім дочок. Дружина ніяких постійних засобів для прожиття свого і своєї родини (в тому числі вісімдесятилітньої старенької бабусі) не має, крім білошвейного майстерства, що дає мізерний доход. Живе ця родина дуже бідно в селі Кузьміно, поблизу Царського Села, дістаючи від Балалайкіна, як допомогу, не більше десяти карбованців на місяць».

Можна собі уявити, як вразила мене ця реляція!

— Воля твоя,— сказав я Глумову: — а я хоч би там що зі «штучкою» купця Парамонова не оженюсь. І, в крайньому разі, вкажу на тебе, як на більш достойного.

— Та зажди ж, не втрачай голови,— відказав він мені спокійно: — це ж ще не останнє слово. Балалайкін жонатий — в цьому, звичайно, сумніву мати не можна; але хіба ти не почуваш, що тут прозирає якась таємниця, що, я певен, кінець кінцем, дасть нам змогу вийти з честю з нашого становища.

— Але це — таємниця Балалайкіна, розкриття якої зовсім не цікавить мене. Для мене в цій справі ясно одно: Балалайкін жонатий!

— Не гарячкуй, будь ласка. По-перше, користуючись важким становищем дружини Балалайкіна, можна її

умовити, за пристойну винагороду, на формальний розвід; по-друге, якщо це не вдасться, можна умовити Балалайку оженитися й при живій дружині. Одно слово, конче потрібно твердо визначити мету: хоч би там що оженили Балалайку зі «штучкою» купця Парамонова — і потім мужньо йти до здійснення цієї мети.

Хоч не хоч, а довелось погодитися з Глумовим. Негайно накреслили ми план кампанії і на другий же день заходились його виконувати, тобто вирушили в Кузьміно. Одначе, і тут одержані першого часу відомості були такого роду, що ніякого практичного результату здобути з них було неможливо. А саме, виявилось:

1) Що Балалайчина дружина по вуха закохана в свого чоловіка і ні про які пропозиції (Глумов двадцять п'ять карбованців давав) щодо влаштування пристойної «обстановки» з метою розірвання шлюбу — слухати не хоче.

2) Що Балалайкін зберігає свій шлюб у великій таємниці. Ніхто в родині не знає, що він адвокат, який одержує чималий прибуток від привітальних віршів, що їх складає клубним швейцарам. І дружина, і стара бабуся певні, що він служить в артілі посильних.

3) Що Балалайкін наїжджає в Кузьміно один раз на тиждень, по суботах, завжди в повній парадній формі посильного і неодмінно лихачем. Тоді в родині буває дуже весело, бо Балалайкін привозить дочкам пряників, дружині — мочених груш, а старій бабусі — штоф померанцьової горілки. Всі в сім'ї твердо певні, що це — гостинці крадені.

— Він ото каже, що купці дають,— сказала нам старенька бабуся: — та де вже там!

А дочка додала:

— І те сказати! важко в їхньому стані без гріха прожити! Цілий день по кухнях та по крамницях шляються, те бачать, інше бачать — як тут себе вберегти!

Все це було далеко не заохочувальне, одначе Глумов і тут надії не втрачав.

— І прекрасно,— сказав він: — нехай собі викручується, і без неї обійдемося! Тепер принаймні плутатися не станем, а просто битимемо на двоєженство!

Одно слово, небезпека примусила нас остаточно забути, що нам треба було тільки «ждати», і по вуха занурила нас у саму гущу благонаміреної дійсності. Ми зовсім щиро заходилися клопотатись, викручуватися і взагалі чинити всі ті

акти, з якими поєднується безпечно плавання по житейському морю.

Через кілька днів, годині о дванадцятій ранку, ми вирушили в Фонарний провулок, і що будинок Зондермана був нам знайомий з юних літ, то знайти квартиру Балалайкіна не становило ніяких труднощів. Признаюся, серце моє дуже здригнулося, коли ми підійшли до дверей, на яких була прибита дощечка з написом: *Balalaikine, avocat*. Гай-гай! колись тут жила Дар'я Семенівна Кубарева (по-простому Кубариха) з шістьма молоденькими і дуже гарненькими вихованками, які називали її матусею.

Дар'я Семенівна була вдова вчителя латинської мови, який, на лихо, сплутував герундіум з супінумом* і за це був відданий, за розпорядженням начальства, до суду. А що він помер, не встигнувши очистити себе від обвинувачень, то лихо, яке спіткало його, побічним способом відбилося й на його вдові: їй було відмовлено в пенсії. Залишившись без будь-яких засобів існування, Дар'я Семенівна сподівалася, що їй пощастить продати латинську граматику, яку видав їй чоловік і численні примірники якої, чекаючи судового вирішення, прикрашували її квартиру, та де там! доля й тут не була до неї прихильною. Судове вирішення не забарилось, але в ньому було сказано: «хоч учителя Кубарева, за поширення серед юнацтва неправдивих тлумачень щодо супінів і герундіїв, а так само за потрясіння основ латинської граматики, і слід було б заслати в місця не такі далекі, та що він, перебуваючи під судом, помер, то судження про його особу припинити, а складену ним латинську граматику спалити в присутності латинських учителів обох столиць». Пожурилася-пожурилася бідолашна вдова, порадилася з добрими людьми — і раптом знайшла собі раду. Відкрила пансіон для дівчат, але, розуміється, без стародавніх мов*.

Дар'я Семенівна була жінка весела і хлібосолка, а тому педагогічна частина в її пансіоні була трохи слабка. Навчали більше добрих манер та світського поведіння. Щовечора до пізніх півнів стояв у неї в квартирі, як то кажуть, дим коромислом. Грав тапер на стареньких клавикордах; молоді люди танцювали, курили цигарки, частувалися пивом, горілкою, а зрідка й шампанським. Часом траплялися й бійки, але хазяйка мала щодо цього такий такт, що забіяки, при першому натякові на будочника, негайно вгамовувалися й посиляли по пиво. Тільки по суботах і напередодні великих свят двері

вчительки Кубаревої відчинялися лише для найближчих знайомих. В ці вечори в кімнатах засвічувалися лампадки, вихованки розчулювалися й зітхали, а Дар'я Семенівна набожно говорила:

— З веселошів людських живу... а бога пам'ятаю!

Років з п'ятнадцять тому Дар'я Семенівна померла, відсвяткувавши двадцятип'ятиріччя своєї педагогічної діяльності, хоч і без стародавніх мов. Померла старенька тихо, у великому кріслі на колесах, з якого останнім часом і не вставала; померла під звуки тапера, що проводили її на той світ. Я пам'ятаю: ми безтурботно танцювали, в одному кутку хлопнув корок, в другому — пролунав ляпас; дивимось, а її вже й нема! Кажуть, перед смертю вона набула дару прозорливості й прорекла, що в квартирі її оселиться Балайкін.

Дуже природно, що перше ніж подзвонити, ми спинилися перед цими дверима, пригнічені цілим роєм спогадів.

— Тут... було? — першим обірвав мовчанку Глумов.

— Так, мій друже... тут!

— Тапера, Івана Івановича, пам'ятаєш?

— Як живий і тепер стоїть передо мною!

— Уяви собі! він же батьком родини був... Я в нього дітей хрестив, а Кессеніх кумою була, і, як зараз пам'ятаю, він нас тоді шмандкухеном частував.

— А Стрекобу пам'ятаєш?

— Ще б пак! перший мазурист на вечорах у Дар'ї Семенівни був! тут, у цій квартирі, і виховання дістав! А тепер, дивись-но, таємний радник, у комісіях засідає — рукою його не дістати!

— Уяви: зустрічаю я його цими днями на Невському, і якраз мені Кубариха пригадалась: пам'ятаєте? кажу. А він мені раптом віршами:

Вельможу мають прикрашати
Здоровий розум, щире серце... *

І про Кубариху ані півслова — ось як він ниньки про себе думає!

— Так, брат, багато хто зі школи Дар'ї Семенівни виїшов, що тепер... Тільки от ми з тобою...

Я машинально простягнув руку й потиснув головку електричного дзвінка. Почувся якийсь сумний, деренчливий дзвін, зовсім не той веселий, переможний, ясний, який лунав тут колись. Один із лжесвідків, про яких згадувалося

в довідці, роздобутій у 2-й Адміралтейській часті, відчинив нам двері й сказав, що нам доведеться почекаати, бо пан Балалайкін зайнятий в цю хвилину з клієнтами.

Ми увійшли до приймальної кімнати, і серця наші тоскно стиснулись. Так, саме в цій кутковій кімнаті, яка виходить вікнами на Фонарний провулок і на Єкатериновку, вона й померла, добра, незабутня Кубариха! Ось тут, біля цієї стіни, стояли старі, розбиті клавикорди; уздовж інших стін розставлені були стільці та дивани, оббиті якоюсь дешевенькою, запламованою матерією; по кутках містилися столики та *etablisements*¹, за якими лилося пиво; посередині — ми танцювали. Картини з минулого, одна за одною, зовсім живі, так і перебігали перед моїм розумовим зором.

— Дар'є Семенівно! чи тут ви? — вигукнув я, зовсім забувшись під напливом спогадів.

Та де там! жоден звук не відповів на мій щирий зойк. Простора приймальна кімната, в якій ми були, виглядала холодно й байдуже, і оздоби її відзначалися суворою простотою, яка зовсім не пасувала до професії влаштування попередніх обставин у шлюбнорозвідних справах. Признаюсь, пристойність Балалайкінської обстановки навіть вразила мене. Я сподівався побачити щось на зразок квартири кокетки середньої руки — і раптом опинився в приміщенні скромного служителя Феміди, який розуміє, що чим менше буде в його квартирі бійок, тим твердіше усталиться його репутація як серйозного адвоката. Посередині стояв дубовий стіл, на якому лежали, для розваги клієнтів, вибрані твори Белло * в російському перекладі; вздовж трьох стін розставлені були стільці з суцільного дуба з високими різьбленими спинками, а четверта була заставлена величезною бібліотечною шафою, в якій, проте, не було інших книг, крім «Полного собрания законов Российской империи». Очевидно, що Балалайкін імпонував цією кімнатою, хотів уразити нею уяву клієнта і в той же час натякнути, що всяка образа дією неухильно переслідуватиметься на точній підставі тих самих законів, що стоять ось у цій шафі. Нічого зайвого, мішурного, що нагадує про перелюбство і лжесвідчення, не впадало в очі, тільки в кутку стояв досить старий піврояль, запах якого трохи нагадував Дар'ю Семенівну. Рояль цей, як я довідався згодом, був подарований Балалайкіну одним неспроможним боржником, в подяку за сприяння в приховуванні майна, і

---

¹ Стойки.

Балалайкін, у вільний від лжесвідчень час, добирав на ньому музику куплетів, які складав для театру Єгарева. Проте цей рояль так потішив мене, що я підбіг до нього, і якби не стримав мене Глумов, то, напевно, заграв би першу фігуру кадрили на мотив «чижик! чижик! где ты был?», що, в дні моєї молодості, так часто лунала в цих стінах.

Глумов теж, як видно, не сподівався подібної обстановки, але він не був пригнічений нею, подібно до мене, а скоріше ніби не вірив своїм очам. Цмокав губами, тягнув носом повітря і взагалі рознюхував. І нарешті знайшов.

— Пахне! — сказав він мені пошепки.

Я теж інстинктивно потягнув носом повітря.

— Дар'я Семенівна... вона! Вона ці самі духи вживала, коли очікувала «гостей»!

Я почав пригадувати... і раптом у такій мірі пригадав, що аж кров ударила мені в обличчя.

— Глумов! голубчику! ці духи... таж вона жива! вона тут! — вигукнув я в нестямі від захоплення: — Дар'є Семенівно! ви?

І тільки тоді опам'ятався, коли Глумов, штовхнувши мене під лікоть, показав очима на двох клієнтів, які сиділи в тій же кімнаті, чекаючи Балалайкіна.

*

Через дивну гру долі, клієнти ці зовнішнім своїм виглядом нагадували якраз те саме минуле, що так тоскно примушувало битися моє серце. Один був чоловік уже літній і мав фізіономію благородного багька з будинку розпусти. Почуття власної гідності, безперечно, було панівною рисою його обличчя, але водночас видавалося таким же безперечним, що десь, на цьому самому обличчі, почеплено докладну таксу (яку видно, проте, тільки мисленним зором), що пояснює цифру винагороди за кожне завдане каліцтво, починаючи від найтяжчого і кінчаючи легким ляпасом. Мені здалося, що десь, колись я бачив цю людину, і, чим більше я вдивлявся в неї, тим більше зростала в мені певність, що бачив я її якраз у цьому самому будинку.

Так, це він! — казав я сам собі: — але хто він? Той був кволий, мізерний, на обличчі в нього було написано загноєність, забитість, і фрак у нього... ах, який це був фрак! зелений, з потертими ліктями, з блискучими гудзиками, очевидно, перешитий з віцмундира, що залишився після померлого від геморою титулярного радника! А цей — он він

який! Ситий, одягнений, взутий — чого ще треба? І все-таки це — він, безперечно — він, дарма що вигляд має як щойно викарбуваний мідний п'ятак!

Другий клієнт був зовсім юнак, червоний, як рак, без будь-якої ознаки капілярної рослинності на обличчі, чому й здавався ніби зовсім голим. Він нагадав мені такого собі Жорженьку (нині статський радник і кавалер), який колись хоч і не брав участі в спільних розвагах, що відбувалися в цій залі, але завжди в певний час з'являвся з внутрішніх апартаментів і, засапавшись, з сором'язливою покvapливiстю перебігав через залу, і тоді вихованки гукали до нього: Жорженько! Жорженько! добре склали екзаме́н?

Через чверть години чекання, за дверима, що вели до кабінету Балалайкіна, почувся гамір, і зразу ж після того звідти вийшла, шарудячи платтям і важко ступаючи ногами, старуха, очевидно, східного походження. Змарніле обличчя її було таке розмальоване, що здаля справляло ілюзію маски, чому дуже сприяли великий і гачкуватий грузинський ніс і двоє чорних очей, які склоподібно виглядали з западин. Цю жінку я теж десь і колись бачив, та й вона мене десь і колись бачила, але ні мені, ні їй, звичайно, й на думку не спадало пояснювати, при яких обставинах сталося наше знайомство. Підтримувана Балалайкіним під руку (він називав її при цьому княгинею, але я міг дати руку відрубати, що вона — сваха від Вознесенського моста), вона повільно подалася до вихідних дверей, але, проходячи повз шафу з книгами, спинилась, ніби вражена її величчю.

— Все читав? — спитала вона Балалайкіна, показуючи кощавим пальцем на корінці оправ.

— Княгине! — вигукнув він, ніби здивований, що йому можуть поставити таке запитання.

— Ну, бувай здоровий!

Провівши стару, Балалайкін насамперед звернувся до нас. Він був надзвичайно милий у своєму ранковому адвокатському негліже. Чорна бархатна жакетка добре окреслювала його форми й чудово відтіняла білість білизни; проділ на голові був зроблений так ретельно, що можна було думати, що він причісується в скульптора; обличчя, відпочивши за ніч від учорашніх пошкоджень, пашіло привітністю й готовістю задовольнити клієнта, хоч би чого він попросив; штани пошиті майже ідеально; та що найважливіше:

від кожної частини його обличчя і навіть тіла несло духами, начебто він щойно викупався у водах Єкатерининського каналу. Він нагадав нам, що знайомий з нами через Івана Тимофійовича, і виявив надію, що ми зробимо йому честь поспізнати з ним.

— Через чверть години до ваших послуг, *messieurs*, а тепер... ви дозволите? — додав він, показуючи на клієнтів, що чекали його.

— Ну,— почав він, підходячи до юнака:— лист наш справив вплив?

— Справив, пане Балалайкін, тільки не можна сказати, щоб цілком сприятливий.

— А саме?

— Ось і відповідь.

Балалайкін узяв поданий лист і досить голосно прочитав: «а якщо ти, щеня, ще до мене чіплятимешся»...

— Гм... авжеж... Відповідь, звичайно, не зовсім сприятлива, хоч, з другого боку, жіноче серце... Що ж! нового листа складатимемо, юначе,— от і все!

— З віршами б, пане Балалайкін!

— Можна. З Віктора Гюго, наприклад:

O, ma charmantel
Ecoute icil
L'amant qui chante
Et pleure aussi¹.

— Добре буде?

— Гарно; але ж вона по-французьки не знає.

— Це нічого; от і ви не знаєте, але кажете ж: «гарно». Невідомість, знаєте... вона на уяву впливає! У греків-язичників навіть капище особливе було з написом: «невідомому богові»... Потреба, значить, така в людини є! А втім, я й поросійськи можу:

Кудри дєвы-чародейки,
Кудри — блєск и аромат!
Кудри — кольца, кудри — змейки,
Кудри — бархатный каскад!*

— Гарно? приходьте завтра — буде готове... Ціна...

Балалайкін підняв праву руку й показав усі п'ять пальців.

— Карбованців,— додав він суворо.

¹ О, моя чарівна! Прислухайся! Тут співає й плаче коханий!

— Чи не можна зменшити, пане Балалайкін? — почав багати юнак. — Йй-богу, матуся лише десять карбованців на місяць дає: тут і на цигарки, туг і на все!

— Не можна, юначе! бажаєте мати успіх у жінок і жалієте п'яти карбованців... фе, фе, фе! Якщо матуся дає мало грошей — роздобуйте самі! Працуйте, давайте уроки, навчайте молодь! Отже, повторюю: завтра буде готове. До побачення... перемождю!

Балалайкін, на знак закінчення аудієнції, подав юнакові два пальці, які той узяв з благоговінням.

— Ну, тепер ваша черга! — звернувся він до літнього клієнта.

— От уже п'ять літ, як дружина моя скрізь шукає задоволення, — почав благородний отець і раптом спинився, ніби вичікуючи, чи не завдасть йому Балалайкін якої-небудь образи.

Балалайкін одначе стримався і тільки крізь зуби процідив «гм»...

Та на мене цей голос вплинув разуче. Я вже не пригадував більше, я згадав. Так, це — він! твердив я собі, він, той самий, у фраку з померлого титулярного радника! Щоб перевірити мої почуття, я глянув на Глумова і зразу ж помітив, що він схвильований не менш, ніж я.

— Він! — шепнув він, злегка штовхнувши мене ліктем у бік.

— Дружина моя тримає гласну позичкову касу, — казав тимчасом далі благородний отець, упевнившись, що ніхто з присутніх не має наміру платити за таксою навіть за найлегший ляпас: — а я перебуваю редактором по вільному найму при газеті «Краса Демидрона», яка є органом політичних і літературних думок Єгарєва і Малафєєва. На жаль, наша газета, не будши вилучена з відомства загальної цензури, у той же час, за спеціальністю, перебуває у віданні комітету асенізації столичного міста С.-Петербурга. Не більше року, як я перебуваю на посаді редактора, і досяг уже таких наслідків. По-перше, від безперестанних внушань — двічі втрачав розум; по-друге, від щоденно повторюваного трепету — дістав трясіння голови. Такі обов'язки редактора газети, що служить по вільному найму!

Він виголосив цю вступну промову з таким хвилюванням, що під кінець голос йому урвався. Сумно похнюпивши голову, виглядав він одним оком, чи не сверблять в кого з присутніх руки, аби негайно подати позов про винагороду

за такою. Та ми хоч і усвідомлювали, що тепер саме час для «заподіяння», однак такі були схвильовані оповіданням про властиві вільнонайманому редакторові злигодні, що відклали виконання цього подвигу до більш сприятливого часу.

— Правда, що за ці неприємності я маю й деякі втіхи, а саме: 1) маю безплатний вхід влітку в Демидов сад, а на масницю і на Великдень користуюся правом хоч цілий день проводити в балаганах Єгарева і Малафеева; 2) у семи трактирах, особливо рекомендованих нашою газетою до уваги шановної публіки, за недодержання в кухнях чистоти і відсутність на посуді полуди, я по черзі маю право один раз на тиждень (у кожному) скористуватися двома чарками горілки і порцією солянки; 3) щодня маю змогу даром ночувати в будь-якому з'їжджому домі і, нарешті, 4) можу без перешкод бути присутнім у будь-якій з камер мирових суддів при судовому розгляді. Але лишаю вам самим, ласкаві добродію, міркувати, що означають усі ці прерогативи в порівнянні з переліченими оце обов'язками?

Він знову похнюпив голову, але все досі висловлене ним здавалося такою правдою, що не тільки нам, а й навіть Балалайкіну не спадало на думку квапити його чи перебивати якими-небудь нагадуваннями про те, щоб швидше почати діло.

— Платні я одержую двадцять п'ять карбованців на місяць,— казав він далі після короткого відпочинку.— Не заперечую: платня добра! але якщо взяти до уваги: 1) що, за вихованням своїм, я маю потреби широкі; 2) що істивні припаси з кожним днем дорожчають, отож чарка очищеної коштує нині десять копійок замість колишніх п'яти,— то й виходить, що про біфштекси та про котлетки мені й думати нема чого!

— Дозвольте, однак! — не втримався я: — ви ж самі оце сказали, що маєте право на безплатне одержання щодня двох чарок горілки і порції солянки! Мені здається, що у вашому званні...

— Вам здається, пане? А скажіть по совісті: чи може бути людина сита і п'яна, дістаючи на день одну порцію солянки, виготовленої з речовин загадкових і важкоперетравлюваних, і дві чарки горілки, що їх буфетник навмисно не доливає по вінця?

В голосі у його була така гірка щирість, що я мимоволі замовк.

— За моїм вихованням, мені не тільки двох чарок і одної солянки, а двадцяти чарок і десяти солянок — і то недосить! Ах, юначе! юначе! які ви однак необачні у ваших міркуваннях! — говорив тимчасом благородний отець, суворо і повчально похитуючи головою в мій бік: — і як це ви, ласкавий добродію, діставши таку освіту...

— Повернімося до розповіді, — перебив його Балалайкін, послужливо поспішаючи мені на виручку проти дальших репримандів старого, в якого почала вже так виразно виступати на обличчі такса, що я без будь-яких труднощів прочитав:

«За словесну образу докором у бракові благовихованості, а також у відсутності християнських правил... 20 коп.».

Але благородний отець угамувався не зразу.

— До того ж, я сластолюбний — казав він далі. — Я люблю мармалад, чорнослив, ізюм, і хоч заходив у переговори з купцем Єлисеєвим, аби дозволено було мені безплатно заходити до його магазинів і куштувати, але дістав рішучу відмову; а купець Смуров, внаслідок подібних же переговорів, дозволив видавати мені на день по одному попсованому яблуку. Виходить, і цього, по вашому, ласкавий добродію, розумінню, для мене досить? — раптом звернувся він до мене.

Робити було нічого. Я дістав з кишені двогривеника (за таксою) й поклав на стіл, звідки він в одну мить зник у кишені старого.

— Дякую вам, пане. Малувато, та я не вимогливий... Отож я сластолюбний і тому маю смак до ласощів узагалі і до дівчаток особливо. Є в них, знаєте...

Старий поперхнувся, і все нутро його раптом заколихалося. Ми завмерли, чекаючи одного з тих пароксизмів захвату, які іноді опановують старичків під впливом солодких уявлень, але він обмежився тим, що чхнув. Очевидно, це була єдина форма діяльного ставлення до краси, яка, при його похилому вікові, залишилася для нього доступною.

— Одно слово, ніяк не можна вберегтися, щоб карбованця чи двох на тиждень не пожертвувати, власне, на речі сластолюбства. Потім, через те, що дружина забирає в мене п'ятнадцять карбованців на місяць за харчування та квартиру (і до того навіть і тоді, коли б я жодного разу не обідав дома), то на так звані витрати представництва залишається ніяк не більше п'яти карбованців на місяць. Як ви гадаєте,

ласкавий добродію, чи може задовольнитися цим благородна людина, особливо зважаючи на усталений звичай, за яким всі вільнонаймані редактори раз на місяць влаштовують у трактирі «Старый Пекин» обід на знак чудесного врятування від безлічі небезпек, які загрожували їм протягом місяця.

— Звичайно, ні; але ж дружина ваша, як утримувачка гласної каси позик, могла б і не вимагати з вас плати за утримання? — відказав Балалайкін.

— Щодо того, куди дружина моя діває свої кошти, — про це мова далі. А тепер скажу, що подружжя, в тому вигляді, в якому я ним користуюся, накладає на мене лише дуже нелегкі обов'язки, а прав не дає. Та цього мало, шановні добродіі! Не маючи ніякого впливу на напрям редакційної мною газети, я, проте, відчуваю на собі всі злигодні, які на неї падають. Так, наприклад, коли, з наполягання п. Малафеева, почалося в нашій газеті роз'яснення турецької конституції і за це газета змушена була зазнати збитків, то і я мусив зазнати вирахування з платні в розмірі п'ятнадцяти копійок за добу. Можете судити самі, яке моральне потрясіння мала зробити в мені ця катастрофа, не кажучи вже про несплатний борг у три карбованці п'ятдесят копійок, в якому я з того часу загруз і на поверненні якого моя дружина щодня наполягає...

Та ледве промовив він ці слова, як Глумов, спонукуваний великодушністю, вийняв з кишені три з полтинником й поклав їх на стіл.

— Дякую вам, достойний юначе! дякую тим більше, що, маючи право за ці гроші вчинити зі мною за таксою, ви великодушно не скористувалися цим правом! Але вертаюся до розповіді. З усього викладеного вище ви, звичайно, зволіли пересвідчитися, ласкаві добродіі, що становище редактора газети по вільному найму зовсім не таке, щоб викликати в кому-небудь заздрість. Тому ви не здивуєтесь, якщо я, з метою підмоги, наважусь, навіть з небезпекою для життя, вдаватися до деяких побічних засобів, які допомагають мені мати пристойний для редакторського звання одяг і задовольняти вимоги представництва. Ці побічні засоби — ось вони.

Він ляснув досить брудною рукою по правій щоці, і — о, чудо! — такса, яку ми досі бачили лише мисленими очима (тільки один раз я мигцем углядив один параграф її), раптом засвітилась, отож ми зовсім виразно прочитали:

Такса

За словесну образу докором у бракові благовихованості і відсутності християнських правил	—	крб. 20 к.
Те ж, зі згадуванням про батьків	—	» 50 »
Те ж, з підняттям руки, але без заподіяння.	—	» 75 »
За щигля по носі або мазок по губах	1	» — »
Простий ляпас	1	» 50 »
Ляпас, якщо при ньому відчуються персні	1	» 75 »
За заподіяння по обличчю удару рукою, з заушенням чи розсіченням якої-небудь частини його (носа, брів, губ тощо)	3	» — »
Те ж, чобогом	3	» 50 »
За вимазання обличчя дьогтем, салом, тістом тощо	4	» — »
Те ж, речовинами, що їх вивозити в денний час забороняється	5	» — »
За обгодовування припасами, від яких нудить	6	» — »
За відшмагання різками, наодинці, до 20-ти ударів і менше	10	» — »
За кожний удар, понад 20-ть, по	1	» — »
Те ж, при благородних свідках	20	» — »
За кожний удар, понад 20-ть, по	2	» — »
» перелом ребра	30	» — »
» удар по голові з проломом її	50	» — »

Примітка 1-а. Образи батогом, плетеницями, поліном чи підворіттям не дозволяються зовсім.

Примітка 2-а. Так само забороняються: виколоття очей, відкушення носа, відрубання руки чи ноги, стинання голови тощо. За всі такі пошкодження винагороду визначає суд, по виголошенню обвинувальних і оборонних промов, після чого присяжні засідателі виходять у кімнату для нарад і ухвалюють обвинуваченому виправдний вирок.

— Здається, такса не обтяжлива? — звернувся він до нас, коли впевнився, що ми мали час обдумати прочитане.

— Не тільки не обтяжлива, — поспішив я заспокоїти його: — а навіть, коли можна так висловитися, спокусливо помірна. Даруйте! виконання за всією таксою коштує лише сто тридцять сім карбованців двадцять копійок, а хіба мало

на світі багатих людей, яким нічого не варто кинути такі грші, аби зробити собіприємність!

— І бували такі особи! — сказав він в гордістю, і слідом за тим гірко додав: — бували... в той час, коли наш карбованець ще мав довіру на закордонних ринках!

— Але, мабуть, і такса ваша в той час була відповідно дешевша?

— У тому й річ, що ні, ласкавий добродію! Де там! готовість діставати образи з кожним днем збільшується, а пропонування образ, навпаки, в такій же пропорції зменшується.

— Але, в усякому разі, коли ви дозволите, я...

І я негайно закинув йому брак християнських правил і поклав на стіл двогривеник.

— Що до мене, — додав Глумов, змагаючись зі мною: — то я вважаю, що у вашій таксі найразючіше — це сувора поступовість винагород. А тому, хоч я й не бажаю згадувати про ваших батьків, але прошу вас вважати, ніби я згадав про них. Причому додаю півкарбованця.

Потім Балалайкін, зі свого боку, замахнувся (але без заподіяння), і відрахував три четвертаки. І таким чином, менше ніж за хвилину, без ніяких турбот, добрий старик одержав карбованець сорок п'ять копійок сріблом і внаслідок цього піднісся духом.

— Ну! дивіться тепер ось на цю штучку! — весело сказав він, очевидно, не бажаючи залишатися в нас у боргу за вчинену послугу.

Він лягнув себе по лівій щоці, і ми з новим подивом побачили, що й на ній умить почали виступати друковані рядки, отож через хвилину ми вже могли прочитати таку курйозну об'яву:

«КРАСА ДЕМИДРОНА»

«Газета асенізаційно-любострасна, що виходить у дні публічних бійок.

«Давно вже почувується в нашої публіки потреба в докладних відомостях про бійки, що відбуваються в тутешній столиці, а тимчасом орґану, який задовольняв би таке справедливе з усякого погляду бажання, або зовсім нема, або ж є такі, які затемнюють справу непотрібними філософічними міркуваннями. Намірившись заповнити цю прогалину, ми взялися до нашого видання, сподіваючись, що публіка оцінить нашу працю і не пожаліє яких-небудь трьох карбованців на рік, за які дістане читання досить різноманітне і до того ж чуже всяким замахам на потрясіння хоч би там чого.

Ми не перелічуємо тут імен наших співробітників, але оголошуємо зі зрозумілою гордістю, що більшість наших літературних діячів обіцяла нам своє прихильне сприяння, а знаменитий п. Зет навіть зобов'язався виключно друкувати у нас розпутні праці свої*. Так само ми не ставимо ніяких широких чи утопічних завдань, а матимемо одну мету: задовольнити читачеву утробу. Зважаючи на це, наша газета дасть багате і різноманітне читання по перелічених нижче розділах:

«1) Відомості про бійки в публічних місцях, з повним викладом усіх перипетій від початку до останньої розв'язки. На місця бійок коштом газети командировуватимуться найталановитіші з наших репортерів.

«2) Літературно-лакейський огляд усього, що відбувається в Демидовому саду і в балаганах Єгарева та Малафєєва. Відділом цим завідуватиме п. Зет.

«3) Адреси найкращих кокоток, з короткими їх біографіями та з викладом належних відомостей. Виклад цей ми, звичайно, робитимемо з додержанням таємниці, що її вимагає пристойність, та що контора редакції відкрита для бажаючих щоденно від 2-ї до 4-ї години після полудня, то в ній усі потрібні роз'яснення можуть бути дані за дуже по-мірну винагороду.

«4) Прогулянка по трактирних закладах, з викладенням цін на страви і напої, відзначенням особливо вартих уваги предметів гастрономії та увічненням імен наймоторніших полових і гарсонів. Само собою розуміється, що особливу увагу буде звернуто на ті трактири, власники яких зобов'язуються вносити за це в редакцію певну винагороду, хоч би в кухнях їх і не було додержувано належної охайності.

«і 5) Різне. Анекдоти, дотепні слова, афоризми, куплети, фальшиві чутки, найуживаніші засоби для лікування від любовстрасних хвороб тощо.

«Строками виходу ми себе не обмежуємо, та що бійок ніколи не бракує, то читачі можуть бути певні, що газета наша виходитиме частіше, ніж треба.

«Редактор по найму: Іван Іванович Очищений, колишній пронський поміщик, відданий до суду за зловживання поміщицькою владою, а пізніше тапер».

Я не встиг ще дочитати об'яви до кінця, як Глумов уже стискував благородного отця в своїх обіймах.

— Іване Івановичу! та це ж ти! ти! ти! ти! — вигукував він у невимовному захваті.

Отже, загадка роз'яснилась: перед нами стояв колишній Кубаришин тапер, свідок ігор нашої молодості! Ми довго не могли опам'ятатися від захвату і в радісному розчуленні по черзі м'яли його в своїх обіймах. Та і його охопило невимовне хвилювання, коли ми незаперечними фактами довели, що ніяке alibi¹ в цьому випадку неможливе.

— «Чижик, чижик! где ты был?» — пам'ятаєш? — допитував Глумов.

— Пам'ятаю! — відповів він, марно силкуючись надати твердості тремтячому голосові.

— А чи пам'ятаєш, як я одного разу підніс тобі чарку горілки, настояну на запальних речовинах, і як ти потім мало не збожеволів? — пригадав і я з свого боку.

— Пам'ятаю!

— А чи пам'ятаєш...

Одно слово, пригадали таку кількість кумедних і цілком культурних жартів, що в старого аж волосся дибом стало.

— Тоді ще в мене такси цієї не було! — сказав він, але цим разом так благодушно, що не докір чути було в його голосі, а скоріше вдячний спогад про пустоці, властиві юнакам, які дістали освіту у вищих учбових закладах.

— Іване Івановичу! як ти виріс! погарнішав! — термосив його Глумов.

— І як чудово одягнений! — додав я: — наче збираєшся вперше показати свою дочку на балу в Кессеніх!

Та останні слова немов обпекли його. Він сумно глянув на нас, і рясні сльози полилися в нього з очей, поступово підмочуючи об'яву про видання газети «Краса Демидрона».

— Друзі! не роз'яструйте старих, але не зажилих ще ран! — звернувся він до нас, зовсім зворушений: — дочка, про яку ви говорите, дочка, яка була окрасою балів Марцинкевича, — її вже нема! І моєї милої, біленької Амалії, яка частувала вас, пане Глумов, шмандкухеном, — і її вже нема! Всіх, всіх пережило це бідне, старе серце... і не розбилось! О, це був добрий, світлий, щасливий час, дарма, що я тоді ходив у фраку, перешитому з відмундира, який залишився після титулярного радника Поприщина!

— А тепер... хіба ти нещасливий?

¹ Юридичний термін, що означає непричетність до справи, через відсутність обвинувачуваного на місці злочину в момент його вчинення.

— О, тепер!!! тепер — я тільки тінь того веселого Івана Івановича, якого ви колись знали в цій самій квартирі! Хоча з зовнішності я й маю вигляд благородного отця, але, по суті, я — тапер більше, ніж будь-коли.

— Але чого ж ти помолодшав?

— Така воля провидіння, яке невидимо живить мене, аби хоч частково винагородити за страждання, які герплю. Бо, питаю я вас по совісті, яке може бути страждання гірше за це: жити, постійно стикаючись з гласною позичковою касою і в той же час одержувати не більше двадцяти п'яти карбованців на місяць, виплачуючи з них-таки близько двадцяти на своє утримання?

— Послухай, Ваню! та невже ж біленька, маленька Мальхен так переродилась, що зробилася власницею гласної позичкової каси?

— Мальхен — ніколи! Мальхен дивиться тепер з небес — і нічого не бачить! А власниця гласної позичкової каси — це Мотрона Іванівна!

— То ти, значить, оженився вдруге? Та розкажи ж, братіку, розкажи!

— Це важка й сумна історія, яку я, проте, охоче розкажую всякому, хто пропонує мені серйозне частування. І якщо ви бажаєте призначити мені день і годину в «Старом Пекине» або в гостиниці «Москва», то я — готовий!

— А чого ж не тепер? — перебив Балалайкін, раптом проїнявшись почуттям великодушності: — через щасливий випадок, я сьогодні зовсім вільний від ходіння, а щодо частування, то, напевно, я задовольню вас незрівнянно краще, ніж який-небудь «Пекин»!

І ми, і Очищений охоче погодились. Балалайкін ляснув у долоні, і за його знаком два лжесвідки внесли до кімнати величезний піднос, заставлений горілками і закусками, а два інших лжесвідки прийшли за першими з другим підносом, об'яженим різноманітним холодним м'ясом.

— Рекомендую! — запросив нас Балалайкін: — ось ця ікра презентована мені В'юшиним за поздоровлення його з днем ангела, а цей балик присланий просто з Кокана колишнім бунтівним ханом Наср-Еддіном за те, що я підшукав йому наречену. Хочете, я прочитаю вам його рескрипт?

— Ах, зробіть ласку!

— Я завжди тримаю його в кишені, як свідоцтво, що всі доручення виконуються мною без обману. Ось цей рескрипт:

«Вельмишановному, могутньому і ласкавому панові аблакату Балалайці, в Пітембурсі.

«Сонечко моє ясне, пане аблакат Балалайка!

«Доповідаю вам, що прислану при листі дівичю Людмилу ми цілком збереженою одержали, і все, що, за описом, тій дівичі належить — все те виявилось справним. І пишете ви нам, що та сама Людмила є дочка київського князя Світозара, а в плакаті значиться: дочка фейерверкера. І для нас це однаковісінько, а так тільки до слова про це згадуємо, що обманули ви нас. А втім, відтоді, як ми, після поразки наших військ під Махрамом, у вірне підданство Росії перейшли і під владу капітана-справника Сидора Кіндратовича підведені, в перший раз, з ласки тієї дівичі Людмили, відчули, що їй горе не без утіхи буває. І за всю ту вашу послугу і вчинену нам радість даруємо вам тартун (приношення): один череп'яний глек води і балик вагою двадцять фунтів. Ах, чудова балик!

«Після цього, хай спасе вас Аллах, а я того бажаю.

«Колишній бунтівний, а нині вірний пана мого Сидора Кіндратовича слуга *Сеїд-Махомед-Наср-Еддін*, лже-хан».

— Навіщо ж він води глек прислав? — поцікавився я.

— А в них вода — рідкість, от він і уявив, що бозна-як мені цим догодить. Хочете, я їй глек покажу?

— Будь ласка!

Принесли глечик, оґлянули. Глечик як глечик, тільки вогкою глиною смердить.

— Так, панове, чимало-таки було в мене мороки з цим ханом! — сказав Балалайкін: — трьох наречених протягом двох місяців йому переслав — і все мало! Тепер четверту підшукую!

— Насмілюсь вам доповісти, — запропонував Очищений: — є в мене на прикметі дівича одна, яка на від'їзд згодна... Ох, гарна дівича!

— Чудово, матимемо на увазі. Одначе, признаюсь вам, і без того відбою мені від цих наречених нема. Щоранку весь Фонарний провулок так і преться в двері. Навіть молоді люди приходять — справді! дзвінок за дзвінком.

— Дивно одначе, що за всі ці турботи він вам баликом та глечиком віддячив! — здивувався Глумов.

— *Que voulez-vous, mon cher!*¹ Ці хани... немає

¹ Чого ви хочете, любий мій!

в світі істот невдячніших за них! А втім, він мені ще пару шакалів прислав, та на якого дідька вони! Побавився кілька днів, поїздив на них по Невському, та й віддав Росту в Зоологічний сад. Головна річ, завивають якомсь — ну, і кучера покусали. І уявіть собі, крім біфштексів, нічого не їдять, каналії! І неодмінно, щоб з кухмістерської Завітаєва — звольте-но звідси на Піски тричі на день посилати!

— Тсс...

— А от оці кільки... це визначна річ! Я їх сам, власними руками, торік ловив. Ви знаєте, я ж на політиці був попався... аякже! так! Ну, і треба було за кордон тікати. Найняв я, знаєте, швиденько, чухонця: гайда, міна нусі, скільки, шельмо бідрока, візьмеш Балтійське море перепливти? Узав він з мене тисячу карбованців грошей та відро горілки, вклав мене на дно човна, прикрив рогожкою — катай по всіх по трьох! Тільки як до острова Готланда стали під'їжджати — тоді випустив. Отут я й ловив кільку, поки не виявилось, що вся ця історія — саме непорозуміння. Так, панове, вазнав я годі! Хоч як добре за кордоном, а все-таки з любово вітчизною розлучатися важко! Їхали ми, знаєте, повз Кронштадт, — з одного боку Кронштадт, з другого Свеаборг — а я лежу й думаю: а що як випалить? Адже броненосців пробиває — а ми... що таке ми?!..

— Не випалив?

— Ні, загавились. Даруйте! броненосців пропускає, а наш човен... уявіть собі, горіхова шкаралупа — ось який у нас був човен! І до того ж, щохвилини відкривається течя! А втім, я тоді скористувався, попоїздив-таки по Європі! У Женеві був — годинника купив, а потім проїхав до Парижа — таку, я вам скажу, колекцію фотографічних карток придбав — пальчики оближете!

При згадці про картки Очищений любострасно заплямавав губами.

— Мені б... — промовив він, збираючись чхнути.

— Покажу! я вам, панове, все покажу, всі мої колекції! Такі картки є, що й збагнути не можна — *parole d'honneur!*¹ Дозвольте, що там ще таке? ба! здається, сьомга? Звертаю вашу увагу на неї, *messieurs!* Цю саму сьомгу Немирович-Данченко* власними руками зловив! Ми з ним разом в Соловках були, пиво-мед пили, по вусах текло, в рот не

---

¹ Слово честі!

попало — то от він, на пам'ять про узи, що зв'язують нас, зловив і прислав! Тепер від неї тільки хвіст залишився; але чудовий Немирович предивовижні анекдоти про цю сьомгу розкаже. Кумедна, каже, риба, і розумна... зовсім як людина! Сидиш отак на березі моря, розпалиш багаття, закип'ятиш у казанку воду, та й гукнеш: ісі! Ну, вона бачить, що її саме й бракує, щоб вийшла юшка — зараз сама, жива, і припливе! Клянусь! хочете, я вас з Немировичем познайомлю?

— Неодмінно! Хочемо! хочемо!

— Цими днями ваше бажання буде виконане. А ось ці фіги мені Еюб-паша презентував... А втім, тепер не слід би про це говорити — війна! — ну, та ви ж мене не викажете! Та ви ж покуштуйте! — аромат який!

— А Еюб за що ж вам подарунки робить?

— А я йому тут одну відомість маленьку в дипломатичних сферах вивідав... так, дрібничка!

— Балалайкін! змилуйтесь! ви ж себе в зраді вітчизни викриваєте! — вигукнули ми з жахом.

— Ah, mais entendons-*vous!*¹ Я, справді, відомість маленьку для нього вивідав, але він через цю саму відомість бій програв — пам'ятаєте, в тій ущелині, як пак її?.. Ні, панове, я ж у цих справах обережний! А він мені, між іншим, презент! Однак, я його й тоді застерігав. Ну, куди ти, питаю, лізеш, скажи, будь ласка! адже коли ти програєш бій — тебе турки судитимуть, а якщо виграєш — освічена Європа судитиме! Подавай-но краще у відставку!

— Не послухався?

— Не послухався — і програв! А жаль Еюба, до сліз жаль! Хвацький хлопець і навіть на турка зовсім не схожий! Я з ним разом до бані ходив — зовсім-таки людина! Тільки тіло голубе, зовсім як наші жандарми в колишній формі до реорганізації!

Балалайкін на хвилину задумався, ніби захлинувшись. Очевидно, брехання пливло на нього з такою швидкістю, що він не встигав упоратися з безліччю вироблюваного матеріалу.

— Так, панове, багато-таки я в своєму житті перипетій зазнав! — почав він знову: — до Березова засланий був, пробував картоплю там акліматизувати — не виросла! Але зате багато й радості мав! Наприклад, схід сонця на бе-

---

¹ Ах, та ми договоримось!

регах Льодовитого океану — це що ж таке? Уявіть собі, в один і той самий час і сходить, і заходить — де це побачите? Через те ніхто там і не спить. Взимку сплять, а влітку тюленів ловлять!

— Хотів би я знати, тюленьче м'ясе — приемне воно на смак? — поцікавився Очищений.

— Милом тхне, а втім, ми з Немировичем їли. Немирович, Латкін і я. Там, батечку, влітку сімдесят три градуси морозу буває, а взимку — це що ж? То тут і тюленіні будеш радий. Я одного разу там носа відморозив; всякався — дивлюсь, аж ніс у руці!

— Ах, хай йому чорт!

— Так, батечку. На щастя, я зразу ж дав собі раду: взяв тепленького тюленьчого жирку, помазав, приліпив — і от як бачите!

Він запропонував нам оглянути свій ніс: справді, не можна було навіть запідозрити, щоб тут коли-небудь порожнє місце було.

— Всього я зазнав! і на золотих приїсках був; такі, я вам скажу, самородки знаходив, що за один мені зразу п'ять років каторги зменшили. Тепер він у гірничому інституті, в музеї, лежить.

— Гм... хіба? А скажіть, будь ласка, чув я, що на приїсках робітники це саме золото дуже вміло приховують... Хто-небудь ніби візьме золотничок або два пісочку і так сховає, що ніякими, тобто, способами... Чи правда це?

— Не по золотничку, а фунтів по п'ять зразу ховають — ось я вам як скажу! Я сам... та що тут! ви думаєте, статки мої звідки? Обстановка ця і все?..

— Хіба?

— Все звідти! там усьому початок покладено, там! Шукаючи для бунтівних ханів наречених, не багато наживеш! Дідька лисого — наживеш тут! Там усе, і зв'язки мої всі там почалися. Я тепер у всіх золотопромисловців в усіх справах повіреним числюся: дружинам капелюшки купую, чоловікам — зачіски. Полічіть, скільки я за це самої платні одержую? А рябчики сибірські? а нельма? — про це вже й не кажу! Мені оце недавно купець Трапезников мамутового зуба з Іркутська в подарунок прислав — хочете, покажу?

— Ах, зробіть таку ласку!

— І покажу, якщо, проте, в зоологічний сад не віддав. У мене грошей безліч, на сто років вистачить. Торік я до Ніцци їздив — дивлюся, на горі біля самого в'їзду замок

Одіфре стоїть. Питаю: скільки коштує? — мільйон двісті тисяч! Нічого не вдієш, дістав з кишені гроші й відлічив!

— Ах, господи!

Очищений не витримав: устав з крісла й перехрестився.

— Бачив я, пане Балалайкін! навіть дуже часто бачив! — сказав він: — але, признаюсь...

— Я в Ніцці двадцять років жив, то всі аж дивувались! Оркестр у мене був, концерти по п'ятницях...

Балалайкін поступово увійшов у такий екстаз, що піна в нього показалася з рота. Тяжко ставало.

— Скажіть, Балалайкін, як вам доводиться покійний Репетілов? — спитав я, щоб як-небудь розрядити атмосферу брехні.

— Репетілов? мені? Даруйте! та він мені хрещеним батьком був! Але, крім того, і ще чимось приходиться. Наш рід дуже древній! Ми — пронські. — Прокопа Ляпунова * пам'ятаєте? — ну, то ми всі по жіночій лінії від нього. Молчаліни, Репетілови, Балалайкіни, Фамусови — всі! А Чацький Олександр Андрійович — той на межі зі Скопінським повітом!

— А чи знаєте, Балалайкін, що про вас, пронських, погана слава ходить?

— Це що брехуни ми, чи що? Авжеж, нема чого казати, люблять-таки мої співвітчизники побрехати! Уявіть собі, цими днями який випадок був. Приїжджає до мене один компатріот: чи знаєш, каже, що твоя родителька знову до Іллюшки Соколова в табір утекла? ¹ Натурально, зразу ж телеграму в триста тридцять слів Загорецькому: так і так, чи не можна запобігти? І що ж? рівно через рік дістаю відповідь: даруй, щирий друже! твоя родителька от уже третій рік, як без ніг у Пронську на постоялому дворі лежить! Ні, ви мені скажіть, навіщо він мені збрехав? Збудоражив, примусив гарячкувати? га?

Розмовляючи таким чином, ми й не помітили, як з'їли і випили все, що було на підносах. Нарешті, Глумов перший опам'ятався.

— А сіли ж ми зовсім не для того, щоб пронську брехню

---

¹ Щоб зрозуміти це, необхідно нагадати читачеві, що Балалайкін — син відомої колись у Москві циганки Стешки, що була, до одруження з провінціальним секретарем Балалайкіним, в інтимних стосунках з Репетіловим, через що Балалайкін і каже, що Репетілов йому «крім того, ще чимось приходиться» (див. «Експурсії в галузь поміркованості і акуратності»). (Прим. автора).

слухати,— сказав він.— Іване Івановичу! ти, здається, нам історію своїх перетворень обіцяв?

— Я готовий!

— То от що, Балалайкін! звеліть-но ви нам подати тих сигар, які вам гаванський губернатор за лжесвідчення при-слав, та лікерцю того, що вам подарував Ербер за написан-ня об'яви про розпродаж вин і лікерів! — без церемонії роз-порядився Глумов.

Ми перейшли в кабінет Балалайкіна, і хоч він благав насамперед переглянути придбану ним у Парижі колекцію фотографічних картинок, але ми пересилили себе й від-клали це благонамірене заняття до сприятливішого часу. Сівши навколо стола, покурюючи найчудовіші «pop plus ultra»¹ і маючи перед собою чарки з запашним лікером des îles², ми були зовсім готові сприймати сповідь вільнонай-маного редактора газети «Краса Демидрона».

— Розкажуй, Іване Івановичу, розкажуй, брат! — мовив Глумов, вмощуючись вигідніше в крісло й зажмурюючи очі. Очищений почав.

VI

«Я — нащадок стародавнього дворянського роду, і справ-жне, корінне моє прізвище — Гадюк. А Очищеними ми ста-ли зватися недавно, після одного особливого випадку, про який я згадаю в належному місці.

«Щодо походження моїх предків існують два сказання: одне, мало вірогідне, належить маститому історикові з Моск-ви*, друге, ще менш вірогідне, склалося тут, у Петербурзі.

«Маститий московський історик виводить наш рід з до-історичного Новгороду. Був, мовляв, новгородський «благон-амірений чоловік» (а за іншими джерелами, «крадій»), Добромисл Гадюк, в якого раніше, ніж в інших, виникла думка про прикликання варягів, про що він і сказав на вічі іншим новгородським обивателям. «З давніх-давен,— ска-зав він: — варяги навчають нас ума-розуму: палять міста і села, грабують майно, чоловіків убивають, жінок гвалту-ють, але й після всього того ні ума, ні розуму в нас нема. Як ви, друзі милі, гадаєте, чому?» Та що новгородці,

¹ Найвищої якості.

² З островів.

замість відповіді, тільки почухали потилиці, то Гадюк казав далі: «А я ж знаю, чому. Тому, друзі милі, що хоч і навчають нас варяги ума-розуму, але методи в них правильної нема. Грабують — не по черзі, вбивають — невчасно, гвалтують — не по закону. Ну, і виходить, що ми їхньої науки не розуміємо, а вони розтлумачити її нам не можуть або не хочуть. Чи так я, брата, кажу?» Здригнулися серця в новгородців, одначе зрозуміли вільні вікові люди, що Гадюк каже правду, і в один голос вигукнули: «Так!» — «То от що я надумав: пошлім до варягів ходаків і звелімо сказати: панове варяги! ніж ото насकोком нас розоряти, розоряйте поспіль: грабуйте майно, паліть міста, гвалтуйте жінок, але тільки щоб робилося у нас все це на майбутній час... по закону! Чи так я кажу?» Знову здригнулися серця в новгородців, та що Гадюкову правду всім було видно, то й знову всі одностайно вигукнули: «так!» Тоді виступив наперед старіштина Гостомисл і запитав: «А чому ти, благонамірений чоловіче Гадюк, вважаєш, що бути пограбованим по закону краще, ніж без закону?» На що Гадюк відповів коротко: «Як же можна! по закону чи без закону! по закону, всім відомо, — краще!» І здивувалися новгородці з Гадюковою мудрості та й вирішили: прикликати варягів і хай вони міста палять, майно грабують, жінок гвалтують — по закону!

«Сказано — зроблено. Прибули з-за моря три князі: Рюрик — у Новгород, Сінеус — у Ладогу, Трувор — в Ізборськ. Приїхали та й лягли з дороги спати. Тільки сплять вони і сниться їм усім трьом один і той самий ряд картин, що змальовують майбутню долю їхньої нової вітчизни. Спочатку удільний період — князі палять; потім татарський період — татари палять; потім московський період — палять, в річці топлять і в синодики записують; потім самозванщина — палять, хрести цілують, бороди один в одного по волосині вискубують; потім лейб-кампанський період — палять, б'ють батогом, відрізують язики, роздають мужиків і п'ють угорське; потім наказ намісника «яко благопотребного часу на закони наступати слід»; потім запровадження губернських правлінь «яко таким благопотребним на закон наступанням задовільне в законах-таки виправдання знаходити», а нарешті, і поява прокурорів «яко без потреби в сіті уловляти». Схопилися три брати, збентежені дуже, і не знають, як бути. Думають: а що коли через нас уся ця програма та виконається? І стали вони журитися. Перший важурився Сінеус у Ладозі — і втопився в озері; другий

зажурився Трувор в Ізборську — і повісився на віжках. А Рюрик, як мав розум вільний, зразу прийняти даремну смерть не захотів. Скликав він віче й звернувся до нього з такою промовою: «Бачив я, панове новгородці, на новосілли у вас недобрий сон! Нібито через мене по всій Русі губернські правління пішли, а потім і палати державного майна... І так мене цей сон збентежив, що вже й не знаю, як із собою благородніше порішити: втопитись чи повіситись?» Але новгородці, бачивши, що в князя їхнього розум вільний, мовчали, а про себе думали: всяко буває, і з зашморга зірветься, і з води сухий вийде — як тут радити! А Гостомисл промовив: гм! — і тут-таки спустив дух. Тоді виступив наперед благонамірний чоловік Гадюк і за всіх відповів: «А по-моєму. ваше сіятельство, якщо вся ця програма і справді згодом виконається, то й тут ні топитись, ні вішатися резону нема!» Задумався Рюрик; до вподоби йому припали Гадюкові слова; але, з другого боку, думається: удільний період, московський період, татарський період... негарзд! Як би так улаштувати, щоб усю вину на самих новгородців скинути? «Даруй, братіку, — каже, — адже в усіх підручниках буде записано: ось які діла через Рюрика почалися! школярі в усіх учбових закладах товктимуть: обіцяв, мовляв, Рюрик по закону грабувати, а он що вийшло!» — А наплювати! нехай собі товчуть! — наполягав благонамірний чоловік Гадюк: — ви, ваше сіятельство, тільки бразди міцніше тримайте, і будьте певні, що через тисячу років на цьому самому місці... — Тоді Рюрик зовсім уже повеселішав: «Бачив я і це уві сні, — перебив він Гадюка: — навіть художника Мікешина * бачив, але, через скромність, про це промовчав. То як же, панове новгородці? По-вашому, виходить, наплювати?» — Наплювати! — повторив Гадюк. І знову здивувалися новгородці з Гадюкової мудрості та в один голос вигукнули: «Так! наплювати!» А Рюрик, натягнувши бразди, сказав: хай буде по-вашому! і почав орудувати — по закону!»

— То ось який був перший вірогідний предок! — закінчив Очищений, оглядаючи нас тріумфуючим поглядом і на хвилину перериваючи розповідь, аби впевнитися, яке враження справила на нас його генеалогія.

Враження це було різноманітне. Балалайкін — повірив зразу і був такий полещений, що в нього в гостях перебуває людина такої безперечно-древньої високопоставленості, що, на знак шанобливої відданості, розпорядився подати

шампанського. Глумов, за звичаєм своїм, поставився бай- дуже і навіть, мабуть, скептично. А я... я пригадував! Щось таке було! — казав я собі. Десь у минулому, на шкільній лаві... було, таки було!

— Глумов! чи не пам'ятаєш? — звернувся я до свого друга.

Не встиг я вимовити ці слова... і раптом пригадав! Так, це воно, воно саме! Даруйте! ще ж у школі мене і моїх товаришів по класу твір примушували писати на тему: «Віщий сон Рюрика...» о, господи!

— Глумов! та невже ж ти не пам'ятаєш? ще з тобою змагались: ти запевняв, що віче відбувалося, коли сонце сходило, а я — коли воно заходило? А «круті береги Волхова, що повільно котив мутні хвилі...» пам'ятаєш? А «золотий Рюриків шолом, на якому, виграючи, мінилися промені сонця»? Ще Аверкєв *, змальовуючи смерть Гостомисла, написав: «сльози тихо струмували по чолю його...» — невже не пам'ятаєш?

Зважаючи на такі ясні вказівки, Глумов умить перетворився. Солодко нам було, радісно. Під впливом почуттів ми обидва схопилися з місць і поцілувались.

— Пам'ятаю! все пам'ятаю! І «шолом Рюриків», і «сльози, що струмували по чолю Гостомисла»... пам'ятаю! пам'ятаю! пам'ятаю! — твердив Глумов у захваті. — Тільки, брат, от що: чи не з Марфи це Посадниці було?

— Даруй, голубе мій! саме з «Рюрикового віщого сну»! Мені, згодом, сам маститий історик всю цю штуку розказував... він за джерелами її простудіював! Він, братіку, навіть з Оффенбахом листувався: чи не можна, мовляв, на цей сюжет оперетку скласти? І якби смерть не поклала краю дням його в самому розпалі початої праці...

— А що ти думаєш! адже сюжет для оперетки — хоч куди!

— Це, мій друже, такий сюжет! такий сюжет! Коли б тільки розтлумачити Оффенбаху як слід! Уяви собі, наприклад, хор помпадурів, або хор капітан-справників! або хор судових слідчих в особливо важливих справах! Це ж бо що таке!

— Чудово — що й казати! Так, брат, дивна була людина цей маститий історик: і науку, і свистопляску — все розумів *! А історію російську знав — аж повірити важко! Почне було розказувати, як Мстислави з Ростиславами бились, — ну, наче сам очевидцем був! І що в ньому особливо

дороге було: ні на чий бік не ставав! Мені, каже, однаково: чи Мстислав Ростислава, чи Ростислав Мстислава побив, бо для мене що історією займатися, що в бирюльки гратись — однаковісінько!

— Та, по суті ж, воно...

Одно слово, ми б, напевно, захопилися спогадами, якби Очищений не нагадав, що він має ще багато що розказувати. Виконавши це, він розповідав далі:

«Друге сказання щодо походження моїх предків склалося на лоні тієї розшукної історичної школи, яка хоч і має своїм родоначальником Бартењева * з Москви, але розвинулася і справжнім чином змужніла тут, у Петербурзі. Сказання це говорить коротко: перший Гадюк був виходець з Орди, який, з'розпорядження начальства, пізнав істинного бога, причому хрещеними батьками були: генерал-майор Отчаянний і княжна Вертихвостова. А втім, мемуари останньої вже передані потомками її в розпорядження «Русской Старини» і, безперечно, висвітлять цю незвичайну подію.

«Я не говоритиму про те, яке з цих двох сказань приємніше для мого самолюбства: і те і друге не перешкодили мені стати вільнонайманним редактором «Красы Демидрона». Та й не на те я повів мову про предків, щоб хвастатися перед вами, — в кожного з вас самих, напевно, позаду принаймні по Редеді сидить, а тільки на те, щоб наочно показати, які корисні і в той же час несподівані наслідки можуть давати вірогідні дослідження про родопоходження Гадюків.

«Далі, щодо пізніших моїх предків, і Москва і Петербург у всьому між собою згодні. Одним з них вискубували бороди, другим — рвали ніздрі, третім — били батогами нещадно. Деякі ж одначе залишилися цілі, і їм дарували села, де, в свою чергу, вискубували бороди, рвали ніздрі і били нещадно батогами. Одно слово, в моєму роду все йшло звичайним генеалогічним порядком, як у всіх взагалі Гадюків, «од фінських зимних скель до пломеню Колхиди». Але в першій половині минулого століття, за царювання Єлисавети, сталося щось особливе. Прадід мій, штабс-капітан Прокопій Гадюк, будиши п'яний, зрадливі слова говорив, а син його, Артамон, не тільки про це не змовчав, а, з поданням ясних батькової зради доказів, доніс начальству. Внаслідок такого люб'язно-вірного вчинку, Прокопій, після покарання батогами і відрізання язика, був засланий в ув'язнення в Березов, а Артамонові було надано: скасувавши попереднє прізвисько «Гадюк», як зганьблене зрадою, надалі зватися

Очищеним. То от звідки походить прізвище Очищених, а зовсім не від горілки одного з ним найменування.

«Очищені звили собі гніздо в Лебедянському повіті, де інтелігенція здавна славилась гостинністю і схильністю до гри крапленими картами, чому особливо сприяли: існування в місті Лебедяні ярмарку та близькість Липецьких мінеральних вод. Натурально, і батько мій не міг протистояти загальному настроєві умів і разом з іншими почав шукати в краплених картах засобів для підтримання фамільного блиску. Фортуна сприяла йому. Довгий час наш дім стояв на такій височині, що навіть у таких далеких кутках Тамбовської губернії, як повіти Єлатомський і Шацький,— і там пишались Очищеними. Широка гостинність, незвичайна щедрість і рицарська великодушність — такі були властивості, якими покійний батько мій приваблював до себе всі серця. Незважаючи на дивовижну спритність рук, він ніколи не користувався цією перевагою щодо своїх земляків: деяким з них він навіть програвав невеликі суми. А зате до пензенців і саратовців — був нещадний. Я навіть пам'ятаю момент, коли в Липецьку його не називали інакше, як грозою саратовських роззяв...

«Та, починаючи з 1827 року все змінилось. Непомітно підкралася старість, і батько якось раптом ослаб. На жаль, одначе, самовпевненість не покинула його, і в 1830 році він, за звичаєм, вирушив у подорож на Макаревський ярмарок. Якби залишився він у себе, в Лебедяні,— там, звичайно, йому пробачили б багато що, пам'ятаючи колишні його заслуги; а в Макарія—не пробачили. У вересні того ж року мене було повідомлено, що батько мій помер, діставши удар свічником у скроню і проживши перед тим весь родовий маєток, крім тридцяти душ, на долю яких і випав обов'язок плекати мою молодість.

«Мені було тоді двадцять років і я служив юнкером в Білобородовському гусарському полку»...

Очищений похилив голову і замовк. Думка, що він в 1830 році залишився сиротою, як видно, пригнічувала його. Щоправда, сліз не було видно, але в губах помічалось нервово посмикування, як у людини, що їй інстинкт підказує, що в таких обставинах тільки чарка гіркої англійської може дати полегшення. І справді, як тільки бажання його було задоволене, то зразу ж поважний старик заспокоївся і казав далі:

«Виховання я дістав класичне, але без стародавніх мов.

В той час погляд на класицизм був особливий: кожний, хто виявляв смак до жіноцтва і до того ж знав, що Венера інде зветься Афродітою, тим самим уже набув право на найменування класика. Все ж інше, більш серйозне, «о tempora, omnes!»», «sapienti sat», «caveant consules»¹ тощо, якими так часто нині прикрашаються шпальти «Красы Демидрона»,— все це я брав уже згодом з «Московских Ведомостей».

«Слідом за батьком пішла в могилу й матуся. Існувати в полку не було з чого, і я наважився вийти у відставку та жити в селі. Але тридцять душ, навіть і в ті часи, становили собою тільки забезпечений хліб і квас, а я був такий розбалуваний класичним вихованням, що вже не міг керувати своїми пристрастями. Не встиг я прожити в маєтку й п'яти років, як почалося слідство, потім суд, а, нарешті, було ухвалено й вирішення, за яким я був відданий під опіку, і в'їзд в маєток мені був заборонений. А втім, це останнє розпорядження виявилось вже зайвим, бо, під час цієї колотнечі, маєток мій був проданий з аукціону за борги.

«Як зараз пам'ятаю: в мене лишалось на руках тільки п'ятсот карбованців асигнаціями. Я згадав про батька і поїхав до Болхова на ярмарок для того, щоб пустити свій капітал в оборот. Та де там! довгочасне перебування під слідством і судом вже підточило мене! Мій розум не виявляв винахідливості, а боязке серце паралізувало спритність рук. Гроші мої зникли, а сам я доведений був моїми партнерами до такого стану, що цілих півроку змушений був пролежати в міській лікарні...

«За що?»

«Після цього, я кілька років існував виключно тілесними пошкодженнями. Не скажу, щоб я терпів нужду,— потреба ушкоджувати ближнього існувала тоді у великих розмірах, і за задоволення її платили добрі гроші— але постійного, справжнього все-таки не було. Один тільки раз усміхнулася мені надія на щось стале— це коли я був призначений на посаду вчителя танців у кадетський корпус, але й тут я мусив був зробити підлог, тобто приховати від начальства свою колишню судимість. Розуміється, підлог виявився...

«Вас, звичайно, здивує це, панове. Тепер, коли розв'язано безліч питань першорядної ваги, разом з ними розв'язане

¹ «О часи, о звичаї!», «мудрому досить», «хай консули пильнують».

й питання про моральні якості танцювальних учителів. Наша вільна преса з повною ясністю довела, що ніяка судимість не може перешкоджати виконанню тих спеціальних обов'язків, які покладаються на танцмейстерів і таперів, і відтоді ця істина ввійшла в громадську свідомість. Але в той час дивилися на це суворіше, і від танцювальних учителів вимагали такої ж моральної бездоганності, якої нині вимагають тільки від власників шинків.

«Отже, підлог виявився, і я мусив покинути державну службу назавжди. Якби не було цього — хто знає, яка перспектива чекала б мене в майбутньому! Ломоносов був простий рибалка, а вмер статським радником! Та що доля не допустила мене до вищих посад, то я вирішив зробитися тапером. В цьому званні я узнав мою Мальхен, я узнав вас, панове, і тільки це усолоджує гіркоту моїх спогадів. Ось у цьому самому залі, на тому самому місці, де нині стоїть рояль пана Балаайкіна...»

— Іване Івановичу! голубчику! заграй кадриль з «Чижика!» — не витерпів Глумов: — та гляди, як слід грай... по-тодішньому!

— З приємністю, — погодився добрий старик.

Він сів за фортепіано і тремтячими руками видобув з клавішів забутий, але все ще дорогий мотив «Чижика». Грав він «по-тодішньому», без претензій на таперську віртуозність, а так, як звичайно грають у благородних сімейних домах, де збирається багато веселої молоді, тобто: відкинувшись корпусом на спинку крісла і схиливши голову трошки набік. Він і «тоді» саме так грав, очевидно, бажаючи показати «гостям», що хоч він тапер, але в той же час і благородна людина. Ми з Глумовим теж згадали давнину, і трошки потанцювали.

Виконавши це, він говорив далі:

«З Мальхен я познайомився тут, у Дар'ї Семенівни. Вона була скромна дівчина, біленька, але не дуже гарна, і тому ніхто не хотів з нею танцювати. Та я бачив, що їй дуже хочеться танцювати, і одного разу, коли гості вже порозходились, підійшов до неї й сказав: «Мальхен! будемо танцювати разом!» І вона відповіла: «я згодна».

«Це був найщасливіший час мого життя, бо в Мальхен виявилось наскладаних сто карбованців, та, крім того, Дар'я Семенівна подарувала їй дві срібні ложки. Знайшлися й інші добрі люди: деякі з гостей — а серед них і ви, пане Глумов! — склалися й купили мені готову пару одягу.

Ми не розкошували, але жили в такій згоді, що через місяць після весілля в нас народилася дочка.

«Одначе скоро сталася подія, яка затьмарила наше щастя: померла добра Дар'я Семенівна. Ви, звичайно, пам'ятаєте, панове, яке різуче враження справила ця передчасна втрата на всіх «гостей», а для мене вона була подвійно відчутна. Я зразу втратив і друга і єдину доходну статтю. Однак провидіння й цього разу допомогло мені.

«По-перше, в Мальхен знову виявилось наскладаних сто карбованців; по-друге, репутація моя, як тапера, встановилася вже так міцно, що з усіх будинків Фонарного провулку посипалися на мене запрошення. І в той же час я був ушанований від кварталу секретним дорученням щодо внутрішньої політики.

«То був час загальної екзальтації, і начальство кварталу було дуже заклопотане потрясінням основ, яке сталося з нагоди лютневої революції. А де ж було зручніше стежити за настроєм умів, як не в танцкласах? І хто ж міг бути в цій справі більш компетентним суддею, як не тапер?

«Я знаю, що нині таперами нехтують, віддаючи перевагу — в справах внутрішньої політики — особам інородницького походження. Але, на мою думку, це неправильно. Тапер, насамперед, задовольняється малою винагородою (я, наприклад, одержував усього десять карбованців на місяць і був дуже задоволений); по-друге, він не має почуття інородницької розлюченості і, по-третє, він такий боязкий, що лише в крайньому випадку зважається на вдумку, і, отже, не вводить начальство в оману. Принаймні я, протягом п'яти років, заявив тільки про дві пропаганди, і то лише тому, що письменоводитель квартального неодмінно цього вимагав. Навпаки, інородець, одержуючи майже фельдмаршальську платню, старається показати, що він користується нею не даремно, і, внаслідок цього, щохвилино загрожує начальству злочинними замірами.

«По-моєму, — це неблагородно!

«Повторюю: я не розкошував, але був задоволений. Та на дванадцятому році мого щасливого подружнього життя сонце мого життя знову затьмарилося, і цього разу — надовго. Спочатку втекла Мальхен з шарманщиком, перед тим викравши всі мої заощадження, а через рік після цього вмерла моя дочка. Все пропало разом: і прихильності, і надія на дружню підпору на старість, і насолоди кохання!

Я залишився сам на сам з таперством! Правда, в мене ще залишалась утіха: квартал, як і раніше, не переставав вшановувати мене своєю довірою; але п'ять років тому і внутрішня політика відійшла від мене. Мене визнали недосить прозорливим, мало спритним і взагалі таким, що не відповідає вимогам часу, і моє місце віддали інородцеві Кшепшиціюльському...

— Кшепшиціюльському! але ж це наш друг! наш картярський партнер! це, нарешті, наш керівник на шляху благонамірності! — вигукнули ми з Глумовим в один голос.

— Так, це він, — відповів Очищений: — і він завжди так чинить. Спочатку запропонує себе в керівники, потім обіграє по маленькій, і під кінець — зрадить! Ах, панове, панове! мало вас, мабуть, учили; не знаєте ви, як обережно слід у таких справах чинити!

— Дивак! та чого ж нам остерігатися, коли в нас серця чисті!

— І з чистим серцем можна іноді неналежно заремствувати! Скажу вам, одного разу при мені в бані такий випадок був. Мився, серед інших, один юнак, а тут-таки, неподалік, і пан квартальний парився. Ну, в бані, знаєте, посад цих не розрізниш, тільки юнак той — гарячої води, чи що, не вистачило — і не стримався! Так і перетак; що, мовляв, це за держава така, в якій навіть помитись як слід не можна! Одно слово, таку пропаганду пустив, що аж небу стало жарко! І що ж! тільки-но він це саме слово вимовив, дивиться, а пан квартальний вже й мундиром обріс! В повному параті, як є, при шпазі і капелюсі: звольте, каже, ласкавий добродію, повторити! То як би ви думали! років з чотири після того юнак по судах мотався, все чистоту свою доводив.

— Чи ти ба!

— Через те я й кажу: не з усякого знайомства радіти слід. Особливо ниньки. Раніше, коли внутрішньою політикою тапери завідували, безпечніше було. Бо тапер — йому що! Якщо йому теперечки пляшку пива поставити — він і забув! А якщо й не забув, то навіть ще краще: сам одверто в розмову заїде. Правду, мовляв, ви, пане, кажете! і те в нас недобре, і інше негаразд... одно слово, погано! та з начальством змагатися нам не доводиться! Чому не доводиться? — а тому, добродію, що начальство засоби має, і якщо, наприклад... Ну, одно слово, тихо та смирно — дивишся, а він і полагіднішав! Хоч і помилявся, а випив пляшку дру-

гу — і сам у лоно істинних почуттів вступив. І всім приємно: і йому приємно, і начальству, і мені, таперові, добре.

— Та й ми ж, братіку, його, Кшешпиціюльського того, котрий уже місяць поімо-годуємо, та й у табельку трохи там... Мусить же він це розуміти!

Але Очищений тільки скептично похитав головою у відповідь.

— Нема в нього в серці вдячливості,— сказав він: — нема, нема і нема! І найкращий щодо нього спосіб дій — це зі сходів його спустити.

— А за це, ти думаєш, похвалять?

— Якщо протекцію маєте — нічого. З протекцією, я вам скажу, в 1836 році один юнак до жіночої купальні заплив — і тут минулося йому! Тільки просити пробачення на другий день до дам їздив.

Так ми і вирішили: при першій нагоді спустити Кшешпиціюльського зі сходів і потім пробачитися перед ним. Потім Очищений казав далі:

«Можливо, я назавжди залишився б тільки тапером, якби доля не готувала мені нових випробувань. Оголосили волю книгодрукування. Потрібні стали вільнонаймані редактори, а між іншим і власник того місця розваги, в якому я мав постійні вечірні заняття, задумав заснувати орган для захисту інтересів любострастя. Дізнавшись, що я дістав класичне виховання, він, натурально, звернувся до мене. І, на жаль, я не тільки пристав на його пропозицію, але й зв'язав себе контрактом.

«Та цим мої злигодні не обмежились. Скоро після того на мене звернула увагу Мотрона Іванівна. Я знав її дуже давно — вона свого часу була суперницею Дар'ї Семенівни в педагогічній галузі,— знав як жінку поважну, що відійшла від справ з добрим капіталом і з твердим наміром відкрити власну позичкову касу. І раптом ця сама жінка починає заговорювати... скажіть, хто ж своєму щастю не радий!

«І от, сиджу я одного разу в «Ельдорадо», осторонь, п'ю пиво, а тимчасом і матеріал для наступного номера газети збираю — дивлюся, підсідає вона до мене. Так і так, каже, гласну позичкову касу відкрити бажаю — схвалите ви це? — Коли капітал, кажу, маєте, то з богом! — Капітал, каже, я маю, тільки от у мирових доведеться розмову вести, а я, як жінка, нічого до ладу розказати не можу.— То для цього вам, добродійко, конче треба мужчину мати! — Так, каже, мужчину!

«Тільки й усього проміж нами й було. Оглянула вона мене — здається, вдоволена залишилась; і я її оглянув: бачу, хоч і в літах особа, одначе великих вад нема. Око в неї праве витекло — педагогічний випадок з одним «гостем» трапився — та для мене ж не очі потрібні! Прийшов я додому, і думаю: не сподівався, не гадав, а який, можна сказати, оборот!

«Обвінчалися, приїжджаємо з церкви додому, і раптом зустрічає нас... «молодий чоловік»! У халаті, як був, одна щока поголена, друга — в милі; одно слово, навіть прибраться, падлюка, не захотів!

«З того часу «молодий чоловік» невідлучно поділяє наше подружнє щастя. Він проводить час у неробстві й виявляє схильність до галантерейних речей. Поки він сидить дома, Мотрона Іванівна поводить ся зі мною добре і потурає ваставникам. Та, часами, він зникає тижнів на два і на три і неодмінно забирає при цьому єнотову шубу. Тоді Мотрона Іванівна виганяє мене на розшуки й не впускає в квартиру доти, поки «молодого чоловіка» не приведуть з поліції... звичайно, без шуби.

«Тепер я саме переживаю один з таких важких моментів. Сьогодні ранком «молодий чоловік» зник і забрав уже не одну, а дві шуби. І я, внаслідок цього, бачу себе на невідзначений час позбавленим притулку...

«Така правда мого життя».

VII

Глумов, який завжди діяв поривами, не стримався й тут. Не встиг Очищений скінчити повість свого життя, як він уже вигукував:

— Іване Івановичу! та оселися в нас! Тобі чого треба? Щів тарілку? — е! горілки чарку? — знайдеться.

— А якщо, по обставинах ваших справ, потрібні будуть для вас лжесвідки, то ви завжди знайдете їх тут... і безплатно! — зі свого боку звеликодушничав Балалайкін.

— Панове! укладімо четверний союз! — в захваті озвався я, ледве встигаючи стежити за загальним потоком великодушних поривів.

Хоч як кріпився добрий старик, але, бачачи такий одностайний вияв симпатій, не стримався й заплакав. Ми взяли один одного за руки й заприсяглися незмінно йти рука об

руку, підтримуючи і зміцнюючи один одного на шляху благонаміреності. І присягання наше було таке щире, що коли останнє слово його було вимовлене, то кімната негайно заповнилася духом скотопрігінного двора.

— Треба тобі сказати, голубчику Іване Івановичу,— вважав своїм обов'язком сказати Глумов за себе і за мене: — що нам твоя підтримка особливо дорогоцінна. Ліберали, братіку, ми. Годинонька надворі — ми радіємо, дощичок надворі — ми і в ньому ласку божу вбачаємо. І всяку річ неодмінно з усіх боків розглядаємо. І з одного боку — добре, і з другого — чудово, а якщо до цього взяти на увагу, що язик без костей, то кращого й бажати не треба! Радіємо, сподіваємось, тріумфуємо, славословимо — та й годі! Аж прохожі дивуються: чого, мовляв, люди показалися? От, брат, які гріхи! Зрозумів?

А втім, Очищений дивувався.

— Дозвольте вам сказати, — резонно зміркував він: — в чому ж тут гріх полягає? Радіти — це ж бо, здається, не заборонено? І якби, наприклад, в той час, коли я, будши тапером, займався внутрішньою політикою...

— То ж бо воно й є, що тоді вмючи раділи: порадіють по-благородному — та й перестануть! А ми ж як радіємо! і день і ніч! і день і ніч! і дома, і в гостях, і в трактирах, і словесно, і в пресі — тільки й слів: слава богу! дожили! Ну, і нагнали своїми радощами страху на весь квартал!

— А головне, радість наша набрала такого нестерпного вигляду, що багато хто вважав її за втручання, — в свою чергу пояснив і я.

— Розумію. Те саме виходить, що іще покійний Фадей Венедиктович висловлював: ні схвалень, ні осудів! Їж, пий і веселися!

— Ото ж бо й є. Добре, що ми схаменулися скоро. Побачили, що не вигоріли наші радощі, і, недовго думаючи, ступили на шлях благонаміреності. Почали гуляти, на їжу накинулись, цигарочки стали набивати, а міркування облишили. Тишком та нишком — дивимось: користь вийшла. За короткий час так себе вдосконалили, що тепер тільки сидимо та очима лупаємо. Здається, чого кращого! га? як ти про це думаєш?

— Чого ще жадати! Очима лупаємо — вже це в саму, значить, центру попали!

— А виявляється, що цього мало, та й самі ми, признатися, вже бачимо, що мало. Добре то воно добре, а заковика

все-таки є. Дикунства, бачиш ти, в нас ще багато; сидимо дома, нікого не бачимо, цигарочки набиваємо: хіба справжні благонамірні люди так роблять? Ні, істинно благонамірена людина очима лупає — це само по собі, а разом з тим і деякі діяльні риси виявляє... От ми подумали-подумали, та й вирішили одно діло до щасливого кінця довести, щоб не тільки словом і думкою, а й самим ділом заявити...

Глумов раптом урвав і, звернувшись до Балалайкіна, зразу ошелешив його запитанням:

— Балалайкін! не брешти, а відповідай просто: ти жонатий?

Балалайкін на хвилину розгубився, отож навіть збрехати не встиг.

— Жонатий, — відповів він зів'ялим голосом і в той самий час здивовано глянув на Глумова.

— А як ти про двоєженство думаєш?

Балалайкін зразу ж знову розквітнув.

— Взагалі кажучи — можу! — вигукнув він весело, та тут-таки, не розгубившись, додав: — але, зокрема, це, розуміється, залежить...

— То давай кінчати. Коротше кажучи... тисячу карбованців?

Балалайкін стрепенувся.

— Голубчику! та ви ж... у Парамоновській справі?

— Атож.

— Даруйте! мені Іван Тимофійович, без зайвих розмов, уже три тисячі надавав!

— Тоді була така ціна, а тепер — інша. В той час охочих мало було, а тепер ними хоч греблю гати! Та всі охочі холості, ніяких перешкод не мають. Тільки нам неодмінно хочеться, щоб двоєженство було. На роман схоже.

Балалайкін разів зо три чи з чотири пройшовся по кімнаті. Цифра застала його зненацька, і він, очевидно, боровся з самим собою і робив розрахунки.

— Менше як дві тисячі — не можна! — сказав він, на решті, рішуче: — даруйте, панове! тисяча карбованців! хіба це гроші?

— Та ти зрозумій, за яке діло тобі їх дають! — умовляв його Глумов: — хіба праця яка-небудь від тебе вимагатиметься? Поїдеш до весілля разів зо два в гості — хіба це важко? тебе ж напоять-нагодують, та ще два-три золотенькі за візит дадуть — це крім усього! Весілля, чи що, тебе лякає? то й тут же — хіба справжнє весілля буде? Поїдеш ти до церкви,

тричі навколо налою обійдеш, потім у кухмістерській у Зави-таєва поздоровлення приймеш — та й годі! Тв в один бік, вона — в другий!

— А потім же... ви забуваєте?

— Що ж «потім»?

— А суд?

— Дивак, братіку, ти! сам адвокат, а суду боїться!

Але тут уже й я вважав потрібним втрутитись.

— Балалайкін! — сказав я: — нічого не бачивши, ви вже починаєте говорити про суд — пробачте мені, але це суто адвокатська манера. По-перше, діло може обійтись й без суду, а по-друге, якби навіть і виникло згодом яке-небудь непорозуміння, то можна, власне, на цей випадок виговорити... ну, наприклад, п'ятсот карбованців.

— П'ятсот! Жоден лжесвідок не піде свідчити в суд менше ніж за двісті п'ятдесят карбованців. Це вам я кажу! А, за обставинами справи, їх треба буде принаймні два.

— Але ж бо це п'ятсот карбованців і є?

— Дозвольте... а що ж мені... за працю?

— А тисяча карбованців, яку ви одержите негайно після виконання обряду!

— Тисяча... тисяча! а моральна турбота! а гаєння часу! а репутація людини, яка за тисячу карбованців... Тисяча! смішно, їй-богу! мені ж свої товариші проходу за цю тисячу не дадуть!

І Балалайкін знову, хвилюючись, почав ходити туди й сюди по кімнаті, раз у раз і не без гіркості повторюючи: тисяча! тисяча!

— Та накинь же йому п'ять сотеньок! — шепнув я на вухо Глумову.

Але не встиг він зробити за моєю порадою, як справа повернулася зовсім несподівано. На допомогу нам з'явився Очищений.

— Дозвольте — мені! — скромно нагадав він нам про себе: — я за п'ятсот...

Ця благодотворна диверсія разом вирішила справу на нашу користь; Балалайкін зразу ж здався на капітуляцію, виговоривши, проте, на свою користь шістсот карбованців, які супротивна сторона зобов'язувалась видати в тому разі, якщо виникне судовий розгляд. Потім подали шампанського й умовилися, що ми з Глумовим братимемо участь у двоєженстві як шафери, а Очищений як весільний батько. Причому останній, без труднощів, випросив, щоб йому було видано

десять карбованців як особисту винагороду і стільки ж за прокат одягу.

Коли всі ці подробиці були остаточно регламентовані, Глумов запропонував на обміркування таке питання:

— А тепер ось що, панове! Припустімо, що починання наше буде доведене до кінця... Балалайкін одержить умовлені тисячу карбованців, ми побенкетуємо в нього на весіллі та й роз'їдемося по домівках. Чи буде все це, на думку Івана Тимофійовича, достатнім доказом, що колишнього лібералізму не залишилося в нас ані зерна?

Думки поділились. Очищений, на підставі колишньої таперської практики, запевняв, що ніяких інших доказів не треба; навпаки, Балалайкін, як адвокат, наполягав, що найменше треба зробити ще підлог. Щодо мене, то хоч я й побоювався, що самого двоеженства буде недосить, але, признаюсь, думка про підлог лякала мене.

— Власне кажучи, двоеженство ж само по собі підлог, — скромно зауважив я: — чи не буде, виходить, вже занадто одноманітно — *pop bis in idem*¹ — якщо ми, зробивши один підлог, зразу ж візьмемося робити ще другий, і до того простіший?

— Теоретично, ви приблизно маєте, рацію, — відказав мені Балалайкін: — двоеженство, справді, є не що інше, як особливий вид підлогу; одначе ж наше законодавство відрізняє...

І раптом у мене сяйнула думка.

— Панове! та про що ж ми говоримо! — вигукнув я: — жиди! жиди охрестити — ось що нам потрібно!

Ця думка рішуче всіх розчулила, а в Очищеного аж сльози на очах виступили.

— А знавш що? — сказав Глумов, з почуттям потискуючи мені руку: — ця думка... зарахується вона, брат, тобі!

І трохи згодом додав:

— Підлог, одначе ж, справа не зайва: хоч би там як, а без фальшивих векселів нам на нашому новому шляху не обійтись! А жид... Це така думка! така думка! І знаєте ви що: ми виберемо жиди білого, огрядного, жирного: такого жиди, в якого замість тельбухів — усе асигнації! тільки самі асигнації!

— У мене навіть зараз один такий на прикметі є! — заявив Очищений: — і дуже навіть охочий.

— І ми спонукаємо його на справи благодійності, —

¹ Ніхто не повинен відповідати двічі за одне й те саме.

далі фантазував Глумов: — фуфайки, наприклад, шкарпетки...

— Але не забувай, мій друже, і інтересів освіти! — нагадав я.

— Ще б пак! Це — на першому плані. От, кажуть, у Сибіру університет заснують — неодмінно треба, щоб він хоч одну кафедру на свій кошт узяв. Яку б, наприклад?

— Я гадав би кафедру порівняльної мітирогнозії — для Сибіру навіть дуже личить! — запропонував я.

— Найкраще! Саме кафедру порівняльної мітирогнозії — давно вже потреба ця почувается. Ну, і ще: щоб експедицію яку-небудь учену своїм коштом спорядив... неодмінно! неодмінно! Скільки є комах, гадів усяких, які тільки того й чекають, щоб на них упало світло науки! Даруйте! ниньки навіть у вагонах на залізницях скрізь блощиці розплодились!

— Дозвольте вам сказати, — устряв Очищений: — є в нас при редакції людина одна, з малих літ твір «Про Полярну Блощицю» пише, а публікувати не наслідуюється...

— Чому не наслідуюється?

— Та спостереження, каже, недосить точні. От якби йому по Росії з науковою метою попоїздити, то він, може, і іноземців багатьох затьмарив би.

— Чудово. А як ти гадаєш, приятелеві твоєму десяти тисяч на експедицію досить буде?

— Даруйте! та з такими грішми він навіть до родичів у Пермську губернію поїде!

— Нехай їде. Для користі науки нам чужих грошей не шкода. Чи нема ще яких потреб? Проси!

— Насмілюсь... От ви зволили щойно про цю науку висловитись... Мітирогнозія, значить... Сама ця наука мені відома... То чи не можна кафедру мені дати!

— Матимемо на увазі.

Потім Очищений подав ще кілька клопотань і на всі дістав від Глумова прихильну відповідь. Нарешті, наш ordre du jour¹ вичерпався, і Глумов, закриваючи засідання, вважав обов'язком виголосити коротке резюме.

— Отже, панове, — сказав він: — всі питання, що підлягали нашому обговоренню, благополучно розв'язані. От справи, які стоять перед нами в ближчому майбутньому. По-перше, ми зобов'язуємось одружити Балалайкіна, при живій дружині, зі «штучкою» купця Парамонова (схвалення

¹ Порядок денний.

на всіх лавах). По-друге, ми маємо охрестити жида; по-третє, хоч як це сумно, але без підлогу нам обійтися не можна...

Він спинився на хвилину і раптом, ніби під впливом несподіваного натхнення, казав далі:

— Дозвольте, панове! вже коля підлог необхідний, то, мені здається, найкраще — це пустити тисяч на тридцять векселів від імені Мотрони Іванівни на користь нашому спільному другові, Іванові Івановичу? Це ж наш обов'язок, панове! наша моральна, так би мовити, повинність перед добрим товаришем і союзником... Згода?

Замість відповіді вибухнули оплески. Очищений кланявся і дякував.

— Це навіть і для Мотрони Іванівни не без користі буде! — говорив він зі слізьми на очах: — бо примусить її отямитися!

— Чудово! Виходить, і ще один пункт розв'язано. Оголошую засідання закритим.

VIII

Ми верталися від Балалайкіна вже утрюх, і до того ж у найрадіснішому настрої. Думка, що коли подвиг благонаміреності ще не цілком ми здійснили, то, в кожному разі, ми перебуваємо на прямому й певному шляху до нього, сповнювала наші серця захватом. «Так, тепер уже нас з цієї позиції не виб'єш!» твердив я собі й усміхався такою широкою, сяючою усмішкою, що будочник, який стояв на розі Великої Міщанської, забачивши мене, нашвидку притулив алебарду до стіни, дістав з кишені берестяну табакерку й запропонував мені понюхати табачку.

Так ішли ми від Фонарного провулка аж до Літейної, і на всьому шляху будочники робили алебардами «на краул!», ніби вітаючи нас: «Здрастуйте, які ступили на істинну путь!» Прийшовши на квартиру, ми здали Очищеного з рук на руки двірникові і, наказавши повести його до бані, поспішили з радісними звістками до Івана Тимофійовича.

Черговий підчасок сказав нам, що Іван Тимофійович зайнятий у «комісії», яка в цю хвилину засідала у нього в кабінеті. Та що ми були люди свої, то не тільки були негайно прийняті, а навіть дістали запрошення взяти участь у праці.

Комісія складалася з трьох членів: Івана Тимофійовича

(він же презус), письменника Прудентова і брандмейстера Молодкіна. Предмет її занять полягав в опрацюванні нового статуту «про благопристойну обивателів у своєму житті поведінку», бо колишні з цього предмета «тимчасові правила» виявлялися сповненими всякого роду неясностей і каламбурів, внаслідок чого неблагопристойність зростала не щодня, а щогодини.

— Чудово зробили, що зайшли; я й то вже думав по вас посилати, — привітав нас Іван Тимофійович: — от комісію на плечі накинули, презусом призначили... Статут те-перечки писати треба, та письменники з нас, признатись, погані!

— А можна поцікавитися, в чому полягає предмет занять комісії?

— Благопристойність заводити хочуть. Це, звичайно... багато ниньки отого невігластва завелось, особливо на вулицях... Одні направо, другі — наліво, одні — йдуть, інші — не знати чого на місці стоять... Не збагнеш. Ну, і хочуть оце врегулювати...

— Щоб, значить, якщо наліво йти — то щоб усі наліво йшли, а якщо спиняться, то всім щоб разом? — висловив Глумов здогад.

— Те, та не те. По суті воно, звичайно, так, та як ти просто це висловиш? Не можна, мій друже, просто сказати — перед іноземцями негаразд буде — обстановочку треба придумати. Кругленько цю думку висловити. Щоб і неслухняний знав, що його по голівці не поглядять, але примусу щоб помітно не було. Щоб, значить, без наказів, а так, ніби кожний сам від себе благопристойності додержує.

— Важке це завдання. Цікаво, як ото ви справляєтеся з ним?

— Та от учора «загальні положення» накидали, а сьогодні й «вулицю» прикінчили. Написали досить, тільки, признатися, не дуже щось подобається мені!

— Даруйте, Іване Тимофійовичу, краще й не можна! — образився Прудентов, що, як видно, був душею й верховодом у комісії.

— Порядку, братіку, нема. Думки добрі, та розкидані вони. Ось я допіру газету читав, то там усе по черзі сказано: з одного боку, не можна не визнати, а з другого — треба признатись, а в той же час не слід спускати з очей... ось це — добре!

Іван Тимофійович сумно похитав головою й задумався.

— Так, нема в нас цього... — казав він далі: — пера в нас вільного нема! Вже, здається, який відомий предмет — весь вік благопристойністю займався, а довелося цю саму благопристойність на папері зобразити — шабаш!

— Та ви як до предмета підійшли? історичний огляд, наприклад, зробили? — поцікавився Глумов.

— Який це історичний огляд?

— Аякже! не можна без цього. Спершу потрібен історичний огляд, які в старовину щодо благопристойності поведінки правила були, потім огляд сучасних іноземних щодо цього предмета законодавств, потім — зведення думок будочників і підчасків, потім — пояснювальна записка, і, нарешті, вже й «правила» або статут.

— То он воно як!

— Неодмінно. Ниньки вже ця мода минула: сів собі, та й написав. Ні, ниньки на всяку штуку виправдний документ подай!

— То ж бо я бачу, начебто не тее... Невідомо ніби, з чого ми раптом цю матерію затіяли...

— Дозвольте вам доповісти, — втрутився Прудентов: — що в цьому випадку ваша манера навряд чи придатна буде.

— Але чому ж?

— Та візьмемо хоча б «Сучасні законодавства». Добре, як вони вигідні, а коли начальство на обмеження в них натрапить...

— Голубчику! та про ці ж законодавства можна й не згадувати! Просто: нема, мовляв, у такій там країні благопристойності — та й усе.

— Не можна; коли б потім не вийшло чого: за довідку ж ми відповідаємо. Та і взагалі скажу: навряд чи іноземна благопристойність для нас обов'язковим прикладом може бути. Росія, через обширність свою, і сама іншим урок дати може. І дає.

— Ах, та хіба я кажу про це? Але ж для вигляду... зрозумійте ви мене: треба ж вигляд показати!

— А для вигляду — й зовсім негаразд вийде. Даруйте, який тут може бути вигляд! Цими днями в нас обиватель один з теплих вод повернувся, то розказував: так там чисто живуть, так чисто, що плюнути боїшся: совісно! А в нас хіба так можна? У нас, добродію, скажу я вам, щодо цього повний простір повинен бути даний!

Виникла суперечка, і я повинен сказати правду, що

Глумов скоро змушений був поступитись. Прудентов, цілим рядом незаперечних фактів, довів, що наша благопристойність так близько межує з неблагопристойністю, що з цього виникає щось зовсім своєрідне і тільки нам властиве. А крім того: закордонна благопристойність має характер виключно зовнішній (не лихослові! не буйствуй! тощо), тоді як наша благопристойність полягає не тільки в зовнішніх проявах доброї поведінки, а в тому найголовніше, щоб обиватель пам'ятав, що життя це є тимчасове і що сам він — посуд скупельний. То, наприклад, плювати в нас можна, а «мати зухвалий вигляд» — не можна; мітирологією займатись можна, а торкатися внутрішньої політики чи міркувати про походження світів — не можна.

— А він же, друзі, правду каже! — звернувся до нас Іван Тимофійович: — справді-таки, що в нас благопристойність своя, особлива...

— А ще й таке можу відзначити, — говорив далі побідоносний Прудентов: — треба теперечки, щоб ми, між іншим, і правила благопристойної поведінки у власних квартирах накреслили — де, спитаю вас, в яких країнах ви відповідні цьому предметові вказівки знайдете? А в нас — без цього не можна.

— Правда! — урочисто підтвердив Іван Тимофійович.

— Правда! — відгукнулися й ми.

— Іноземець — він зухвалий! — розгортав свою думку Прудентов: — він забрався до себе в квартиру та й думає, що в неприступну фортецю засів. А чому, дозвольте спитати? — а тому, добродію, що начальство в них проти нашого набагато до служби байдужіше: само нічого не доходить і їм потурає!

— Правда! — підтвердив Іван Тимофійович.

— Правда! — відгукнулися й ми.

— Вже вони там такі розпещені, такі розпещені — зовсім навіть як оглашенні! — додав Іван Тимофійович: — і до нас прийдуть — скільки часу, скільки праці треба, щоб їх напоумити! Є в мене в районі француз-рукавичник, тільки цими днями я йому й кажу: — «гляди, Альфонс Іванович, я до тебе з візитом збираюсь!» — «В магазин?» — питає. — «Ні, кажу, не в магазин, а туди, в задню комірчину до тебе хочу заглянути, як ти там, як поживаєш, як притискаєш... республік та інше таке»... То він, можете собі уявити, аж очі на мене вирячив: «не може цього бути!» — каже. Ось це який закоснілий народ!

— І ви... та невже ж ви так і облишили це? — обурилися ми з Глумовим до глибини душі.

— Що ж... я!? покрутився-покрутився — зітхнув та й пішов до крамниці... там уже свій обов'язок виконав... Ах, друзі, друзі! наше ж становище... дуже навіть дражливе в нас щодо цих іноземців становище! Розуміється, застеріг-таки я його: — гляди, кажу, одначе, Альфонс Іванович, мугикай свою республік, тільки якщо раптом з двору або з вулиці почую... боронь боже!

— Що ж він?

— Сміється — що з ним зробиш!

— Одначе, яку владу взяли!

— Вольниця — одно слово.

— То ось за цим зразком і звольте судити, яких прикладів нам слід сподіватися, — знову повів мову Прудентов: — теперечки в нашому районі цих торгуючих людей — на кожному кроці, то якщо кожен поняття це матиме та очі вирячувати стане — що тут робити? А з нас тимчасом вимагають!

— Щоб ніде, аніні... боронь боже!

— Нам треба, щоб він, як обиватель, у всякий час всю свою обстановку дав, а він замість того: «не може цього бути!»

— Правда! — підтвердив Іван Тимофійович.

— Правда! — відгукнулися ми.

Так само не вигоріло й питання про історичну благопристойність, хоч Глумов і енергійно обстоював його.

— Дозвольте вам доповісти, — відказав Прудентов: — навіщо нам історія? Де, в яких історіях ми корисних для себе вказівок шукатимемо? Якщо теперечки взяти римську чи грецьку історію, то в нас ключ від тодішньої благопристойності загублений, і чи справді була там благопристойність — нічого ми цього не знаємо. А зважаючи на те, що в підручниках про тодішні часи оповідається, то всі ці греки та римляни більше безвладдям, ніж благопристойністю займалися.

— А в нас цього не можна! авжеж, не можна! — підтвердив Іван Тимофійович і при цьому глянув на нас так поважно, що я, признатись, навіть поремствував на Глумова, навіщо він цю матерію поворущив.

— Хто каже, що можна! оборонився Глумов: — але якщо стародавні грецькі і римські зразки непридатні, то воно ж і в нас своя історія була.

— А щодо вітчизняних історичних зразків можу відказати таке: більша частина документів, які були з цього

предмета, під час пожеж у різний час, згоріла, а те, що залишилось, містить тільки вказівки короткі й недостатні, як наприклад: одним — вискубували бороди по волосині, іншим ніздрі рвали. Судіть тому самі, яка в нас у давні часи благопристойність була!

— Голубчику! та не всім же... Ми ж з вами... походимо ж ми від кого-небудь! В Росії ж сімдесят мільйонів жителів налічується, і в усіх були батьки... Залишилися ж цілі, виходить, вони!

— Через поблажливість.

Одно слово, і на історичному ґрунті Прудентов виявився не вразливим. І що найдосадніше: не тільки Іван Тимофійович явно схилився на бік ділка-письмоводителя, але й Молодкін самовдоволено й безглуздо хихикав, радіючи з нашої поразки.

Залишалось останнє пристановище: усні перекази, народна мудрість, прислів'я, приказки. Але й тут Прудентов без труднощів тріумфував.

— Щодо народної мудрості можна так сказати, — відповів він: — для простого люду вона корисна, а для високопоставлених осіб навряд чи порадиником бути може. Усний переказ у нас і досі один: скільки влізе! — то цей же переказ і без того куди слід, як матеріал, занесений. А щодо приказок, то іноді вони й зовсім у нашому ділі не придатні. Візьмімо, для прикладу, хоч таке. Люди кажуть: по Савці — свитка, а за обставинами справи виходить, що цю приказку навпаки треба розуміти.

— Чому ж так?

— А тому, що тому. Начальство — ось у чому причина. Савок багато, то коли кожен для себе особливої свитки зажадає... А в нас щодо цього так заведено: для скорочення листування всім щоб одна мірка була! От ми й приганяємо. І правильно це, скажу я вам, бо народ — він дурний!

— Та ще й який дурний! — вигукнув Іван Тимофійович: — тобто такий дурний, такий дурний!

Нагадування про народну дурість влило веселий і легкий струмінь в нашу розмову. Спочатку говорили на цю тему члени комісії, а потім непомітно розійшлися й ми, і хвилин з десять всі хором повторювали: ах, який дурний! ах, який дурний! А Молодкін, скориставшись з цієї нагоди, розповів кілька сцен з народного побуту, які, справді, нітрохи не поступалися тим, якими розважається публіка в Александрінському театрі.

— А ви ще про народну мудрість зволите говорити! — докірливо закінчив Прудентов, звертаючись до Глумова.

— І все-таки, пробачте мені, я цього зрозуміти не можу! — не вгамовувався Глумов: — як же це так? ні історії, ні сучасних законодавств, ні народних звичаїв — так-таки нічого? Виходить, щоб вам спаде на думку, те ви й пишете?

— Просто від себе. Маємо на увазі одну обставину: щоб для начальства якомога менше неспокою було—до того й приганяємо.

Ця теорія хоч і давно нам була відома, але цього разу вона була висловлена так просто, безпосередньо й рішуче, що ми на хвилину замовкли, ніби під впливом приємної несподіванки.

— Цікаво! — промовив, нарешті, Глумов, першим струнувши з себе гніт зачарування.

— А коли цікаво, то чи не зволите з працями нашими ознайомитися? — запропонував Прудентов. — Нам навіть дуже приємно, що освічені люди прожектами нашими цікавляться. Іване Тимофійовичу! дозвольте?

Розуміється, Іван Тимофійович охоче погодився, і Прудентов прочитав:

СТАТУТ

ПРО БЛАГОПРИСТОЙНУ ОБИВАТЕЛІВ У СВОСМУ ЖИТТІ ПОВЕДІНКУ

Загальні основи

«Ст. 1-а. Кожний обиватель хай пам'ятає, що дві найголовніші мети перед ним для неодмінного досягнення стоять: в цьому житті — благопристойна в усіх місцях перебування поведінка, в майбутньому — вічне блаженство.

«Ст. 2-а. Обидві ці мети, становлячи початок і кінець однієї й тієї ж, з віків визначеної і начальством схваленої, ланки, перебувають, одначе, у завідуванні двох цілком різних відомств. А саме: першою відають звичайні, від цивільного начальства встановлені власті, а друга підлягає розглядові релігії.

«Ст. 3-я. Благопристойність, що становить предмет цього статуту, по суті своїй, поділяється на зовнішню і внутрішню. А за місцем перебування обивателя, на благопристойність, виявлювану: а) на вулицях і площах; б) в публічних місцях і в) у власних квартирах обивателів.

«Ст. 4-а. Зовнішня благопристойність виявляється в діях і рухах тіла обивателя; внутрішня — створює собі храм у серці його. А тому, найпристойнішими місцями спостереження за першою визнаються: вулиці, площі і публічні місця; а останню найзручніше спостерігати у власних квартирах обивателів.

«Ст. 5-а. Ці загальні основи, узяті в неподільній їх сукупності, становлять наріжний камінь, на якому базується вся дальша споруда благопристойності. А так само й вислів: начальству хай підкоряються, бо все наказ давати, якщо його не виконувати».

— Це — загальні основи, — сказав Прудентов, перериваючи читання й самовдоволено поглядаючи на нас: — чи маєте зробити яке-небудь зауваження?

Замість відповіді, ми взяли Прудентова за руку і довго та з почуттям тиснули її.

— Не тільки нічого не маємо, — сказав Глумов схвильованим голосом: — а й навіть... дивно це, голубчику, як ви кількома рисами всі справжні потреби часу змалювали! Саме, саме так: «власні квартири!» — ось де справжня нитка зав'язки романа гніздиться! Само провидіння вам, друже мій, навіяло цю думку!

— Отже, продовжуватимемо!

§ 1-й

ПРО БЛАГОПРИСТОЙНУ ПОВЕДІНКУ НА ВУЛИЦЯХ І ПЛОЩАХ

«Ст. 1-а. Щодо благопристойної поведінки на вулицях і площах, місто поділяється на три райони. Перший охоплює собою набережну ріки Неви від крайніх меж Англійської набережної й закінчуючи Літейним Двором; потім, ідучи по Літейній вулиці до кінця її, повернути по Невському проспекту до Великої Морської, а звідти йти Кінногвардійським бульваром і знову ступити на Англійську набережну. Другий район становлять інші частини міста по цей бік Неви, за винятком Рождественської і Нарвської частей, а також і Васильєвський острів по 14-у лінію включно. До третього району входять інші місцевості, а також і Сінна площа.

«Ст. 2-а. Внутрішня благопристойність у всіх цих районах вимагається однакова. Щодо благопристойності зовнішньої,

то, аби надати обивателям можливих щодо цього предмета полегшень, тільки в першому районі наказується благопристойність безумовна; потім, у другому районі допускається благопристойність менша проти першого району; а в третьому районі дозволяються й прями від зовнішньої благопристойності ухили.

«Ст. 3-я. Всі взагалі площі, вулиці і провулки надаються в розпорядження публіки; а тому обивателям не забороняється відвідування їх, як для прогулянок, так і для інших потреб, крім, проте, тих, що вводять у спокусу.

«Ст. 4-а. Кожний, хто приходить на вулицю або площу, має право ходити по них вільно, не обмежуючи себе одним боком чи одним напрямом, але переходячи, по потребі, і на другий бік, а також заходячи й у ближчі провулки. Але без потреби, а тим паче з явним наміром зробити важчим нагляд, тинятися туди і сюди забороняється.

«Ст. 5-а. Одноманітної форми одягу для перебування на вулицях і площах не заведено. Кожний хай буде одягнений, як сам побажає і як станові його личить. Але само собою розуміється, що вислів «одяг» слід брати в справжньому його значенні, і що ніякої гри слів з цього приводу не дозволяється.

«Ст. 6-а. Дозволяється при зустрічі зі знайомими, спинившись або, за бажанням, йдучи разом далі, заходити в пристойну розмову. При цьому під висловом «пристойна розмова» слід розуміти: а) спогади про приємно проведений час; б) припущення про можливість такого самого проведення часу в ближчому майбутньому; в) розпитування про здоров'я начальствующих осіб, а так само рідних і близьких, не зганьблених по суду; г) спогади про чути і бачене на економічних обідах; д) анекдоти з життя цензорів Красовського і Бірукова; е) оповідання з народного побуту і є) взагалі всякі легкі вислови, які не можуть дати приводу для перекручених тлумачень. Але «критика» безумовно забороняється.

«Ст. 7-а. Поговоривши проміж себе, обивателі, якщо вони при цьому не зробили іншого якого-небудь протизаконного вчинку, можуть розійтись, і не докінчивши початої матерії, за що ніякого покарання не зазнають.

«Ст. 8-а. Красти, грабувати і, тим паче, вбивати не дозволяється зовсім. Особи, що зробили такі вчинки, негайно відводяться до найближчої будки, звідти в належний квартал, а потім і в часть.

«Ст. 9-а. Проте, якщо хто помітить з боку прохожого явний замах на його власність чи життя, то не повинен про це заявляти несамовитим голосом, а зобов'язується, вхопивши того, хто чинить замах, за руку, тримати міцно, щоб не вирвався.

«Ст. 10-а. Коли б, понад сподівання, трапилось, що потерпіла особа, не будши спроможна затримати кривдника, випустить його, то такий випадок належить вважати нездійсненим через незалежні обставини.

«Ст. 11-а. При зустрічах зі знайомими дамами дозволяється, шанобливо вклонившись, розпитувати про здоров'я. А якщо зустрінеться дама незнайома, то такий не кланяється, а йти собі далі мовчки, не дозволяючи ніяких алегоричних рухів тіла.

«Ст. 12-а. Взагалі, хай відомо буде всім і кожному, що особа жіночої статі є істота слабка і варта поблажливості. Тому не той достойний похвали, хто її на путь згубну зіб'є, а той, хто її пропашу в лоно цнотливості приведе.

«Ст. 13-а. Щодо способу думок, яко дару потаємного, жодних правил, в якій силі оний тримати, не заведено. Проте, аби не залишати бажаючих без належного в цьому разі напущення, наказується будочникам, при проході повз них обивателів, робити відповідні духові часу застереження.

«Ст. 14-а. Та якби у виразі обличчя обивателя було помічено таку явну зловмисність, що й сумніву мати в ній не можна, то його, не гаючи часу, відводять у розправу для дослідження.

«Ст. 15-а. При найманні візників, якщо потреба ця виникне в першому районі — слід безумовно стримуватися від лихослів'я; в другому районі — стримуватися лише по змозі; а в третьому районі — стримуватися чи не стримуватися покладається на волю кожного, з тим лише обмеженням, щоб лихослів'я застосовувалось не за сваволею того, хто лихословить, а за заслугами того, кого лихословлять.

«Ст. 16-а. Особи дворянського походження хай пам'ятають, що носіння борід їм невластиве, а право носити вуса присвоєно лише особам військового звання. Так само й про зачіску сказати слід, що вона не повинна бути ні надто довгою, ні надто короткою. Найкраща зачіска — середня.

«Ст. 17-а. Співати і свистати (але не громогласно) не забороняється, бо це означає приємність. А для начальства ніщо так не приємне, як коли підлеглі, без сумовитості і в усьому поклавшись на волю оного, час проводять.

«Ст. 18-а. Проходячи повз пам'ятники, слід, уповільнивши ходу, зобразити на обличчі захват. А якщо, з причини охолодження літ або внаслідок довгочасної й тяжкої хвороби, захвату трудно досягти, то замінити його простою задумливістю. Як захват, так і задумливість будуть у цьому разі правити за доказ твердого наміру обивателя уподібнитися цим героям, аби надалі проводити час так, як оні за життя свого проводили, за що й удостоєні від начальства монументів.

«Ст. 19-а. Коли таких обивателів, що намірилися наслідувати монументи, набереться досить, то всім їм складається детальний список, який і надсилається в особливу монументну комісію. А ця остання, при розгляді списків, керується тією думкою, що, чим більше буде споруджено монументів (хоч би й середніх розмірів), тим охочіше кожний триматиме в серці своєму сподівання на таку чудову нагороду і в цьому сподіванні вбачатиме привід для добродійного життя.

«Ст. 20-а. При вході в баню забороняється скидати з себе одяг раніше, ніж обиватель увійде в притвор.

«Ст. 21-а. При зустрічі з особами вищими дозволяється виявляти чемний подив і безперечну готовність перетерпіти; при зустрічі з рівними — гостинність і бажання зробити послугу; при зустрічі з нижчими — поблажливість, але без послаблення.

«Ст. 22-а. Подавати жебракам не забороняється, але корисно при цьому нагадувати їм, що тільки той хліб солодкий, який здобувається працею.

«Ст. 23-я. Бо тільки та вітчизна процвітає, яка, даючи праці вихід і напрям, в той же час запліднює її відповідним капіталом, а в разі відсутності такого — кредитом, з зобов'язанням узятє вчасно з належними процентами сплатити. Це цілком підтверджується і співбесідами, які відбуваються на економічних обідах.

«Ст. 24-а. Так само й про монетну одиницю не зайвим буде тут згадати. Даремно ми вживатимемо вислів «карбованець», коли він півкарбованця коштує, однак, якщо начальство вважає це правильним, то бажання його слід виконати беззаперечно. Так само і в інших людських справах.

«Ст. 25-а. Все, що в цих правилах не зазначено, як незаборонюване, тим самим уже ставиться в розряд забороненого. А в разі сумніву, найкраще, не продовжуючи прогулянки, вернутися додому і там розміркувати».

Голос Прудентова змовк.

— Все? — спитав Глумов.

— Поки що — все. А там підуть правила про благопристойну поведінку в банях та інших публічних місцях, і, на рещті, про благопристойність у власних квартирах.

— Голубчику! Флегонте Васильовичу (так звали Прудентова)! дозволь мені годинки на дві твій статут! Я тобі в «загальні основи» — грошечки «лихої й порочної волі» підпушу! Не можна без цього, друже мій! Голо!

Ця пропозиція була зроблена так щиро і, до того ж, з таким палким співчуттям, що Прудентов не тільки не образився, але, замість відповіді, простяг до Глумова обидві руки, озброєні проектом статуту. І ми раптом, зовсім непомітно, почали з цієї хвилини говорити один одному «ти».

— От і чудово! — казав далі Глумов: — до речі, дозволь уже й параграф про вулиці проглянути. Кострубатості подекуди трапляються; оце: «при вході в баню», і тут-таки слідом: «при зустрічі з особами вищими» — негаразд, братіку!

— Авжеж, виправ! зроби ласку, виправ! — додав своє прохання й Іван Тимофійович: — я ж бо й сам... Бачу, що не тее... наприклад: «так само й про монетну одиницю»... а чому «так само» і чи справді «так само» — сказати не можу!

— Виправлю! все виправлю! А головне — «лихої й порочної волі» підпустити треба! Неодмінно підпустити. Бо без цього, розумієш ти, воно ж і в «квартири» увійти ніяково. А коли «лиха й порочна воля» є, то скрізь тобі вхід відкритий!

Глумов склав статут учетверо й обережно поклав його в кишеню. Потім, з властивим йому чемно-визивним виглядом, подивився на Івана Тимофійовича й казав далі:

— Іване Тимофійовичу! а ми ж... ні, вгадай, з чим ми до тебе прийшли?

— Горілки, чи що, звеліти подати? — натурально насамперед догадався Іван Тимофійович.

— А от і не відгадав! Горілка — само собою, а чи пам'ятаєш про Парамоновську «штучку» ти нас просив? Адже ж Балалайкін... по-го-див-ся!

— Ну, слава богу!

— І грошей, чи знаєш, скільки випросив?... ти-ся-чу шістсот! Зовсім! і з майбутнім судовим розглядом, якщо такий виникне!

— Слава богу! слава богу! ось це... ну, слава богу! Сслава богу! — повторяв Іван Тимофійович, захлинаючись

і потискуючи нам руки: — ну, треба тепер бігти, потішити старого треба! А надвечір і вам звісточку дам, що і як... друз-з-з-зі!

Ми повеселішали остаточно, отож Глумов дозволив навіть собі пожартувати з Молодкіним, звернувшись до нього з запитанням:

— Ну, а ти, Афанасію Семеновичу! чого ти мовчиш, зажурився? начебто благопристойність ота не зовсім тобі до вподоби?

На що Молодкін дуже мило відповів:

— У мене своя галузь — пожежі! А благопристойності цієї... признаюсь, я навіть зовсім не розумію!

ІХ

Прийшовши додому, ми застали Очищеного, який вже вернувся з бані. Він походжав на досить близькій відстані від шафи, де зберігався графин з горілкою, але — на честь нашому другу, ми повинні були визнати, що під час нашої відсутності нічого в квартирі в нас не пропало.

— От, брат, чи могли ми думати, виходячи сьогодні вранці, що все так прекрасно влаштується! — сказав мені Глумов: — і з Балалайкіним скінчили, і заблудлого друга знайшли, а крім того, ще й на «Статут» наскочили! Адже так, чого доброго, і ми з тобою побічним способом любій вітчизні в кошіль покласти удостоїмось!

Слова ці настроїли нас на благодушний лад. А що вільного часу в нас було прірва, то ми вирішили присвятити його благопотребно-філософічним міркуванням. Наше випадкове залучення до участі в працях комісії по складанню «Статуту благопристойності» дало для таких міркувань багатий і цілком придатний матеріал. Справді, чи не приречення це? Досить тільки підпустити в «Статут» з горобиний послід «лихої й порочної волі» (а це цілком тепер від нас залежить) і доступ у квартири зробиться вільним назавжди! Не те щоб доступ цей не був вільним і раніше — ні, щодо цього новаторами назватись не можемо! — але раніше цей необхідний акт громадської безпеки чинився якось грубо, а тому здавався неприродним. Охоча людина мовчки приходила в квартиру, мовчки ж відмикала приміщення, і на запитання: чого ви шукаєте? не могла навіть відповісти до ладу, яка річ з квартирної обстановки їй сподобалась. Хіба така форма оберіган-

ня домашнього вогнища може бути названа задовільною? Навпаки, тепер, завдяки нашому освіченому сприянню, та ж сама охоча людина вчинить те ж саме, але при цьому скаже: ходять чутки, що в цій квіртирі ховається лиха й порочна воля — будь ласка, дайте ключі! Хто ж дозволить собі визнати цю вимогу ненатуральною?

Так, панове, — сказав Глумов: — нерідко й малі джерела дають початок річкам, які запліднюють незмірні простори. Отак і ми. Хай ця думка супроводить нас у праці нашій, і хай дасть вона нам силу вчинити почате не на сором, а на славу нашої вітчизни!

Розуміється, я нічого не мав заперечити проти такого напучення, а Очищений аж перехрестився при цій звістці й промовив: дай боже щасливо! Взагалі цей добрий і досвідчений старик був надзвичайно нам корисний при наших філософічних розмовах. Стоячи на одній з нами благопотребно-філософічній височині, він мав ту перевагу, що, завдяки багаторічній таперській практиці, мав у запасі безліч принагідних фактів, які заохочували нас до дальшої гри розуму.

— На сором вітчизни вчинити дуже легко, — сказав він: — а на славу вчинити, навпаки, так важко, що багато хто аж із сил вибивається і все-таки успіху не має. Коли я в Проломновській губернії жив, так був там один начальник — то він завжди все на сором чинив. Аж сторонні дивувалися; питають було: навіщо це ви, вашество, все на сором та на сором? А він: не можу, каже: радий би радісно на славу що-небудь учинити, а виходить на сором!

— Ах, хай йому чорт!

— І навіть як, я вам скажу! перейшов він після того в інше відомство, думає: хоч там чи не вийде що-небудь до слави — і хоч ти що хоч! Так у соромі й відійшов у вічність!

— Одне!

— І коли, на похороні, отець протопоп сказав: «ось людина, яка весь вік свій, щонайщиріше дбаючи щось на славу преулюбленої вітчизни вчинити, нічого, крім дій, що хияляться до безперечного її сорому, не вчинила», то весь народ, усі, що тут були, всі так і зайшлися слізьми!

— Ще б пак! розуміється, шкода!

— І багато хто з начальницьких осіб, що стояли тут у цей час, на вус собі це намотали!

— Намотати вони намотали, та пуття з цього мало вийшло!

— Це вже само собою. А от що ви зволили про малі джерела сказати, що вони нерідко початок великим рікам дають, то це цілковита істина. Джерелу, навіть найменшому, дуже неважко доброю річкою зробитись, тільки одна умова потрібна: сподобатися треба.

— Чого ж ти сам...

— Не щастило мені — ось чому. Це ж бо, добродію, теж як кому. Інший, здається, і не дуже розумний, а тільки гляне на особу начальницьку, зразу істинну потребу бачить; а другий і довго дивиться, а нічого розрізнити не може. Я теж одного разу «сподобатися» хотів, а воно замість того зовсім для мене інший оборот вийшов...

— Бідолашний ти, бідолашний!

— Так, добродію. Перебував я тоді під слідством, у справі про зловживання поміщицькою владою, і приїхав до губернії клопотатися. Туди-сюди, тільки й каже мені один чоловік: справу твою, каже, навіть дуже добре спрямувати можна, тільки постарайся йому сподобатись. І навчив він мене, знаєте, на сміх: поїдь, каже, до обідні, вийми за здравіє проскурку й одвези йому: страх як він це любить! Так я й зробив. Приїжджаю ото до нього, прошу доповісти, а сам проскурку в руці держу. Виходить. Узяв мою проскурку, повертів у руках, розламав пополювині, потім наче четверо... І раптом: то ти, каже, боговдухновенний хабар мені хотів всунути... геть!!

— Не сподобався, значить?

— Ото ж бо, що я пораду того чоловіка не в належній силі зрозумів. Проскурки він справді любив, але з начинкою.

— Отож, якби ти тоді істинну потребу вгадав, то, може, і тепер би плив, та викупними свідоцтвами погравав.

— Безпремінно. «Сподобатись» — у цьому все наше тутешнє життя полягає. От, наприклад, з одним моїм знайомим який випадок був. Начальник у нього був ніби як засмучений. Всі справи департаментські на цифри переклав, на всякий предмет свою окрему форму відомості визначив і суворо-пресуворо стежив, щоб ані в жодній, значить, графі жодного пустого місця не залишалось. Тільки одного разу подали йому відомість — він її і так і отак, і згори до низу, і знизу догори, і впоперек — неvistачає чверті копійки та й годі! Збунтував весь департамент, шукають, нишпорять — нема чверті копійки! А він, знайомий той мій, знав. Прийшов ото просто до начальника на вічі і каже: ось вона!

І справді, стали ото, за вказівкою його, перевіряти — вона таки тут! Зразу ото його в баню повели, коштом канцелярських лишків вимили, одягли, взули — і першою людиною зробили!

Приклад цей навів нас на думку, що, незалежно від уміння «сподобатись», у житті росіянина відіграють чималу роль і чари.

— Загляньте в будь-яку книжку «Русской Старини», «Русского Архива» — що знайдете ви там, крім фактів найразючіших чар? — висловив свою думку Глумов.

— Та що, добродію, в «Русскую Старину» заглядати — і ниньки цих чар надто досить, — підтвердив Очищений: — так доволі, що інколи людина навіть не мислить ні про що, — але з нею переверот. На моїй ще пам'яті випадок цей був, що милися два чоловіки в бані: один — старший, а другий — молодий. Тільки той старший і питає молодого: які, на твою думку, юначе, найнеобхідніші закони в цей час видати треба? Той узяв та й назвав. І що ж! на другий день по нього — кур'єр! Посадовили раба божого у візок, привозять: «звольте, каже, ті самі закони написати, про які вчора у відомому вам місці міркували!» Ну, він сів і написав. Та ще й як написав: у трьох рядках усю як є підноготну зобразив! А тепер у нього, добродію, тисяча душ у Саратовській губернії, та будинок біля Харламового мосту, та дочку свою він за камер-юнкера віддав... І все через те, що справжню хвилину вибрав, коли в баню йти! Як ви скажете: від себе йому ця думка спала чи від долі?

— От якби й нам... — почав був я, захоплений перспективами чар, та Глумов не дав мені скінчити.

— Не бажай, — сказав він: — по-перше, тільки та людина справді щаслива, яка вміє задовольнитися скромною долею, наданою їй провидінням, а по-друге, нелегко, мій друже, із золотарів вийшовши, на висотах балансувати! Добре, як у тебе такий характер є, щоб не загордитися й не занестися, та лихо, якщо ти хоч на хвилину забудеш про своє недавнє золотарство! Чари, які тебе піднесли, — вони ж і скинуть тебе! Іване Івановичу, правду я кажу?

— Правду, добродію, бо всі в світі чари від начальства походять. А начальство, скажу я вам, це такий предмет: сьогодні він дасть, а завтра знову назад забере. Одержувати приємно, а віддавати вже й гіркенько. Отож я так думаю: тільки та людина щасливою вважатися може, яка на шляху своєму зовсім начальства уникнути примудриться.

— Дивак! та як же ти його уникнеш, коли воно завжди тут, перед тобою?

— Коли зовсім не можна уникнути; тоді, звичайно, нічого не вдієш: значить, на роду так написано. Та коли хоч невеличка можливість є,— уникай! всіх сил-заходів вживи, а уникай!

— Важко, голубчику, от що!

— І труднощів великих нема, коли політику як слід вести. Прийде, наприклад, начальство в департамент — встань і вклонись; на доповідь тебе викличе — з'явись; запитання запропонує — відповідай, що треба, а розмов не затівай. Вийшов з департаменту — забудь. Коли бачиш, що начальник вулицею навстріч іде, — зайди в кондитерську або на другий бік перебіжи. Коли зіткнешся з начальством в житловому приміщенні — одвернись, скоси очі...

— Одначе, брат, це — наука!

— Все наше життя є наука, добродію, з тією лише різницею, що звичайні, справжні науки проникати навчають, а життя, навпаки, усуватися від проникнення внушає. І тільки тоді, коли людина ось цю, життєву, науку засвоїть, тільки тоді вона й може з деякою певністю вигукнути: так, може, і мені господь бог пошле власною смертю вмерти!

Очищений на мить похнюпився. Можливо, його осінила в цю хвилину думка, чи досить він сам у життєву науку проник, щоб з певністю сподіватися на «власну» смерть? Одначе тому, що сумні думки взагалі не затримувалися довго в нього в голові, то, трохи згодом, він стріпнувся і казав далі:

— Навіть у любові до начальства — і тут від надмірних висловів стримуватися слід. Ось як життєва наука нам наказує!

— Приклад, голубчику! приклад!

— Розкажу я вам, добродію, повість про одного статського радника, який любов'ю своєю двох начальників у гроб загнав, а від третього й сам, нарешті, відплату дістав. Жив собі статський радник, і так він свого начальника полюбив, що навіть уявляв його безсмертним. Хоч куди бувало піде начальник, — всюди статський радник навшпиньки за ним іде; хоч куди бувало гляне начальник, — на всякому місці статський радник проти нього опиниться: сидить, схрестивши на грудях руки, і на нього дивиться. Ну, спочатку генералові ця відданість подобалась, одначе згодом став він поволі задумуватися: що́, мовляв, таке це означає? і чи нема

тут замаху якого-небудь? Бо ж з цими статськими радниками — біда! чого доброго приворот-зілля підсипле — тільки й бачили! І почав він його від цієї любові відучувати. Всіляко відучував: і нагородами обминав, і на цеп садовив, і навіть під суд одного разу віддав. Не вгамується, та й годі! Чим більше карають, тим дужче в статського радника серце розпалюється. І раптом, чи з цієї причини, чи від чого іншого, тільки начальник почав хиріти. Хирів-хирів, та й помер. Заремствував тоді статський радник, не тільки в департаменті, а й у сторожівській його стогін залунав. «Коли то ще, каже, нам нового начальника дадуть, а доти хто з нами з усією суворістю чинитиме?» Одначе послав бог йому ласку: не встиг він очей просушити, як уже призначили їм нового начальника. Прибув у департамент новий генерал, і що був про статського радника попереджений, то покликав його перед очі свої і сказав: попередник мій дав тобі рани, аз же дам тобі скорпіони. Що ж, одначе, ви думаєте? навіть і після цього статський радник не вгамувався. Скорпіони, то скорпіони! сказав він у серці своєму, і полюбив нового начальника більше, ніж попереднього. І доконав-таки його! Прийшов одного разу скорпійонщик у департамент, та на любов статського радника таке раптом слово навстріч пустив, що тут-таки ним і вдавився. І знову ремствувати почав статський радник; іде ото за гробом й просто народ бунтує. «От, каже, велять на провидіння покладатися, а де воно?» Побачили тоді, що діло виходить серйозне, і, не марнуючи часу, прислали в той департамент третього начальника. Прибув він на місце служіння, свіжий та ясний — весь, немов новий мідний п'ятак, сяє! Покликав ото статського радника перед очі свої й повів до нього таку мову: один мій попередник дав тобі рани, другий — скорпіони, а аз, аби непокірну твою вдачу назавжди скасувати, стовчу тебе в ступі! І стовк!

— Браво! — якось мимоволі вихопилося в нас. Але, розуміється, ми зразу ж зрозуміли, що вигук цей недоречний і навіть жорстокий.

— Слухай, друже! — поспішив поправитися Глумов: — це ж такий сюжет, що з нього цілий роман викроїти можна. Я й заголовок придумав: «Плоди підлеглої розпугності, або Смерть двох начальників і викликаний оною захід з боку третього». Написати та фейлетонцем у «Красе Демидрона» й пустити... га? як ти думаєш, хазяї твої приймуть?

— Авжеж! з приємністю!

— А я так, навпаки, вважаю, що сюжет цей не романом,

а трагедією пахне, — відказав я. — Даруйте! з одного боку така сила беззавітної любові, а з другого, — рани, скорпіони, і, нарешті, товкач! Його ж чинами обминали, на цей садовили, під суд віддали, а він усе любив. Чи це не трагедія?

Зав'язалася естетична суперечка. Глумов, найголовнішим чином, обгрунтовував свою думку тим, що роман можна з усього зробити, навіть коли й нема в автора даних для справжнього змісту. Візьми чотири-п'ять головних дійових осіб (статський радник, два убиті начальники, один начальник караючий і езекутор, він же й казначей, додай до них, як другорядних осіб, кілька канцелярських чиновників, кур'єрів і сторожів, для любовного елемента введи парочку прохачок, скомпонуй для любовних сцен (між статським радком і начальством, з одного боку, і начальством і прохачками — з другого), додай кілька вправ в описовому роді, змочи все це психологічним аналізом, постав у вільний дух і чекай, поки не зарум'яниться. Навпаки, трагедія ніякої зайвої балаканини не терпить, а просто вимагає діла. Щоб і початок, і середина, і кінець — все щоб у наявності було, а не те щоб так: де набридло, там і кинув.

— Ну, яку ти, наприклад, трагедію з цього статського радника вичавиш? — пояснив він свою думку: — любов його — одноманітна, майже безпричинна, отже, ніяких даних ні для драматичної експозиції, ні для дальшої розробки не дає; припиняється вона теж якось занадто вже просто й безглуздо: товкачем! Адже з цього матеріалу, хоч лусни, більше одного акту не викроїш!

— Але ж усе наше життя, мій друже, таке! — постарався я відказати: — невже ж, по-твоєму, з усього нашого життя нічого путнього зробити не можна?

— І життя в нас — одноактне. Експозиції в нас як такої не існує, та до того ж і начальство в обидва дивиться! Тільки-но щось почалося — зразу розпорядження, і «завіса падає».

— Глумов! та ти згадай тільки! Іде людина вулицею, і раптом — фіть! Невже це не трагедія?

— Я й не кажу, що це не трагедія, та виставляти немає чого. Ява перша й остання — та й годі!

— Це справді так, — погодився з Глумовим і Очищений: — хоч у нас трагедій і досить буває, та що вони, здебільшого, раптовий характер мають, через те й на акти ділити їх важко. А до того ж дозвольте ще додати: як ми, можна сказати, змалку проміж раптових трагедій ходимо, то з

часом так звикаємо до них, що хоч і бачимо трагедію, а думаємо, що це просто «таке життя».

Зауваження це вивело на сцену нову тему: «звичка до трагедій». Який вплив справляє на життя «звичка до трагедій»? Чи полегшує вона життєвий процес, чи, навпаки, надає йому нового трагічного забарвлення, і до того ж ще більш гіркою і гнітючою? Я поділяв останню думку, але Глумов і Очищений, навпаки, запевняли, що тільки тому й живеться легко, хто так прийнявся до трагічних запахів, що нічого вже й розрізнити не може.

— Та це ж бо саме справжня трагедія і є! — гарячкував я: — подумайте! хіба не жахливо бачити ці легіони людей, які весь вік ходять «проміж трагедій» — і навіть не розуміють цього! Воля ваша, а це така трагедія — і до того не в одному, а в незчисленній кількості актів, — про яку навіть подумати, не здригаючись, важко!

— Ото ж бо, на нашому місці не думати треба, а частіше згадувати, що вище лоба вуха не ростуть! — відказав Очищений: — тоді й життя своєю чергою піде, і навіть самі не помітите, як час поступово пролетить!

— Правильно! — підтримав його Глумов.

— Знав я, добродію, одну людину, то вона, поки не розуміла, благоденствувала; а зрозуміла — повісилась!

— Правда! А чи знаєш ти, Іване Івановичу, ти ж — пре-розумний! Тільки от немов протух трохи...

Очищений набрав поважного вигляду.

— Або от хоч би про запій, — казав далі він: — ви думаєте, від чого він буває? Звичайно, і тут негліжування роль відіграє, одначе, котра людина «не розуміє» — та не зап'є.

— А ви коли-небудь запивали, Іване Івановичу? — поцікавився я.

— Бували часи — страх як нудьгував! Ну, а тепер бог боронить. Поступово я в кожен час випити можу, але щоб так: три тижні не пити, а тиждень гуляти — цього нема! Живу я смирно, вникати не бажаю, що й бачу, то стараюсь не бачити — через те й скриплю. Даруйте! при моїх обставинах, та якби ще вникати — хіба б я був живий! А я себе так обшліфував, що хоч на шматки мене ріж, мені й лишенька мало!

Це було висловлено з такою беззавітною щирістю, що Глумов не витримав і поцілував старого в лоб.

— Ні гордошів, ні вимогливості в мене нема, а від кляуз

та сутяжництва я й поготів тіаю, — казав далі Очищений, очевидно, захочений ласкою Глумова. — Якщо образи мені завдадуть — від винагороди не відмовлюся, а в суд не піду. Через те усі мене й люблять. І в Дар'ї Семенівни любили, і в Марцінкевича любили. Навіть тепер: прийду в квартал — зразу черговий помічник тютюном частує!

— От і нас теж... — машинально вимовив я.

— І вас теж. Поки ви вникали — ніхто вас не любив, а перестали вникати — всі до вас з довірою! От хоч би, наприклад, статут про благопристойність...

— Гм... авжеж, статут! — якось загадково пробурмотів Глумов.

Я глянув на мого друга і, на превеликий жаль, помітив у ньому значну перемену. Він, який ще недавно брав жваву участь у наших благонамірених дебатах, в цю хвилину здавався стомленим, майже роздратованим. Мало того: він похмуро сновигав по кімнаті, що, за моїм спостереженням, означало, що його починає нудити від розмов. Та Очищений нічого цього не помічав і говорив далі:

— І взагалі скажу: чим більше ми стараємось проникати, тим більше дістаємо щиглів. Розум-бо, знаєте, в нас тепер високо біжить, а звідти йому — клац та клац! І резонно. Не рівня нам люди бувають, та й ті, якщо на всі боки задивляються, то й у канаву потрапляють. По-моєму, так: ситий, взутий, одягнений — ну, і мовчи! Коли ти поводишся благородно — і з тобою кожен благородно. Коли ти нікого не займаєш — і тебе ніхто не займе; коли ти до всіх з приємністю — і до тебе всі з приємністю. Тишком та нишком — а життя й минуло! Чи так, я, добродію, кажу?

— Пррравильно! — вигукнув Глумов, очевидно, вже розлючуючись.

— Покійна Дар'я Семенівна казала: життя наше ту-тешне подібне до солянки, яку в Малоярославському трактирі подають. Коли їси її спохвату, ложку по ложці, — нічого, немов як і їжа; а коли почнеш ворухити та роздивлятися — занудить!

— Пррравильно! — знову вигукнув Глумов і при цьому спинився просто проти Очищеного, вирячив очі й зуби зціпив. Одначе Очищений і тут не зрозумів.

— Був у мене, скажу вам, знайомий дійсний статський радник, який до Дар'ї Семенівни ранками ходив, то він мені розказував, чому саме ранком, а не увечері ходить. Ранком, каже, я встав, умився...

— Смердить! шабаш! — раптом крикнув Глумов, але цього разу вже таким громовим голосом, що Очищений інстинктивно витягнув наперед шию, ніби готуючись до удару.

Х

На честь Глумову треба сказати, що він, по першому моєму слову, не тільки подав руку Очищеному, а й навіть попросив пробачення, що не може зараз-таки заплатити щоблісід по таксі про винагороду за образу словом, бо дрібних грошей нема.

— Все одно, потім разом за все віддасте! — озвався добродушний старик, що йому, як видно, було навіть приємніше одержати зразу більш-менш великий куш, ніж у кілька прийомів по двогривенику.

Таким чином, мир був укладений, і ми в найприємнішому настрої сіли обідати. Та що ще приємніше: незважаючи на багатий сніданок у Балалайкіна, Очищений їв і пив зовсім так, начебто все, що відбувалося ранком, було не більше, як приємний сон. Кожну страву він смакував і з приводу кожної давав дорогоцінні поради, перемішуючи їх з міркуваннями і афоризмами з галузі вищої моралі.

— Провізію треба купувати вміючи, — говорив він: — як у кожному ділі взагалі необхідно з твердими знаннями починати, так і тут. Той, хто знає, виграє, а той, хто не знає, програє. От, наприклад, шинку, язики і взагалі копчення треба в Мучному провулку купувати; рибу — на Митному; живність, коли в кого часу досить є, — на заставах у мужичків підстерігати. Багато хто в мужичків навіть задарма відбирає, але я цього не схвалюю.

— Не схвалюєш?

— Ні, не схвалюю, бо такого закону нема. А на той предмет, щоб без шкоди для ближнього економії кожний у своєму житті додержував, — такий закон є. А потім, я вам ще скажу: навіть чужоземне вино, якщо воно крадене, дуже недорого купити можна.

— Ах, голубчику! чи не можна нам пляшечок з п'ять на пробу дати?

— З приємністю. Вино, дозвольте вам сказати, і крадене купувати не гріх, бо воно від достатку. В якому домі достаток — служник відкладе, що проти препорції, набік, і продасть. Багато хто навіть м'ясо затаєне купує...

— Невже й м'ясо?

— Навіть дуже легко. Досить тільки з кухарями знайомство завести — і м'ясо, і дичина, все буде. Взагалі, коли хто з розумом живе, той і в Петербурзі може на свої кошти обернутись.

— Приклад можеш навести?

— Можу. Знав я одного відставного ротмістра, який зроду зовсім середні статки мав, а тимчасом щотижня бенкети давав і, між іншим, навіть одного румунського полководця в себе за столом приймав. А чому? — тому, добродію, що з клубними кухарями був знайомий! В клубі по суботах обід, ну, рештки, те та се, вночі все це до ротмістра перенесуть, а на завтра в нього полководець пригощається.

— Та ти й клубського кухаря чи не знаєш?

— Авжеж, навіть дуже близько. Ви тільки спитайте, кого я не знаю... всіх знаю! Мені кожен торговець, проти звичайного покупця, двадцять-тридцять процентів скине — ось як я вам скажу! Прийшов я оце в крамницю, попросив фунт ікри — а мені фунт з чвертю одважують! попросив фунт мигдалю — мені ізюму чверть на додачу загортають! У трактир прийшов, попросив три чарки горілки — мені четверту наливають! За три плачу, четверта — на знак пошани!

— Послухай! та це ж чари!

Але Очищений не чув вигуку. Уява про закуски, як видно, розлютила його, бо на губах у нього показалася піна, і очі злегка помутілися!

— Або, знову, прийду-я, приміром, до Домініка, — казав далі він: — людей сила, ходять, бродять, один увійшов, другий вийшов; служники теж у розброді — кому тут за тобою встежити! З'їси три шматки кулеб'яки, а кажеш: один!

— І завжди це тобі сходило з рук?

— Одного разу тільки непорозуміння вийшло. Ну, з місяць після того не ходив, а потім одужав — і знову став ходити!

— Слухай-но! Та чи не служив ти у Взаємному Кредиті, що комерційні операції так добре знаєш?

— Служити не служив, а здаля й справді придивлявся. Тільки там, знаєте, колесо велике, а в мене — маленьке. А якби в мене більше колісце...

Очищений на хвилину задумався, чи то ремствуючи на провидіння, чи то міркуючи, що б вийшло, якби йому випало на долю велике колесо.

— Даруйте! — сказав він, нарешті: — кругом, можна сказати, тетерюки сидять — як тут користі не мати! От хоч би пан Юханцев...

— Так, але ж і по владимирці з бубновим тузом неприємно понтирувати!

— Зате він програму свою бездоганно виконав. А тузи, я вам скажу, всі однакові. Про мене, хоч усі чотири разом наклеї, та тільки приємність мені зроби!

Одно слово, поступово обмінюючись думками, ми дуже приємно пообідали. Після обіду здумали були в табельку зіграти, але поважний старик відмовився рішуче.

— Замолоду я теж був охочий пограти, — сказав він: — та одного разу мені в Лебедяні ребро за гру переломили, то я відтоді й дав обіцянку не торкатися тих проклятих карт. І що таке зі мною тоді вони зробили — то цього навіть розказати словами не можна! В лікарні два місяці при смерті вилежав!

Відмова ця була, проте, дуже до речі, бо ми згадали, що нам треба ще попрацювати над статутом про благопристойність.

Насамперед нам необхідно було вияснити собі мету, до якої мала бути спрямована наша праця. Не маючи під руками ні історичного огляду благопристойності, ні огляду сучасних законодавств щодо цього, ні навіть зведення думок будочників, ми зрозуміли, що нам лишається один ресурс — це видумати яку-небудь «ідею», що застерегла б нас від розкиданості і дала б змогу надати нашій праці необхідної єдності. Статут, проєктований Прудентовим, досить прозоро відзначав існування такої «ідеї». Він говорив: «а внутрішню благопристойність найзручніше спостерігати у власних квартирах обивателів». Отже, під прапором внутрішньої благопристойності вхід у квартири — от мета, до якої треба було йти.

— Маючи на увазі цю мету, — формулював загальну думку Глумов: — я насамперед вважав би: статтю четверту «Загальних основ» викласти в трохи зміненому вигляді, приблизно так: «Зовнішня благопристойність виявляється в діях і рухах тіла обивателя; внутрішня — створює собі храм у серці його, де, поряд з нею, звиває собі гніздо й внутрішня неблагопристойність, тобто лиха й порочна людська воля. На цій підставі, найпридатнішими місцями для спостереження за першою визнаються: вулиці, площі і публічні місця; а останню найзручніше спостерігати у власних квартирах обива-

телів, бо в них лиха й порочна воля переважно знаходить собі притулок або у вигляді простої поблажливості, або ж, найчастіше, у вигляді прямого підсобництва»: Згодні?

— Згодні! — відповіли ми в один голос.

— Ну, а тепер треба відповісти на запитання: що таке вхід до квартири? Іване Івановичу! кажи свою думку!

— По-моєму, вхід до квартири — це означає вступ до неї...

— А вступ до квартири означає вхід до неї? Ах; голова! голова! хіба закони так пишуть? Це, братіку, не водевіль, де дозволяються каламбури, як-от: «начальник отделения — отдельная статья!»¹ Це — статут! Ти як? — звернувся Глумов до мене.

— На мою думку, вхід до квартири є така дія, яка, будши викликана завжди властивою про моральне становище обивателів благопопечительністю, вимагає необхідних, для досягнення його, оглядів і досліджень.

— І відмичок! — скромно додав Очищений.

— І відмичок — саме так! чудово! навіть в університеті з кафедри краще й не сказати. Одно б я додав: «Ці останні (тобто відмички) на те переважно потрібні, аби лиху й порочну волю в останніх її притулках без труднощів знаходити». Дозвольте?

— Голубчику! та хіба з нашого боку бувала коли-небудь перешкода?

— Отже, визначення знайдено. Тепер тільки потрібно таким чином цей вхід обставити, щоб ніхто нічого ненатурального в ньому не міг знайти. І чи знаєте, про що я мрію? чи не можна нам, друзі, так нашу справу влаштувати, щоб обивателеві навіть приємно було? щоб він, так би мовити, всім серцем? щоб для нього це відвідання...

Глумов завагався; Очищений підказав:

— Однаково, що гість прийшов...

— От-от-от! Та й гість щоб дорогий, бажаний. Жених.

— А якщо дія відбувається вночі? — рискнув я відказати.

— То що ж, що вночі! Прокинеться, доведе свою благопристойність — та й знову засне! Та ще як засне! солодше ніж раніше в тисячу раз!

— Саме, добродію, так! — підтвердив і Очищений: — мене, коли я до слідства у справі про вбивство Зона при-

¹ Неперекладна гра слів. (Прим. пер.).

четний був, не раз отак будили. Встанеш бувало, зразу ото горілки, закуски на стіл поставиш, покажеш свою совість — та й знову заснув! Одного разу навіть мене в острог після цього повели — я й там міцно-міцно заснув!

— То ти і в острозі був?

— Ви мене тільки спитайте, добродію, де я не бував!

— От бачиш, як воно легко, коли внутрішня благопристойність у людини справна! А якщо в тобі цього нема — значить, ти сам винен. Тут, брат, якщо й не доведеться тобі заснути — на себе нарікай! Чи знаєте, що я придумав, друзі? навіщо нам квартири наші на ключі замикати? Давайте-но без ключів... мило, благородно!

— А коли злодії, тоді як?

— Гм... коли злодії! Ну, в такому разі ми ось що зробимо: щоб у кожній квартирі два ключі було, один в жильця, а другий — у кварталі!

Однак ця пропозиція викликала суперечку. Ми заперечували обидва, але в моїх запереченнях відігравав головну роль просто інстинктивний неспокій, тоді як заперечення Очищеного ґрунтувалися на даних безперечно реальних.

— А якщо, дозволю вас спитати, у квартирі каса є? — протестував він.

— То що ж, що каса! Ми — божі, і каса наша — божа!

— Ну, ні, з цим дозвольте не погодитися! Ми — це так! Але каса!!

Признатися, і я, згадавши про залишені в мене викупні свідоцтва, злякався.

— Ми — це так! — повторював я: — що таке ми? Але... каса!!

І, подібно до Очищеного, я підіймав догори вказівний перст на знак незаперечності доказу.

Суперечка почалася неабияка; ми так розгарячилися, що зчинили гвалт, а за гвалтом і не чули, як хтось подзвонив і увійшов до передпокою. Яке ж було наше захоплення, коли перед нами, немов з-під землі вирости... Прудентов і Молодкін!

— Про що, друзі, диспут провадите? — привітав нас Прудентов, подаючи мені і Глумову руку. — А! і ти, стара відьма, тут? — казав він далі, прихильно звертаючись до Очищеного.

— Знайомі? — зрадів я.

— З ним? та він у нас завжди за понятого ходить!

Полтинника в зуби — та й марш! А ми ж до вас, друзі, вечорок провести зібрались! — додав він, знову потискуючи нам руки.

— Флегонте Васильовичу! Афанасію Семшовичу! голубчики! Чим частувати! горілки, чи що, подати?

— Горілка своєю чергою, а от ще що: Іван Тимофійович сам особисто до вас прибуде. Він тепер до Парамонова поїхав, а звідти — до вас. Про церемоніал весільний умовитись. Ми й по Балаайкіна пожежника послали, щоб через годину безпремінно тут був!

— Господи! а ми ж! ми ж навіть не приготувались!

— Нічого! Іван Тимофійович простить. Він — хлопець простий, простиня-чоловік! Чарка горілки, шматочок чорного хліба на закуску, а головне, щоб перекручених ідей не було — от і все!

— А ми тільки що були до статуту взялися! Господи! та чи не треба чого-небудь? Вина? страви якої-небудь особливої, щоб до смаку Іванові Тимофійовичу? Кажіть! наказуйте! Може, він оповідання з російського чи з єврейського побуту любить, то й по оповідача послати можна!

— Нічого не треба, не обтяжуйте себе, друзі! Коли є що в домі — звеліть подати, ми не відмовимось. А щодо оповідачів, то не трудіться й посилати. Сьогодні в нашого підчаска дружина іменинниця, то з цієї нагоди до них у квартиру всі оповідачі на померанцьову настоянку злетілись.

XI

Розуміється, незважаючи на застереження Прудентова, ми негайно зробили всі розпорядження, щоб на славу відсвяткувати відвідини дорогих гостей. Потім ми розповіли Прудентову ті міркування, внаслідок яких ми вважали корисним запровадити деякі зміни в «Загальні основи» статуту про благопристойність, і зустріли з його боку цілковите схвалення нашої законодавчої діяльності.

Цей дружній обмін думками привів нас у щонайкращий настрій, а щоб скріпити наш союз міцно й назавжди, Прудентов і Молодкін подали нам короткі біографічні про себе відомості, чим, певна річ, і нас викликали на взаємність.

— Я — вятчанин, — повідав нам Прудентов: — батько мій був спочатку протодияконом, але, згодом, за зроблений злочин був позбавлений сану і засуджений на заслання в далекі місця Сибіру. Побажавши одначе залишитись на батьків-

щині, він виявив готовність стати на посаду ката, в якій і був губернським правлінням затверджений. Я був у той час малолітнім, але вже й тоді вирішив у серці своєму ніде не служити, крім як у поліції. А тому, просвітивши свій ум і серце лише настільки, наскільки це потрібно, щоб посісти посаду паспортиста,— родич у мене на цій посаді в Петербурзі перебував, то від нього я про неї й чув,— подався, досявши повноліття, в Петербург. Тут моя біографія вже припиняється, і починається формулярний про службу список. П'ять років, чекаючи посади паспортиста, я прослужив писарем; після того, протягом восьми років був паспортистом, і, нарешті, дванадцять років тому призначений у квартал письмоводителем. П'ятнадцять років тому підвищений у перший чин колезького реєстратора, а потім, буди поступово підвищуваний, нині перебуваю в чині титулярного радника.

— І нічого — живеш?

— Як бачите, друзі! Живу і не нарікаю, хоч, з другого боку, не можу не сказати, що ниньки проти колишнього — куди зробилося важче.

— Чого так?

— Та вважай, що самим засвідчуванням рук і перебуваємось. Перше бувало вийдеш на вулицю — куди не обернешся, скрізь джерела бачиш, а нині в нас у віданні тільки сколювання льоду на вулицях та бунти залишилися, а інше все по різних відомствах розбрелось... А я, тимчасом, твердо в своєму серці поклав: як би там не було, а в усякому разі, десять тисяч наскладати й на батьківщину вернутись. Тепер судить самі: чи скоро копійками отаку силу грошей зіб'еш?

— А ти натисни!

— Ото ж бо що...

Прудентов на хвилину задумався, але потім раптом заворушив носом і став до чогось принохуватись. А що якраз у цій самій кімнаті зберігалися останні мої викупні свідоцтва, то я не на жарт злякався і поспішив переіменити розмову.

— Ну, а ти, Афанасію Семеновичу? — звернувся я до Молодкіна.

— А я — під час пожежі на подвір'ї в кошичку знайдений був. І що пожежа сталася 2 травня, в день Афанасія Великого, то покійний пристав часті, Семен Іванович, і назвав мене, на честь святого — Афанасієм, а на свою честь — Семеновичем. Про мене навіть справа в консисторії

була: чи слід, значить, мене хрестити? однак вирішили: не слід. Отож я достоту і не знаю, чи хрещений я.

— Ах, яка біда!

— І взагалі, в мене життя незвичайне. Іменини, наприклад, я святкую, а день народження — ні.

— Отож, по правді, навіть сказати не можеш, чи народився ти справжнім способом, чи так як-небудь? — жартував Глумов.

— Справді. Знаю тільки, що при пожежній команді в третій Адміралтейській часті виховання дістав. Покійний Семен Іванович звелів мене на пожежну трубу покласти і сказав при цьому: бог дасть, брандмейстер вийде! І вийшов.

— А гроші складаєш?

— Ні, мені не треба. Я на пожежі світ побачив, на пожежі й життя скінчу. Для кого ж мені складати!

— Дивак! та ти б оженився!

— І женитись не бачу потреби, та і взагалі схильності ні до чого, крім пожеж, не маю.

— Брешеш, брат! Ви, друзі, його про панночку розпитайте! — озвався Прудентов.

— Було раз — це справді. Урятував я, одного разу, панночку, з вогню витяг, тільки, мабуть, не остерігся при цьому. Приходжу ото другого дня до них додому, наказую доповісти, що, мовляв, той самий чоловік з'явився, — і що ж! вони мені з служницею десять карбованців вислали. Тим мій роман і скінчився.

Ми зі співчуттям вислухали цю розповідь і щиро пожалкували про гірку долю Молодкіна, який через пожежі не мав змоги користуватися родинними radoщами, а отже, не може плодитися і множитись.

— Ну, а ви, — звернувся до нас Прудентов: — скажіть же й про себе що-небудь, друзі!

— Що — ми! Заблудлі — ось ми що! — відповів за нас обох Глумов. — Дворяни... і до того ж без викупних свідоцтв! Ось яка наша біографія.

— Вже ніби й зовсім без викупних свідоцтв?

Прудентов, очевидно, жартував, але я згадав, як він, кілька хвилин тому, ворухив носом, і знову злякався. На щастя, нас урятував від відповіді Балалайкін, який у цю хвилину саме підійшов до нас на виручку.

Він з'явився у фрак, в білому галстуку і — за якоюсь інстинктивною помилкою — у білих нитяних рукавичках. Одно слово, хоч зараз бери до рук блюдо та йди служити до

Палкіна. При цьому від нього так тхнуло духами, що Глу-
мов мимоволі вигукнув:

— І що це в тебе за ганебна звичка, Балалайкін, кожен раз у Єкатерининському каналі купатись, перед тим як у гості йти!

— Це? — *Violettes de Parme*¹ — ось які це духи! — збрехав Балалайкін, і так несподівано підніс обшлаг рукава до носа Очищеного, що той тричі зряду чхнув.

Очевидно, Балалайкін прибрався на тій підставі, що розраховував, що його зразу ж допустять до двоєнства, — і тому, коли дізнався, що мова йде тільки про попередні дії, то негайно скинув нитяні рукавички і почав брехати.

— Даруйте! — скаржився він: — нічого до пуття розказати не вміють, примушують надівати білі рукавички, мчати стрімголов... Та чи знаєте ви, що я одній клієнтці в консультації мусив відмовити, щоб не спізнитися до вас... Хто мені за збитки заплатить?

— Ну, що іще! Складемося по двогривенному з брата — от і збитки твої! — втішав його Глумов.

— Ні, тут не двогривеним пахне. По-перше, я взагалі менше ста карбованців за консультацію не беру, а по-друге, ця клієнтка... Це така клієнтка, я вам скажу, що їй самій сто карбованців дати мало!

— Виходить, з Фонарного провулку? — поцікавився Молодкін.

— Та вже хоч би звідки була, а є така клієнтка. А крім того, в мене сьогодні третейський суд... як я вирішу, так і буде!

— Соломон!

— Соломон не Соломон, а тисячу карбованців за вирішення дайте!

Дуже можливо, що Балалайкін пробрехав би так до ранку, та Глумов, з властивою йому одвертістю, припинив його балаканину на самому початку, крикнучи:

— Балалайка! набрид!

Чекаючи Івана Тимофійовича, ми сіли до чаю і заходилися належним чином лихословити. Щоб краще: поблажливість, але без послаблення, чи суворість, поєднана з незважанням? — ось питання, яке в той час хвилювало всі уми і яке, природно, стало темою і для нас. Прудентов був на боці

---

¹ Пармські фіалки.

поблажливості й доводив, що тільки та внутрішня політика має успіх, яка вміє приваблювати до себе серця.

— Я, друзі, і з тими, хто помиляється, і з тими, хто не помиляється, на своєму віку чимало діла мав,— говорив він:— і можу сказати одно: кожен у своєму роді. Той, хто помиляється, добрий, якщо хто любить розмовляти; той, хто не помиляється,— якщо хто випити любить або, наприклад, тройкою на пікнік проїхатись!

— Ти кажеш: розмовляти? То от, як на теперішній час, чи це не зайве?

— Чому ж? Якщо про речі, варті уваги, і, до того ж знаючи наперед, що нічого з цього не вийде,— чого ж не порозмовляти? Розмова від розмови різниться, друзі! Інша розмова така буває, що від неї ніякої шкоди, крім того, що смердить. Яка ж, значить, від того шкода? Купці, наприклад, навіть чудово в цьому розумінні розмовляють.

— Та ж того, хто помиляється, не привабиш такою розмовою!

— А якщо він відмовляється, то й пригрозити йому можна. Взагалі, ця система найсправжніша: спершу зглянутися, а потім поволеньки заходів уживати. Так само, скажу вам, і щодо видаваних в різний час правил і підручників. Завжди треба так діло вести: щоб спочатку до вільного поводження спрямовувати, а потім поступово від одного відступати...

Нарешті, об одинадцятій годині сильний дзвінок співістив про появу Івана Тимофійовича.

Він з'явився до нас весь сяючий, в мундирі з коротенькими фалдочками, тримаючи під пахвами по пляшці гірського, які й поставив на стіл, сказавши:

— Це вам від нареченої... друзі! А завтра о четвертій годині просимо хліба попоїсти!

Потім витягнув з кишені в'язаний голубим бісером гаманець і подав його Балалайкіну.

— А оце женихові — тобі! Ти подивися, бісер який!.. голубенький! Сама наречена в'язала... пуп'яночок! Ну, друзі! тепер я у вашому розпорядженні! робіть зі мною, що хочете!

По цьому слову ми з криком «ура!» разом заволоділи тулубом дорогого гостя й заходились його розгойдувати.

Що було потім, я пам'ятаю зовсім невиразно, пам'ятаю, що я напився майже вмить, що Іван Тимофійович танцював,

що Прудентов декламував: «О ти! що в прикростях даремно», а Молодкін показував руками, як викидають на каланчі кулі під час пожеж.

Було зовсім видно, коли дорогі гості зібрались по домівках. Та що найцікавіше, Іван Тимофійович, якого я опівночі бачив уже зовсім готовим і який і після того ні на хвилину не припиняв розмови з графином, над ранок став поступово тверезішати, а на сьому годину витверезився остаточно.

— А тепер пора й до рапорту! — сказав він, надіваючи на голову трикутний капелюх, і зовсім твердими стопами пішов униз, в супроводі Прудентова і Молодкіна.

XII

На околицях Петербурга, в Нарвській і Каретній частях, і тепер трапляються невеликі кам'яні будинки-особнячки, які збуджують в проїжджого люду заздрість своєю затишністю і господарським характером обстановки. Звичайно ці будинки мають вздовж вулиці невеличкі палісаднички, обсажені липами й акаціями, а всередині — просторі подвір'я, де, крім конюшень, амбарів і погребів, нерідко можна побачити й невеликий обгороджений простір, в якому насаджено кілька кущів бузку і де-небудь в кутку тулиться плетена альтанка, повита бобчуком, всіяним червоними квітами. Вигляд цих жител нагадує провінцію, а особливо Замоскворіччя, звідки, здебільшого, і з'явилися перші заселювачі цих місць. Проїжджій людині здається, що тут пожирається незліченна кількість пирогів з начинкою та іншого серйозного харчу, що в хлівах випоюються білосніжні поросята й відгодовуються до розговин нерухливі від жиру свині, що надворі гуляють табуни курей, а де-небудь, у заповненій водою ямі, хлюпочуться качки. Все в цих злачних місцях упоперек товще, і люди, і тварини. Хазяї — насилу можуть продихнути скупчене всередині хропіння; кучер — від ситості не відрізняє праву руку від лівої; двірник — стоїть з мітлюю біля воріт і черево об одвірок чухає, кухарка раз у раз дітей родить, а коні, розгодовані, немов доменні печі, як учаділі, вискакують з каретного сарая, з повною готовістю загнати дишель у будь-яку кріпосну стіну.

Саме в одному з таких особнячків мешкала Файнушка, «штучка» купця Парамонова. Солідно й присадкувато

виглядав її будинок своїми двома поверхами з-за ряду підстрижених лип і акацій, немов запрошуючи прохожого наїстись і виспатися, але в той же час загрожуючи йому заливчастим гавканням двох псів, що злобно стрибали на щепу по обидва боки кам'яних господарських будівель. Горішній поверх, з сімома вікнами на вулицю, займала сама хазяйка, в нижньому містився мандрівний полководець, Полкан Самсонович Редедя, який з півтора року тому повернувся із землі зулусів *, де він командував військами короля Сетивайо проти англійців, а тепер, вільного від міжусобиць часу, служив по найму метрдотелем у Фаїнушки, яка з великим зусиллям переманула його від купця Полякова.

Фаїнушка походила з благочестивого кореня. Батько її був церковним сторожем у селі Зяблицині, Моршанського повіту, мати — пекла проскури. Але зяблицинська церква відвідувалась парафіянами не часто. Найсильніші й найзачастіші з парафіян відкрито належали до міняльної секти *, а дрібнота, що залишилася вірною, була така затуркана і пригнічена злиднями, що навіть у своїх природних передміннях перевагах знаходила мало втіхи. Парамонов теж був уродженцем цього села, і хоч давно переніс свою торговельну діяльність до Петербурга, але від часу до часу навідував рідне місце й числився головним ревнителем тамтешнього «корабля». Завдяки зв'язкам, заведеним у Петербурзі, а також злочинному потуранню місцевих поліцейських властей, міняльна пропаганда високо тримала свій прапор у Зяблицині, отож була хвилина, коли головний ересіарх, Гузнов, не без нахабства запевняв, що скоро зовсім припинення роду людському буде, за винятком осіб, що на заставах команду мають, яким він, страху ради іудейська, дозволяв плодитись і множитись на законній підставі. Приїзди Онуфрія Парамонова до Зяблицини мали цілковитий вигляд триумфів. Він розсипався над селом золотим дощем; на честь його призначались особливі радіння, на яких Гузнов гримів і прорікав, а «голуби» кружляли й скакали, викрикуючи: «найшов, пане, найшов!», жертви міняльного фанатизму вербувались десятками, а становий пристав, одержавши мзду, ходив по вулиці і удавав, що все гаразд.

В одну з таких поїздок Онуфрій Петрович наглядів Фаїнушку. Дівчина вона була метка і, незважаючи на свої чотирнадцять років, обіцяла такі здібності в майбутньому, що старий голуб аж язиком зацмокав, коли добренько придивився до неї. І от, коли старому сторожеві і проскурниці

зроблені були щодо неї пропозиції, вони не встояли. Зразу ж прийняли велику печать* і потім оголосили третю гільдію по місту Моршанську, де й оселилися в купленому для них Парамоновим будинку. А Фаїнушку повів Парамонов до Петербурга, пообіцявши батькам навчити її по-французькому і потім віддати заміж за офіцера корпусу шляхів, що нині, проте, не існує.

Як видно, первісний намір Онуфрія Петровича полягав у тому, щоб зробити з Фаїнушки мініяльну богиню, яка головувала б на радіннях, а самому назватись її сином;¹ та коли він роздивився на дівчинку ближче, його охопив дух ласощів, і він вирішив зробити з нею інакше. Віддав у навчання до мадами, яка тримала на Забалканському проспекті пансіон для дівчат, і коли Фаїнушка вивчилась говорити «бонжур» і танцювати па-де-шаль, купив на її ім'я описаний вище будинок і влаштував її як «штучку».

Фаїнушка була розумна, і тому поставилась до свого становища серйозно. Розквітнувши повним цвітом, вона не захоплювалася ні офіцерами, ні чиновниками, ні молодими апраксінцями, які табунами сновигали повз її вікна, а користувалася своєю молодістю статечно й розсудливо. Не нехтуючи радощами кохання, вона вшановувала довірою не першого зустрічного вітрогона, а лише такого мужчину, який ґрунтовністю міркувань і доброю поведінкою цілком того заслуговував, хоч би був і не першої молодості. І потім, за згодою Парамонова, оселяла обранця в нижньому поверсі як метрдогеля і всім, що служили в домі, видавала в той день по чарці горілки. Старого «голуба» вона не називала ні капосником, ні мініяльом, а, навпаки, потунала його примхам, годувала ласими стравами і завжди власноручно підв'язувала йому під голе підборіддя серветку, бо старий їв неохайно і міг забруднити свій напівшовковий каптан. З свого боку, і Парамонов потурав її жіночій легковажності і не заявив ані найменшої претензії, коли вона вперше завела собі метрдогеля. Спочатку Онуфрій Петрович не наважувався давати їй багато грошей, побоюючись, що вона п'ятами накиває, але, мало-помалу, впевнився в її благонадійності, і виявив до неї такі щедроти, що тепер вона вже самостійно оголошувала першу гільдію. А втім, вона особисто торгівлі не вела, а мала про всякий

¹ Вважаю не зайвим зробити застереження: я недосить обізнаний з обрядами і догматами мініяльної секти і тому можу допуститися помилки. (Прим. автора).

випадак на Калашниковській пристані комору, на якій красувалася вивіска з написом: «Оптова торгівля першої гільдії купчихи Фаїни Єгорівни Стьогнушкіної». Часом Парамонов від імені її робив більш-менш значну операцію і, розуміється, підносив їй добрий куш.

Така розважлива поведінка безперечно заслуговувала гідного увінчання. Досягши двадцятип'ятилітнього віку, Фаїнушка побажала прикритися й почала мріяти про законний шлюб. Але й тут, як дівчина розумна, поставила неодмінну умову, щоб майбутній шлюб ні в якому разі не обтяжив ні її, ні старого голуба. Претендентів з'явилось безліч, і зі зброєю, і без оної, але поки що вона ще ні на кому остаточно не спинила своєї уваги. Одного разу, правда, вона мало була не захопилась, і саме коли до неї привели на показ графа Ломпопб, який відрекомендував себе камергером Дона-Карлоса *, що перебуває, чекаючи тріумфу свого повелителя, на службі розпорядником танців у Палé-де-Кристалъ (чарка горілки 5 коп., пляшка пива 8 коп.); та Ломпопб з першого ж разу виявив жадібність, попросивши заплатити за нього візникові, отож Фаїнушка заплатити заплатила, але від дальших переговорів відмовилась. У цій скруті, за влаштування шлюбу взявся Іван Тимофійович і, як ми бачили, знайшов адвоката Балалайкіна, який, хоч і не зовсім підходив для цієї мети, але зате в нього в гербі був змальований римський огірок, обвитий стрічкою, на якій читався девіз роду Балалайкіних: *Парасковія мені тітка, а правда мені мати.*

Ми приїхали з Глумовим якраз о четвертій годині, хоч біля під'їзду вже стояла двомісна візницька карета, що в ній, як сказав нам візник, приїхали весільні батьки. Внутрішнє розташування в домі Фаїнушки теж нагадувало Замоскворіччя і провінцію. Дерев'яні, пофарбовані жовтою фарбою сходи, з дерев'яним же поруччям і з вузьким килимком посередині, вели на другий поверх і закінчувалися невеличкою площадкою, в глибині якої було влаштовано комірку, звідки відгонило вчорашніми стравами, а збоку видно було двері до прихожої. І двері були старовинні, замоскворіцькі: з одної стулки, масивні, оббиті дешевою клеїонкою, і замикались вони старовинним замком з рухомою ручкою. У прихожій пахло почасти ягодами, які тут, видно, недавно чистили на варення, почасти шевським товаром, бо звичайно тут перебував старий Радивонович, який виконував обов'язки кімнатного лакея і вільного часу займався

шевством, про що й свідчила забута на вікні шевська ко-
лодка. Зустрів нас якраз цей самий Радивонович, сивий,
але ще бравий старик, у синьому суконному сюртуку, в бі-
лому галстуку і з окулярами, в мідній оправі, на носі.

— Наречену пропивати приїхали? — весело спитав він
нас:— а в нас тут затримочка вийшла: молодий наш зако-
мизився.

— Як закомизився?

— А звісно, як женихи комизяться. Виклади, каже, споч-
атку гроші на стіл, а потім і веди хоч і в пекло.

— Одначе, як це неприємно!

— Нічого, минеться! Молодкін уже поїхав... Грошима
двісті карбованців повіз та хустку шовкову на шию. Це вже
поверх, значить. Приїде! Тільки от хіба що аблакати вони,
то званням своїм подорожитись захочуть, ще карбованчиків
сто запралять. А ми вже й весільних батьків припасли.
Пообідаємо, а потім і обкрутимо...

Ми увійшли в залу. Це була довга й вузька кімната, трое
вікон з якої виходили на вулицю, а двоє — в сіни на сходи,
якими ми тільки що увійшли. Посередині зали був накри-
тий старовинний розсувний стіл з безліччю хитких ніжок.
Коло стола, мовчки й нечутно ступаючи ногами, поралися
двоє молодих міняйлів, очевидно, захоплених з крамниці,
з виснаженими, блідими й безбородими обличчями. Осто-
ронь, біля стола, навантаженого різноманітними закусками,
метушився мужчина в білому пікейному сюртуку з блиску-
чими гудзиками. Це саме й був мандрівний полководець.
При нашій появі він, жваво перевалюючись і спритно
вихляючи круглим черевцем, попрямував до нас на-
зустріч.

Це був мужчина років п'ятдесяти, надзвичайно рухливий
і зовсім овальний. Наче весь він був складений з різних ова-
лів, зв'язаних між собою ниткою, що її рухав прихований
механізм. В середині був основний овал — живіт, і коли він
починав коливатися, то й усі інші овали та овалики почина-
ли рухатись. Вираз його обличчя був ласкавий і добродуш-
ний, отож з першого погляду здавалося, що на вас з ков-
басної Шпіса дивиться сичуг, що набув здатності усміха-
тись. А хоча й ходили чутки, ніби на полі бою він умів на-
давати цьому сичугу суворих і навіть кровожерних тонів, але
в цей час, завдяки дворічному глибокому мирові, чи не втра-
тив він цю здатність назавжди. Губи в нього припухли і
вкрилися жиром, внаслідок безперервного закусування, яке,

проте, не тільки не зменшувало його апетиту, а, навпаки, ніби розлючувало. Очі були невеликі, злегка поїняті вологою, що надавало їм сумно-сентиментального характеру. Ніс — м'який, якому можна було двома пальцями надати будь-якої форми; голос — дзвінкий, надзвичайно зручний для виголошування лихослів'я, необхідного для спонукання візників при пересуваннях до полів бою. Сюртучок на ньому був білосніжний, а на ясно вичищених гудзиках красувався геральдичний знак країни зулусів: на золотому полі здійнявся дибки змії-боа і обабіч його: скорпіон і тарантул. За тлумаченням Редеді, алегорія ця означала самого владика зулусів (змії) і двох його головних міністрів: міністра оздоровлення коріння (скорпіон) і міністра умиротворень засиланням у далекі місця (тарантул).

— Рекомендуюсь! — привітав він нас: — Полкан Самсонович Редедя. Був колись печеніг, а нині всі під одною державою благоденствуємо!

Це було висловлене з такою широкою покірністю перед dokonаним фактом, що коли Глумов висловив здогад, що, здається, стародавні печеніги жили в пониззях Дніпра і Дону, то Редедя тільки рукою махнув, ніби кажучи: жили! мало хто жив! Сьогодні ти живеш, а завтра — де ти, людино!*

— Ось і балик, — сказав він уголос: — у первісному вигляді в пониззях Дону плавав, теж, мабуть, думав: я ж та ми ж! а тепер він у нас на столі, і ми ним закусуватимемо. Янтар. Тільки в міняйлів і можна натрапити на подібний сюжет!

У вітальні тимчасом гості вже зібралися, але відсутність жениха, видимо, на всіх справляла тяжке враження. На дивані, перед круглим столом, сиділа сама Фаїнушка, в білому шовковому платті, в брильянтах і з флердоранжем у чудовому волоссі. Це була надзвичайно гарна жінка, прозора-смаглява (отож біле плаття, по суті, не личило їй), висока, з великими темними очима, опушеними густими й довгими війми, з червоним рум'янцем на щоках і з червоними ж і соковитими губами, над якими тремтів темнуватий пушок. Збудована вона була, як богиня; бюст не становив ні безладно наваленого груддя, ні тієї гнітючої скатертю дороги, що годиться тільки для швидкої їзди поштовими. Все було на своєму місці, в препорцію і таке приємне для ока, що коли я мигцем глянув на себе в дзеркало, то побачив, що губи мої

самі собою склалися сердечком. Як видно, вона теж помітила це «сердечко», і воно було їй не неприємне.

Біля неї, на тому ж дивані, сидів безкорисний мініяло, в довгому чорному напівшовковому сюртуку, що мінився глянцем при кожному його русі, і, не відриваючи, по-собачому, очей від співрозмовників, тоненьким голосом вів пустопорожню розмову Обличчя в нього було набрякле, наче в немовляти, що хворіє водяною головою; очі мутні, сльозливі; на бороді, як коми, стирчали чотири білі волосини, по дві з кожного боку; над верхньою губою звисав рудуватий пух. На довершення всього, волосся на голові, жовтобуланого кольору, було дбайливою рукою Фаїнушки напomadжене й зачесане через увесь голий череп, з вуха на вухо.

Обабіч стола, в кріслах, сиділи весільні батьки, таємні радники Перекусихін 1-й і Перекусихін 2-й, увільнені від служби на відзначення відмінних заслуг. Обидва були сумні. Один тому, що одержав уфімську землю і потім її повернув; другий — тому, що не одержав уфімської землі і тому нічого не міг повернути. Крім того, обидва зранку нічого не їли, чекаючи мініяльної кулеб'яки, і внаслідок цього, коли розмова на хвилину переждалася, з животів їх чути було тихе бурчання. Взагалі, це були люди дуже нещасні, бо газети щодня називали їх «хижаками», дарма, що Перекусихін 1-й цілком повернув захоплене, а Перекусихін 2-й і зовсім нічого не одержав. Отож і безперечної невинності Перекусихіна 2-го не брали на увагу, бо кожен говорив: а хто їх, Перекусихіних, розбере!

Тільки у них Фаїнушчині красоти не примушували складатися губи сердечком, отож, у цьому розумінні, вони здавалися навіть значно мініяльнішими за самого Парамонова.

Біля стіни, по обидва боки ломберного стола, сиділи Іван Тимофійович і Прудентов, а біля вікна — Очищений, який привіз з собою з редакції «Краса Демидрона» нашого власного кореспондента, зовсім безумного хлопця, що сидів, вярчавши очі, і жував фіалковий корінь.

Відрекомендував нас Іван Тимофійович.

— Співробітники наші! — сказав він коротко: — були помилялись, а тепер корисними громадянами зробилися...

— Он як! — приємно здивувався Перекусихін 1-й.

— Ах, голуби, голуби! — зітхнув Парамонов.

— Де ж це ви збилися? — люб'язно спитала Фаїнушка і так приємно при цьому всміхнулася, що Глумов зіппив зуби і всім еством (дуже, проте, пристойно) подався вперед.

— Не можна сказати, щоб у доброму місці,— пояснив Іван Тимофійович: — таку нісенітницю верзали, що й згадати совісно. А тепер — так виправилися, як дай боже кожному!

Ми були ще в нерішучості, які виявити почуття з приводу цієї атестації, як біля воріт почувся гуркіт екіпажа, і через хвилину в дверях з'явився Редедя й поманив пальцем Івана Тимофійовича.

Всі змовкли, через те з зали виразно долинав до нас шепіт. Це хвилинка, і Іван Тимофійович, у свою чергу, поманив мене і Глумова.

— От мерзотник! не їде! — сказав він нам стиха.

— А що сталося?

— Та так от,— пояснив Молодкін: — приїхав я, а він сидить у фраку, в рукавичках і в білому галстуку — хоч раз до вінця! «Гроші!» Віддав я йому двісті карбованців, він перелічив, поклав у шухляду, клацнув замком: «решту вісімсот!» Я туди-сюди — слухати не хочє! І галстук скинув, а якщо, каже, через півгодини решта грошей не буде на столі, то й зовсім роздягнусь, в баню поїду.

— Та ти б, голубчику, йому пригрозив: даною, мовляв, владою — в місяць не такі далекі! — запропонував Глумов.

— Говорив. Не впливає.

— Ото ж бо паскудник який! — обурювався Іван Тимофійович. — А тут, тимчасом, витрати. Страв скільки наготували, весільним батькам по двадцять п'ять заплатили, за прокат одягу для Очищеного віддали, відмітника з газети підрядили, йому самому, невігласові, карету коштом нареченої найняли — і досі там коло ганку стоїть...

І раптом ясна думка осінила його голову.

— Друзі, та чого ж ми! — вигукнув він, простягаючи до нас руки: — та ви... ну, що ж таке! Чого на нього, невігласа, дивитись! з вас хто-небудь... раз-два-три... Господи благослови! Ягідка ж яка... бачили?

Я так і обімлів при цих словах, але, на щастя, Глумов не втратив самовладання.

— Не до діла ти говориш, Іване Тимофійовичу, — ска-

зав він резонно: — по-перше, Балалайці вже двісті карбованців дано, а по-друге, в нас наперед так умовлено, щоб неодмінно було двоєженство. А я ось що зроблю: зараз до нього сам поїду, і не я буду, якщо через двадцять хвилин на трензели його сюди не приведу.

Глумов поїхав разом з Молодкіним, а я, як аманат, залишився у Фаїнушки. Розмова не в'язалась, хоч Іван Тимофійович і старався пожвавити її, оголосивши, що «така ниньки ягода дешева, така дешева — кому й шкодить — і ті їдять! а от грибів зовсім не видно!» Та тільки що був міняйло почав у відповідь: «грибки, та якщо в сметанці», як всередині в Перекусихіна 2-го стався такий переполох, що всім здалося, що в сусідній кімнаті заводять орган. А наречена так перелякалася, що інстинктивно підвелася з місця, сказавши:

— Ваші превосходительства! горілочки! ласкаво просимо закусити, панове! пробачте!

Це зразу в усіх викликало нормальний настрій. Таємні радники забули про уфімські землі і, плавно викидаючи ногами, рушили за хазяйкою; Іван Тимофійович кинувся наперед розчищати гостям дорогу; Очищений витягнув шию, як бойовий кінь, і лягнув себе по галстуку; навіть «наш власний кореспондент» — і той зробив рух язиком, начебто зібрався його посмоктати. В тилу, нечутно ступаючи ногами, ішов бідолашний міняйло.

Біля закусочного стола нас зустрів Редедя, але не зразу допустив до горілки, а спочатку сам покуштував потроху від кожного сорту (при цьому він одне око зажмурював, а другим стріляв у простір, наче бачив вдалині бозна-які перспективи) і, нарешті, спинившись на зорній, зробив капельмейстерський жест руками:

— Можете сміливо!

Те ж саме зробив він і над закусками: всякого сорту пожував, пояснюючи при кожному шматку, в чому полягають його якості і які можуть бути вади. Який повинен бути оселедець, якщо він оселедець, і який повинен бути балик, якщо він балик. А що зауваження свої він, крім того, прикрашував розповідями з життя визначних російських людей, то закусування набувало розумно-історичного характеру, і не минуло й десяти хвилин, як ми вже чудово знали всю російську історію вісімнадцятого століття, а завдяки новим закусочним підкріпленням — сподівались дізнатися, щоб відбувалося й далі.

— І де ви, Фаїно Єгорівно, такий скарб знайшли? — спитав захоплений Перекусихін 1-й, показуючи на Редедю.

— Сам прийшов,— дуже мило відповіла наречена.

— Він у нас, вашество, Аніка-воїн, довго на одному місці не всидить! — озвався старий мініяло: — з походу та знову в похід... От і тепер фараони кличуть...

— Скажіть, будь ласка! і вигідно це? — звернувся Перекусихін 2-й до Редеді.

— Як вам сказати... Оце нещодавно, як їздив до зулусів, самих прогонів на сто тисяч верст, туди і назад, одержав. На вісімнадцять коней по три копійки на кожную — полічіть, скільки грошей це буде? На станціях, тимчасом, візники й прогонів не хочуть одержувати, а тільки «ура!» кричать... А потім ще добові за положенням, та підйомні, та до родичів по дорозі заїхати...

— Одного военачальника я знав, то той, крім прогонів, ще на «милу» тисяч сто випросив,— сказав своє слово Очищений.

— І це буває,— погодився Редедя.

— Тсс... А хороша це сторона... Зулусія?

— Така, вашество, сторона! така це сторона! Віддай усе, та й мало!

— І все там є? ікра, наприклад, балик, оселедець... все як слід?

— Всього доволі. І все даремно, так само, як у нас багатства в надрах землі. І багато, та підступитися не вмієм. Так і вони Осетрини не їдять, сардинок не їдять, а от змії, скорпіони, кажани — це в них перші ласощі!

— Ах-ах-ах!

Поки тривала ця розмова, Фаїнушка одвела мене набік і стиха допитувала:

— Це приятель ваш... от котрий оце за Балалайкіним поїхав?

— Так, приятель.

— Який він смішний!

— Чого це?

— Допіру всього два слова сказала, а він уже й розмок: очі зажмурих, мало не впав... хоч би людей посоромився!

Вона стояла переді мною, тримаючи двома пальчиками шматок балика і відщипуючи від нього мікроскопічні шматочки своїми рівними білими зубами. Очевидно, що вчинок Глумова не тільки не обурював її, а скоріш навіть подобався;

але з якою метою вона завела цю розмову? Чи були слова її фразою, випадково кинutoю, щоб розважити гостя, чи вони віщували перемену долі мого друга?

— А в нас сьогодні Полкан Самсонович до фараонів виїжджає,— казала далі вона, не дивлячись на мене.

— Сьогодні?

— Атож; відсвяткуємо весілля в Завитаєва, а звідти поїдемо на машину проводити.

— А жалко вам його?

— Мені? закусує він занадто часто... Набрид.

— А вам треба...

— Нічого мені не треба, а от скажіть вашому приятелю, щоб він за обідом біля мене сів. Я хочу йому на вушко одне слово...

Вона звела очі й не договорила. Перекусихін 1-й відокремився від тих, що закусували, і, меланхолійно схиливши набік голову, обстрілював її поглядами.

Сталася німа сцена.

— От якби мені полководцеву квартиру!..— без слів клопотався таємний радник.

— Віддана! — теж без слів, але твердо й виразно відповіла Фаїнушка.

Тут тільки я зрозумів, яке велике майбутнє відкривається перед Глумовим.

XIII

Бойова репутація Редеді була в значній мірі перебільшена. Товариші його по дворянському полку, правда, запевняли, що він мав кілька хвацьких-сутичок у Ташкенті, але при цьому якимось ніколи достатньо не вияснялося, чи в географічному Ташкенті відбувалися ці сутички, чи в трактирі Ташкент, що за Нарвською заставою. Начальство одначе не дуже цінило подвиги Редеді і досить повільно підвищувало його в чині, отож у сорок п'ять років він мав тільки полковницький чин. Набридла йому начальницька байдужість, і він перемінив рід діяльності й подався, як обруситель, у західний край. Тут він зразу відзначився тим, що зробив сильну рекогносцировку між жидами і, збивши їх з позицій, вернувся, обтяжений здобиччю. Але й цей подвиг не був оцінений. Тоді він вийшов у «чисту» й надрукував в усіх газетах таку обяву:

«Робить рекогносцировки, бере хитрістю і приступом великі й малі укріплення, виграє великі й малі бої, влаштовує засади, переслідує ворога по п'ятах, але, в разі потреби, і відступає. Особливо може бути корисним під час міжусобиць. В мирний час може бути й редактором газети. Тверезої поведінки. Спитати Полкана Редедю, Забалканський проспект, будинок № 4 — 105, на подвір'ї, в наметі. Комісіонерам не приходити».

Потай Редедя розраховував на Дона-Карлоса, який у той час підтримував рятівну міжусобицю на півночі Іспанії. Він навіть зав'язав з графом Ломпопб (про нього дивись вище) переговори про добові і прогони; та Ломпопб загнув за комісію п'ять карбованців, а Редедя міг дати тільки три. Так з цього нічого й не вийшло.

Зате в Африці Редеді пощастило: він одержав кілька ангажементів зразу. Насамперед його запросив ефіопський цар Амонасрб (з «Аїди»), який начепив на нього орден Алігатора, і слідом за тим був узятий в полон. З Ефіопії Редедя проїхав у країну зулусів, що її владика Сетівайо (який нині навчається в Лондоні парламентських порядків) почепив йому на шию яйце строфокаміла і теж був узятий в полон. Дорогою Редедя не дрімив і допомагав екваторіальним державцям у їхніх взаємних суперечках, причому акуратно здав їх одного одному в полон, і скрізь одержав подорожні й добові з розрахунку від Петербурга. А тепер до нього звернувся по допомогу Арабі-паша, який, за словами Редеді, був його однокашником по дворянському полку.

Незважаючи на те, що Редедя не виграв жодного справжнього бою, слава його, як полководця, встановилась дуже міцно. Московські купці були від нього в захваті, а дивлячись на них, поступово запалювалися й петербурзькі патріоти-концесіонери. Особливо полонив купецькі серця Редедя тим, що завдання Росії на Сході ототожнював з тими блискучими перспективами, які, при його здійсненні, мали відкритися для плісів і міткалів найкращих російських фірм. Коли він розвивав цю ідею, малюючи при цьому нескінченний ланцюг караванів, які тяглися від Іверських воріт до Мадраса, всі мануфактур-радники кричали «ура», а він нишком знищував таку кількість їства і питва, що цього самого було досить, щоб назавжди закріпити за ним прізвисько витязя і богатиря. Цілих два роки він пив і закусу-

вав почасти коштом споживачів плису і мітталів, почасти коштом пасажирів російських залізниць, отож, можливо, взяв побічно участь і в кукуєвській катастрофі *, бо потрібні на ремонт насипу гроші були використані на вшанування Редеді. В ці два роки він зніжився так, що кури́в сигари не інакше, як з золотими кінцями, і при цьому, замість іноземних, давав їм власного винаходу назви, патріотичні і військові. Наприклад, одному сортови він дав назву «Забалканські», на честь Забалканського проспекту, де він уперше квартирував, другому — «Сіноп», на честь гостиниці Сіноп, в якій він одного разу так успішно маневрував, що жодної склянки, жодної тарілки не залишив нерозбитими.

У цей же період привільного життя зовнішність його набула тієї овалності, яка так приємно вражала всіх, що навідували Фаїнушчину обитель. Але треба сказати правду, овалність ця більше личила б метрдотелю, ніж полководцеві, бо останній, що там не кажи, все-таки повинен бути готовий повсякчас проливати кров. Тому люди, навіть щиро прихильні до Редеді, коли дізнались про одержане ним від Арабі-паші запрошення, і ті сумнівно похитували головами, не сподіваючись у майбутньому ні перемог, ні подолань.

— Роз'ївся, старий, лінивий став! — говорили вони між собою: — подивіться, всі груди в нього в складках, наче в старого розгодованого тірольського бика!

Дехто навіть намагався відмовити його від поїздки, пояснюючи, що коли англійці тепер його візьмуть у полон, то вже не випустять, а продадуть з аукціону якому-небудь пройдисвітові, який стане возити його по ярмарках, а там хлопчачи його дражнитимуть; але перспектива одержання подорожніх грошей до Каїра і назад була така спокуслива, що обважнілий печеніг залишився глухим до всіх умовлянь. До того ж і Фаїнушка явно погрішила в цьому разі, не тільки не відмовляючи його від поїздки, а, навпаки, всіляко розпалюючи в ньому жадобу воєнних подвигів.

Ставлення Фаїнушки до мандрівного полководця було дуже суперечливе. Нарівні з іншими купецькими фірмами, вона захопилась його бойовою репутацією і, як уже було сказано вище, не пожаліла витрат, щоб переманити його від Полякова до себе. Але, зійшовшись з ним ближче, вона скоро пересвідчилася, що з усіх попередніх доблестей у нього залишилась непорушною тільки пристрасть до закусування. Бу-

ло б одначе несправедливо думати, що Редедя свідомо обманув її. Найпевніше, що, поступово закусуючи і вишукуючи способи для найлегшого збуту московських плисів і міткालів, він і сам втратив звичку критично ставитися до своїх власних сил. Хоч як би там було, але він зразу так увійшов виключно в роль метрдотеля, що Фаїнушка аж трохи збентежилась. Якийсь час вона сподівалася, що питання про вихід заміж за Балалайкіна розбуркає в нього інстинкт полководця, але, на подив, при цій звістці він тільки язиком цмокнув і спитав, на скільки персон слід готувати весільний обід. Тоді вона остаточно розгубилась. Стала нюхати спирт і ходити до ворожок. З жахом бачила вона себе назавжди приреченою на безрадісне життя в товаристві міняйлів, і уяву її дедалі частіше почав бентежити образ чорноокого Ломпопоб... Не раз вона наважувалася кинути все й тікати в Пале-де-Кристал, але невидима рука затримувала її на шляху розсудливості. І не даремно. У найкритичнішу хвилину до неї несподівано з'явився на допомогу Арабі-паша, який викликав Редедю на поле бою. За одним разом вона сплела два гаманці: один для Баладайкіна, другий — з написом золотим бісером «від російських дам» — віддала Редеді для передачі знаменитому єгипетському патріоту.

Але повернімося до розповіді.

Балалайкіна, нарешті, привезли, і ми могли почати обідати. Жених і наречена, за звичаєм, сіли рядом. Глумов умістився біля нареченої (він навіть не здивувався, коли я йому сказав про бажання Фаїнушчине), я — біля жениха. Проти нас сів бідолашний міняйло, маючи обабіч весільних батьків. Інші гості розмістились як попало, тільки Редедя одвів собі місце на самому кінці стола, і майже не сидів, а стояв і, розпростерши руки, командував армією міняйлів, що прислужували за столом.

Балалайкін був одягнений чепурно і мав вигляд майже пристойний. Навіть Іван Тимофійович його похвалив, сказавши: ну, от, ти тепер себе виправдав! А наречена, перше ніж сісти обідати, повела його в будуар і показала шовковий голубий халат і вишивані золотом торжковські туфлі, сказавши: це — вам! Зрозуміло, що після цього веселий вираз не сходив з обличчя Балалайкіна.

Та навіть у ці урочисті хвилини Фаїнушка не залишала свого «голуба». Як і завжди, вона посадила його на місце, запнула серветкою й поплескала по щоці, шепнувши на вухо (але так, що всі чули):

— Сиди тут, татусю, і не нудьгуй без мене! а я на тебе, свого голубка, дивитимусь.

За обідом усі гості пожвавішали, і це було особливо приємно для нас з Глумовим, бо переважно ми були предметом загальних розмов і похвал. Іван Тимофійович солов'єм заливався, розказуючи подробиці нашого чудесного навернення на шлях благонамірності.

— Бачу я,— розповідав він:— що на Літейній недобре щось починається; сидять молоді люди в квартирі — ні самі нікуди, ні до себе нікого... яка є тому причина? Одначе, думаю: гріх буде, якщо зразу молодих людей в розпач кинути — підслав, знаєте, дипломата нашого, кажу: гляди, коли що — ти відповідатимеш! І що ж! не минуло двох тижнів, як чую: даруйте! та вони хоч зараз на будь-який шлях ладні! Ну, я трошки підждав-таки, випробував, а потім бачу, що баритись нема чого — і сам відкрився: будьмо знайомі, друзі!

— А тепер вони нам у письмових справах по кварталу допомагають,— підтвердив Прудентов.

— І мені в пожежній галузі,— озвався Молодкін.

— А скільки таємних благодіянь роблять! — вигукнув від широкого серця Очищений: — одна рука дає, друга — не відає.

— Ах, голуби, голуби! — вигукнув старий мініяло.

Потік похвал був на хвилину перерваний спогляданням величезної кулебяки, яка виявилася цілком відповідною тільки що з'їденій ющці. Та коли були прогнуті останні шматки, Іван Тимофійович знову і з ще більшою захопленістю повернувся до перерваної розмови.

— Цими днями почали ми, за вимогою, в кварталі «Статут про благопристойну в усіх відношеннях поведінку» складати,— сказав він: — билися, билися — ні туди, ні сюди! І раптом... вони! Зразу ж зміркували, вникли, проміж себе поговорили,— звідки щось взялося! Стаття за статтею! Стаття за статтею!

— То ви й законодавчими працями займаєтесь? — привітно звернувся до мене Перекусихін 1-й.

— Я усім займаюсь. І скласти закон можу, і скасувати можу. Зважаючи на те, щось в сферах вимагається.

— І уявіть, вашество, яку вони, з метою благопристойності, штуку придумали! — далі рекомендував нас Іван Тимофійович: — щоб при кожній квартирі безперемінно мати два ключі, і один з них зберігати в кварталі!

При цій звістці навіть Перекусихіні роти пороззявляли, дарма що обидва досить-таки понабивали руки в законодавчих працях.

— Щоб, значить, у всякий час: прийшов гість, щоб треба взяв, та й пішов! — пояснив Очищений.

— Гм... це... Це, я вам скажу. Це однаково, що без мила в душу влізти! — мовив Перекусихін 1-й.

— Дозвольте ж, одначе! — занепокоївся Перекусихін 2-й: — а якщо в кого, наприклад, гроші?

Знову всі пороззявляли роти, бо слово Перекусихіна 2-го було важливе, і на всіх нагнало нудьгу. Але тут уже Іван Тимофійович втрутився.

— Ах, вашество! — сказав він зворушливо: — а що таке гроші? Гроші — наживна річ! У вас є гроші, а от у мене або в них (він показав на Прudentова і Молодкіна) і зовсім їх нема! Та й що за насолода в отих грошах. — тільки спокуса сама!

— Одначе!

— Ні, я вам скажу, — озвався Перекусихін 1-й: — у нас, коли я на службі перебував, один відставний фельд'єгер такий проект подав: щоб усе місто на загони поділити. Що будинок, то й загін, зі старшим двірником на чолі*. А крім того, ще летучі загони... ніби як підмога!

— Ось це чудово! — відгукнулися з усіх боків.

— А я б інакше розпорядився, — сказав Редедя! — подвійні ключі, загони — це все прекрасно; а я б по гарматці проти кожного будинку поставив. В разі чого: двірник! виконуй свій обов'язок!

— Чудово! чудово!

— І в разі війни не без користі, — погодився Перекусихін 1-й, — як би там не було, а ми — готові! Просимо в гості, чесне панство!

Одно слово, за яких-небудь півгодини впливло назовні стільки оздоровчих проектів, що бідолашний міняло слухав-слухав, та й розчулився.

— Ах, голуби, голуби! — зітхнув він: — усе ви обтяжується! усе придумете, як би для нас краще, та як би вигідніше... Чи легка річ з гармат палити, а ви й того не боїтесь, аби користь була!

Та згадка про гармати й можливість війни не могла й на розмову не вплинути відповідним чином. На сцену виступило питання про бойову готовність.

— А як ви гадаєте, Полкане Самсоновичу, — спитав Пе-

рекусихін 1-й: — якщо теперечки німець або турок... чи готова була б Росія дати відсіч?

— Тобто, якщо зараз... цю ж хвилину... пиши пропало! — відкарбував Редедя.

— Чого ж бо це так... дуже вже начебто рішуче! — злякався Перекусихін 1-й.

— Та як вам сказати... Що бойова сила в нас справна — це так; і зброя є... абияка, але є — допустимо й це; і навіть порох знайдеться, коли пошукати... А чого нема, то нема — це полководців! нема, нема й нема!

— Та невже...

— Безперечно. І не тільки в нас — ніде полководців нема! І не буде.

— Одначе, коли є потреба в полководцях, то повинні ж знайтися й засоби для задоволення цієї потреби?

— І засоби є. І пропонували.

Редедя, видимо, розлютився й почав з такою швидкістю совати ножем у рот соус з тарілки, що тарілка скреготала, а ножова сталь, блискаючи, відбивалась на стіні дрібними зайчиками.

— І штука зовсім проста, — казав далі Редедя: — заведіть міжнародну корпорацію мандрівних полководців — і все гаразд. Обмежте число — чоловіка п'ять-шість, не більше — але тільки, щоб вони завжди були готові. Потрібен став кому полководець — вибирай якого хочеш. А не вибрав, поклав надії на свого доморослого — не прогнівайся!

— Але кого ж в оцю корпорацію призначатимуть? і хто призначатиме?

— Охочі знайдуться. Вже коли хто в собі цю силу почуваеть, той гав не ловитиме. Сам прийде і сам про себе скаже...

— Гм...

Проект був на диво чудний, а з першого погляду навіть безглуздий. Та коли стали обмірковувати і розглядати, то й він виявився небезкорисним. Головне, що спокушало — це легкість здобування полководців. Виникла потреба воювати: пане полководцю Непереможний! ось вам військо, а сухарі «певна людина» постачить — звольте вести до перемоги! І поведе. Ідея ця так захопила Перекусихіна 2-го, що він зараз-таки почав фантазувати й шукати для неї застосування в інших відомствах. Виявилось, що зовсім такі самі корпорації було б цілком вигідно влаштувати по відомствах:

фінансів, шляхів, пошт і телеграфів та ін. З цією думкою погодився й Очищений.

— Теперечки якщо грошей нема, якщо баланець у кого несправний,— міркував він: — зразу ж засунув руку в мішок: пане фінансист Гризунов! звольте грошей знайти!

А міняло, з свого боку, так одверто розговорився, що мало був не виявив своєї комерційної таємниці.

— Ах, голуби, голуби! — сказав він: — і як це ви говорите: грошей нема — хіба може це бути! Є вони, гроші, тільки шукають їх не там, де вони сховані!

Тоді почали міркувати про те, де гроші сховані і як їх звідти дістати. Сподівалися, що Парамонов піде далі по шляху одвертості, та він уже схаменувся і так скривився, начебто й знати не знає, чиє м'ясо кішка з'їла. Тоді поклали надії на бога й перейшли до винаходів дев'ятнадцятого століття. Говорили про пароплави і паровози, про телеграфи і телефони, про стеарин, парафін, олеїн і керосин, і в усьому вбачали руку провидіння, що явно Росії благо діє.

— Чи давно я сам до Москви в диліжансі на четверту добу встигав? — дивувався Перекусихін 2-й: — а нині сів, поїхав і приїхав!

А Очищений до цього додав:

— Колись, вашество, листи на пошті шпильками з конвертів виколупували — скільки це часу витрачали! А нині, взяв, над парою секундочку потримав — читай та почитуй!

Знову здивувались, але тільки що хотіли розглянути, чи слід тут вбачати руку провидіння, що явно Росії благо діє, як Перекусихін 1-й надав розмові трохи іншого напрямку.

— А що, в отій Зулусії... фінанси є? — звернувся він до Редеді.

— Справжніх фінансів нема, а чомусь подібному до фінансів — як же не бути!

— І гроші, виходить, карбують?

— Карбувати не карбують, а так роблять. Їсть, наприклад, Сетівайо крокодила, маленьку кісточку виплюне — карбованець сріблом! більшу кісточку — п'ять, десять карбованців, а якщо кістка отак верхків з десять буде — просто сто карбованців. А міністри тимчасом таким самим порядком розмінну монету роблять. Іншим разом як присядуть, то в один день мільйончик і подарують.

— Що край, то й звичай, що сторона, то й новина. От яку легкість придумали!

— А внутрішня політика в них є?

— І внутрішньої політики справжньої нема, а є оздоровлення коріння. Тут і поліція, і юстиція, і народна освіта — все! Візьмуть отак «голубчика», де відчутніше, та й не випускають, поки всіх не обмовить.

— І це легкість велика.

— А шляхи сполучення є?

— Справжніх теж нема. Але недавно влаштовано міністерство кукуєвських катастроф. Виходить, тепер тільки будувати шляхи встигай.

Слово по слову, і життя-буття зулусів відкрилося перед нами як на долоні. І фінанси, і поліція, і юстиція, і шляхи, і народна освіта — всього у них вдосталь, а тільки все не справжнє, а краще, ніж справжнє. Залишилось, виходить, розв'язати питання: яким же чином країна, така впорядкована й квітуча і до того ж маючи такого полководця, як Редедя, так легко піддалася жменьці англійців? Але й на це питання Редедя відповів цілком задовільно.

— Тому й піддалася, що команди нашої вони не розуміють, — пояснив він: — я їм команду: вперед, хлопці! — а вони назад пруть! Туди-сюди: стійте, падлюки! — а від їх уже й сліду нема! Я сяк-так тоді дременув, а Сетивайо так і залишився на троні серед поля!

Пожаліли. Випили по бокалу за жениха і наречену, потім за весільних батьків, потім за Парамонова і нарешті... за Сетивайо, бо, за словами Редеді, він міг би бути корисною для Росії підмогою. Хотіли ще про щось поговорити, але обважніли. Нарешті, рознесли фрукти і обід скінчився. Натурально, я зразу ж кинувся до Глумова.

Із слів його я дізнався, що він гадав завтра ж переїхати на квартиру Редеді. І що найдивніше, — переказуючи мені про своє вирішення, він не тільки не зникнув, а навіть дивився на мене з більшою гідністю, ніж звичайно. Признаюсь, я не сподівався, що все вийде так легко, без боротьби, і тому рискнув сказати йому, що в усякому хоч трохи поважному романі чоловік, задумавши піти на утримання до жінки, яка, до того ж, і сама перебуває на утриманні, все-таки хоч трохи та покомизиться. Але й на це він відказав коротко, що, раз наважившись стати на шлях благонаміреності, він уже не вважає, що має право комизитися, а йде просто туди, куди ніякі підозріння щодо чистоти його намірів за ним не підуть. І наприкінці назвав мене маловіром.

Поки ми отак полемізували, Фаїнушка, щаслива і вся сяюча, витримувала нову німу сцену з боку Перекусихі-на 1-го.

— То не буде квартири? — питав очима таємний радник.

— Не буде! — очима ж відповіла Фаїнушка.

— Але в такому разі сподіваюсь, що хоч квартирні гроші...

— І квартирних грошей не буде!

— Однак! — ха-ха-ха!

Він зайшовся гірким сміхом, а щасливий Глумов штовхнув мене в бік і шепнув на вухо:

— Ти подивися на неї, молодичка ж яка! А ти ще розмовляєш... дивак! Ач вона ж... ах!

Я не стану описувати дальші перипетії торжества; скажу тільки, що все відбулося гаразд, і балок у кухмістерській Завитаєва пройшов так весело, що танці скінчились тільки над ранок. Усі квартальні дами Літейної і Нарвської частей були тут присутні, а кавалерами були, переважно, «червові валети», яких набралось близько двадцяти п'яти штук, бо й пристав Нарвської часті поступився на цей вечір своїм «хором». А найбільше й найщиріше веселився Глумов, який зовсім несподівано дістав дар танцювати дрібні танці. Що правда, він виконував це завдання не зовсім правильно: то уповільняв темп, то топтався на одному місці, то раптом шаленів і, як ураган, мчав по залі; та Фаїнушку навіть неправильності його захоплювали. Вона не спускала з нього очей і потім усім і кожному говорила: чи бачили ви що-небудь кумедніше і... миліше? Отож коли я, здивований і стривожений цією раптовістю, зажадав у Глумова пояснень, то вона не дала йому слова сказати, а мовчки подала мені з цуркерки білетик, на якому я прочитав:

Любовний чар всього научить (.)

Як кров кипить (.) а серце пучить (.)

Даремно будем стерегтися (.)

Красою мусим закопиться (.)

Alea jacta est...¹

Дивно, якими чудними робляться люди, коли їх раптом охопить бажання подонатись! — думалося мені, поки Глумов виробляв ногами якісь масонські знаки коло печі.

¹ Жеребок кинуто.

Ніяк він не міг відірватися від цієї печі, немов невидима сила причарувала його до неї. Обличчя його спотворилось, брови зсунулись, зуби скреготали. Здавалося, він навіть забув, де він і що з ним діється, а пам'ятав тільки, що в нього в руках є предмет, який треба пошарпати... А Фаїнушка не тільки не сердилась, але й весело і добродушно реготала, бачивши, що всі її зусилля зірвати його з місця залишаються марними. Нарешті, почувся тріск, посипалася штука-турка, і Глумов понісся в простір...

Думка, що ще сьогодні ранком я мав друга, а надвечір уже втратив його, мучила мене. Скільки років ми були нерозлучні! Разом «пущали революцію», разом відчували солодкі хвилювання шкурного самозбереження і разом же вирішили ступити на шлях благонаміреності. І ось тепер я сам маю йти шляхом, що кишить гадюками.

Я не обманював себе: майбутній шлях усіяний небезпеками, а з них багато які навіть просто можуть бути названі підлотами. Та є підлоти, відповідні до обставин справи, і є підлоти, які, крім підлоти, нічого в результаті не дають. Зробити підлоту, щоб при допомозі її піднятися, — корисно; але зробити підлоту, щоб показати себе тільки падлюкою — просто прикро. Та яке тонке чуття треба мати, щоб, роблячи корисні підлоти, не обтяжувати себе вчиненням підлот безглузвих і непотрібних!

В цих обтяжливих обставинах особливо важливі допомога і присутність друга. У друга в усіх подібних справах є в запасі і порада, і слово втіхи. Візьміть, наприклад, такий випадок: ви йдете по вулиці й помічаєте, що попереду має бути зустріч, яка може вас скомпрометувати. Ви вагаєтесь, питаєте себе: чи слід перебігти на другий бік, чи покластися на волю божу й прийняти удар, що йде назустріч? Ось тут саме й приходить на допомогу друг. Якщо змога втекти ще не зникла, він скаже: давай драла швидше! А якщо час минув, він застереже: не тікай, бо тебе вже помітили, і, отже, втеча може тільки без користі запакостити тебе! І, нарешті, якщо й після всіх застережень без запакощення не обійтись — він втішить, сказавши: нічого! іншим разом ми в підвороття шмигнемо!

Такі друзі... звичайно, якщо вони не шпигуни.

Не приховую, одначе, що в моїх наріканнях на Глумова крилася й деяка частка заздрості. Обидва ми одночасно озброїлись на один і той самий подвиг, і ось я стою ще на самому початку шляху, а він не тільки дійшов до кінця, а

навіть одержав квартиру з опаленням. Йому не доведеться ні жиди охрестити, ні підроблені векселі писати. Пішовши на утримання до полюбовниці, він зразу так прикрасив свій обивательський формуляр, що скасував усі проміжні подробиці. Тепер він хоч би Маратом зробився — і тут Іван Тимофійович скаже: не може цього бути! А я повинен весь процес тяжкого спідлення проробити від початку і за порядком; я повинен на кожен свій крок подати доказ і виправданий документ, і все це для того, щоб одержати внаслідок навіть не всиновлення, а тільки поблажливо кинутий дозвіл: живи!

Так, негаразд, коли старі друзі покидають; навіть у тому разі негаразд, коли, за довідкою, виявляється, що друг-дезертир завжди був, по суті, пройдисвітом. Якщо хороший друг покидає — гірко за майбутнє; якщо покидає виявлений пройдисвіт, — прикро за минуле. Ну, як-таки п'ятнадцять-двадцять років прожити й не помітити, що за два кроки від тебе — смердить. І що, незважаючи на цей сморід, ти й душевні чертоги свої, і душевне своє гнойовище — все відчиняв навстіж — кому?.. пройдисвіту! Але, крім того, як хочете, а й квартира з опалюванням свою принадність має. Перекусихін 1-й — таємний радник! — хоч як клопотався, а Фаїнушка й уваги не звернула на його благання. А Глумов, у чині колезького асесора, зразу все одержав, без слів, без просьб, без найменших зусиль. А потім, підуть пироги, закуски, та ще міняйло, чого доброго, частину за банкірські операції візьме! І все це дісталось не мені, добросовісному трудівникові літератури і публіцистики (від 10 до 15 копійок за рядок), а йому... «гульвісі марному!» *

Про Балалайкіна тимчасом зовсім забули. Як тільки приїхали до Завитаєва, Іван Тимофійович, при двох благородних свідках, віддав йому решту грошей, а з нього взяв розписку: «Умовлену за шлюб суму сповна одержав». Потім він немов у воду пішов; а згодом, хоч як добивалися від нього, куди він пропав, він верз у відповідь якусь нечувану нісенітницю:

— Я б то? Я, mon cher, сів у шарабан та й в Озерки поїхав. Тільки їхав-їхав — що за чудасія! — в Мустамяки приїхав! Робити нічого, викупався в озері, з'їв порцію юшки, купив у начальника станції табакерку з музикою — он вона, торік мені її клієнт подарував — і назад! Приїжджаю додому — дивлюсь, апеляційний строк пропустив... Зразу ж —

у палату. «Що, кажуть, злякався? — Ну, вже бог з тобою, ми для тебе заднім числом...»

Отож Іван Тимофійович слухав-слухав і, нарешті, не витримав і крикнув:

— Який бо ж ти... ах ти, ах!

Нарешті, о шостій годині ранку, коли сонце вже заповнило вулицю теплом і промінням, ми всією юрмою подались на Ніколаєвську залізницю проводити нашого безцінного полководця. Екстрений поїзд, замовлений Арабі-пашею, був зовсім готовий, а на платформі Редедю чекав його майбутній головний штаб: двоє єгиптян, Хлібодар і Виночерпій*, та один арап, що його, як мені здалось, я колись бачив у художньому клубі, де він прислужував за столом. При нашій появі, через брак єгипетського народного гімну, прислані московськими міткалевими фабрикантами півчі grimнули: «Іде домув муї».

Редедя молодецьким алюром підкотив до штабу й скомандував:

— Наліво круг-гóm!

Пролунав звук холодної зброї; в напрямі до вагонів почулися даленіючі кроки.

Коли все змовкло, Редедя звернувся до нас і, бачачи, що брати Перекусихіни плачуть, схвильованим голосом промовив:

— Заспокойтеся, старики. Поїду в Каїр, одержу подорожні гроші, здам Арабі-пашу в полон — жаль однокашника, а нічого не вдієш! — та й повернусь.

Сказавши це, він пішов у вагон, а за ним розмістились по вагонах і півчі.

Поїзд помчав.

Ми довго стояли на спустілій платформі й махали хустками, бажаючи єгиптянам перемоги і подолання.

— От побачите, — сказав пророчим голосом Глумов: — якщо Редедя віддасть нашим міткалям дорогу в Індію — не минути йому монумента у Вознесенському посаді!

— А може, і в Москві, в Ножовій лінії, — озвався чийсь голос.

Тоді Очищений не витримав і урочисто, від редакції «Красы Демидрона» проголосив:

— Sapienti sat!¹

---

¹ Мудрому досить!

Коли я прокинувся, на столі в мене лежав тільки що надрукований номер «Красы Демидрона», в якому «наш власний кореспондент» давав докладний звіт про вчорашнє святкування. Наводжу цей звіт дослівно.

«Вчора на одній з непоказних окраїн нашої столиці відбулося скромне, але знаменне торжество. Одно із світл нашого юридичного світу, безпрограшний адвокат Балалайкін узяв шлюб з сиріткою-вихованкою відомого банкіра Парамонова, Фаїною Єгорівною Стьогнушкіною, яка, проте, вже кілька років самостійно веде оптову торгівлю на Калашниковській пристані. Дивлячись на молодих, можна було тільки радіти: обоє однаково зігріті полум'ям любові і обоє однаково молоді і могутні! І разом з тим страшно було подумати, яка палка драма мала, через кілька годин, розігратися в стінах дому Стьогнушкіної, який ще ранком так цнотливо дивився у хвилі Обводного каналу! І солодко, і моторошно...

«Усім відома привітність і люб'язне поводження п. Балалайкіна (хто з клієнтів ішов від нього без цигарки!) в значній мірі скрашувала його тілесні вади; щождо нареченої, то красою своєю вона нагадувала палку дочку півдня, іспанку. Дайте їй до рук кастаньети — і от вам качуча! І запал і холод, і пристрасність і горда байдужість, і рух і спокій — все тут з'єдналося в одному гармонійному цілому, і утворило щось загадкове, огидно-чарівне...

«З числа присутніх особливо виділялися два маститі сатовники, з яких один, одержавши в Уфимській губернії землю, з подякою її вернув, а другий не вернув, бо не одержав. Не менш визначну роль відігравав і наш знаменитий мандрівний витязь-богатыр, Полкан Самсонович Редедя, який просто зі свята помчав у далеку країну фараонів, куди закликає його бентежний Арабі-паша.

«Бал у кухмістерській Завитаєва відзначався простодушним захопленням. Танцювали як попало, бо, завдяки багатому частуванню, більшість гостей скинула з себе окупи світської умовності й замінила їх принадною безцеремонністю. Одначе і потім нестерпних нечемностей не було. Веселощі скінчилися о п'ятій годині ранку, але дуже імовірно, вони тривали б і до цієї хвилини, якби молодий не виявив ознак нетерпіння (дуже природних в його становищі), які дали зрозуміти гостям, що молодим не до них. Після цього всі роз'їхались, а молоді подалися в свій дім, на порозі якого їх чекало маля-купідон і, напевно, взяло з щасливців вста-

новлене мито, перше ніж допустило їх забути в обіймах Морфея.

«Не можемо замовчати при цьому і ще про один вартий уваги факт, викликаний тим самим торжеством. Двоє з найшкідливіших наших нігілістів*, зглянувшись на прохання молодих, погодилися назавжди покинути слизький шлях лібералізму і тут-таки, при всіх, твердою стопою стали на шлях благонаміреності.

«Хай бог допоможе їм зберегти себе в чистоті!»

А ще через годину я одержав від Глумова депешу:

«Я в емпіреях. З тиждень не приходь».

XIV

Залишившись на самоті, я зразу ж відчув свою безпорадність. Знаючи себе, як людину слабохарактерну, я не без підстав боявся зробитися іграшкою пристрастей з боку кожного зустрічного, якому здумалося б заявити на мене права. Я в думках уже бачив спрямовані на мене очі крамоли, я відчував її згубний подих, чув її улесливу мову, передчував своє гріхопадіння й не міг визначити тільки одного: який сорт крамоли скоріше спостигне мене. Чудні, зовсім неймовірні чутки ширилися в той час по місту. Одні розказували, ніби два старі крамольники, Зачинщиков і Запєвалов, які ще при Анні Леопольдівні сприяли вступові Єлисавети Петрівни на прабатьківський престол, ходять по квартирах і примушують беззахисних обивателів співати разом з ними тріо з «Карла Сміливого», якого вони по-зрадницькому називали «Вільгельмом Теллем». Інші, навпаки, запевняли, що по квартирах ходять не Зачинщиков і Запєвалов, а Вижлятніков і Борзятніков, троюрідні племінники Шешковського, які самовільно виринули невідомо звідки й вимагають від обивателів, крім паспортів, виявлення способу думок, і примушують їх співати «Звон победы раздавайся».

Говорили про це й на конках, і в дрібних крамничках, і в двірницьких,— словом,— скрізь, де сучасна внутрішня політика черпає своє натхнення. І дивна річ! — хоч я, як людина, що скінчила курс наук у вищому учбовому закладі, не вірив цим розмовам, та все-таки інстинктивно чогось чекав. Думав: прийдуть, примусять співати... чи зумію?

Взагалі, тепер якимось зовсім розучилися жити спокійно. Кожний (не виключаючи й безперечних блазнів) пристроює

себе до внутрішньої політики і, зважаючи на кількість очікуваних пирогів, оголошує себе або благонаміреним, або *ненеблагонаміреним* (особливий політичний термін, що народився останнім часом, щось середнє між своєчасною благонаміреністю і благонаміреністю несвоечасною). Різниця тут зовсім пуста, а тимчасом люди підсиджують і калічать одне одного, турбують начальство, а в життя вносять найбезладнішу зі смут. І все для того, щоб захопити на свою користь безроздільну торгівлю благонаміреністю розпивочно і на винос.

Коли хочете, в цьому чимало винне й саме начальство. Воно занадто серйозно поставилося до цих суперечок і, як видно, навіть повірило, що на світі існує партія благонамірених, відмінна від партії *ненеблагонамірених*. І замість того, щоб сказати і тій, і другій:

Спіте! Бог не спить за вас! *

вплуталося в їх взаємні суперечки, заохочувало, притискувало, співчувало, застерігало. А «партії», бачивши це побічне визнання їх існування, розлючувались дедалі більше, і тепер діло дійшло до того, що загроза каторгою є найзвичайніше мірило, за допомогою якого одна «партія» оцінює думки і дії другої.

На жаль, найбільше терплять від цієї міжусобиці невинні обивателі. Бувши поставлені між ворожі партії, з яких кожна загрожує каторгою, і не розуміючи, що, власне, в даному разі від них вимагається, ці люди відриваються від своїх звичайних занять і цілком захоплюються відгадуванням безглузвих загадок. Переживаючи процес цього відгадування, одні кидаються з кутка в куток, а інші (серед них Глумов і я) навіть стають учасниками злочинів, сподіваючись, що загальний карний кодекс захистить їх від вимог кодексу карно-політичного. Справді, бачити на кожному кроці допитливі й загрозові обличчя, чути запитання, які *implicite*¹ містять у собі обіцянку каторги, оберталися серед полеміки, в основу якої покладено обвинувачення в зраді, підсобництві, покриванні тощо — справді, це хоч кого може спантеличити. А як тільки сталося спантеличення, то слідом за ним неодмінно починаються метання, перебігання, зрадництво, ганьба...

---

¹ Приховано.

Все це я цілком ясно усвідомлював тепер, у своїй самотності.

Я ніяк не припускав, щоб дезертирство Глумова могло створити таку пустоту в моєму життєвому обіході. А тимчасом, випадково чи не випадково, з його зникненням, усі мої нові друзі немов згинули. Три дні поспіль я не чув ніяких слів, крім короткого запрошення: їсти подано! Навіть паспорта ні разу не спитали, що вже ясно свідчило, що я перебуваю на самому дні ріки забуття.

Ні Іван Тимофійович, ні Кшепшицюльський, ні Очищений — ніхто не поцікавився мною. Так, признатися, без допомоги Глумова я навряд чи й зумів би що-небудь сказати їм. Є люди, з якими можна розмовляти тільки гуртом, щоб товариш товаришеві допомагав. Один одно слово кине, другий це слово на льоту підхопить та інше підкине, — дивись, аж воно розмова. Так само, як папірці на підлозі: один папірець просто тільки папірець, а багато папірців — сміття. Разів зо два я бачив, як Молодкін промчав на пожежній трубі повз наш дім, і кожного разу заглядав до мене у вікна і навіть посилав мені поцілунок рукою. Та хоч як я заманював його — одного разу навіть підстеріг зі штофом в одній руці і з чаркою в другій — він у відповідь тільки головою хитав. Так я й залишився ні при чому.

Я почував, що наді мною щось висить: або трагедія, або блазенство. А втім, це, по суті, те саме, бо бувають такі жорстокі блазенства, які далеко залишають за собою колізії найтрагічніші. Пам'ятається, Очищений якимось прохопився, сказавши, що ми все життя між трагедіями ходимо і тільки тому не помічаємо цього, що трагедії наші занадто вже коротенькі і раптові. Очевидно, він не договорив. Трагедії в нас, справді, одноактні (знялася завіса і зразу ж опустилася над убієнними), але трагедія розтяглася на таку безліч актів, як ніде. І до того ж ускладнилася блазенством. А не звертаємо ми на них уваги зовсім не тому, що раптовість усуває біль, а тому, що діватися від трагедій нема куди, і, отже, хоч жалійся, хоч ні — однаково, терпіти треба.

Зрозуміло, що, очікуючи з години на годину вторгнення в мое життя блазеньської трагедії, я не міг не хвилюватися через найнеприємніші сумніви. А що, коли вона застане мене зненацька? що, коли вона притисне мене до стіни й скаже: викладай усе, що в тебе є! не крути хвостом, не плутайся в словах, не посилайся, не роби застережень, а відповідай просто, точно, певно!

Що я робитиму під тиском цих наполягань? чи стану просити про відстрочку? Але ж це саме й буде «крутіння хвостом». Чи скажу прямо, що не можу приєднатись до метушні, бо вважаю її найнеспроможнішою формою співжиття? Але ж метушня ніколи не визнає себе такою, а привласнює собі назву «порядку»...— хто говорить вам про метушню? — скажуть мені: — йому про порядок нагадують, до захисту порядку його закликають, а він «метушню» приплів... ач який!

Ах, це шкурне питання! кожну хвилину, на кожному місці воно так і мигтить, так і вгризається в життя!

Нема нічого примхливішого за недоумство, коли воно збудоражене і, до того ж, відчуває, що в його розпорядженні є людська малодушність і людська підлесливість. Вона не поступиться ані п'яддю, не задумається ні перед силою переконань, ні перед логікою, а все натискуватиме та натискуватиме. Вона у всіх вважає відповідь готовою (написаною в серцях), і тому вимагає її негайно, зараз: так чи ні?

Нарешті, видався ранок, протягом якого передчуття мої здійснилися цілком.

Я сидів, заглибившись у читання календаря, коли раптом переді мною, немов з-під землі, виріс невідомий мужчина (треба сказати, що відтоді, як стався мій вступ на шлях благонамірності, я тримаю двері своєї квартири відчиненими, щоб «гість» просто міг увійти до мого кабінету й упевнитися в моїй невинності).

— За календаря взялися? — привітав він мене: — чудово... ха-ха!

Я глянув. Мужчина стояв високий, огрядний і, як видно, веселий. Велика волосата голова з плоским обличчям, на якому природа різко, але без найменшої ознаки дбайливості, вирубала належні за штатом опуклості і заглибини, міцно сиділа на короткій шиї, серед широких плечей. Весь він був збитий міцно й могутньо, немов усією постаттю говорив: мучити даремно не буду, а вбити — можу. Ноги — як у носорога, руки — фельд'єгерські, голос — валить як із прірви. Але не було в цій постаті кляузи, і це справляло до певної міри примирливе враження. Здавалося, що коли вже не можна обійтись без «гостя», то краще хай буде цей, зухвалий, але не кляузний, ніж інший, який, користуючись безкарністю, як даром небес, в той же час встромляє у вас жало кляузи. Дуже імовірно, що це незграбне тіло колись

знало кращі часи. Спочатку жив собі enfant de bonne maison¹, потім жив собі хвацький корнет, потім — блискучий вівер *, потім — вівер прогорілий, потім — ташкентець чи обруситель і, нарешті,—благонамірений крамольник. І справді, коли я придивився до нього пильніше, в голові в мене щось майнуло, якийсь уривок минулого...

— На шлях благонамірності ступили?.. ха-ха! — продовжував він, без церемонії вмошуючись у крісло.

Та я все ще вдивлявся в нього й пригадував. Безперечно, щось було!

— Чого дивитесь,— саме він і є... ха-ха!

— Вижлятніков! та ви ж перебуваєте під судом? — мимоволі вихопилося в мене.

Я згадав остаточно. Справді, переді мною був занепалий князь, справжній рюрикович, якого я колись знав поліціймейстером у Т.

— Е, батечку, згадали! Я після того ще двічі під судом був. Хочете, я вам коротенько весь свій формуляр викладу? — Чого ж! з приємністю! В Ташкенті — був, обрусителем — був, під судом — був. Купця — бив, міщанина — бив, мужика — бив. Горілку — пив. Ха-ха!

Кожну фразу він підкреслював реготом, в якому чути було цинізм, дивним способом перемішаний з добродушністю.

— Я, добродію, скептик,— казав далі він: — а може, і кінік. В суди не вірю і вирішень їх не визнаю. Якби я вірив, мене б давно вже засудили, а я, як бачите, живий. Але до діла. То ви на шлях благонамірності ступили... ха-ха!

— Але мені здається, що я й раніше... — застеріг я.

— І раніше, і потім, і тепер... не в тім річ! Я й про себе не знаю, чи справді я благонамірений, чи тільки так... А ви от що: чи не хочете «до нас» вступити?

— А ви при якій крамолі перебуваєте? при потрясально-зловмисній чи при потрясально-благонамірній? *

— Угадайте!

— Навіщо вгадувати? не маю потреби.

— Якщо я вам назву... ну, хоч «гурток любителів статистики»... ха-ха!

— Статут затверджений?

— Дивак ви!

---

¹ Хлопець з доброї родини.

— В такому разі пробачте. Хоч я й люблю статистику, але не почуваю ані найменшої потреби вдаватися до таємниці, коли могу явно...

— А явно — це окремо! І явно, і таємно — ласкаво просимо всіляко. Ану-бо, благослови господи... по руках!

— Йй-богу, не могу.

— Та ви подумайте, що таке є ваше життя? — це ж кукуєвська катастрофа — тільки й можна сказати про неї! Хіба ви живете хоч одну хвилину так, як вам би хотілось? і ніколи, ні хвилини! читати ви любите — замість книг календар перечитуєте; товариство любите — замість людей з Кшепшиціульським компанію водите; писати любите — стараетесь не букви, а карлючки виводити! Одно слово, завжди по кукуєвському насипу їдете. І все це тільки для того, щоб у кварталі про вас сказали: «який же це небезпечний чоловік! це звичайнісінький пройдисвіт!» Ну, чи схоже це на що-небудь?

Певна річ, я й сам розумів, що ні на що не схоже, але все-таки повторив: — не могу!

— Днями, з цією метою, ви двоєженство влаштували, — казав він далі: — а в майбутньому, можливо, знадобиться й підлог...

При цих словах у мене аж волосся на голові заворушилось.

— Так, і підлог, — повторив він: — бо вимоги дедалі більше зростають, а відповідно до цього повинна підвищуватись і температура вашої готовності... Ну, гаразд, припустімо! Припустімо, що ви виконали свою програму до кінця — хіба це результат? Хіба вам повірять? Хіба не скажуть: це в нього шкура заговорила, а справжньої щирості в його вчинках усе-таки нема.

Я все опирався.

— От якби вам повірили, що ви справді... тее... це був би результат! А ви ж, по суті, можете досягти цього результату, не роблячи ніяких зусиль. Ні розмов з Кшепшиціульським від вас не треба буде, ні підлогів — нічого. Прийдіть прямо, просто, одверто: ось, мовляв, я! І все для вас стане ясним. І ви всім повірите, і вам усі повірять. Скажуть: це людина щира, справжня; йй можна вірити, бо вона не про врятування шкури думає, а про її прикрашення... ха-ха!

— Та цього ж саме я й не хочу... прикрас отих! — обурився я.

— Ото ж бо ви, ліберали! І шкуру зберегти хочете, та ще

претендуєте, щоб вона вам даром дісталась! А воно ж, посправжньому, її треба заслужити!

— Послухайте! адже здається, що шкура і від природи даром дається.

— Це як сказати. Про це ще диспут іде. Нині так міркують: ти кажеш, що коли ти нічого не зробив, то, виходить, шкура — твоя? А це неправильно. Нічого не робити кожний може, а ти робити роби, та так, щоб тебе похвалили!

— Як хочете, а це, по суті, тільки кляузно, але нерозумно!

— І я кажу, що безглуздо, та хіба ж я це від себе вдумав? Мені наплювати — тільки й усього. Ну, та досить про це. То ви про прикрашення шкури не думаете? Безкорисливість, значить, на увазі маєте? Прекрасно. І безкорисливість — корисна штука. Бо з-під безкорисливості, дивіться, які іноді перспективи вискакують!.. То по руках, чи що?

— Ні, ні і ні.

Тоді він став наполегливо переконувати мене. Казав, що ніякої особливої уваги з мого боку не потрібно буде, що все обмежується самими науковими спостереженнями в галузі основ і наріжних каменів, і лише зрідка перевіркою паспортів... ха-ха! Що тепер час дачний, і поле для спостережень найзручніше, бо на дачах живуть нарозпашку, і залишають вікна і двері балконів відчиненими. Що, власне кажучи, тут нема навіть підсиджування, а сама тільки статистика, яка, без сумніву, не залишиться без користі і для майбутнього історика. І нарешті, що мені, як досліджувачеві ознак сучасності, не тільки корисно, але й необхідно освіжити запас спостережень новими даними, взятими зі сфер, досі мені не доступних.

Словом сказати, так мене заговорив, що я-таки не витримав і зацікавився.

— Яку ж ви статистику збираєте? — спитав я: — через кого? як?

— Статистика наша має на увазі приведення в ясність сучасного настрою умів. Хто про що думає, хто з ким і про що говорить, чого бажає. От.

— Чудесно. Виходить, у вас для статистичних розвідок і довірені люди є?

— Проведення розвідок доручається досвідченим статистикам (неодмінна умова, щоб не менше двох раз під судом був... ха-ха!), які влаштовують їх, зважаючи на обставини.

Наприклад, літо тепер стоїть гаряче, і, отже, багато купальників. Зразу наш статистик — шубовсть у воду! — і починає поринати.

— Ах, боже! то ж то я, купаючись, кожного разу бачу, що якийсь незнайомий навколо мене кружляє.

— Це саме він і є. А ось і другий приклад: настав час для фруктів — зразу ж наш статистик лоток на голову й почав статистику збирати.

— Послухайте! тоді ж ваші «статистики» таких чудес назбирають, що життя від них нікому не буде.

— А я про що ж кажу! я про те й кажу, що нікому не буде життя!

— Але ж це... міжусобиця?

— І я кажу: міжусобиця.

Я здивований глянув на нього якнайпильніше.

— А вам то що! — вигукнув він, вибухаючи розкотистим реготом.

— Як що! — заквапився я: — та я ж... ви ж... адже в нас... є вітчизна, батьківщина... ми ж повинні... ми не маємо права каламутити...

— Дивак! шкуру береже, підлоги збирається робити, а про вітчизну бідкається!

Вижлятніков пробув у мене ще з годину і все спокушував. Розказував, як у них добре: всі під нумерами, і всі переодягнені — достоту як у справжнісінькій крамолі. Керівники здебільшого безвідплатно ікають і підтримують один в одному здатність тремтіти; підначальні одержують присвоєні оклади і роблять статистичні досліді. На запитання мое щодо можливості зазнати побоїв, він відповів, що обставина ця передбачена, і кожний статистик, на цей випадок, має картку з написом: вільний від побоїв. Отож якщо хто й дістав випадково по вуху, то досить тільки глянути на картку, щоб утішитися.

— І дивна річ! — закінчив він: — хоч скільки б разів була людина під судом, а до нас вступить — всі судимості зразу як рукою з неї зніме. Іншому давно слід було б у місцях не таких далеких процвітати, а він оце між купальниками-міщанами поринає.

К честі своєї, одначе, я мушу сказати, що встояв. Якось мало було в мене не зіскочило з язика щось подібне до обіцянки подумати й подивитись, та цього разу, слава богу, Вижлятніков сам сплохував. Схопився з крісла й покинув

мене, обіцявши в скорому часі знову зайти і відновити розмову.

Та в цей день мені особливо пощастило: «гості» йшли один за одним. Не встиг я провести Вижлятнікова, як з'явилася особа жіночої статі. Молоденька, маленька, не без приємностей, але начебто трохи розгублена. Мабуть, вона не сама собою в крамолу потрапила, а спочатку братіки або кузени запалилися статистикою, а потім уже і її запалили. Очевидно, вона забула, чого прийшла, бо сіла проти мене і довго мовчки на мене дивилась. Мені здалося навіть, що в неї на оченятках навернулися слізки, чи від того, що їй жалко мене стало, чи від того, що «ах, яка я нещасна!» Нарешті, я сам вирішив їй допомогти в її місії.

— Ви від крамоли, чи як? — спитав я.

Тоді вона згадала й промовила:

— Ах, так... Голубчику! переходьте до нас!

Це було сказано так мило, начебто вона запрошувала мене перейти з кабінету до вітальні. Дуже навіть можливо, що вона саме так і дивилася на свою місію, бо коли я висловив їй це припущення, вона нітрохи не здивувалась і сказала:

— Ну, то що ж! і перейдіть!

Тоді я, взявши її за ручки, сказав: «Ах, боже мій!»—і обіцяв...

Потім прийшов похилого віку старець і відрекомендувався: ваш щирий доброзичливець. Цей почав говорити прямо:

— Не можна так, добродію мій, не можна!

— В чому ж я, вашество, провинився?

— У всьому. Кепсько в нас, гидко, ні на що не схоже — не заперечую! Але так... не можна!

Він хвилювався і непокоївся, хоч не міг сказати, про що. Як видно, щось було для нього ясно, тільки він не розумів, що саме. Через те він і повторював так наполегливо: не можна ж! Ще батьки його це слово повторювали, і що для них справді було все ясно, то він думав, що і йому, коли він буде одне й те саме слово добати, коли-небудь буде ясно. Та коли він побачив, що й він нічого не розуміє, і я нічого не розумію, то наважився, як кажуть, «покласти мені в рот».

— Мети не бачу! — промовив він: — не бачу мети! Все можна: і критикувати, і вказувати, і обвинувачувати... але так... не можна!

— Ах, вашество!

— Мети нема — це головне. Гидко в нас, мерзенно — це знає кожний. Але треба мати на увазі мету, а її саме я й не бачу!

— Вашество! та хто ж нині які-небудь цілі має! Живуть, як бог пошле. Минув день, минула ніч, і потім знову день та ніч...

— Ви кажете: як бог пошле? чудово! от вам і мета! Благополучно минув день, спокійно — і слава богу! І завтра буде день і післязавтра буде день, а ви—живіть! І за кордоном не краще живуть! Але там—вдоволені, а ми—невдоволені!

Кажучи це, старик хвилювався-хвилювався і, нарешті, так закашлявся, що я інстинктивно кинувся до нього й став розтирати йому груди.

— От бачите! — сказав він, заспокоюючись: — почала у вас покладено добрі! Ви й ближньому допомогти готові і до старості пошану маєте... чому ви не в усьому так? Ах, молодий чоловіче, молодий чоловіче! дайте мені слово, що ви виправитесь!

— Та що ж я таке...

— Нічого «такого», а просто: так не можна! — заторохтів він знову: — не можна так, мети нема! І за кордоном живуть, і в нас живуть, там не ремствують, а в нас — ремствують! Чому там не ремствують? — тому що ремствувати нема на що! чому в нас ремствують? — тому, що не можна не ремствувати! Стривайте! здається, я щось таке сказав?

— Нічого, вашество, все слава богу!

— Чудово. Обіцяйте ж мені...

Але тут знову його настиг пароксизм кашлю. Вибухи йшли за вибухами, а в проміжках він говорив:

— Тридцять років... кашляю... все ось так... В губернаторах двадцять років кашляю... тепер у званні сенатора... десять років кашляю... Що, по-вашому, це означає? А те, мій друже, що я і ще тридцять років прокашляти можу!

— Дай-но боже! — озвався я.

— І навіть заходів особливих не вживаю, бо — мету бачу! — впевнено казав далі він. — Бачу мету, і знаю, що споруджувана мною будова — міцна! А ви мети не бачите й будуете на піску!.. Недобре! не можна!

Він встав і довго дивився мені в очі, по-батьківськи — докірливо похитуючи головою.

— Утіш, мій друже, старика! — вигукнув він, простягаючи до мене обійми.

Я не витримав і кинувся. Я не розумів, що саме обіцяю, але обіцяв. А він гладив мене по голові і говорив:

— Завжди я запевняв, що ласкою можна з нього зроби-ти... все!

Після всіх прийшов далекий родич (щось ніби троюрід-ний племінник) і оповістив, що він все літо ходив з жінками в ліс по ягоди і цим способом встиг прослідкувати два важливі потрясіння. За це він, крім платні, одержав відрядно 99 крб. 3 коп., та чорниць продав у Рамбові на 3 крб. 87 коп. Та, крім того, товариство заохочення мистецтв обіцяло влаштувати на його користь підписку.

— Чи не хочете, дядечку, вступити?

Та на цей раз я розсердився.

XV

Цілий день я роздумував, яким чином я виконаю взяті зобов'язання, або, краще сказати, яким способом ухилюся від їх виконання. Ще недавно ми з Глумовим провели день в околицях Петербурга, зустріли в лісі статистика, який, удаючи, що збирає гриби, робив розвідки. І таким він мені здався негарним з себе, що при самій думці про можливість опинитися в ролі купальника або збирача грибів мене нудило. Та ось питання: що ж слід зробити, коли справу буде поставлено так: або збирай статистику, або назавжди залишайся в списку неблагонамірених і їдь по кукуєвському насипу?

Зрозуміло, як я зрадів, коли на другий день ранком прийшов до мене Глумов. Він був веселий і весь аж сяяв, хоч обличчя його трохи зблідло і ніс загострився. Очевидно, він прибіг з наміром розказати мені епопею свого кохання, але я на перших же словах обірвав його. Не сьогодні-завтра Вижлятніков міг дати мені друге застереження, а старик і дівчина, напевно, вже в цю хвилину дожидають мене. А щодо племінника, то він, звичайно, вже доставив куди слід статистичний матеріал. Як тепер бути?

— Тікати треба! — зразу вирішив Глумов.

— А ти?

— І я заодно. І Фаїнушку з собою візьмемо... молодичка ж яка! золото!

— Куди ж ми втечемо?

— А будемо поступово посуватися вперед. Спочатку

залізницею поїдемо, потім на пароплав пересядемо, потім тройкою поїдемо або знову залізницею. Набридне їхати, спинимось. Провізії з собою візьмемо, в село етнографічну екскурсію зробимо, молока, чорного хліба купимо, будемо пісні, биліни записувати; якщо знайдемо сліпенького кобзаря — у Петербург на показ привеземо.

— Дивак! це колись биліни по селах збирали, а ниньки за таке діло руки до лопаток і гайда у холодну!

— А якщо всіх спіткає така доля, то й ми громади не цуратимемось. Я вже Фаїнушку питав: чи підеш ти зі мною в народ? — Хоч на край світу! — каже. Для науки, любий друже, і в холодній посидіти можна.

— От, Глумов, тобі діло кажуть, а ти все жартуєш!

— Нітрохи не жартую. Кажу тобі: тікати треба — і тікаймо. Чекати тут нема чого. Рятувати шкуру я згоден, але прикрашувати або пристосовувати її — красенько дякую! А я ж, до речі, й звісточку тобі таку приніс, що якраз до нашої втечі підходить. Уяви собі: адже Онуфрій цілого півмільйона на університет відвалив.

— На сибірський?

— Ні, новий хоче спорудити, на нових землях. У Самарканді, або в Маргелані — ще не вирішили.

— А про кафедру мітирогнозії для Очищеного не забув?

— Та що ти! Онуфрій сам якраз її й мав на увазі. При стосунках з інородцями нема, каже, науки кориснішої за цю.

— Ото ж буде радий поважний старичок!

— Ми, любий друже, і про Редедю згадали. А що по теперішніх обставинах потреби в політичній економії не передбачається, то він науку про поширення московського плісу і міткалю у новому університеті читатиме.

— І чудово! Для Маргелана й цих двох наук забагато!

— От ми в той бік і вирушимо середнім ходом. Спочатку до тебе, в Пропльоване, заїдемо — може, дім ще не зовсім занепав; потім у Моршу, до Фаїнушчиних родичів махнемо, звідти — в Нижній Ломов, де Фаїнушчина тітонька в багатого скопця кухаркою працює, а по дорозі де-небудь і жида охрестимо. Вже Онуфрій про це й переговори якісь по-тай веде. Сподівається він, з часом, із жида міняйла зробити.

— А якщо ми поїдемо, хто ж про університет клопотатиметься?

— А ми Балалайкіну повну довіреність видамо. Він, брат, що завгодно виклопоче.

— Глумов! то пошлімо ж швидше по Очищеного!

— І по нього, і по Балалайкіна. Переговоримо, що слід, а потім усі разом — обідати до Фаїнушки.

Через годину Очищений і Балалайкін були вже з нами. Поважний старик, почувши про освітню місію, яка чекає його на Сході, хотів був, як зразок, проголосити кілька разючих висловів, але через сльози ні слова не міг вимовити. А коли заспокоївся, то просив про одне: щоб намічену за штатом платню виплачувати йому, не чекаючи відкриття університету, а вже тепер, з дня оголошення йому радості. Щождо Балалайкіна, то й він дуже серйозно поставився до майбутнього обов'язку, отож, коли Глумов застеріг його:

— Ти гляди, Балалайка! в одне вухо влізь, а в друге вилізь! — то він набрав поважного вигляду й упевненим тоном відповів:

— За мене, панове, не турбуйтеся! Я один такий спосіб знаю, що самий «що називається» — і той не наважиться його вжити. А я наважусь!

Тоді ми упевнилися, що справа освіти російського Сходу перебуває в добрих руках, і вже зовсім були зібрались до Фаїнушки, як Очищений спинив нас.

— Вже коли на те пішло, — сказав він: — то я й свій секрет відкрию. Видумав я штуку одну. Не те щоб особливу, але корисну. Як ви думаєте, панове, коли теперечки по всій Росії обов'язкове страхування життя завести, — вийде з цього користь чи ні?

Питання це так спантеличило нас, що ми дивились на Очищеного, вирячивши очі. Та Глумов уже щось схопив на льоту. Він одне око зажмурих, а другим вдивлявся: це завжди з ним бувало, коли він міркував або обчислював.

— За найновішими відомостями, скільки є в Росії жителів? — вів далі Очищений.

— За останнім календарем Суворіна, в 1879 році числилось 98 516 398 душ, — відповів я.

— Значить, якщо обкласти по карбованцю з душі, — буде 98 516 398 карбованців. Гаразд. Це — доход. Теперечки при щорічному внеску по карбованцю з душі, як ви думаєте, яку, в разі смерті, премію можна призначити? Так, круглим числом?

Кинулись до суворїнського календаря, стали шукати, чи нема статті про рух народонаселення, але такої не виявилось. Тоді почали пригадувати, що говорилося з цього приводу

в стародавніх статистиках, і пригадали, що, здається, середній людський вік визначався тридцятьма одним роком.

— Тридцять один карбованець, — запропонував Глумов.

— А я визначаю тридцять п'ять, — вигукнув Очищений у пориві великодушності.

— Що ти! — накинулись ми на нього: — ти зрозумій, хто скористується твоїм страхуванням! мужик же скористується! йому й тридцяти одного карбованця забагато!

Та Очищений дуже просив лишити цифру 35, бо, зважаючи на народну політику, ця надбавка може стати доброю рекомендацією.

— Теперечки, яке, на вашу думку, щорічне число смертей може бути? — вів далі він.

Знову кинулися до календаря і знову нічого не знайшли. Але приблизно вивели, що з 1870 року по 1879-й середній щорічний приріст населення досягав 1 500 000 душ. Але скільки щороку було народжених і скільки померлих? — Це взявся визначити вже сам Очищений за допомогою кокоревського окоміра.

— З 98 516 398 душ припустімо наполовину жінок, — сказав він: — вийде круглим числом 49 мільйонів жінок. З них наполовину відкинемо старих і малих — залишиться двадцять чотири з половиною мільйони здатних родити дітей. З цієї половини відкинемо хоч теж половину неплідних і таких, що можуть зберегти дівочтво — залишиться з чимось дванадцять мільйонів. Кожна з цих плідючих жінок нехай раз у три роки родить — здається, досить? — вийде чотири мільйони народжень. Виключіть звідси приріст у півтора мільйона — визначиться смертність у два з половиною мільйони душ. По тридцять п'ять карбованців на кожну вмираючу душу — скільки це грошей буде?

— Вісімдесят сім мільйонів з половиною! — жваво відповіли ми.

— А якщо відрахувати цю витрату з доходу (в 98 з половиною мільйонів), скільки на користь страхового товариства залишиться прибутку?

— Оди-над-цять міль-йо-нів!!

— Тільки й усього.

Очищений урочисто замовк. На нас слова «страхове товариство» теж вплинули приголомшливо. Ніяк ми цього не сподівалися. Ми думали, що старий просто, знічев'я, статистикою балується, а він, бач, яку штуку втнув!

— Це, братіку, так добре, — першим опам'ятався Глумов: — що я пропоную з прибутків жертвувати по карбованцю сріблом на користь новонародженим... ніби як на об'заведення!

— А я — половину акцій залишаю за собою! — додав Балалайкін, але Очищений так на нього заричав, що він зразу ж погодився на одну чверть.

— Дозвольте, панове! — зі свого боку озвався я: — все це чудово, але ми випустили з уваги одно: недоїмників. Відомо, що російський селянин...

Я вже зовсім був зібрався прочитати лекцію про властивості російського селянина, та Очищений з самого початку обірвав мене.

— А для нас тим і краще, — сказав він просто.

— Як це?

— А от як. Кожний, хто хоч раз не вніс вчасно карбованця сріблом, тим самим назавжди позбувається права на страхову премію — це правило. Тепер візьміть: скільки знайдеться таких, які багато років платять, і раптом потім перестають? — адже попередні виплати, виходить, цілком на користь товариству підуть! А, по-друге, і ще: припустімо, що число недоїмників виросте до одної третини; отже, доход товариства приблизно зменшиться на тридцять три мільйони карбованців. Але ж одночасно з цим зменшиться й кількість видаваних премій, та не на третину зменшиться, а на половину й навіть більше. Чому на половину? — а з тієї простої причини, що смертність між недоїмниками завжди буває більша, ніж між справними платниками. І таким чином, якщо це припущення здійсниться, ми матимемо доходу шістдесят п'ять мільйонів, а витрат на виплату одного мільйона трьохсот тисяч премій треба буде сорок мільйонів п'ятсот тисяч. В остачі — чотирнадцять мільйонів.

— Браво, Іване Івановичу, браво! — вигукнули ми.

— Але скажи мені, голубчику, яким чином ти до такої дивної комбінації дійшов? — поцікавився Глумов.

— Бог мене великим обдаруванням не нагородив, — відповів поважний старик скромно: — але я і з маленьких стараюся видобути, що можу. Походжаю між людьми, прислухаюсь. Оце якось чую, один розумний пан пропонує проект: заснувати страхове товариство на випадок аварії залізничних поїздів. Щоб з кожного, значить, пасажира необтяжливий, але обов'язковий збір був, а потім, на випадок аварії, щоб премія — добре? — Ну, слухав я, слухав — і раптом мені

блиснуло: а що, коли цю саму думку та в широких розмірах здійснити? І придумав.

— І як ще придумав! — похвалив Глумов: — і діточок не забув! Добрий ти—от що в тобі дороге! Теперечки візьмемо хоч такий випадок: вмирає який-небудь одномісячний капшук.. Раніше — як було? І труну йому батько з матір'ю роблять, і попові за похорон дають — дивись, п'ять карбованців проміж рук пішло! З яких доходів? де бідному мужичкові ці п'ять карбованців дістати? А на майбутній час: умер капшук — зараз родині тридцять п'ять карбованців... от вам! Тридцять карбованців, як копійчка, чистого баришу! а в селянському побуті на тридцять карбованців корову купити можна! Не жарт!

— І навіть пречудову! — підтвердив Очищений.

Потім залишалося тільки взятися розвивати дальші способи здійснення видумки Очищеного, але я, будши в цей день настроений особливо причепливо, вважав потрібним запропонувати зборам ще одне, останнє запитання.

— Прекрасно, — сказав я: — але мене бентежить одно. Згадали ви про народну політику *. Припустімо, що при ній вам легко буде виклопотати дозвіл на здійснення заходу, ксристь якого для народу незаперечна. Але уявіть собі такий випадок: завтра народна політика виходить з ужитку, а на її місце стає політика не народна. Як у цьому разі діяти? Чи не передбачаєте ви, що даний вам дозвіл буде негайно скасований? І в такому разі, яку матимуть цінність ваші акції чи паї?

Але тут уже сам Глумов взявся роз'яснити мені безпідставність мого заперечення.

— Дивак! — сказав він: — та хіба ми акціями милуватися будемо? Зразу ж ми їх на біржу — не бійсь, розберуть! А продавши, ми й осторонь. Хіба що про людське око залишимо штукочок по п'ять. Іване Івановичу! чи так я кажу?

— Справді так.

Таким чином, усі непорозуміння були усунуті, і ніщо вже не заважало нам почати дальшу розробку. Три головні питання поставали: 1) щоб зручніше в подібному заході: чи компанія на акціях, чи товариство на вірі? 2) скільки в тому і в другому разі слід випустити акцій чи паїв? і 3) яку номінальну ціну визначити для тих чи тих?

Всі три питання були розв'язані одноголосно. В першому питанні віддано перевагу компанії на акціях, бо компанії ці безіменні, та, крім цього, з акціями й на біржу пролізти лег-

ше, ніж з важкими товариськими паями (порівняй: легку кавалерію і важку). В другому питанні визнано можливим випустити мільйон акцій з купонами, на зразок акцій Новоторзької залізниці (дождайся!), причому на кожній акції написати: «випуск перший», щоб публіка мала надію, що буде й другий випуск, і що, виходить, справу затіяно солідну. У третьому питанні, хоч егоїстичний інстинкт і нашіптував нам призначити ціну акції якнайбільшу, але к честі нашої, почуття прихильності до нужденного людства взяло гору. Маючи на увазі, що акції не коштуватимуть нам ні копійки і враховуючи, що успішний збут їх серед публіки залежатиме від доступності переважно для маленьких гаманців, ми спинилися на двадцяти п'яти карбованцях, справедливо міркуючи, що й після того в поділ між засновниками надійдуть двадцять п'ять мільйонів карбованців.

Але металевих чи асигнаційних?

В цьому питанні виникла розбіжність. Балалайкін казав просто: металеві краще, бо з ними діло чистіше. Я казав: добре, якби металеві, але не погано, якщо й асигнаційні. Глумов і Очищений обстоювали асигнаційний карбованець, просячи взяти на увагу, що наша «велика» публіка втратила навіть уявлення про металевий карбованець.

— Чи до металевих нам? — казав Глумов: — от француз Бонту — той металевими вкрав...

Та, вимовляючи слово «вкрав», він інстинктивно обернувся; наче хотів упевнитися, чи не сторонній хто-небудь увійшов і висловився так гостро?

— Хто сказав «украв»? — питав він, не вірячи, що він сам, власним язиком, промовив це слово. І, бачачи, що нікого стороннього нема, прийшов до висновку, що йому тільки приверлося.

А проте епізод цей стався дуже до речі, бо зразу розв'язав справу на користь асигнаційного карбованця.

Та коли діло дійшло до поділу акцій, ми поступово так розлютились, що всі питання знову спливали назовні. Насамперед Глумов наполягав, щоб Фаїнушка була призначена засновницею. Це значно зменшувало частку кожного; та що Глумов загрозив перервою стосунків, то довелось погодитися, з тим, одначе, щоб при першому випуску негласно надрукувати зайвих сто тисяч акцій, які й віддати Фаїнушці. Потім той же Глумов порушив питання про участь Парамонова, але тут уже без розмов вирішили: надрукувати ще сто тисяч запасних акцій і передати їх Парамонову по 25 кар-

бованців за кожну, а два мільйони п'ятсот тисяч карбованців, що мають утворитися через подібний продаж, обернути в запасний капітал. Коли, таким чином, основний акціонерний капітал виявився незачепленим, ми поділили його між собою на чотири частини, порівну кожному. Але тут якось раптом всім здалося мало. Всі і всім почали докоряти по черзі. Очищеному докоряли за те, що він розкидає чужі гроші, визначаючи премію в сумі 35 карбованців замість 31-го; Глумову — за те, що він кинув чотири мільйони на користь новонароджених; мені — за те, що я своєю двоєдушністю сприяв усуненню металевого карбованця. Найбільше хвилювався Балалайкін, в якого аж очі налилися кров'ю.

— За що́ я терплю? я ж за що́ терплю? — кричав він доти, поки Глумов не схопив його на оберемок й не виніс на сходи.

Але, коли це було виконано і між нами потроху встановився мир, ми раптом згадали, що без Балалайкіна нам усе-таки ніяк не обійтись. Всі ми виїжджаємо — хто ж клопотатиметься про затвердження справи? Очевидно, що тільки сам Балалайкін і може в такому ділі мати успіх. Та щастя й тут сприяло нам, бо в ту саму хвилину, коли Глумов уже вирішив розшукати Балалайкіна, останній оббіг двір і чорними сходами знову опинився між нами.

— Я вам цю справу так упораю, — говорив він, зовсім забувши про те, що сталося: — я таку одну штуку знаю, що просто жоден, ну, самий «що називається», і той не наважиться... а я наважусь!

Таким чином, усе скінчилося благополучно, і ми могли з полегшеним серцем іти обідати до Файнушки. Дві блискучі справи зародилися у цей достопам'ятний день: по-перше, заснований заравшансько-ферганський університет і, по-друге, російському селянству подано істотну допомогу. Все це прекрасно висловив Глумов, який, показуючи на Очищеного, сказав:

— От вам, панове, і приклад і повчання! Прешановний Іван Іванович є, так би мовити, первообраз усіх наших фінансистів. Він не задивляється на всі боки, не хитрує, не грається статистикою, не знає манівців, а говорить просто: по карбованчику з душі. Або, кажучи іншими словами: з голого по нитці — моторному сорочка! А дурневі — дуля! Чи так я кажу?

Ми виїхали з Петербурга вп'ятьох: мініяйло, Фаїнушка, Очищений, Глумов і я. Крім того, ми вирішили взяти з собою благонадійну людину, яка в дорозі мала вести журнал усіх наших дій, розмов і помислів. Цю обережність ми не вважали зайвою, бо в разі, коли б нас застигнув «гість», то журнал був для нас виправдним документом: читай! Спочатку ми мали скористатися для цієї мети Кшепшиціульським, але він був неписьменний та, крім того, аж надто щасливо грав у преферанс. Тоді, за схваленням Івана Тимофійовича, ми спинилися на «нашому власному кореспонденті» і, як буде видно нижче, не помилилися щодо цього.

Маршрут наш лежав прямо на Моршу, де нас дожидали родичі Фаїнушки. Але дорогою Глумов передумав і умовив нас зійти в Твері, щоб зробити на пароплаві екскурсію Волгою до Рибінська.

— По-перше, Волга викличе піднесення наших почуттів,— сказав він: — а, по-друге, поставивши собі освітні цілі, ми не повинні забувати, що рано чи пізно нам все-таки доведеться відсидіти свій строк у холодній, а може, і зробити прогулянку зі зв'язаними назад руками. На мою думку, з цією справою треба кінчати якнайшвидше; відтерпіти, скільки належить, і потім, заручившись свідомством, що всі освітні обряди ми виконали сповна, благополучно рушати далі. Це свідомство ми будемо пред'являти на всіх заставах, а що з нього буде видно, що ми своє дістали, то хоч би ми й сто університетів відкрили — ніхто нас не займе. Отже, все завдання полягає в тому, щоб кари зазнати найлегшої. І я маю всі підстави вважати, що відбутися ця повинність у Тверській губернії вигідніше. Тверська губернія здавна славиться своїм лібералізмом. Вже цього досить, щоб з упованням стати під захист тамтешнього інституту урядників *. Панове! я пропоную прокричати «ура!» за процвітання і благоденство Тверської губернії взагалі і тверських урядників особливо!

Цю промову, що містила в собі цілу політичну програму, ми сприйняли з великою радістю. Ми тричі прокричали «ура», а другого дня, о шостій годині ранку, вже влаштувалися у Твері на пароплав, який відчалював у Рибінськ.

Не встигли ми вмитися і напитися чаю, як «наш власний кореспондент» приніс на загальне схвалення зошит, на заголовному аркуші якого було написано:

чям, білястим волоссям і такими ж білястими очима, у вилялому шалоновому підряснику. Він ходив сюди й туди по палубі, а часом прихилився до борту (переважно поблизу нас) і дивився в далечінь, ворущачи намоклими плечима і немовби підраховуючи церкви, що траплялися дорогою. Але мені вже й тоді здалося, що він «збирає статистику». В каютах зовсім нікого не було. Кухар, у куртці, такій засмальцьованій, що, здавалось, нею витирали підлогу, нерухомо стояв на дверях кухні, не сподіваючись нічого доброго. Лакей, заспанний, з розпухлим обличчям, у заплямованому сюртуку, плював направо і розтирав лівою ногою. Пароплав був колісний, старої конструкції, пахкав, гуркотів, скрипів, видно, доживаючи свій вік. В ушах виразно відлунював розмірений плескіт колісних лопатей і вигуки лоцмана, який вимірював фарватер. «Чотири! п'ять! п'ять! чотири! три!»—наче крізь сон викрикував він, поглядаючи на капітана. Якийсь тужливий сум навіювали і ці звуки, і весь цей плоский пейзаж.

Нарешті, дощ загнав нас у каюту, але тут стало ще нудніше. Головне, не знали ми, що́ робити. Хотіли попросити чогось поїсти, але згадали кухареву куртку і побоялися. Предметів для розмови теж не знаходилося, тимчасом розмовляти було конче потрібно, бо в іншому разі могли з'явитися «помисли». І тоді наш журнал буде зіпсований назавжди. Спробував Глумов запитати: з яких причин виникає нудьга? — але відразу ж передумав, бо це запитання могло дати привід до перекручених тлумачень. Зі свого боку, і я запитав: де пробуває справжнє щастя, в палацах чи в халупах? — але теж швидко передумав, бо й тут створювався привід для перекручених тлумачень. І добре ми зробили, бо «наш власний кореспондент» уже впився в нас очима і, здавалося, тільки й чекав, що́ буде далі.

Тоді Глумов почав говорити про Корчеву. Нове (1-а пароплавна станція) ми вже проїхали, за ним була Корчева. Виявилось, що ми знали тільки одне: що Корчева є Корчева. Та чи існують у ній шкіряні і миловарні заводи — достоту ніхто не знав. Правда, Очищений сказав, що якимось у редакції «Красы Демидрона» одержали кореспонденцію, яка свідчила, що в Корчеві живе булочник, який щодня пече свіжі французькі булки, але редакція надрукувати цю кореспонденцію не наважилася, побоюючись, чи немає тут якогось іносказання. Одне це було досить, щоб у всіх розгорілися апетити і з'явилося бажання зупинитися в Корчеві. Даремно переконував я, що значно доцільніше зупинитися в Угличі, де

виробляють знамениту углицьку ковбасу, — ніхто мене не слухав. Пароплав зразу так остогидів, що всі раді були кожному приводу, щоб сховатися від сирості і гнітючих пароплавних звуків у тиші й теплі.

— Що ж таке! — казав Глумов: — Корчева так Корчева! поживемо денька два-три, оглянемо славні пам'ятки, а там, мабуть, і в Углич подамося!

Корчева зустріла нас недружелюбно. Було не більше п'ятої години, коли пароплав причалив до пристані; але що хмари облягли геть усе небо, посутеніло дуже рано. Дощ посилювався, ґрунт розмок, берег був зовсім безлюдний. До постоялого двору було недалеко, але ноги в нас ковзали, і тому ми через велику силу, вимоклі і забрьохані, дісталися до житла. Тільки тут ми отямилися і здивовано переглянулися один з одним, немовби запитуючи: де ми?

— На якого біса нас сюди занесло? — раптом і яюсь сердито запитав «наш власний кореспондент».

Голос його звучав пророче. Завжди він був мовчазний і навіть боязкий, отже, самих властивостей його голосу ми майже не знали. І раптом виявилось, що в нього гнівний бас, ускладнений перепоем.

Та ніхто не відповів на питання, і Глумов повернув нас до відчуття дійсності, сказавши:

— Панове! паспорти готуйте! щоб на перше ж слово, зразу...

Постоялий двір був стародавній, які тепер можна побачити тільки в найвіддаленішій глушині, куди вже зовсім нікому ні по що їхати не треба. Велике і темне подвір'я з дощаним накатом, прогнилим і залитим скотинячою сечею, темні сінці з хиткими сходами і з самоваром, що стоїть просто на дорозі і сповнює все довкола чадом і смородом. Праворуч — велика хата, в якій живе родина хазяїна і куди пускають чорний люд, прямо — дві невеликі «чисті» горниці для чистіших постояльців, з підсліпуватими і позеленілими вікнами, з яких виднілася площа, а за нею Волга. Все тут було стародавнє, дореформене, що колись мало сенс і мету, але давним-давно запустиле, розхитане і пропахле нежилим. Самі хазяї, мабуть, дивилися на свій «дім», як на місце для нічлігу, і перенесли свою діяльність у невелику прибудову, що з неї продавали всякий низькосортний товар на потребу селянському люду.

Проте ми с'як-так розмістилися і, розуміється, насамперед попросили самовар. Та — ба! — знаменитих булок, що

на них ми покладали стільки надій, не було. Тиждень тому булочника переманили в Калязін, і Корчева, яка доти на заздрість усьому Поволжю випікала булки і паски, остаточно втратила будь-яку привабливість.

— Щоб ж у вас є? — спитав Глумов у хазяїна.

— А собор.

— Гм... собор... Собор — це, братіку... З істівного, питаю я, щоб є?

— Яець якщо пошукати...

Хазяїн, корчевський міщанин Разноцветов, говорив мляво і неохоче. Це був чоловік років під шістдесят, на вигляд ще здоровий і кремезний, але внутрішньо — пригнічений. Колись він знав кращі часи. Дім у нього кишів проїжджим людом, у засіках було повно вівса та іншого хлібного товару; крім того, він держав кілька тройок коней. Не широко і колись жилося в Корчеві, та все-таки щось було, хоч хлібом пахло. В той час Разноцветов ходив у плисових шароварах і в александрницькій сорочці навипуск; він, не поспішаючи, відпускав і приймав, не бігав, як очманілий, ганяючись за копійкою, а спокійно і з гідністю вирощував черево, підраховуючи гривню до гривні і замикаючи виручку у ковану скриню з лунким замком. І раптом підкралося розорення. Прийшло воно так, що нікому й не вірилося; всі думали, що жарти жартують. Спочатку свиснув на Волзі пароплав, а Разноцветов, стоячи на березі, дивився, як «Русалка» гуркотить колесами, і примовляв: поплавай, дідькова личино! поплавай! не багато наплаваєш! А через рік довелося скоротити ямщину наполовину, бо їздець сунув у Нове. Потім об'явилася емансипація; поміщик на перших порах побавився з викупними свідоцтвами, та невдовзі раптом геть чисто зник; селянин зрадів волі і розбрівся по дальніх заробітках. Дома залишились хворі, та старі, та малі. Базар так спустів, що навіть торгівля суслom уже не являла собою нічого спокusливого. Довелося ямщину кинути зовсім. Потім оголосили волю вину, і Разноцветов на хвилину звеселився. Раніш за всіх відкрив на постоялому дворі продаж вина розпивочно й на винос, думав: отепер мужички загуляють! Мужички, справді, загуляли, а що в кожному сільському кутку з'явився свій «тутешній» Разноцветов, який за горілку брав і голоблю, і підкову, і старі халяви, то зрозуміло, що розцвіли сільські самозванці-Разноцветови, а корінний підупав. Потім почали прокладати залізницю: з Бологова пішла на Рибінськ, з Москви — на Ярославль, а про Корчеву так забули, що й

до проміжних станцій цих залізниць від неї вже не їздили... І залишилося у Разноцвєтова від колишнього привільного життя тільки велике черево, яке нічим було наповнити.

— Спалити б нашу Корчеву треба! — говорив обурений Разноцвєтов, нервово ворущаючи плечима.

Але всупереч його пророцтву, вона й тепер стоїть цілісінька, хоча, видно, з кожним роком мучиться, набираючи дедалі більш опального характеру.

— Та ви б, голубчику, звеліли курочку спіймати! — спробував Глумов проїняти Разноцвєтова ласкою.

— Спіймати курку можна, тільки ж у жмені її не зварити, — похмуро відповів хазяїн.

Одначе діло сяк-так влаштувалося. Спіймали зразу дві курки, випросили у протопопу каструлю і, замість плити, під навісом на цеглинках зварили суп. Мало того: хазяїн добув десь в'язку скам'янілих бубликів і крихітний засушений лимон до чаю. Ми побоювалися, що вся Корчева зійдеться дивитись, як імущі класи суп з курки їдять, і, чого доброго, станеться ще революція; проте бог милував. Поївши, всі підбадьорились і відчували наплив знаттєлюбності.

— Хазяїне! є у вас славні пам'ятки які-небудь?

— А собор, — відказав Разноцвєтов трохи ласкавіше, відчувши, що попереду його чекає пожива. — Євангеліє... хрест на престольний...

— А крім собору... наприклад, фабрики, заводи?..

— Ні, підприємствів у нас і в давнину не було, а тепер і поготів.

— Що ж ви поробляєте?

— Так один коло одного товчемося. І самі своїх діл не розберемо.

— Може, мережива плетете? чи — ну, щоб іще? — ну, килими, стрічки, гільзи?..

— У нас, добродію, гудзика пришити нікому, а ви: «мережива»!

— Що ж ви робите?

— Пакенти платимо. Для пакентів тільки й живемо.

— Дивак! та на патенти ж звідкись узяти треба!

— Того й товчемося. У кого вівця зайва вискочить, — вівцю продасть; у другого квочка курчат виведе, — їх на пароплав збуде. Одержить карбованчика — пакент купить.

— Ах, голуби, голуби! — жалісливо вигукнув мініяло.

Це було так незвичайно — ці люди, які живуть тільки для купівлі патентів, — що Файнушка слухала-слухала і розсміялася: ах, як весело! Але зразу ж принишкла, як тільки побачила, що Глумов кинув на-неї блискавичний погляд.

— Виходить, оглядати у вас нічого?

— А собор, — повторив Разноцвєтов і через секунду пригадав: — ото ще дідусь ста семи років у нас проживає, так, може, на нього подивитись захочете...

Ми переглянулись, і на всіх обличчях прочитали: булок нема, підприємств нема, мережив не плетуть, килимів не тчуть — неодмінно на дідуся глянути треба!

За розмовами й незчулися, як час проминув. Знову приволікли самовар, посадовили з собою хазяїна і стали вдруге чай пити. За чаєм зайшла розмова про те, яким би чином піднести розумовий і економічний стан Корчеви.

— Вам би каплунів відгодувати. Он Ростов — чи далеко? — а як від каплунів розцвів! — запропонував Глумов.

— Ніяк нам це неможливо, — відказав Разноцвєтов скромно.

— Чого ж?

— Ніколи наш каплун проти ростовського не вийде!

— Та чому ж, голубчику?

— Так уже... в Ростові «слово» таке знають, — тому і каплун тамтешній у славі. А наш каплун — хоч ти його вгодовуй — все одно його ніхто не їстиме.

— Ах, господи!

— Он у Кімрі чоботом промишляють, — в свою чергу провадив далі я: — і ви б, як ото кімряки...

— Теж і щодо чобота. Залежно від місця. Коли де йому природне місце, — він іде, а коли місце йому не догодило, — хоч би ти шив, хоч ні, однаковісінько! Від бога не дано, значить...

— Голубчику! Та що-бо ви так уже бентежитесь... підбадьорилися б, чи що!

— Не мало пробували бадьоритися. І самі бадьорилися, і начальство бадьорило. Був тут поміщик один — вже який прокурат! — цукор здумав робити... Буряків насіяв, завод збудував. А воно замість буряків у нього виросла морква.

— Та невже!!

— Правду кажу. Така, виходить, тут земля. Чого ждеш, — вона не родить, а чого не сподіваєшся, — тільки встигай збирати!

— Як же одначе допомогти вам?

— Як допомогти! була було допомога, та й та мимо проїхала!

— Що ж таке?

— Торік Вздошніков купець об'явив: коли хто сициліста йому приведе, — двадцять п'ять карбованців тому чоловіку нагороди! Ну, й наловили. В ту пору в нас кожний один одного ловив. Тільки що ж він, мерзотник, ізробив! Бачить, що діло до розплати, — зараз і відступається: це, каже, сицилісти не справжні! Так ніхто й не скористався; тільки народу, чоловіка, мабуть, з тридцять, попсували.

— А ви б витребували з отого Вздошнікова?

— Хто з нього витребує, з отакого пройдисвіта. Він тепер усім у нас орудує, і поліцу зі справником разом під ноги собі скорив. Як тільки хто супротивне слово скаже, — зразу: сициліст! Одним цим словом всіх навкруги обвів. Весь торг до своїх рук прибрав, не дає нікому віддиху, та й шабаш!

— А куди ж справник дивиться?

— Не можна, каже, нічого не вдієш... Бо чоловік на вірній лінії стоїть... це ж отой Вздошніков! Ах, коли б знати і відати!

— І ви б?

— Аякже... кожному свого жаль... Одно тільки слово, а воно дорожче цукрового заводу коштує! Знай кричи: сициліст! — та грошки збирай! Зуміли б і ми.

Разноцветов витер піт з обличчя і занепокоєно почухав живіт.

— Он череву яке виростив... з чого б, здається? — сказав він похмуро: — а воно тимчасом їсти просить!

— То ви їжте! — пожартувала Фаїнушка.

— Ото ж то, що...

Він поступово розлючувався. Взяв зі стола скам'янілий бублик і зразу перегриз його навпіл, наче сокирою розрубав. І при цьому показав суцільний ряд білих, міцних і рівних зубів.

— А зуби ж у вас які! — здивувалася Фаїнушка.

— І зуби е... і череву, і зуби... тільки на який предмет?

Очищений образився: йому здалося, що Разноцветов ремствує.

— Ах, Никифоре Мойсейовичу! як це ви так! Зуби від бога, а ви: на який предмет!!

— Оце ж саме я й кажу. Зубами гризти треба, а коли попусту ними клацати, — яка рац! Те саме і щодо черева:

якщо в йому скоринка суха метляється,— ні краси в йому, ні радості... так, мішок!

Разноцвєтов перекусив другий бублик і замовк. Мовчали й ми. Фаїнушка заплющила оченята від втоми і горнула ся до Глумова; міняйло жадібно впився очима в хазяїна і, здавалося, з огляду на одуріння, що його спіткало, обдумував якусь комбінацію.

— А по-моєму, хазяїчику, начальство слабенько за вами доглядає, — знову почав Очищений: — коли б воно суворіше вас підтягнуло, то й процвітання давно б з'явилося.

— І начальство в нас було всіляке, — відповів Разноцвєтов: — один начальник лагідністю діймав, другий — суворістю. Було в нас балачок! Чому у вас фабрик-заводів нема? чому гостиний двір не побудований? чому пожежної труби справної нема? каланчі? бруку? ліхтарів?.. Ах, варвари, мовляв, ви!

— Так невже добрі починання тільки на цьому і закінчилися?

— Якби закінчилися! А то місяць дадуть дихнути і знову за своє: чому фабрик-заводів нема? Чому площа небрукована стоїть?.. Ах, розтакі, мовляв, ви варвари!

Разноцвєтов перекусив третій бублик, перевернув чашку, поклав на дно крихітний недогризок цукру і важко встав з лавки.

— Вибачайте! За чай, за цукор! — подякував він і хотів уже йти, аж раптом щось згадав і зовсім уже розлутився.

— Та ви ж звідкіля самі будете? — спитав він суворо.

— З Петербурга, — відповів Глумов за всіх.

— Проїздом, значить?

— Ні, так... подивитися захотілось... Відомості деякі зібрати.

— А що ж зібрати?..

— Ну, ось, наприклад, звичаї... Промислів, ви кажете, у вас немає, так, мабуть, є звичаї... Пісні ворожильні, весільні, танцювальні, обичаї, казки, перекази... У деяких місцях от «крадені» шлюби бувають...

— Може, у вас про Мамелфу Тимофіївну який-небудь варіант є, — пояснив я: — або от чи немає сліпенького співця...

Але Разноцвєтов серйозно розглядав нас і незадоволено хитав головою.

— А пачпорти у вас є?

«Ось воно... починається!» — майнуло в мене в голові.

— Є паспорти, — відповів Глумов.

Хазяїн немовби перемінився. Обличчя в нього зробилося суворе, голос різкий, сухий.

— То-то, — сказав він майже по-начальницьки: — ниньки з цим суворо. Коли хто куди приїхав, повинен діло за собою об'явити. А коли хто попусту їздить, — руки до лопаток і в холодну!

Він пішов, а ми залишились, поринули в роздуми. І справді, адже ми й не подумали, що насамперед треба діло за собою об'явити. Яке діло? Якщо об'явити, що збираємо статистику, — ніхто не повірить. Скажуть: яка в Корчеві статистика? Корчева як Корчева. Фабрик-заводів нема, каланчі нема, бруку нема, гостиного двора нема, а все інше — звичайно, як в усіх місцях. Та й компанія дуже велика для статистики зібралась. Навіщо, наприклад, потрапила сюди 1-ї гільдії купчиха Стюгнушкіна? до чого потрібний міняйло?

Якщо об'явити: подорожуємо та й годі, — мабуть, і ще безглуздіше здасться. Спитають: для чого подорожуємо? а що ми ніякої іншої відповіді дати не можемо, крім: подорожуємо! — то й знову спитають: для чого подорожуємо? І питатимуть доти, поки ми самі не віддамо себе в руки правосуддя.

Якщо сказати, що купець Парамонов вкупі з купчихою Стюгнушкіною затіяли комерційну справу, — знову ніхто не повірить. Яка може здійснитися в Корчеві справа? що в Корчеві родить? Морква? — то й вона тільки тому вродила, що сіяли буряк, а посіяли б моркву — напевно вродив би хрін... Така вже тут сторона. Мережив не плетуть, килимів не тчуть, поярків не валяють, чобіт не шиють, шкір не дублять, мила не варять. У Корчеві тільки слюзи ллють та зубами клацають. Ясно, що людині промисловій, заповзятливій їздити сюди нема чого.

Господи! хоча б розв'язка швидше! у «холодну» так у «холодну»! Скільки років прожили, ніколи в «холодній» не бували — треба ж коли-небудь!

Становище було трагічне. На щастя, я згадав, що верст за тридцять від Корчеви стоїть садиба Пропльована, до якої я наче певною мірою причетний. Дрімає тепер Пропльована, забута, закинута, занедбана, дрімає і не підозрює, що її володар зараз сидить у Корчеві, биліни збирає, ворожильних пісень слухає..

— Та просто скажемо, що Фаїна Єгорівна сторгувала у мене Пропльовану! — запропонував я.

Глумов підозріливо глянув на мене. Очевидно, в нього майнуло в голові, чи не задумав я, користуючись цією нагодою, сюрпризом спустити Фаїнушці свою дідівщину і батьківщину? Фаїнушка теж здивувалася, наче в неї щось закрутилось у голівці; а щодо «нашого власного кореспондента», то він прямо вигукнув:

— Оце так ловко!

Розуміється, я легко виправдався, пояснивши, що ні завдатку, ні запродажної розписки — нічого не вимагаю. Що, звичайно, я ладен продати Пропльовану кожному, хто визнає за потрібне зробити з неї розважну резиденцію, але до насильства навіть у цьому разі вдаватися не маю наміру. Вислухавши це, всі заспокоїлися і визнали мій проєкт дуже доцільним. Тому умовилися так: спочатку ми скажемо, що приїхали оглядати Пропльовану, а потім знову шмигонемо на пароплав, немовби не зійшлися в ціні.

Але поки ми міркували, знову прийшов хазяїн і цього разу оголосив, що нас негайно викликають у поліцейське управління.

Розуміється, ми з радістю поспішили на запрошення.

XVII

Справа обійшлася дуже мило і просто.

Ні справника, ні помічника його в місті не було. Нас прийняв неодмінний член, ветхий дідусь на ім'я Пантелій Єгорович, і зразу ж люб'язно запросив сидати.

— Ах, панове, панове!

Він хитав головою і дивився на нас, — а втім, не стільки докірливо, скільки жалюючи. Немовби говорив: які великі вирости, а звичайнісіньких речей не знаєте! Ми сиділи і ждали.

— Знаєте, який нині час, а що робите! — сказав він, дедалі більше проймаючись співчуттям.

Це було в розпорядчій камері. Посередині кімнати стояв стіл, накритий зеленим сукном; у кутку — другий стіл, менший, за яким над пакою паперів сидів секретар, людина ще молода, і теж жалюючи дивився на нас. З-за скляної перегородки виднілася друга, більша кімната, уставлена накритими чорною клейонкою столами, за якими сиділо з десяток молодих канцеляристів. Лампи чадили; повітря було насичене гострими міазмами дешевого керосину.

— Михайле Михайловичу! подивіться... там! — звернувся Пантелій Єгорович до секретаря.

Секретар пішов до перегородки, прочинив двері, заглянув у канцелярію і доповів, що нікого за дверима нема, всі коло справ. Зі свого боку, Пантелій Єгорович трохи підняв сукно і заглянув, чи нема кого під столом.

— Ну, навіщо? — почав він, пересвідчившись, що нікого нема. — Ну, що таке Корчева? Тимчасом себе наражаєте, а нас підводите... ах, панове, панове!

Ми все ще мовчали. Не те щоб ми не розуміли, а виправдних слів не могли знайти.

— Знаєте, яка нині суворість, — і наважуєтесь! знаєте, скільки скрізь гаду розвелось, — і ризкуєте! Он Вздошніков тільки й жде... мабуть, і зараз з вікна виглядає... ах, панове, панове!

— Та що ж ми... — заікнувся був Глумов.

— Знаю, що нічого, — перебив Пантелій Єгорович: — і ви нічого, і я нічого, і всі нічого... Про Вздошнікова чули? ах, панове, панове!

— Та вже простіть нас ради Христа! — вирішив я закінчити все зразу.

— Чого мене просите! Бог може простити чи не простити, а я щоб! Ну, скажіть, будь ласка, навіщо? З якою метою? чому? Яку таку насолоду ви сподівалися в нашій Корчеві знайти?

— Але ж, здається, паспорти в нас справні? — знову заговорив Глумов.

— І паспорти. Що таке паспорти? Паспорти завжди і у всіх справні! Ось нещодавно. Теж по базару чоловік ходить. Є паспорт? — є! Дивимось: справжнісінький! — Ну, з богом. А через тиждень виявляється, що оцього чоловіка вже три роки шукають. А він тимчасом у нас по базару ходив, і ми його в себе, як і путнього, прописали. Так.

— Але ж з поодинокого випадку не можна ж висновувати...

— І це я знаю. Та хіба я висновую? Я радий би радістю, тільки от... Вздошніков! І Корчева теж. Ну, що таке? чому саме Корчева? Промислів нема, торгівлі нема, витворів нема... хіба що собор! Так і собор у Кімрі крадій! Михайле Михайловичу! що це таке?

Михайло Михайлович осміхнувся.

— Справді так, — пожартував він: — навіть риба, і та щодуху мимо Корчеви мчить. У Твері чи в Кімрі її ловлять, а в нас — не призвичаїлися.

— Нічого в нас нема, а ви — рискуєте! І себе наражаєте, і нас підводите.

— Може, панам відпочити захотілось? — заступився за нас секретар.

— І відпочити... чого б на пароплаві не відпочити? Пливли б собі та пливли. Ну, в Калязіні б вийшли — там моші, монастир. Чи в Угличі — там будиночок Дмитрія-царевича... А Корчева... що таке? яка тому причина?

На великий мій жах, Глумов забув про нашу домовленість щодо Пропльованої і раптом лягнув:

— Та просто поцікавитися.

— А я про що ж кажу! Чому? як? Коли є причина, — цікавтеся! а якщо нема причини... далєбі, вже й не знаю! Адже я це не від себе... мені що! По-моєму, чим більше людей цікавиться, тим краще! Але час нині... і до того ж Вздошників!

— Та хто ж, нарешті, цей Вздошников? що це за сила така? — поцікавився я.

— Та так... Вздошников — та й годі.

Він поступово дедалі більше хвилювався і, нарешті, почав ходити туди й сюди по кімнаті.

— Що мені теперечки робити? — сказав він, зупиняючись проти мене.

— Справді, Пантелію Єгоровичу, ми нічого...

— Я, знаю, що нічого. Досі — нічого, а завтра може — чого! На цьому тепер усе й крутиться. Ну, що таке? Пливли, пливли, і раптом... Корчева!

Очевидно, що «Корчева» в нього колом у горлі стала, і ніяк він не може її проковтнути.

— Пантелію Єгоровичу! та ми ж тільки на деньок. Подивимося славні пам'ятки — і знову в дорогу.

— Які там славні пам'ятки?

— Собор, наприклад.

— Собор? ну, собор... правда. Це похвально.

— А ще казали нам, що в Корчеві дідусь ста семи років живе.

— Ну, і дідусь... гаразд! Старість поважати — це...

— Може, і ще що-небудь знайдеться...

— Що-бо ви! що-бо ви! Нічого в нас немає! — заговорив він швидко, наче боявся, щоб і справді чогось не знайшлося.

— У міщанина Презентова махове колесо подивитися

можна... щось наче *perpetuum mobile*¹, — підказав секретар.— Сам видумав.

— Нічого, нічого дивитись. Тільки час гаяти та гулятьство захочувати! — зачастив Пантелій Єгорович.— То ось що, панове! встаньте ви завтра раненько, підіть у собор, помоліться, потім, може, дідуся навідайте, а там і з богом.

— Пантелію Єгоровичу! дозвольте *perpetuum mobile* подивитись!

— Он ви які! І охота вам, Михайле Михайловичу, баламутити! Ах, панове, панове! І що це ви собі в голову забрали! У дощик, у сирість, у сльоту... яка причина? От коли б пан справник був у місті,— тоді точно... Він має на цей предмет повноваження, а я...

Він мав добре серце і освічену голову, але був бідний і дорожив жалуванням. Згодом ми дізналися, що й у справника, і в його помічника теж були добрі серця і освічені голови, але й вони дорожили жалуванням. І всі корчевські чиновники взагалі. Добрі серця казали їм: облич! а жалування підказувало: як би чого з цього не сталося!

— Пантелію Єгоровичу! діточки у вас є? — спитав Глумов, раптом проймаючись жалістю.

— Ото ж то... шість дочок. Дівчата на відданні.

То ми завтра... вдосвіта...

— Ах, що-бо ви! я ж не про те...— раптом засоромився він.— Чому ж не подивитись,— подивіться!

— Ні, та що вже, коли...

— Ах ні, я не в тому розумінні! Адже в нас традиції... ми пам'ятаємо!.. Еге, був час, був! Собор, дідуся... ну, може, *perpetuum mobile*... Та ось затримуватися зайвий час... Адже паспорти в них справні, Михайле Михайловичу? як ви скажете... га?

— Цілком.

— Ну, що ж, з богом. Ви не подумайте... Колись у нас і заводу не було паспорти питати, та, признатись, і ні в кого було — все свої. Ніхто з чужих до нас не їздив... А ниньки ось — їздять!

Думка про жалування знову схвилювала його. Він пильно глянув на нас і силкувався щось вгадати. Але нічого не вгадав.

¹ Вічний рух.

— Михайле Михайловичу? — запитливо-тоскно звернувся він до секретаря.

— Думається, що нічого...

— Ну, то з богом! подікавтеся! — сказав він рішуче і, звернувшись до Фаїнушки, додав: — і ви, добродійко?

— І я.

— Вам ото б... А втім, чого ж... ниньки мода на це... Акушерки, стенографістки, телеграфістки... Дай боже здоров'я, панове!

Він ласкаво потиснув нам руки, вручив паспорти і відпустив нас.

Другого дня тільки-но прокинулися, — дивимосся, два листи: один від Перекусихіна 1-го до мініяла, другий від Балалайкіна до Глумова¹. Перекусихін піддавався. Він визнав, що спершу його претензії були надмірні, і погоджувався зменшити їх наполовину. Балалайкін повідомляв, що в обох доручених йому справах він подав прошення в інтендантське управління. Думку про заравшанський університет всі інтенданти зустріли прихильно, а проект заснування товариства обов'язкового страхування життя — навіть із захопленням. Та Балалайкін повинен був «пообіцяти». Після слова «пообіцяти» він поставив цілий рядок крапок, а потім додав: печально, та нічого не вдієш!

— Ну й пройдисвіт! — без церемоній вилаявся Глумов, зім'явши листа.

І справді, всім здалося дивним, з якої речі Балалайкін в питанням про заравшанський університет звернувся до інтендантського управління? Навіть до корчевського поліцейського управління — і те, здавалося, було б доцільніше. Поліцейське управління подало б куди слід, звідти б теж написали куди слід, а в дорозі воно б і розв'язалося. Але такої комбінації, до якої б з користю для освіти могло вдатися інтендантське управління, навіть придумати ніхто не міг.

Тільки Очищений не поділяв нашого здивування.

— А я так навпаки думаю, — пояснив він. — По-моєму, кожна справу, коли її хочуть благополучно здійснити, неодмінно слід починати з інтендантського управління. Ближче до мети.

---

¹ Хай читача ніщо не здивує в цій дивній історії. Я й сам добре розумію, що ніяких листів у Корчеві не могли одержати, та нічого не вдієш, якщо так вийшло. Адже, власне кажучи, і в Корчеві ніхто з нас не був, проте виходить, що були. (Прим. автора).

— Дивак! Та що ж у інтендантства спільного, наприклад, з університетом?

— Спільного нема, а призвичаєні люди в інтендантстві служать — он воно що. Даремно до справи не візьмуться, а якщо візьмуть, то зроблять.

— Як же вони підступляться до справи, коли вона навіть не їхнього відомства?

— Так і підступляться. Напишуть. А якщо довго відповіді не буде, знову напишуть. Найголовніше, розмову завести. А може, і інтендантські науки які-небудь придумають — тоді й без листування, між собою, справу упорують.

Почали міркувати: чи можуть існувати інтендантські науки? — і змушені були визнати, що не тільки можуть існувати, але й існують. Наука про випікання солдатських сухарів — професор Коган, наука про м'ясні і винні порції — професор Горвіц, наука про видачу звитанцій за недоставлений провіант — професор Макшеев *. Це тільки для початку, а якщо далі перелічувати, то, мабуть, і в очах зарябить. Десяти факультетів мало і, щоб найважливіше, напевно, жодна кафедра ніколи вакантною не буде. Звичайно, такий характер університету не цілком відповідатиме думці жертвувача, але для початку і це добре. Університет, та ще заравшанський... це ж що? А за свою кафедру Очищеній не боявся. Без східних мов у заравшанському краю обійтися аж ні в якому разі не можна, а мітирологія — це ж саме і є корінна східна мова.

Щождо обов'язкового страхування життя, то цей предмет аж ніяк у межі інтендантського відомства не входить, однак, продумавши, і про нього «написати» можна. Що б, наприклад, написати? та просто: «визначаючи за потрібне з метою успішного постачання продовольства арміям і флотам...» А потім воно вже само собою піде. І щоб було певніше, неодмінно треба написати не туди, куди слід, а куди-небудь убік. А звідги знову вбік напишуть. І всі навколо затуркочуть. Затуркочуть пошти і телеграфи, затуркочуть фінанси, шляхи сполучення, іноземні сповідання... Тоді вже справжньому відомству хоч-не-хоч доведеться затуркотіти. Дивись, а воно й усе гаразд.

Тому ми вирішили: чекати від Балалайкіна дальших подвигів.

Щождо Перекусихіна, то про нього ми зовсім не думали, полишивши його долю на розсуд моршанського міняльного корабля.

Була вже одинадцята година ранку, коли ми вийшли оглядати Корчеву. І з першого ж кроку на нас чекав сюрприв: крім нас, ще один мандрівник у Корчеві знайшовся. Франт у гороховому пальті¹, в циліндрі — ходить по площі і тростинкою помахує. Вглядаюся: неначе як на вчорашнього дякона схожий... він, саме він і є!

— Глумов! дивись! учорашній дякон... онде він! — вигукнув я злякано.

Але Глумов, замість того, щоб відповісти на мій вигук, і сам стривожено крикнув:

— Дивись, дивись! он туди! на той ріг!

Дивлюсь і очам не вірю: на розі площі — другий мандрівник гуляє. І теж у гороховому пальті і в циліндрі. От так штука.

Помайоріли-помайоріли і раптом зникли з наших очей, наче крізь землю провалились.

Інстинктивно ми зупинилися і почали шукати очима, чи не можна сховатися де-небудь у коноплях. Але в Корчеві і конопель нема. Стали пригадувати вчорашній день, чи не наговорили чогось зайвого. Виявилось, що, по суті, нічого такого не було, одначе...

— Одначе, брат, ти завів-таки нас! — малодушно докорив я Глумову.

Але він уже й сам усвідомлював свою помилку. Сконфужено дивився він на Фаїнушку, немовби міркуючи: за віщо я легковажно занастив таку молоду чарівну істоту? Та ця мила особа не тільки не виявляла найменшого смутку, але, навпаки, з самовідданою бадьорістю дивилася у вічі небезпеці.

— Припустімо, що ми нічого такого не зробили і не сказали, — приставав я далі. — але ж цього недосить. За нинішніми обставинами теплота почуттів потрібна, діяльна теплота, а ми її ж і прогавили...

Однак бадьорість Фаїнушки на всіх вплинула заспокійливо, отож мене вже не слухали. Якось зразу всі визнали себе невинуватими, а відома річ, що коли людина не винувата, то ти хоч її різь, хоч пали — вона все-таки буде не винувата. Дивко, як окрилює усвідомлення цього, яку сміливість і гордість вливає. Навіть міняйло — і той відчув себе такою мірою невинуватим, що тут же пообіцяв, що коли

---

¹ Горохове пальто — мундир, який, за чутками, один час був присвоєний збирачам статистики. (Прим. автора).

тепер щасливо пронесе, то він сповна відвалить Перекусихіну прошений ним куш.

Розуміється, Глумову тільки цього й треба було. З його ініціативи ми взяли один одного за руки і трикратно прокричали: раді старатися, ваше пре-вос-хо-ди-тель-ство-о! Дивимося, аж і горохове пальто тут же з нами руками зчепилося! І тільки-но ми хотіли вхопитися за нього, як його вже і сліду не стало.

XVIII

Собор був чудовий: просторий, світлий. Ми оглянули все детально, і стіни, і іконостас, і ризницю. Все мало якнайкращий вигляд. Пречудове панікаділо, масивне євангеліє, тонкої роботи напрестольний хрест — усе одне до одного. І при цьому скрізь був жертвувателем купець Вздошніков.

— А наступного року пан Вздошніков обіцяють дзвін спорудити — тоді, мабуть, і в Кімрі нам позаздять! — розповів отець диякон, який показував нам славні пам'ятки собору. — А ще через годок і зовнішню штукатурку вони ж відновлять.

А проте купець Вздошніков не тільки Корчеву, але й увесь Корчевський повіт у себе в полоні тримає. Однією рукою жертвує, а другою в кишенях у обивателів нишпорить, причому, звичайно, і «баланцю» додержує. У всіх щинках у нього своя частка, і коли Разноцветов прогорів, то тільки через те, що не захотів скоритися, позиватися здумав. А то б і він тепер у Вздошнікова на побігеньках бігав і в нагороду щі з тельбухами їв би. Крім того, Вздошніков і виноградні вина робить: мадеру, портвейн, лафіт, рейнвейн. І все з золотими ярликами і з обтягнутими фольгою корками. У Кашині ці вина роблять на зразок іноземних, а Вздошніков робить уже на зразок кашинських. Але і ті і ті все одно що іноземні. А він, Вздошніков, гаями торгує і, з божої допомоги, довів сажень дров уже до п'яти карбованців.

— Місце наше бідне, — сказав отець диякон: — якщо всі захочуть годуватися, тільки один у одного без потреби шматок відніматимуть. Ситі не стануть, а попустому розсварять. А якщо одному коло всіх жититися, — це можна!

Коли ж ми вже розкланювалися на ганку, то додав:

— А онде і будинок його кам'яний на горбочку стоїть — всієї Корчеви окраса. Підійть, поцікавтеся. В нього і зараз двоє мандрівників закусують.

Та ми поспішили до дідуся, хоча з огляду на зносини Вздошнікова з гороховими пальтами почуття самозбереження повинно було б підказати нам, що піти поклонитися людині, в будинку якої, мабуть, була штаб-квартира корчевської благонамірності, — голова не відпаде.

Дідусь, справді, був древній: зубів нема, очі витекли, череп — зовсім голий. Замість усього — свідоцтво корчевського поліцейського управління про те, що пред'явник цього, міщанин Онисим Дадонов, має сто сім років, або більше, або менше. Сидів Дадонов у великому обшарпаному кріслі, що його подарував йому покійний історик Погодін, «на спогад про приємно проведені хвилини»; на ньому була чиста біла сорочка, а на ногах лежало ситцьове стьобане одіяло: очевидно, що домашніх заздальгідь попередили про наші відвідини. Та в кімнаті було душно: її й літом рідко провітрювали, бо старик боїться захворіти і вмерти. У дідуся є дочка, хазяйка, яка теж нерухомо напівлежить на лавці під образами і теж не може сказати, коли саме вона народилася, а пам'ятає тільки, що того року, коли була «некрутчина». І в неї немає ні волосся, ні зубів, але зір вона ще зберегла, хоча, проте, слабкий, і через це часто ковтає мух. Старих доглядає «молодиця», жінка років шістдесяти п'яти, яка ще бадьориться, але жаліється, що ноги в неї ломить. Молодиця зустріла нас привітно і зразу ж показала свідоцтво.

— Подивіться на нашого дідуся — ось і пакент у нас, не обманюємо! Гроші за нього щороку платимо — сорок копійчок!

І вона показала на сорокакопійчну марку, приліплену до свідоцтва на знак того, що старик — казенний. Крім того, вона вийняла із стола і показала нам загіджений мухами аркуш, на якому знамениті відвідувачі вписували свої імена. Найцікавіші були такі підписи: «Сумліваюсь, щоп оцей старий кару шпіцрутенами витримав. Гр. Олексій Аракчєєв»; і під ним: «фцьому ж сумліваюсь генерал-майор Бритий». Останній підписався академік Михайло Погодін (липень 1862 року), і відтоді вже ніхто до дідуся не заглядав.

— Таж у шістдесят другому році йому і дев'яноста років не було, — що ж тут було цікавого? — усумнився я.

— А хто його, батечку, знає, скільки йому років! — відказала молодиця: — вже років із сорок все сто сім йому років пишеться — вже й старітисся він неначе перестав!

Почали ми задавати дідусеві питання; та виявилось, що він тільки одне пам'ятає: спочатку народився, а потім жив.

Навіть про Аракчеєва втратив будь-яке уявлення, хоча, за словами дочки, той пригрозив йому записати без вилучення в Апшеронський полк рядовим, якщо не припинить дармоїдства. І неодмінно виконав би свою загрозу, коли б сам незабаром не впав у неласку...

Такий є неблаганний закон долі! Як часто людина, в розпалі необачної гордині, загрожує здерти шкуру з усього живого — і раптом... відкривається трап, і вона сама провалюється в пекло... З радіючої робиться стогнучою, — а ті, з яких учора мали здерти шкуру, враз розпростують крила і починають дражнитися: піймав облизня! Ах, панове, панове! а що, коли...

— А самі ж ви що-небудь пам'ятаєте? — звернувся Глумов до молодиці.

— Чого ж не пам'ятати... пожежа була! всі в ту пору погоріли... А потім, через десять років, тільки-но забудувалися, знову пожежа!

— Ну, що там пожежі! чи не можете чогось сказати про тутешні звичаї? Наприклад, пісні, танці, казки, перекази...

Молодиця замислилась. Очевидно, не зрозуміла питання.

— Як проводите час? — пояснив я: — пісень співаєте? танцюєте? казки розказуєте?

— Суворо ниньки. Ото колись і справді проти хати, на площі, танцювали... А ниньки наче й байдуже до казок. Все одно, що в домовині живемо...

— Чому ж, ви вважаєте, така зміна сталася? чи тому, що внутрішня політика змінила напрям, чи тому, що співати ні про що стало?

Але стара знову не зрозуміла.

— Як би вам це пояснити? Ну, наприклад... що, пак? ну, наприклад, література... Колись було пани літератори і пісень співали, і танцювали, а нині рохкання всі голоси заглушило... чому?

— Урядники ниньки... — несміливо відповіла молодиця, немовби сама була непевна, чи вгадала.

— От і чудово. Кореспондент! запиши! Урядники. Ну, а ще що можете сказати? чим, наприклад, живете? харчуєтеся потроху?

— Так дечим. Мітки пряду; продам — хліба куплю. Бідуємо теж. Дідусь он м'якенького все просить...

— А як ви примічаєте, коли краще жилося, раніше чи тепер?

— Як можна супроти колишнього? ото колись ми...

— Ші ми, добродію, колись їли! — крикнула з кутка стара, поводячи згасаючими очима. І, наче в нестямі, повторила: — Ші їли! ші!

— Кашки б...—співчутливо пискнув дідусь, неначе ікнув.

— Але чому ж раптом таке зубожіння?

— Та як сказати... не раптом воно... Сьогодні погано, завтра гірше, а наостанку іще гірше...

— Ну, а урядники... чи не думаєте ви, що й вони у цьому...

— Мабуть, що вони...

Але тут сталося щось дивовижне. Не встигла молодиця як слід пояснити, аж раптом, наче грім, серед нас впала фраза:

— Урядники та урядники... Та кажіть же прямо: тому, мовляв, старенькі, погано живеться, що правового порядку немає... ха-ха!

Ми здивовано переглянулись, та виявилось, що ніхто з нас цієї фрази не вимовляв. В той же час ми відчули якийсь подув, наче у спіритів на сеансах. І раптом мимо нас шмигнуло горохове пальто і зразу ж розтануло в повітрі.

— Це не справжнє пальто... це спектр його! — шепнув мені Глумов: — всередині воно в нас... у серцях наших... Все одно, як спраглому вода ввижається, так і нам... Усі бачили?

Виявилось, що ми бачили, але з хазяїв ніхто не бачив і не чув.

— Колись у нашому місці і курей, і качок, і гусей розводили, — говорила далі молодиця. — Я вже не застала, а дідусь казав. А нині і шуліка в усій Корчеві поживи не знайде!

— Ші їли! Ші-ш-ші, — знову циркнула стара розлючено.

— А коли ото ші їли — ви ще застали? — далі допитував Глумов молодицю.

— На кінчику. Пам'ятаю, що до двадцяти років їла, а потім...

Але в цей час таємничий голос знову пролунав:

— А по-вашому, досить тільки правовий порядок завести — і ші з'являться... Ліберали... ха-ха!

Спектр горохового пальта виступив на секунду в повітрі і розтанув.

Ми поспішили розплатитися і піти. Машинально розпитали дорогу до винахідника *perpetuum mobile* і машинально ж дійшли до його хати, що стояла край міста.

Міщанин Презентов зустрів нас з якоюсь тихою радістю: очевидно, доля його не пестила. Це був чоловік років тридцяти п'яти, худий, блідий, з великими замріяними очима

і довгим волоссям, яке прямими пасмами спускалося до шні. Хата в нього була досить простора, та цілу половину її займало велике махове колесо, отож наше товариство ледве в ній розмістилося. Колесо було наскрізне, із спицями. Обід його, досить великий, був збитий з тесанів, на зразок ящика, всередині якого була пустота. В оцій пустоті і містився механізм, що становив секрет винахідника. Секрет, звичайно, не дуже мудрий, подібно до мішків, наповнених піском, які взаємно один одного урівноважують. Крізь одну із спиць колеса просунуто палицю, що утримувала його в стані нерухомості.

— Чули ми, що ви закон вічного руху до практики застосували? — почав я.

— Не знаю, як і сказати, — відповів він сконфужено: — вдається, начебто...

— Можна глянути?

— Будь ласка! за щастя...

Він підвів нас до колеса, потім обвів навкруги. Виявилось, що й спереду і ззаду — колесо.

— Крутиться? — спитав Глумов.

— Мало б, здається, крутитися... Капризує наче...

— Можна відняти запірку?

Презентов вийняв палицю — колесо не ворухнулося.

— Капризує! — повторив він: — треба імпет* дати.

Він обома руками схопився за обід, кілька разів повернув його згори вниз і, нарешті, з силою розгойдав і пустив — колесо закрутилося. Кілька обертів воно зробило доєнт швидко і плавно — чути було одначе, як всередині обода мішки з піском то напірають на перегородки, то відвалюються від них — потім почало крутитися тихше, тихше; почувся тріск, скрип, і, нарешті, колесо зовсім спинилося.

— Зачіпка, виходить, є, — сконфужено пояснив винахідник і знову напружився та розгойдав колесо.

Але вдруге повторилося те ж саме.

— Скажіть, самі ви цього дійшли? — спитав Глумов, стараючись надати своєму голосу, по можливості, підбадьорюючого тону.

— Охота в мене... Тільки ось по-справжньому дійги не вмю...

— На тертя, може, не зважили?

— І на тертя зважав... Що тертя? Це не від тертя, а так... Часом немовби порадує, а потім раптом... закапризує... затнеться — і шабаш! Якби колесо із справжнього ма-

гер'ялу було зроблено, а воно ж так, обрізки сякі-такі... Нестатки наші...

— Хто-небудь оглядав у вас колесо?

— Були.

— І що ж?

Презентов стояв, похнюпивши голову, і мовчав.

Я інстинктивно оглянув горницю і сам опустив голову; таке в ній було все занедбане, голе, наче виморочне. На покутті одинокий образ, із застромленою ззаду, майже золілою від часу вербою; гола лавка, голі стіни, порожній стіл. На вікні стояв череп'яний кухоль з водою і поряд лежала товста скибка чорного хліба. Може, це був сніданок, обід і вечеря Презентова. Не видно було жодної з ознак, які б свідчили про господарність, про затишність. Навіть неохайності, такої звичайної в міщанській хаті, не було, а саме якась сумовита занедбаність. І на загальному фоні цього одуріння і виморочності якось незвичайно сиротливо виступав цей чоловік, сам одурілий і виморочний. Як він тут жив? Власне кажучи, якщо колесо було налагоджене, йому й робити нічого не залишилось. Мабуть, він населяв цей простір примарами своєї фантазії або, пригнічуваний мрійливим неробством, проводив дні в безсилому спогляданні зачарованого колеса, знемагаючи від палкого прагнення чогось безмірного, неосяжного, що саме неясністю своїх обрисів підкоряло його собі.

— Ви б до якого-небудь простішого діла пристосувалися, — співчутливо порадив йому Глумов.

Презентов усе ще мовчав.

— Припустімо навіть, що завдання ваше досягне; але ж це справа складна, далека... На шляху до неї є багато більш доступних завдань, розробка яких, і сама по собі корисна, могла б, крім того, і особисто вас підтримати...

— Мені що! от колесо по-справжньому б... — сказав він стиха.

У цих словах звучала така переконаність, що Фаїнушка раптом зажурилася.

— Хазяечка у вас є? — спитала вона ласкаво.

— Сам я. І одружений не був. Матінка моя з рік тому померла, — відтоді сам і живу. І горницю прибрати нікому, — додав він, конфузливо усміхаючись.

Признаюсь, я думав, що Фаїнушка вийме з бумажника сторублеву і скаже: оце вам... на колесо! — одначе мила дамочка хвилинку пожурилася, а потім знову заспокоїлася.

— А давно ви цим ділом займаєтеся? — далі допитував Глумов.

— Та й не пам'ятаю вже... Охота така..

— Подумайте, одначе. Скільки років ви одну роботу робите, а де ж результати?

— Може, і дійду.

Дальша розмова була неможлива. Навіть Глумов, від природи обдарований ненаситною цікавістю, — і той зрозумів, що далі турбувати цю людину на догоду вояжersькій внаттєлюбності недоречно і безсовісно. Аж раптом Очищений невідомо чого сполошився.

— А податей багато платите? — спитав він.

— Податей тепер не беруть, а пакенти велять брати.

Він поспішно вийняв із стола промислове свідоцтво (ціна 2 крб. 50 к.) і показав нам. Може, в нього в голові майнуло, що ми, власне, для того й прийшли, щоб пересвідчитися.

— Дороженько! — мовив Очищений, істинктивно окидаючи зором кімнату.

— Для чого ж вам свідоцтво? Ви ж постійним промислом не займаєтеся? — здивувався Глумов.

— Буває. Нещодавно панові справнику табакерку з музикою лагодив, а місяць тому поміщиківі одному віялку привезли, то складати іздив. Трапляється теж робітка.

— Ну, а взагалі живеться як?

Почався справжній допит. Які пісні, казки; чи немає сліпенького співця... Куди б він привів нас, — не знаю. Може, до питання про недостатню винагороду праці, чи до питання про нагромадження і розподіл багатств, а там, полегеньку, та помаленьку, і просто на край безодні. Та горохове пальто і цього разу не залишило нас.

— Та що ж ви питаєте? хіба можна жити в країні, в якій правового порядку немає? Особа — не забезпечена, завтрашній день — невідомий... Ліберали... ха-ха! — вимовило воно виразно і дзвінко.

Ми знову відчули знайомий подув, і знову мимо нас промайнула горохова маса, увінчана циліндром; промайнула і розтанула.

— Спектр! — вигукнув Глумов: — але спектр рятівний, панове! Його посилають нам для того, щоб ми знали, що можна і що не можна... Отже, подякуємо...

Хоча ми й обіцяли Пантелію Єгоровичу при першій можливості рушити далі, але пароплав не прибував, і ми мимоволі

повинні були залишитися в Корчеві. Повернувшись на постійний двір, ми дізналися, що Разноцветов десь купив, за недоїмку, корову і розторгувався яловичиною. Частину туші він продав нам і зварив чудові щі, решту — продав на сторону. А на виручені гроші накупив патентів.

Як би там не було, але ми наїлися. А наївшись, замарили. Сутеніло — треба було якось скоротати вечір. Спробували було загадку загадати: щоб таке Корчева? — Та відповідь була вже занадто коротка: Корчева є Корчева. Тоді Глумов запропонував прочитати нам лекцію з історії, на що ми з радістю погодилися. Настільки, наскільки це було можливо в скромній обстановці постоялого двора, він торкнувся закликання варягів, потім безперешкодно облетів періоди: удільний, татарський, московський, петербурзький — і підійшов до сучасності. Та як тільки він вимовив вступні слова: «Сучасність, що ми її переживаємо, подібна до камаринського мужика, який...» — аж раптом хтось несподівано сказав:

— Прошу повторити, щоб ви сказали!

Ми озирнулись: на дверях стояло горохове пальто.

Спектр це був чи не спектр?

За одну секунду ми погасили свічку і, шмигнувши мимо непроханого гостя, опинилися на вулиці.

XIX

Цілу ніч ми бігли. Дощ переслідував нас, грязюка закидала з ніг до голови. Куди думали ми втекти? — на це питання навряд чи хто-небудь з нас міг би відповісти. Коли б ми що-небудь усвідомлювали, то, звичайно, зрозуміли б, що хоч який великий божий світ, але від спектрів, що його населяють, все-таки сховатися нікуди. Жорстока і суто тваринна паніка гнала нас вперед і вперед.

Я чув, як Фаїнушка схлипувала від болю, силкуючись не відставати, як «наш власний кореспондент» задихався, несучи в грудях зачатки смертельної недуги, як міняйло, дійшовши до екстазу, вигукував: напав, добродію, напав! А дощ дедалі більше люгшав, і небо густіше облягали хмари. Жодного житла ми не зустріли, і як нас не з'їли вовки, — цього я зрозуміти не можу. Мабуть, вони щось чули про нас від урядників і побоювалися відібрати в нас життя, бо з нашим зникненням могли загубитися коріння і нитки,

що їх мало на увазі горохове пальто. Як би там не було, але цим суто охоронним міркуванням ми завдячували життям.

Нарешті, одначе, вибилися з сил. Мабуть, була вже п'ята година ранку, бо починало розвиднятися і на загальному фоні сірих сутінків вже потроху вимальовувалися силуети. Перед нами розстилався став, за яким темніла якась маса.

Приглядаюсь — і очам не вірю: переді мною Пропльована! ¹ Вона, вона, вона. Он і дорога, що веде до садиби. По один бік великий став, обсаджений березами, по другий — старий «родючий» сад. А онде і панський будинок, сірий, намоклий, ледве виділяється з сутінків, а за будинком знову темна маса — це другий сад, коло самого будинку. Та де ж красний двір? де флігелі, конюшні, обора?

Від самої «катастрофи» * я не був у Пропльованій. У той час я поспіхом приїхав, поспіхом щось закінчив, чимось розпорядився і поспіхом же поїхав. Старого Авер'яновича приставив берегти панське добро і одержувати «ренду» за наднадільну землю. Цю «ренду», в кількості трьохсот карбованців, я одержував так акуратно, що навіть двірник, який носив у квартал повістку для засвідчення, радісно казав: ренду з вотчини одержали! Одержував я також від часу до часу доноси, що звинувачували Авер'яновича в крадіжках, грабежі та інших карних злочинах, та що я на доноси не звертав уваги, то поступово все стихло. І я неодмінно забув би про існування батьківщини і дідівщини, коли б три сотенні бумажки щороку не нагадували мені, що десь існує захищене межовими знаками «місцеположення», яке визнає мене своїм володарем.

Радість, яку в усіх викликало відкриття Пропльованої, була невимовна. Фаїнушка розридалася; Глумов блаженно усміхався і говорив: ну ось! ну ось! Очищений і міняйло присіли на пеньки, скинули з себе чоботи і радісно виливали з них воду. Навіть «наш власний кореспондент», який, крім горілки, взагалі ні у віщо не вірив. — і той згадав про бога і перехрестився. Всім здалося, що нарешті знайдено злачне місце, в якому тепло й затишно і де не спостигнуть ні підофри, ні обмови.

— Словом, чи є тут урядники? — самонадійно вигукнув

¹ Офіційна назва садиби — «Золоте дно»; «Пропльованою» ж її називали в просторіччі, бо во время оно колишній володар програв її своєму дідусяві в плявки. (Прим. автора).

Глумов, але зразу ж схаменувся і боязко додав:— сухе дерево, завтра п'ятниця!

Я провів своїх супутників до панського ганку, а сам подався розшукувати Авер'яновича. Але такою є сила «влади землі», що в міру того, як я заглиблювався у підвладний мені простір, я відчував, як усередині в мене починають розпалюватися хазяйські інстинкти. Я йшов на розшуки і оглядався на всі боки. Став — цілий, але чи не виловлено карасів? Красний двір — ось він, але навколо нього тоді були ґрати — де вони? Отут, у кутку, стояв флігель, а тепер накидано купу сміття, по якому привільно розрослася кропива. Отут стояла кучерявенька береза — тітонька Варвара Іванівна посадила — а тепер стирчить пень. Де конюшні? куди поділася обора? Коні були! корови були! вівця! Згадалися доноси, і хазяйське серце занило. Сам винен! якось само собою складалося в голові. Слід було тоді ж стрімголов летіти в Пропльовану, вистежити, викрити, а коли треба буде, то й клопотатися по судах. А флігель, — він, щонайменше, п'ятдесят карбованців коштував, а коли на охочого... Але, з другого боку, пригадалося і те, що Авер'янович від часу до часу, крім «ренди», і ще якісь гроші надсилав. Які? Пам'ятаю, наче крізь сон, що він спочатку писав: «продали коня буланого паличника»; потім: «продали мерина попелястого»; потім: корову, другу корову... і, здається, флігель? Пам'ятається, що про обору я навіть сам щось писав... здається, Мар'ї-вдові та Куліні-перевезенці за вірну службу подарував? Обидві вони, пам'ятається, на долю нарікали: служили ми татоньку-матінці вашим, у сльозах хліб їли, а ниньки сльози zostались, а хліба нема...

І все-таки, коли я поїхав з Пропльованої, садиба була ціла. Це первісне враження витіснило всі дальші подробиці. Красний двір був обсаджений берізками і обгороджений ґратами; тепер берізки стали великими березами, а ґрат нема, і двір весь з'їджений. Так само обидва сади були обгороджені парканом, а тепер і вони злилися з проїзною дорогою: кожний заходь і в'їжджай, куди хочеш. А чи цілі яблуні? вишні? Он від оранжереї тільки димар стирчить, та й з неї половину цегли розтягли. Пам'ятаю, велика, старезна липа стояла праворуч від будинку, — скільки цвіту з неї збирали і яка сила бджіл гула в її густому листі! — де вона? А за липою стара березова алея йшла. Як зараз пам'ятаю: біля крайньої берези, внизу, один бік був наче кров'ю залитий, бо навесні з неї точили березовий сік... де ця алея? Щоправда,

по цей бік і тепер ще здаля бовваніють якісь гіганти, але вже не суцільною масою, а поодинці. І якось сердито хитають вони верховіттям, наче відбиваються од наступу молоді порослі дерева...

Всі ці спогади і уявлення безладно мелькали в голові, уповільнюючи мої розшуки. Цілком можливо, що слідом за цим усе з'ясується і знайдеться, але хазяйські інстинкти такі уперті, що я насилу оволодів собою. Та куди ж зник Авер'янович? Довкола було пусто, і, крім вранішнього цвірінкання горобців, нічого не було чути. За півверсти чорніло селище, над яким уже звивався дим від затоплюваних пічок, але я знав, що Авер'янович не мав на селі рідних, у яких міг би знайти собі притулок. Нарешті, я пригадав, що в саду була колись маленька баня, і подався туди.

Сад заріс і заглух незвичайно; не видно було ні клумб, ні доріжок. Тільки одна стежка йшла вглиб від старої хвіртки, яка ще трималася на одній завісі, притулившись до стовпа, що становив частину зниклих ґрат. Колись у саду посадили кілька сортів тополь; тепер ці тополі розіслали своє коріння по всьому саду і підійшли до самого будинку. Були тут колись цілі клумби зимуючих троянд, були групи садового жасмину, жимолості, бузини, була велика поздовжня алея з бузку і кілька бокових алеї з акації — тепер усе це зникло, поневолене тополею. Тільки незчисленна маса горобців вільно проживала в цій гушавині, яка так переплелася і переплуталася, немовби хотіла захистити себе від стороннього вторгнення. Я знаю багатьох, на яких картина подібної занедбаності справляє чарівне враження, та мені, коли я побачив її, просто стало прикро. Немовби з усієї цієї густої, приземкуватої маси лунали мені назустріч слова: нічого тобі тут робити! нічого! нічого!

Авер'янович сидів на східцях банного ганку і жував. Але, побачивши сторонню людину, злякався і поспішно сховав за пазуху скибку чорного хліба. Він ще був живий, хоча так постарів, що обличчя його наче вкрилося мохом. Почувши шум, виглянули з дверей Мар'я-вдова і Кулина-перевезенка, які, очевидно, жили тут же. У Мар'ї-вдови була дочка Полька, карлиця, боязка, недоріка, з котячими зіницями і вип'яченим черевцем, яка споконвіку жила при домі «дівчиськом», — і вона на ганок вибігла. І, незважаючи на те, що їй було за п'ятдесят, — все ще мала вигляд дівчиська.

— Полько! коли ж ти заміж підеш? — пожартував я попанськи.

Тільки тоді всі схаменулися.

— Ах, та неначе це пан!

І так зраділи, що заплакали і кинулися «ручку» ловити. Немовби ці люди напередодні доїли останній буханець хліба, і, коли б я не спустився до них, наче з неба, назавтра ж їм загрожувала неминуча смерть.

— Живі? — все ще жартував я.

— Щоб з нами станеться! Ми ниньки — казенні. Ні в огні не горимо, ні в воді не тонемо, — пожартували і вони в тон мені.

— Красунь ви наш!

Нарешті, відімкнули двері будинку і відчинили віконниці. З першого ж кроку на нас так і повіяло пустою. В залі мостини злегка хиталися, штукатурка кусками валялася на підлозі, а на стелі виднілися бурі кола від течі; посеред кімнати стояв круглий банкетний стіл, на якому лежав старезний номер «Московских Ведомостей». У вітальні було зовсім темно від тополь, що хльостали у вікна намоклим віттям. У матусиній спальні оселилася родина хом'яків, які, мабуть, не мали ніякого уявлення про людину і її властивості, бо нітрохи не збентежилися при нашій появі і далі бігали один за одним. Словом, скрізь, куди ми проникали, нас в одну мить приймало сирістю, виморочністю, запустінням.

Такою постала переді мною колиска, що навіювала моїй юності золоті сни. Все тут викликало спомини минулого. Не було в цьому будинку вікна, з якого я безліч разів не звертався б до простору в тривожному сподіванні чародійства; не було в цьому саду куща, який би не підглядав потаємного процесу, що відбувався в юнакові, того творчого процесу, в якому, наче промінь сонця в досвітній імлі, зоріє майбутня «людина». Не було п'яді землі, яка не таїла б слів викриття у надрах своїх, яка не могла б свідчити...

І все це: і будинок, і сад, і земля — стояло забуте, занехаяне, майже зганьблене...

Трохи було я не розніжився; та загальний стан після нічних пригод був такий, що заглушав будь-який порив чутливості. Насамперед ми потребували сухої білизни та одягу, а потім — їжі. Принесли в'язку ключів і після недовгих розшуків здобули цілу купу білизни і жіночих блуз. Та з чоловічого одягу нічого не знайшлося, крім чотирьох дворянських мундирів, що в них батенько і дідусь свого часу красувалися на виборах. Мундири були надзвичайно дивні: з коротенькими таліями і довгими вузькими фалдами ззаду. Де-не-де

сукно поточила міль, а на одному мундирі воно було навіть вивернуте; гаптування потемніло і відгонило запахом міді. Проте, нічого не вдієш, довелося одягнутися в мундири, а що їх було тільки чотири, то мініяйлові, в нагороду за видатні заслуги, дали блузу. Години через дві ми вже обсушилися і зігрілися, а коли Мар'я-вдова нагодувала нас ячнею, то всі нічні пригоди забулися, і ми почували себе так добре, немовби все життя провели в мундирах, готові захищати свої дворянські права.

Тимчасом на селі приїзд наш справив враження. Першим постукав у садибу батюшка і соромливо опустив очі, побачивши мене в батенькових штанях з відкладним гульфом. Та коли дізнався, що Пропльовану торгує в мене купчиха Стьогнушкіна, яка тут житиме і служитиме молебні і всеношні, то підбадьорився і почав рахувати на пальцях: один двогривений, та другий двогривений, та четвертак... Потім прибіг сільський староста і розповів, що прийшли в село на побивку два солдати; один каже: скоро знову кріпосне право буде; а другий каже: і земля, і вода, і повітря — все буде казенне, а казна вже від себе всім роздаватиме. То якому ж солдатіві вірити?

— Як це... «казенне»? — не зрозумів я.

— Геть чисто, тобто, все... як є! — пояснив староста.

Питання було хитре; пахло перекрученими тлумаченнями. Якщо відповісти, що обидва солдати брешуть, — скажуть, можливо, що я підриваю авторитет армії і флотів. Якщо стати на сторону одного з двох плетунів, то невідомо, хто з них неправдивіший. Здається, немовби перший солдат менше неправдивий, ніж другий, а втім...

— Богу молитися треба! — зауважив я нарешті, глянувши на батюшку.

— І я їм те саме кажу, — озвався батюшка: — не надіється ні на князі, ні на сини людські, а до бога вдавайтесь!

Тоді староста широко перехрестився і спитав:

— А пачпорти є?

І на пояснення своєї вимоги (все-таки я колись йому «замість батька» був!) почав верзти нісенітницю, з якої можна було тільки розібрати: «чому що» та «спаси боже!» І на закінчення: ниньки суворо!

— Он уже Перша Пречиста надворі, — сказав він: — а ми, благослови господи, сіяти ще й не починали!

— Чого це так?

— Усе сицилістів ловимо. Нещодавно всією громадою дві

доби в лісі ночували, шукали його, — а він, каторжний, у всіх перед очима втік.

— Отой сициліст?!

— Авжеж він. Бачимо, що біжить... ах, матінко! панове християни! онде він! лови, братця, лови! — Та де там! так проміж пальців, наче в'юн, вислизнув!

Після старости прийшла дівчина з села і повідомила, що посадські дівчата просять дозволу танцювати перед будинком і нову поміщицю повеличати (звістка про приїзд Фаїнушки для купівлі Пропльованої блискавично облетіла всі двори).

Останнім прийшов місцевий шинкар під приводом, чи не треба чаю-цукру, але, по суті, для того, щоб прочитати у Фаїнушки в очах, чи не має вона наміру завести у Пропльованій свій шинок.

Але у всіх, навіть у карлиці Польки, було в голові затаєне питання: яким чином ми, що іменуємо себе «інтелігентами» і представниками «правлячих класів», *невластиво* прибігли пішки, замість того, щоб урочисто в'їхати на двох-трьох тройках з малиновим дзвоном?

Але, крім того, могло виникнути і друге питання, що стосувалося особисто мене, а саме: чи *справжній* це пан приїхав, чи не фальшивий, який надягнув тільки личину його?

Я й сам розумів важливість і навіть природність цих питань і не без побоювання чекав хвилини, коли вони так дозріють, що ні батюшка, ні староста, ні шинкар уже не зможуть держати язика за зубами. Доля воістину була несправедлива до нас. Ні присутність міняйла, ні участь у наших пригодах такої безперечно ганебної людини, як Очищений, — ніщо не зворушило жорстоковийну ябеду, якій сучасна наляканість надала привілей роздавати патенти на благонадійність і неблагонадійність. Ми не змагалися проти сили речей; навпаки, беззаперечно підкорились їй і накреслили таку програму, в якій були і двоєженство, і підлоги, — здається куди краще! І що ж, замість того, щоб виявити до нас співчуття і підтримку, замість того, щоб сказати: *навіщо* чинити підлоги! можна і без підлогів на правильному шляху стояти! — ми на кожному кроці натрапляємо на цілу масу несподіванок, які сіють у серцях наших меланхолію і нерішучість...

Чого, власне, добивалося від нас безглузде горохове пальто, через яке ми так несподівано опинилися в Пропльованій? Коли воно серйозно являло собою принцип збирання статистики, то не могло ж воно не розуміти, що людям, які

відвідують квартальні бали, грають у карти в квартальними дипломатами, складають статuti про благопрстойну поведінку і засновують університети з метою поширення мітирогнозії, слід надати повного простору, а не стежити за кожним їх кроком і тим більше не лякати. **Що** було недозволено-революційного в нашій учорашній бесіді з дідусем та з міщанином Презентовим? Яку особливу небезпеку являло собою навіть зроблене Глумовим (і незакінчене) порівняння сучасності з камаринським мужиком? — Абсолютно, ні революційного, ні недозволеного, нічого в цих вчинках не було. Та коли б навіть і виявилось що-небудь недозволене і небезпечне, то чи не слід було б глянути на ці вчинки як на випадкові відхилення, до яких новонавернений вдається, щоб зігнати злість за втрачений сором? Адже треба і йому якусь втіху залишити.

Ні, як хочете, а навіть у сфері ябеди триумфуюча сучасність показує себе не тільки неспроможною, але просто безглуздою. Я знаю, що система, яка допускає користування послугами завідомих мерзотників, як стримуючою силою щодо людей переконання, існує не з учорашнього дня, але, на мою думку, давність у подібній справі є прецедент, щонайменше, недоречний. По суті, це зовсім не система, а лиходійство. З людини, яка, припустімо, помиляється, але в ідейному розумінні все-таки стоїть вище загального рівня, роблять загадку, і вгадування цієї загадки лишають мерзотникові... хіба ж це не лиходійство? Ви тільки уявіть собі, як цей злополучний ігнорант *, поводячи носом у повітрі, береться до людської душі і починає в ній по складах розбирати: бук-аз—ба, веді-аз — ва... **Щоб** він зрозуміє? — **Що**найкраще, він роззявлятиме рота і кліпатиме очима. Та коли він хоче показати товар лицем і коли, крім того, в нього буде ще вовчий апетит, тож він не затрудниться навіть нагадуванням, а просто-напросто, заручившись яким-небудь хльостким словом, почне з його допомогою уловлювати весь світ. Ні, як хочете, а це справжнісіньке лиходійство.

Світ переконань і світ шалапутства є два зовсім різних світи, які не мають жодної точки зіткнення. Це істина, незаперечність якої повинна бути для всіх обов'язковою. Допустити у сфері переконань найгустіше забарвлення помилки, тож і тоді, передусім, треба вміти визначити, в чому саме полягає помилка і чому неодмінно передбачається, що вона повинна завдати шкоди усталеній сучасності. Хіба темний мерзотник може піднятися до розуміння таких складних і важких явищ? — Ні, він тільки вигукуватиме безглузде слово і під

його захистом звалюватиме в одну купу всю різноманітність аспірацій людської думки. Уявіть, як важко вислухувати спостереження цих людей, що змішують Прудона з Юханцевим і Гарібальді з Редедєю!

У давнину ябеда наче розумніша була. Вона ставила собі цілком визначену, а також доступну її розумінню мету і тільки в її межах пред'являла свої вимоги. Все зайве, що не вміщувалося в ці межі, вона відсікала, немовби кажучи: в мене і справжнього діла досить, а в усьому іншому, якщо треба буде, хай розбираються наступні ябеди! Це, може, концентрувало жорстокість, але в той же час знімало з неї характер блазенства і наруги. Тепер, через надмірне розмноження шалапутів, усе так переплуталось, що важко навіть визначити, що з безперервно наростаючої маси пліток являє собою реальність, а що без зайвих слів треба кинути собакам. Через цю плутанину найскладніші і найважчі завдання життя робляться надбанням найнеосвіченіших добровольців, і потім недоумство і навіть явне безглуздя стають головним обвинувальним штандпунктом, проти якого навіть заперечувати огидно... Ясно, що це навіть не обвинувачення, не переслідування, а просто блазенство і наруга.

Знати, що тебе з усіх боків обплутали тенетами шалапутства — хіба це не гірша з образ? Бачити, як шалапутство вторгається в усі життєві відносини, нюхає, чим пахне в людській душі, читає по складах у людському серці, і відчувати, що наболіле слово обурення не тільки не палить нічиїх сердець, а, навпаки, безсило завмирає на язичку, — хіба може існувати більш тяжке, більш гнітюче видовище? Повторюю: ябеда існувала споконвіку як підмога, але вона оберталася в певній сфері, перебувала тільки в даному колі явищ і рідко виходила за межі своєї спеціальності. Тепер вона поширилася, розпливлася, розповзлася, втратила будь-яке уявлення про межі і міру і, що найважливіше, захопила в свої лабеті побут «середньої» людини і на ній, здебільшого, зосередила силу своїх розбещуючих експериментів.

Та, може, саме це і погубить її.

— Як ти думаєш, загине ябеда? — звернувся я до Глумова.

— Неодмінно, — відповів він, одразу відгадавши мої думки. — По-перше, вона надто розкидалася і всі свої завдання потопила в масі другорядного; по-друге, вона кровно образила «середню» людину, для якої питання про цілість шкури становить найістотніше завдання всього життя.

— Ось ми, наприклад...

— Авжеж, ми; саме ми, «середні» люди. Зрозумій, скільки ми взнали тривоги протягом одного дня! По-перше, щодуху бігли тридцять верст; по-друге, нас могли з'їсти вовки, ми в яму могли попасти, в болоті загрузнути; по-третє, не встигли ми обсохнути, як знову це мерзенне питання: пачпорти є? А ось підожди: зв'яжуть нам руки назад і поведуть на вірвовочці в Корчеву... І заради чого? що ми зробили?

— Гаразд; але яким же чином середня людина встигне перемогти ябеду?

— А саме цим питанням, що я його зараз висловив. Буде і в будинках, і на вулицях, і на розпуттях, і пошепки, і півголосом, і гучно питати: що ми зробили? Оце і все. Вищого розряду інтелігент не спуститься до цього питання, дрібнота — не підійметься до нього, а «середня» людина саме якраз йому до міри прийшлася. Середня людина хворобливо чутлива до тих благ, сукупність яких становить життєвий комфорт. Не тільки до їди, не тільки до пристойно пошитого одягу, а до комфорту взагалі, і в тому числі до свободи мислити і висловлювати свої думки по-людськи. І ось, коли вона помічає, що в її думку залазить шалапут, коли вона пересвідчується, що шалапут на кожному кроці ревізує її душу, дражнить її і отруєє її існування плітками, — вона починає борстися і закипати. Якийсь час вона, звичайно, стримує себе і виляє — як ми ото, наприклад: легко сказати, з Очищеним зв'язались! — але потім роззявляє рота і галасує: за віщо? що я зробив!!

— А потім?

— Дивак! А потім, розуміється, і інші середні люди роззявляють роти: і справді, що ж він зробив? І виходить німа сцена, наче як у «Ревізорі», — для постави якої доводиться вдаватися по допомогу до балетмейстера.

Глумов помовчав з хвилину і говорив далі:

— Високоінтелігентну людину легко ізолювати, бо вона ставиться до дрібниць індіферентно. Її можна вирвати з рядів людських і зм'яти, бо середня людина не заступиться за неї, а тільки соромливо затулятиме вуха і жмуритиме очі. Дрібнота — вона сама руки простягне: в'яжіть, батечки, ми люди звиклі! А середня людина — та галасуватиме. В неї, хоч куди б вона обернулася, — скрізь «свій брат», якому вона буде скаржитися і руки показувати: дивіться, он як зап'ястя

натерли! Це ж мені натерли! мені, дворянському синові, мені, правлячому класу... руки натерли!

Вимовляючи останні слова, Глумов раптом розлютився і навіть погрозив пальцем у простір. Видно, на нього вплинув дворянський мундир, що був на його плечах.

Тоді я, відчувши на плечах мундир, і собі розсердився.

— І хто ж знущається з нас! — вигукнув я: — мерзенна погань знущається! покидьки безрідні! З нас, з дворянських дітей! За віщо? Щоб ми зробили?

І обидва раптом, наче наступивши один одному на мозолі, схопилися, прочинили вікно і крикнули:

— За віщо? щоб ми зробили?

Дивимось, а на дорозі, перед самою садибою, стоїть чоловік.

Це був урядник; на голові — кепі, збоку — шабля; вуся — нафабрени. Він стояв і в задумі дивився на берізки, якими був обсаджений двір, немов підраховував, скільки тут може вийти сажнів дров.

— А ти ще сумнівався, чи є в Пропльованій урядник! — пошепки докоряв я Глумову.

— Дивись! дивись! не один, а цілих два! — вигукнув він замість відповіді.

Справді, з-за кропиви, що росла на місці старого флігеля, показався другий урядник, теж у кепі і з шаблею. Не встигли вони зробити один одному під козирок, аж з різних боків до них підійшло ще десять урядників. Один з них спіймав по дорозі прибудне поросся, другий — вийняв з-під курки щойно знесене яйце; інші не принесли нічого і були печальні.

Почалася нарада («може, догадка про несправжнього пана вже дозріла і сформулювалася», — мимоволі майнуло у мене в голові). Спочатку розподілили спостережні пункти: потім стали обмірковувати, з якого боку зручніше повести атаку: з боку лісу чи з боку болота. Але нічого не вийшло, бо прибудне поросся оволоділо всіма їхніми думками. Тоді вирішили: подати по начальству про милостивий дозвіл оголосити Пропльовану в стані облоги, а поки надійде відповідь, спіймати друге прибудне поросся (коли можна буде, з кашею), а так само і курку, яка знесла яйце.

— Говорив я тобі! — сказав Глумов злякано: — говорив, що не минути нам вірвовочки!

Туга пойняла нас, та тупа, болісна туга, яка гризе людину в передчутті загадкової і нічим не мотивованої загрози. Буває час, коли такі передчуття охоплюють цілу масу людей і, наче зловісний туман, лягають над місцевістю, перетворюючи її на Чурову долину. Щодо цього я добре запам'ятав одне літо. Сидиш було вдома—ввижаються шерехи, неначе за дверима, поночі, хтось ручку замка намацує; вийдеш на вулицю — ввижається, неначе з кожного вікна хтось пальцем погрожує. Припустімо, що все це тільки ввижається і що насправді ніщо незвичайне не загрожує, але ж і міражі можуть вимучити, якщо звідусіль обступлять тебе.

Саме такі міражі облягли нас слідом за урядницькою нарадою.

Вже сутеніло, і наближення ночі лякало нас. Очищеному і «нашому власному кореспондентові», коли вони були збуджені, ночами ввижалися чорти; іншим хоча чорти не ввижалися, але теж здавалося, що людину легше можна схопити, коли вона спить. Тим-то ми вирішили не спати якнайдовше, і коли я запропонував, щоб скоротати час, влаштувати «літературний вечір», то всі з радістю зустріли цю думку.

Насамперед ми звернулися до Очищеного. Це був своєрідний Одисей, життя якого являло собою таке строкате плетиво з реального і фантастичного, що можна було цілий місяць прожити в глушині, слухаючи його розповіді, і не переслухати всього. Поважний дідусь охоче погодився на наше прохання і, справді, розповів казку такого безперечно фантастичного характеру, що я вирішив навести її тут до слівно, нічого не додаючи і не скорочуючи. Ось вона.

КАЗКА ПРО ЗАПОПАДЛИВОГО НАЧАЛЬНИКА

ЯК ВІН СВОЮ СТАРАННІСТІЮ ВИЩЕ НАЧАЛЬСТВО
ЗАСМУТИВ

«В одному царстві, в одному володарстві був собі запопадливий начальник. Сталося це давно, ще в ту пору, коли між начальниками таке правило було: старатись якомога більше шкоди робити, а вже з цього само собою, згодом, користь вийде.

«— Обивателя треба спочатку зігнути, — говорили тодішні генерали: — потім у баранячий ріг скрутити, а нарешті, щоб до пуття довести, поповодити в шорак. І коли він ви-

муштрується, тоді вже сам собою поволі відсапається й розквітне.

«Це правило запопадливий начальник легко собі на носі закарбував. Отож коли він згодом «ввірений край» в нагороду за тямущість дістав, то в нього вже й програму було припасено. Спочатку він науки скасує, потім місто спалить і, нарешті, населення злякає. І кожного разу при цьому слови проливатиме та примовлятиме: бачить бог, що я цю шкоду для власної їхньої користі роблю! Рік-другий таким чином попалить — глянеш, а ввірений край той і статечнішати поволеньки став. Статечнішав та статечнішав — і раптом каторга!

«Каторга, тобто гуртожиток, в якому обивателі не в своє діло не втручаються, пороку не видумують, передових статей не пишуть, а живуть і статечно блаженствують. У будні роботу роблять, святами — за начальство богу моляться. І тому в них усе як по маслу йде. Наук нема — а вони хоч зараз на екзамен готові; вина не п'ють, а доход від шинків зростає та зростає; товарів з-за кордону не одержують, а мито на таможнях надходить та надходить. А він, запопадливий начальник, тільки дивиться і радіє; жінкам по хустці дарує, чоловікам — по червоному поясу. «Ось яка моя каторга! — каже: — ось навіщо я науки знищував, людей калічив, місто вогнем палив! Тепер розумієте?»

«— Де там не розуміти — розуміємо.

«З тією надією приїхав він на своє місце і почав шкодити. Шкодить рік, шкодить другий. Народне харчування — припинив, народне здоров'я — скасував, письмена — спалив і попів за вітром пустив. На третій рік став себе перевіряти — що за диво! — треба б по-справжньому ввіреному краєві вже розквітнути, а він навіть статечнішати не починав! Як приголомшив він з першого абцугу обивателів, так з того часу вони роззявивши роти й ходять...

«Задумався запопадливий начальник, заходився розшукувати: яка тому причина?

«Думав-думав, і раптом його немов світлом осяяло. «Міркування» — ось причина. Став він пригадувати різні випадки, і чим більше пригадував, тим більше переконувався, що хоч і багато він нашкодив, але до справжньої шкоди, до такої, яка б усіх зразу зачепила, все-таки не дійшов. А не дійшов тому, що цьому перешкоджало «міркування». Скільки разів з ним бувало: розбіжиться, розмахнеться, закричить: «розтрощу!» — аж раптом «міркування»: який же ти, братіку,

осел! — Ну, він і спасує. А якби не було в нього «міркування», він би давно вже до каторги діло довів.

«— Давно б ви в мене відсапались! — крикнув він не своїм голосом, зробивши це відкриття.

«І посварився кулаком у простір, думаючи хоч цим посильну користь ввіреному краєві дати.

«На його щастя, жила в цьому місті чаклунка, яка на кофейній гущі майбутнє вгадувала, а між іншим уміла й «міркування» відбирати. Побіг він до неї, кричить: відбирай! Бачить чаклунка, що справа спішна, швиденько знайшла в нього в голові дірку й підняла клапанчик. Раптом щось із дірки свиснуло... шабаш! Залишився наш хлопець без міркування...

«Розуміється, дуже радий. Став їсти — шматка до рота донести не може, все мимо. Регоче.

«Ту ж мить побіг у присутствене місце. Став посеред кімнати та й хоче шкоду зробити. Та тільки хотіти хоче, а яку саме шкоду і як до неї взятися, — не розуміє. Вирячує очі, губами ворухить — та й годі. Одначе так він самим своїм нерозсудливим виглядом усіх злякав, що враз усі розбіглися. Тоді він ударив кулаком по столу, розколов його та й вибіг.

«Прибіг у поле. Бачить — люди орють, скородять, косять, згрібають. Знає, що конче треба цих людей у рудники заслати, а яким способом, — не розуміє. Вирячив очі, відібрав в одного орача рало і побив удрізки, але тільки-но кинувся до другого орача, щоб борону розтрити, як усі злякалися, і в одну мить поле спустило. Тоді він розкидав тільки що складений стіг сіна й побіг.

«Вернувся до міста. Знає, що треба його з чотирьох боків запалити, а яким способом, — не розуміє. Вийняв за звичкою з кишені коробочку сірників, чиркає, та не тим кінцем. Вибіг на дзвіницю і почав бити на сполох. Дзвонить годину, дзвонить другу, а що за причина, — не розуміє. А люди тимчасом позбігалися, питають: де, батечку, де? Нарешті, втомився дзвонити, збіг наниз, знову вийняв коробочку з сірниками, запалив їх усі разом і тільки був кинувся в юрбу, як усі вмить розбіглися хто куди, і він залишився сам. Тоді побіг додому і замкнувся на ключ.

«Сидить тиждень, сидить другий; шкоди не робить, а тільки не розуміє. І обивателі теж не розуміють. Ось тут би їм і відсапатися, поки він без шкоди замкнувшись сидів, а вони замість того злякалися. Та й не можна було не злякатися. До того часу все шкода була і всі від неї користі з години на годину ждали; але тільки-но було користь наклюву-

ватися стала, як враз усе навколо стихло: ні шкоди, ні користі. І чого від цієї тиші ждати,—невідомо. Ну, і сторопіли. Кинули роботу, поховалися в нори, азбуку забули, сидять і ждуть.

«А в нього тимчасом знову міркування нагромаджуватися стало. Одного разу виглянув він у віконце і начебто зрозумів.

«— Здається, я самим своїм нерозсудливим виглядом справжню шкоду зробив! — вигукнув він та й став ждати: ось зараз зберуться перед домом обивателі й каторги проситимуть.

«Та, скільки він не ждав, ніхто не прийшов. Як видно, все вже в нього було напоготові: і поля зашкарубли, і річки обміліли, і череди сибірка посікла, і письмена пропали — ще одне зусилля, і каторга готова! Ось тільки запитання: з ким же він улаштує її, оту каторгу? Хоч куди б він подивився, — скрізь пусто; тільки «мерзотники», немов комарі на сонечку, табунами виграють. Та з ними ж з самими й каторги влаштувати не можна. Бо й для каторги не ябедник гулящий потрібен, а корінний обиватель, роботяга, смирний.

«Розсердився. Вийшов на вулицю, почав у обивательські нори залазити та поодиноці людей звідтіля витягати. Витягне одного — здивує; витягне другого — теж здивує. Але тут знову біда. Не встигне до крайньої нори дійти — дивиться, а попередні знову в нори поповзли...

«Тоді він пригадав, що коли він ще дитиною був, то вихователь-француз (з емігрантів) говорив: якщо хочеш вітчизну обдурити, — поклич на допомогу «мерзотників».

«Зрадів, скликав «мерзотників» і сказав їм:

«— Пишіть, мерзотники, доноси!

«І раптом почалася у всьому краю метушня. Кому горе, а «мерзотникам» радість. Крутяться, галасують, виграють; з ранку до вечора бенкет на всю губу. Одні пишуть доноси, другі шкідливі проекти складають, треті про оздоровлення клопочуться. Не хліба нам треба, а шпідрутенів! волають. І всі ці волення їхні, напівграмотні, смердючі, до запопадливого начальника в кабінет повзуть. А він читає й нічого не розуміє: «Треба для початку в барабани бити і від сну обивателів зненацька будити»... чому? «Треба обивателів у всякчасному здивуванні тримати»... на який предмет? «Треба знову закрити Америку»... але, здається, сіє від мене не залежить? Одно слово, начитався й нанюхався аж по горло, а жодної резолюції покласти не міг.

«Горе тому граду, в якому начальник без ліку резолюціями силе, та ще гірше, коли начальник зовсім ніякої резолюції покласти не може!

«Знову він зібрав «мерзотників» та й каже їм:

«— Кажіть, мерзотники, в чому, на вашу думку, справжня шкода полягає?»

«І відповіли йому «мерзотники» одноставно:

«— Доти, на нашу думку, справжньої шкоди не вийде, доки нашу програму всю, у всіх частинах, виконано не буде. А програма наша ось яка. Щоб ми, мерзотники, говорили, а інші всі щоб мовчали. Щоб наші, мерзотницькі, затії та пропозиції ухвалювалися негайно, а бажання всіх інших щоб залишалися без розгляду. Щоб нам, мерзотникам, жити було принадно, а всім іншим щоб пуття не було. Щоб нас, мерзотників, плекали та пестили, а всіх інших — у кайданах тримали. Щоб нами, мерзотниками, заподіяна шкода за користь вважалася, а всі інші якби й користь зробили, то її щоб за шкоду вважали. Щоб про нас, про мерзотників, ніхто й слова сказати не смів, а ми, мерзотники, про кого здумаємо, що хочемо, те й гавкаємо! Ось коли все це неуцільно виконається, тоді й шкода справжня вийде.

«Вислухав він ці мерзотникові слова і хоч дуже йому нахабство їхне не до вподоби припало, однак бачить, що люди на правильному шляху стоять, — нічого не вдієш, погодився.

«— Гаразд, — каже: — приймаю вашу програму, панове мерзотники, думаю, що шкода від неї буде чимала, та чи достатня, щоб ввірений край від неї розквітнув, — це ще баба надвоє ворожила!

«Наказав мерзотникові слова на дошках написати і до загального відома на площах вивісити, а сам став біля віконця та й жде, що буде. Жде місяць, жде другий; бачить: гасають мерзотники, лихословлять, грабують, один одного за горло рвуть, а ввірений край ніяк-такі розквітнути не може! Мало того: обивателі так у нори позалазили, що й дістати їх звідти ніяк. Живі чи ні — голосу не подають.

«Тоді він зважився. Вийшов з воріт та й пішов навпростець. Ішов-ішов та й прийшов до великого міста, в якому вище начальство резиденцію мало.

«Дивиться — і не вірить своїм очам! Чи давно в цьому самому місці «мерзотники» на всіх перехрестях програми вигуквали, а «людці» в норах ховалися — і раптом тепер усе навпаки! Людці вільно по вулицях ходять, а мерзотники в нори поховалися!

«Хоч куди гляне, — скрізь здорове повітря і ряснота плодів земних. Зайде в трактир — ніколи, добродію, так жваво не торгували. Загляне в пекарню — ніколи стільки калачів не пекли! Заскочить у бакалійну крамницю — ікри, добродію, наготувати не можемо! скільки привезуть, стільки зараз-таки й розхапають!

«— Що за причина? — питає він знайомих і незнайомих: — якої це справжньої шкоди вам завдано, що завдяки їй ви так швидко пішли?»

«— Не від шкоди це, — відповідають йому: — а навпаки. Нове начальство в нас тепер; воно всі шкоди скасувало. Через те в нас так добре.

«Подався запопадливий начальник до начальства. Бачить: будинок, де начальник живе, новою фарбою пофарбований; швейцар — новий, кур'єри — нові. А нарешті, і самий начальник — новісінький. Від колишнього начальника шкодою пахло, а від нового — користю. Колишній начальник сопів, новий — як соловейко тьохкає. Усміхається, руку тисне, сідати запрошує, про добробут ввіреного краю розпитує. «Як у вас там... фабрики-заводи, бджільництво, скотарство... сподіваюся?..» Ангел!

«Нічого не вдієш, став він доповідати. І щоб далі доповідає, то гидкіше виходить. Так, мовляв, і так, хоч скільки робив шкоди, а користі й на копійку з того не вийшло. Не може відсапатися ввірений край, та й шабаш.

«— Повторіть! — не зрозумів новий начальник.

«— Так і так. Ніяким способом справжньої шкоди дійти не може!»

«— Щоб таке ви кажете?»

«Обидва разом підвелися та й дивляться один на одного. І раптом новий начальник згадав, що він сам скільки разів у цьому розумінні для свого попередника циркуляри складав.

«— Ах, то ви он про що! — розреготався він. — Але ж ми вже цю манеру облишили! Тепер ми шкоди не робимо, а тільки користь. Бо неможливо в річку нечистоти скидати і сподіватися, що від цього вода в ній солодша буде. Закарбуйте собі це на носі.

«Вернувся запопадливий начальник до ввіреного йому краю, і відтоді в нього на носі два карби. Один (старий) гласить: «досягай користі шкодою»; другий (новий): «якщо хочеш користь вітчизні дати, то...» Решта на носі не вмістилася.

«Та часом він плутає карби один з другим. Тоді виходить так: що кием, що палицею — однаковісінько».

Казочка Очищеного всім сподобалася. Особливо всіх утішило те, що доля ввіреного краю розв'язалася, по можливості, благополучно. Тільки Фаїнушка через наївність виявила деякі сумніви. Спочатку її хвилювало те, яким чином могло статися, що запопадливий начальник так довго не знав, що в головному місті нове начальство нові порядки завело? — на що Глумов резонно відповів: того й сталося, що діло відбувалося в одному царстві, в одному володарстві, а де саме — вгадай! Потім висловила жаль, навіщо нове начальство старий карб на носі у запопадливого начальника не тільки не знищило, а навіть немовби в силі залишило? — на що Глумов теж резонно відказав: тому й залишило, що, може, знадобиться.

— Не для того ми, мій друже, тут зібралися, щоб критикувати, — додав він солідно: — а для того, щоб час доцільно використати. Ото і я спершу думав: який, мовляв, йолоп цей запопадливий начальник, чи ба що вигадав! — а тепер і сам бачу, що без того, щоб місто-друге не спалити, їхньому брату не можна. Адже управити треба, а як ти справиш, коли в тебе в руках нема ні вогню, ні меча? Так-то. Ну, гаразд; чия тепер черга розповідати? Онуфрію Петровичу! ти, здається, свій життєпис хотів розповісти... починай, друже!

Та бідолашний міняйло, замість того, щоб почати розповідь, вийняв з кишені заяложеного папера, подібного до крамничого рахунку, і подав його нам, сказавши:

— Ось моє життя!

ЖИТТЄПИС

1-ї гільдії купця Онуфрія Петровича Парамонова.

1818 року, Іануарія 15-го, при народженні плачено, начебто неправильно народився:

Попам	100 карб.
У нижній земський суд	100 карб.
Іншим судіям	100 карб.

1826 року, Іулія 30-го, при прийнятті батьками печаті, начебто спавши сіє сталося, плачено всім оптом 5 000 карб.

Тоді ж куповано для пана справника:

Ікри бочонок	15 карб. 50 к.
Баликів пара	16 карб. 65 к.

Вина Марсали	30 карб.
Дітям справницьким горіхів	1 карб. 25 к.
Попові Микиті сантуринського	12 карб.

З 1818 по 1838 р. плачено:

За неходіння по 100 карб. щороку попові	2 000 карб.
За «житіє» в земській суд 1829 року за здолання перемоги над турками давано	7 350 карб.
	750 карб.

Дозде асигнаціями.

1838, з нагоди переведення асигнацій на сріблo, всім оптом. Господи благослови!	1 000 карб.
	сріблом

1839 р., Іануарія 15-го, з нагоди повноліття і прийняття малої печаті, начебто спавши відбулося	5 000 карб.
---	-------------

Приїздив чиновник з губернії для ревізії в оній же справі; давано	7 000 карб.
Йому ж годинник з репетицією	350 карб.

З цієї ж нагоди начальникові губернії на вдів і сиріт	5 000 карб.
---	-------------

На оздоблення монастирів	5 000 карб.
--------------------------	-------------

1842 р., з нагоди заснування губернських правлінь .	6 000 карб.
---	-------------

З цієї ж нагоди справникові тарантас куповано .	300 карб.
---	-----------

З 1838 по 1845 р. за продовження життів по 1000 карб.	7 000 карб.
---	-------------

За неходіння	3 500 карб.
------------------------	-------------

1845 року до Петербурга поїхали, в Рязську справник хотів слідство про розтрату ввіреного майна розпочати. Плачено . . .	2 000 карб.
--	-------------

Теж у Рязані .	1 500 карб.
----------------	-------------

Теж у Коломні . .	1 500 карб.
-------------------	-------------

Бронниці вночі проїхали .	100 карб.
---------------------------	-----------

У Москві хотіли в Сибір заслати .	15 000 карб.
-----------------------------------	--------------

У Клину за огляд	500 карб.
------------------	-----------

У Твері теж	1 000 карб.
-------------	-------------

1840 року за «побачимо»
1841 року за «побачимо»
1842 року за «побачимо»
1843 року за «побачимо»
1844 року за «побачимо»
1845 року за «побачимо»
1846 року за «побачимо»
1847 року за «побачимо»
1848 року за «побачимо»
1849 року за «побачимо»
1850 року за «побачимо»
1851 року за «побачимо»
1852 року за «побачимо»
1853 року за «побачимо»
1854 року за «побачимо»
1855 року за «побачимо»
1856 року за «побачимо»
1857 року за «побачимо»
1858 року за «побачимо»
1859 року за «побачимо»
1860 року за «побачимо»
1861 року за «побачимо»
1862 року за «побачимо»
1863 року за «побачимо»
1864 року за «побачимо»
1865 року за «побачимо»
1866 року за «побачимо»
1867 року за «побачимо»
1868 року за «побачимо»
1869 року за «побачимо»
1870 року за «побачимо»
1871 року за «побачимо»
1872 року за «побачимо»
1873 року за «побачимо»
1874 року за «побачимо»
1875 року за «побачимо»
1876 року за «побачимо»
1877 року за «побачимо»
1878 року за «побачимо»
1879 року за «побачимо»
1880 року за «побачимо»
1881 року за «побачимо»
1882 року за «побачимо»
1883 року за «побачимо»
1884 року за «побачимо»
1885 року за «побачимо»
1886 року за «побачимо»
1887 року за «побачимо»
1888 року за «побачимо»
1889 року за «побачимо»
1890 року за «побачимо»
1891 року за «побачимо»
1892 року за «побачимо»
1893 року за «побачимо»
1894 року за «побачимо»
1895 року за «побачимо»
1896 року за «побачимо»
1897 року за «побачимо»
1898 року за «побачимо»
1899 року за «побачимо»
1900 року за «побачимо»

15000 карб.
50000 карб.
50000 карб.
50000 карб.
66000 карб.

знак радості.
З 1845 по 1856 оклад по 6 000 карб. на рік

1857 року в зв'язку з подорожчанням харчів оклад збільшено до 10 000 карб. на рік, причому на питання: «а крім цього?» відказано: «побачимо».

10 000 карб.
10 000 карб.

1858 року за «побачимо»
1862 року з нагоди реформи закінчення частини снігів

25 000 карб.
40 000 карб.
30 000 карб.
5 200 карб.

1863 року з нагоди реформи закінчення частини снігів

2 200 карб.

ами
рку

1866 року з нагоди свободи кни- годрукування	50 карб. 5 000 карб.	
1867 року на предмети оптом		
1870 року кварталному нагляда- чеві на університети	600 карб.	
1871 року йому ж на поширення розумних понять	1 000 карб.	
1872 року йому ж на пам'ятник Пушкіну		15 р.
1873 року викликав генерал. На посилення коштів	16 000 карб. 7 200 карб.	
1874 на асфальтову мостову	2 000 карб.	
1875 року на сади і розваги	100 карб.	
1876 року на видання лексикону		
1877 року в квартал на пот- реотизм	95 000 карб. 87 000 карб.	
1878 року на цей же предмет		
1879 року викликав генерал. На посилення коштів	20 000 карб.	
Німецький принець до свого місця проїздив	12 400 карб. 25 000 карб.	
1880 року на потреби		
З 1859 по 1880 р. включно за «побачимо»	120 000 карб.	
З 1867 по 1880 рік включно окладу	140 000 карб.	
Разом з 1818 по 1880 рік включно Асигнаціями:	15 475 карб.	40 к.
Сріблом:	1 167 465 карб.	77 к.

К і н е ц ь

— Оце, брат, так життєпис! — захоплено вигукнув Глу-
мов. — Виходить, що ти протягом 62 років «за житіє» всього-
на-всього заплатив сріблом мільйон сто сімдесят одну тисячу
вісімсот вісімдесят сім карбованців тридцять одну копійку.
Ні копійки більше, ні копійки менше — все життя, як на до-
лоні! Ну, справді, недорого обійшлося!

— Та живу, — скромно відповів Парамонов.

— Авжеж. У другому б царстві з тебе мільйонів би п'ять
злупили та ще в клітці по ярмарках показувати возили б.
А в нас начальники хліб-сіль з тобою водять. Справді, дай
бог кожному! Ну, а в проміжках щб ж ти робив?

Парамонов не зрозумів одразу.

— Ось, наприклад: дав ти 1872 року на пам'ятник Пушкіну 15 копійок, а наступного року «на посилення коштів» 16.000 карбованців. У проміжку щоб ж було?

— Та жив.

— Прекрасно. Живи собі. Кореспондент! черга за тобою! «Кореспондент» підвівся і скромно сказав:

— Оповідання в мене наготові нема; та, коли хочете, я можу прочитати фейлетон, що я його написав для «Красы Демидрона»...

— А це ще краще. Гуртом вислухаємо, а може, і порадімо... Прекрасно. Читай, братіку!

«Кореспондент» почав:

ВОЛОДАР ДУМ

«Негідник — володар дум сучасності. Спородила його сучасна моральна і розумова каламуть, виховала, зміцнила і окрилила — сучасна шкурна малодушність.

«Я не хочу сказати цим, що він з'явився на світ тільки вчора, але тверджу, що саме вчора він убрався у той триумфальний одяг, який дозволяє безпомилково вказати на нього в юрбі: ось негідник! І в давнину, і в новітні часи — завжди існував негідник (інакше звідки ж ми дістали б уявлення про ганьбу?), але він ховався в темних звивинах людиноненависницького ремесла і там пакостив, наслідуючи в цьому приклад свого прототипа, сатани.

«Щоб таке сатана? — це найграндіозніший, наймерзеніший і найобмеженіший негідник, який не може розрізнити ні добра, ні зла, ні правди, ні брехні, ні загального, ні окремого і якому ясні тільки суто особисті і до того ж найближчі інтереси. Тим-то його називають ворогом людського роду, пакосником, наклепником. І з цієї ж причини місце дії йому відводять під землею, у темному місці, в пеклі.

«Подібно до цього, у п'ятьмі ж діяв досі і наперсник сатани, «негідник». Про нього знали, але його не бачили, його відчували, але не сприймали дотиком.

«Тепер — не так. Тепер негідник визнав самого себе і на питання: щоб таке негідник? — відповідає сміливо: негідник — це я! Подібно до батька свого, сатани, він не відчуває навіть потреби з'ясувати собі суть негідницької професії, а просто у всіх перед очима робить негідницькі вчинки і привселюдно виголошує негідницькі промови.

«Дивіться, як твердо він ступає по негідницькому шляху і якими невимовно-безсоромними очима дивиться на все живе! Прислухайтесь, яка впевненість звучить у голосі його, коли він каже: так, я негідник! Обмеженість мислі породила в ньому зухвальство; зухвальство, в свою чергу, застрахувало його від можливості будь-яких потрясінь. Глянувши на нього, ви не помилитесь у визначеннях; ви скажете просто: це негідник! — і все вам буде ясно. Ніколи не було нічого такого простого, з'ясованого, цільного. Він якось зразу просяяв з п'тьми і сам про себе засвідчив.

«І проник всюди. У всі верстви так званого суспільства, у всі професії, у всі місця. Скрізь він з'являється з відкритим лицем, скрізь звіщає про себе: ви мене знаєте? — я негідник! Я — ярмо, покликане роздушити життя. Я — ганьба, покликана скасувати переконання, чесність, правду, самовідданість. Я — розпушта, що поставила собі завданням сповнити всесвіт гноем зради, підкупу, віроломства, запродавства.

«Ви зустрінетесь з ним і у великосвітському салоні, і на купецькому іменинному пирогу, і за скромною трапезою чиновника, і в театрі, і в шинку, і на конці. І всюди він проповідує: немає виходу поза негідництвом! всі будуть негідниками, всі! будуть! будуть! Бо він хоче втопити в ганьбі не тільки себе особисто, але й усе живе, не тільки сучасне, але й майбутнє.

«І все затихає при його появі, все жде, яку нову ганьбу проголосять його ганебні уста. Він не вдовольняється інсинуацією, як його негідники-попередники, а просто виливає брехню, хулу і клевету. Просто твердить: негідництво — ось єдиний ґрунт, на якому людина може стояти міцно, на якому вона може робити не мрійливе, а справжнє діло.

«Спитайте його, щоб він розуміє під *справжнім* ділом, — він і на це дасть ясну відповідь. *Справжнє сучасне діло*, скаже він, це зрада і запродавство; це припинення життя, це повернення у морок давнини. Заперечте йому: адже людське суспільство не може жити тільки зрадою, тільки міжусобицею; воно повинно сіяти зерна майбутнього... Він і на це відповідь: майбутнє може турбувати тільки небезпечних мрійників; а негідник вдовольняється тим, щоб становить *насушне завдання дня!*

«Він скаже це так авторитетно і солідно, що суперечка припиниться сама собою...

«Чи доводилося вам, читачу, спостерігати подібні суперечки? Спочатку ви чуєте загальний гомін і шум, потім починаєте в цьому шумі розпізнавати якусь крикливу, різку ноту; поступово ця нота звучить дедалі голосніше і, нарешті, чути одну. Сперечальники замовкли; кімнату сповнює шепіт, серед якого від часу до часу лунає тихий, наче вимучений сміх...

«Ах, цей сміх! що в ньому чути? чи рабське захоочення, чи несміливий протест чи просто-напросто безсилля?

«Щодо мене, то мені в цьому сміху причувається зойк. Немає під ногами ґрунту! нікуди притулитися! нічим захиститися! Перед очима кишить юрба, в якій кожен відчуває себе самотнім, запідозреним, безсилим, неприкритим, кожен бачить себе полишеним тільки на самого себе. Ні діло, ні подвиг — ніщо не може захистити, бо між ділом і об'єктом його кинута ціла безодню. Та чи це ще діло, чи той подвиг? чи немає тут помилки, непорозуміння?

«Цими днями я з ним зустрівся. З ним, з негідником.

«— Невже ви щиро думаєте, що можна виховати суспільство в ненависті до життя, до розвитку, до руху? — спитав я його.

«— Неодмінно, — відповів він. — Час покінчити з примарами, і покінчити так, щоб вони вже ніколи більше не поверталися і не порушували правильного плину життя.

«— Однак пробачте! адже те, що ви називаєте примарами, становить найістотнішу потребу людської думки?

«— Думки розтлінної, думки, яка втратила уявлення про межі, — так. Для такої думки примари необхідні. Але таку думку слід не захочувати, а робити розсудливою, обмежувати.

«— Та яким же чином ви її обмежите, — та й якими ще межами! — коли вона самою своєю суттю чужа їм?

«— Гм... засоби знайдуться.

«— Баранячий ріг? шори?

«— І вони. Хоча треба визнати, що ці засоби не завжди бувають достатніми.

«— Виходить, підкуп? запроданство? зрада?

«— Е-ех, добродію мій! скільки ви страшних слів зразу випустили! А коли б замість них вжити вислів «обов'язкова, насущна потреба дня», то, далєбі, буде і зрозуміло, і цілком достатньо.

«— І ви певні, що це синоніми?

«— Цілко́м.

«Він подав мені руку і вже хотів піти собі, аж раптом я помітив у нього на обличчі щось дивне. Вглядаюсь — сліди людської п'ятірни́.

«— Що це у вас на обличчі? — спитав я.

«— П'яті́рня. Це від минулого ліберального паскудства залишилось. Пройде. І більше не буде... ручуся!

«І, звівши гордо голову, він пішов далі; а я, підібгавши хвоста, повернувся собі додому.

«Тут я ті ж передбачення про усунення примар прочитав систематично викладеними в газетній передовій статті. Стаття була написана спритно і авторитетно. З цілковитою впевненістю вона твердила, що справу людської думки програно назавжди і що відтепер людина мусить керуватися не «довільними» вимогами розуму і совісті, які тягнуть людину на шлях гонитви за примарними ідеалами, але тими скромними охоронними інстинктами, які удержують її на ґрунті здорової дійсності. Ці інстинкти говорять людині про необхідність харчування, пересування, заспокоєння, і їм, безперечно, слід надати всіх засобів задоволення і найширшої свободи. У цій широкій свободі знайдеться місце і для роботи думки, бо ніяка найпростіша потреба людського організму не може обійтися без її участі. Тому йдеться зовсім не про те, щоб знищити думку, а лише про те, як і до чого саме її застосувати. По суті, свобода бажана, і хай царствує вона скрізь... за винятком сфери мрійливості...

«Прочитавши це, я згадав, що ще не обідав. А що в кишені в мене було лише два двогривених, то для моєї здатності мислити, справді, одразу ж знайшлася робота: умудритися так, щоб з цих двох двогривених вийшов і обід, і чай, і хоч півковбаси на вечерю. І коли я справді умудрився, то, лягаючи на ніч спати, відчув себе сином вітчизни і громадянином».

Кореспондент.

Цей фейлетон справив дуже різноманітне враження. Міняйло зовсім нічого не зрозумів; Фаїнушка зрозуміла тільки те місце, яке стосувалося двох двогривених («ах, бідолашка!»). Очищений, як вільнонайманий редактор «Красы Демидрона», міркував: пройде чи не пройде? Я більше схильний був похвалити, хоч і здавалося трохи дивним, чого це раптом здумалося «нашому власному кореспондентові» заговорити про «негідника». Щождо Глумова, то він рішуче не схвалив.

— Все це, братіку, ліризм,— сказав він: — а ліризмом ти нікого тепер не проймеш. Читач прочитає, можливо, навіть продекламує, скаже: il y a là dedans un¹ joli mouvement oratoire¹ і знову візьметься до свого. Негідник залишатиметься негідником, зрадник — зрадником, боягуз — боягузом. На твоєму місці я б зовсім не так зробив; отого негідника не торкався б (адже з нього нічого й не візьмеш), а от на цю м'якоть вдарив би, з ласки якої «негідник» процвітає і яка весь свій протест висловлює в тому, що при появі «негідника» в підвороття ховається.

— Можна і це, — погодився «наш власний кореспондент».

— То-то ж. Я знаю, що ти хлопець тямущий. Отож ти новий свій фейлетон і почни так: «минулого, мовляв, разу я познайомив вас з «негідником», а тепер, мовляв, дозвольте познайомити вас з тим середовищем, у якому він, наче риба в воді, плаває». І шквар! шквар! Заснули, мовляв? очманіли від страху? Та й по головах тук-тук! А то що ж справді! Ії, цю м'якоть, добром просять: прокинись! — а вона тільки сопе у відповідь!

— Авжеж можна, — знову підтвердив кореспондент.

— І чудово зробиш. А тепер давайте далі. За ким черга?

Черга була за Фаїнушкою. Але замість того, щоб розповісти що-небудь, вона вийняла з кишені клаптик і, зашарівшись, подала його Глумову.

Глумов прочитав:

ОЛЕНЬКА,

АБО

ВСЕ ЖІНОЧЕ ЖИТТЯ В КІЛЬКОХ ГОДИНАХ

«На одній вулиці жила з батьками дівчина Оленька, а навпроти, у власному будинку, жив юнак Петро. Тільки побачились вони один раз у церкві, і почав Петро Оленьку просити: приходь, Оленько, після обіду в ліс погуляти. Спершу Оленька відмовилася, а потім пішла. І коли, погулявши, вернулася додому, то побачила, що взнала багато, чого раніш, не будши в лісі, не знала. Тоді вона сказала: щоб ще більше знати, я завтра знову в ліс гуляти прийду. Приходь, Петрику, і ти. І таким маніром вони дуже часто гуляли, а потім Петрика в солдати віддали».

Кінець

¹ Це просто красивий ораторський жест.

Успіх цієї штучки перевершив усі сподівання. Всі називали Фаїнушку розумницею і вітали літературу з новим свіжим талантом. А Глумов не витримав і крикнув: ах, мила! Та, головним чином, всіх захопила думка, що коли б усі так писали, тоді цензорам нічого було б робити, а відтак, і цензуру можна б скасувати. А скасувавши цензуру, можна б і знову...

Далі черга була за мною. І тільки-но я почав читати «Історичну довідку»: *Хто були батьки камаринського мущика?* — як почувся стук у зовнішні двері. Спочатку стукали легко, потім дужче і дужче, отож я, переполошений, прочинив вікно, щоб дізнатися, в чому річ. Але в ту ж хвилину, коли я обіперся на підвіконня, хтось знадвору вчепився в мої руки і стиснув їх, як у лещатах. І в той же час, мало не збивши мене з ніг, у вікно вскочив чоловік у кепі і з шаблею.

Це був урядник.

XXI

Чарівність одвічного тверського лібералізму позначилася і тут. У всіх розпорядженнях виявилось почуття міри і доброзичливості. Обов'язок було виконано без послаблення, але при цьому малосся на увазі, що нас не засуджено, і, отже, ми можемо бути невинні. Нас обшукали, та коли нічого, крім носильного одягу, не знайшли, то на нас не гримали: брешеш, подавай! — начебто ми могли, за призволенням, тут-таки народити тюки з прокламаціями. Нас не погнали в глуху ніч, а дали відпочити, набратися духу, напитися чаю і навіть дозволили пройти путь-дорогу до Корчеви у дворянських мундирах, бо одяг, у якому ми прибігли в Пропльовану, ще не просох як слід. Взагалі некорисних жорстокостей не було допущено, а корисні, в міру можливості, пом'якшили.

Зате, як тільки золотоперста Аврора бризнула на крайньому сході першими снопами полум'я, місцевий урядник уже виконував свій обов'язок.

Коли ми вийшли з дому, на подвір'ї стояла досить густа юрба людей. Мені здавалося, що всі пильно вглядаються в мене, немовби силкуючись вгадати: наш пан чи не наш? Очевидно, що спосіб мого прибуття в Пропльовану вплинув, і питання: чи дійсно прибіг справжній поміщик, чи якийсь підмінний? — відіграло дуже велику роль у нашій пригоді. Двоїсте почуття охопило юрбу: з одного боку — радість,

що, спіймавши нас, держава врятувалася від небезпеки, яка їй загрожувала, з другого — властиве росіянинові співчуття до «в'язня», якого чомусь завжди вважають потерпілим «здаремно». Та чи думав хто-небудь, що з усього цього може вийти «нагорода», — цього сказати не може.

Нас дожидав другий урядник (я впізнав у ньому того, який напередодні впіймав прибудне порося) у подорожній формі і при ньому двоє соцьких і шість чоловік десяцьких. Цей конвой мав супроводжувати нас до Корчеви. У десяцьких у руках були вірówki; але нам не зв'язали рук (як це зробили б, наприклад, в Орловській чи Курській губерніях), а тільки попередили, що в разі бодай один з нас спробує тікати, правила про взяття за комір будуть негайно застосовані до всіх. А втім, ніде правди діти, роблячи це застереження, урядник був схвильований, а деякі десяцькі плакали. Прийшов і батюшка та сказав кілька зворушливих слів на тему: «де корінь зла?» — а на закінчення звернувся до мене з питанням: богом вас закликаю, пане пришельцю! скажіть, ви — нащадок батьків ваших чи не ви? Та коли я замість відповіді хотів звернутися до людей, щоб пояснити мою безвинність, то соцькі і десяцькі затріскотіли тріскачками і заглушили мій голос. Незважаючи на це, багато хто з жадісливих жінок підбігали до нас і подавали хто печене яйце, хто шматок ватрушки, хто пару теплих картоплин. І урядник, видно, тільки задля проформи називав їх наволоччю і паскудами.

Нарешті, ми рушили. Ранок був ясний, сонячний і віщував жаркий день. Трава, полита дощем, виблискувала під скісним промінням сонця матовим блиском, наче запушена інеєм. Дорога рясніла калюжами.

— З богом! рушай! — дав сигнал урядник-конвоір.

— На все добре! — гукали йому з юрби.

В іншій губернії напевне знайшлись би кайдани або наймні кінські пута, але в Тверській губернії, мабуть, саме уявлення про ці знаряддя катування зникло назавжди. В іншій губернії нам неодмінно від часу до часу «надавали» б, а в Тверській губернії самої потреби в «надаванні» ніхто не відчував. Он яка це губернія. Обов'язок, самий тільки обов'язок! без послаблень, але й без додатків! — такий був девіз Тверської губернії, ще в той час, коли Твер боролася з підступною Москвою, і Москва її за це злопала. Таким же залишився він і тепер. А урядник до цього додавав: вже розберуть! — що теж свідчило про легальність, бо в інших

губерніях, урядники кажуть: вже знатимеш, почім ківши лиха!

Ми йшли вільним алюром і міркували: щоб краще: чи прихильна легальність без послаблень, чи доброзичлива сваволя теж без послаблень? І все якось у нас виходило: однаково.

Але, по суті, було далеко не однаково, і Глумов цілком слушно зауважив, що легальність без послаблень є вже наче світанок правового порядку. І коли ми розглянули питання з усіх боків, то змушені були погодитися з Глумовим. І це нас утішило.

Така є Тверська губернія. Споконвіку вона волає: карайте! утискуйте! — але по закону! І її карають.

Урядник теж зайшов з нами в розмову і зміцнював у нас віру в корчевське правосуддя. Це був бравий хлопець, з походження дворянин, а переконаннями належав до ліберального табору. Він служив урядником, сподіваючись правового порядку, і тяготився своїм званням. І якщо зносив це іго без явного ремства, то лише через те, що вдома, за його словами, жертв було нічого, а він мав схильність до їди. Тому, коли я йому дав пару печених яєць з числа пожертвованих, він щиро потиснув мені руку і попросив шматок ватрушки.

— А щодо Корчеви ви не хвилюйтесь, — сказав він: — в нас усе по закону. Коли є закон — шабаш, коли нема закону — ласкаво просимо в буцегарню.

— Виходить, і коли є закон, і коли його нема...

— Авжеж, це вже в кожному разі.

І трохи згодом додав:

— Ось коли правовий порядок вийде, тоді й урядником веселіше служити буде. Прийшов ото, взяв «його»... за віщо? яка причина? — Просимо! там розберуть!

— Таж і нині, ви самі щойно казали, розберуть?

— Розберуть, та не так. Тепер — розберуть, а тоді — вирішать. Тепер без прав пропишуть, а тоді — по правах прописувати почнуть. Ні лишку, ні недостачі — аніні! У препорцію.

Ми мали пройти пішки понад тридцять верст. Більша частина дороги йшла піщаним ґрунтом, але під дощами пісок ум'явся, і ногам було досить легко. Та часом траплялись залиті водою низинки, які на досить великому просторі пересікали дорогу, — тоді ми змушені були скидати з себе взуття і босоніж переходити з суші на сушу. Одначе після двох годин ходьби сонце дуже-таки стало припікати, і ми відчули

невимовну втому в усьому тілі. Тому ми з радістю побачили поблизу сільце, край якого стояла простора хата.

Сільце було мені знайоме. Колись, ще в дитинстві, я годував тут коні, проїжджаючи школярем на канікули і з канікул. Сільце віддалене від нашої садиби лише на дванадцять-тринадцять верст, але тут жив селянин Кузьма, якого тодішні поміщики називали «міністром» і з яким мої батьки любили вести бесіди і радитися. Тому привал тут був обов'язковий, незважаючи на невелику відстань. Вже в той час Кузьмі було років п'ятдесят; отже, тепер йому валило під сто. Коли я проїздив тут востаннє, він був ще живий, але вже мало порядкував у хазяйстві, а тільки охороняв сімейну казну і походжав коло садиби, оглядаючи, чи нема де шкоди. Скасування кріпосного права застало його зненацька, і він не знав, радіти йому чи ні. Та що на перших порах у поміщиків ще були гроші і вони безперестану сновигали вперед і назад, скаржачись, пропонуючи земельні обрізки і т. д., то й Кузьмі дещо перепало в цій метушні за овес, за «тепло» і за з'їдені ячні. Це були дні радості. Та через рік, через два клопітний рух угомонився, і тракт запустів, а разом з тим запустила і чиста горниця в домі Кузьми. Старий почав ремствувати.

А втім, Кузьма надбав уже чималий достаток, і дім його мав вигляд такий же хазяйновитий і солідний, як двадцять років тому. Виявилось, що він ще живий і навіть тупає сяк-так по хаті; але погано бачить і ніяк не може збагнути слова «сицилісти», що на селі, набуло прав громадянства і повторювалося в різноманітних значеннях. Виявилось також, що і про спіймання наше тут уже знали від гінця, який їздив у Корчеву зі звісткою про появу в Пропльованій людей, що поводяться «некако странно» (донесення для урядника редижирував батюшка). Тому, як тільки нас привели, все село, від старого до малого, висипало на вулицю. І така вже чарівність гаданого злочинного заміру (може, через змішання цього поняття з уявленням про начальство), що при нашій появі ті, в кого були на головах шапки, інстинктивно скинули їх. Розуміється, я насамперед поспішив до Кузьми, сподіваючись мати нагоду згадати минуле і розчутитися. Та старий зустрів мене суворо.

— На кого ти руку підняв? — несподівано накинувся він на мене, широко роззявляючи рота, в якому вже не було жодного зуба і який через це був скоріше схожий на зяючу темну западину, ніж на рот.

Він викрикнув це так голосно й авторитетно, що домо-

чадці, які зібралися в хаті, злякано дивилися на мене і, хрестячись, шепотіли: «Спаси боже! пречиста госпоже!» А внук Кузьми, чоловік років сорока, який діставав для нас у шафі чайний посуд, ще посилив враження, додавши стиха:

— Не чіпай, дідусю! адже пан обмінний!

— На кого ти руку підняв? — повторив старий. — Які батьки в тебе були, а ти... а-а-ах! Татусь! матуся! хоч їх би постидався... а-а-ах!

Нарешті, урядник поклав край цій сцені, сказавши:

— Дідусю! не займай арештанта! Не ти відповідатимеш, коли він з собою щось вчинить!

Проте вихватка старого вплинула; та й слово «арештанта» було вимовлено і мало позначитися на нас дуже гірко. Поки ми відпочивали, в хату раз у раз заходили «суседи». Зайде, перехреститься на ікони, подивиться на нас, послухає і піде. З вулиці теж до нас долинали тривожні звуки, які свідчили, що «здоровий народний розум» починає закипати. Урядник безперестану то входив у хату, то виходив на вулицю, бо і його почали звинувачувати в покриванні і називати поту-ральником. Один благомислячий дідусь руба поставив питання: якщо вони арештанти — чому ж на них немає кайданів? Кузьма ж хоч і перестав кричати, але все ще туркотів собі під ніс:

— Теперечки, що я маю з хатою своєю робити? Хто в ній теперечки сидить? Які люди? на кого вони руку підняли? Якщо по-справжньому, спалити її треба, одю хату — та й годі!

Але слідом за тим зовсім несподівано додав:

— А чай у вас як, свій? чи наш питимете? У нас чай добрий, ханський!

Словом, становище, поступово ускладнюючись, стало під кінець таким грізним, що урядник наш виявився не на висоті свого завдання. І, коли настав час іти далі, він розгублено запропонував мені:

— Вашескородіє! дозвольте руки зв'язати! як би чого не сталося!

Розуміється, ми радо погодилися.

Коли ми вийшли на вулицю і урядник, вказуючи на нас і на зв'язані наші руки, спитав юрбу: добре, люди? — то юрба радісно загаласувала: добре! добре! а якась молодичка, забігши вперед, зробила непристойність. Та найбільше тріумфували хлопчачки. З властивою цьому віку жорстокістю вони стрибали і переверталися перед нами, байдуже називаючи

нас то сицилістами, то зрадниками, а мене особисто — підмінним паном. З версту проводили вони нас своїми несамовитими криками, аж поки, нарешті, урядник не вихопив з юрби одного і не відшмагав його прутом. І тут, виходить, ліберальне начальство стало нашим захисником проти народної немезіди, яку воно ж, проте, через нерозуміння, підбурило.

Решту шляху ми йшли вже зі зв'язаними руками, бо населення, в міру наближення до міста, ставало густішим, і урядник, зважаючи на народне збудження, не зміг уже допустити ніяких послаблень. Скрізь на нас збігалися дивитись: скрізь при нашій появі кричали: сицилістів ведуть! а в одному селі навіть хотіли нас судити народним судом, тобто втопити у ставку...

Словом, це була ліквідація інтелігенції на користь здорового народного розуму, ліквідація така явна і безперечна, що навіть соцькі — і ті розуміли, що ще один крок у тому ж напрямі — і не можна буде розібрати, де кінчається «зрада» і де починається здоровий народний розум.

У Корчеву ми прийшли близько восьмої години вечора, коли в хатах уже світилося. Нас прямо провели в поліцейське управління, а що це було 25-го серпня, пам'ять апостола Тита та іменини купця Вздошнікова, у якого з цієї нагоди було угощання, то в управлінні, як і першого разу, сидів тільки сам Пантелій Єгорович.

— Ах, панове, панове! — зустрів він нас: — попереджав я вас! застерігав! просив!.. Що це... і руки зв'язані?.. он ви до чого себе довели!

— Та накажіть же руки розв'язати! — заблагав, нарешті, Глумов.

— Руки... вже й не знаю... як закон! Ах, в яке ви мене становище привели! Такий нині день... Справник — у іменинника, помічник — теж... навіть письменоводителя немає... Пішов і ключі від шаф забрав... І справа ж про вас у нього в столі замкнена... Ах, панове, панове!

— То пошліть по справника — та й по всьому! — наполягав Глумов.

— Ото ж бо й є... як це ви так легко про все говорите. Пошліть по справника! А як ви вважаєте: людина справник, чи ні? Може він один вечорок собі на втіху провести?

— Нічого ми не вважаємо, знаємо тільки, що в нас руки зв'язані і що треба, щоб хто-небудь розпорядився їх розв'язати.

— А хто винний? хто в Корчеву без потреби приїхав?

Іхали б у Калязін, ну, в Углич, у Рибну, а то знайшли куди! знаєте, який нині час, а їдете!

Мабуть, цій ліберальній розмові не було б кінця, коли б урядник, який конвоював нас, сам не подався б шукати справника. Через півгодини перед нами стояв юнак, світський і ліберальний, і за якихось десять хвилин все з'ясувалося. Виявилось, що нас взяли без будь-якої потреби і що начальство ввели в оману — от і все. Тому, вибачившись перед нами за «турботи» і покартавши урядника за те, що він зв'язав нам руки, чого в Корчевському повіті ніколи не було, справник на закінчення люб'язно пожартував, сказавши нам:

— Нині ми, знаєте, керуємося не стільки законом, скільки оманами...

Потім, дзенькнувши шпорами і побажавши, щоб бог благословив наші починання, він відрядив десяцького, який і провів нас на постійний двір.

Через те, що пароплав мав прийти тільки завтра, ми й вирішили присвятити наступний вечір виконанню тієї частини нашої програми, в якій говориться про складання фальшивих векселів. Очищений швидко написав заднім числом на своє ім'я десять векселів, кожний на двадцять п'ять тисяч карбованців, від імені тимчасової с.-петербурзької 2-ї гільдії купчихи з дворян Мотрони Іванівни Очищеної. Один з цих векселів поважний дідусь тут же пожертвував на заравшанський університет.

Але того ж вечора ми дістали сумну звістку. Балалайкін надіслав телеграму, яка гласила:

«Пожертвувані на університет гроші розтрачені. Крадій втік, вжито заходів. Сто карбованців знайдено».

У відповідь на цю звістку, ми, зі свого боку, телеграфували:

«Піднімаємо бокали за процвітання... хай живе!»

Другого дня, коли ми рушили до пароплавної пристані, до мене підійшов міщанин Презентов і сказав:

— Вашескородіє! Дозвольте вам доповісти: чи не порадите ви мені розпочати птаха?

— Якого птаха?

— Літати щоб... У Кашині, кажуть, диякон заштатний уже зробив птаха...

— Літає?

— Так, на вершок від землі... стрибне і знову сяде... А я сподіваюся, що він у мене цілком полетить.

— Ах, голубчику! авжеж! що ж ви зволікаєте! Робіть птахів, винаходьте килими-самольоти... І раптом, чого доброго, полетите!

XXII

У Корчеві нам сказали, що в Кашині ми знайдемо саме такого жида, якого нам треба. Крім того, хотілося глянути і на ті виноградники, які дають матеріал для виготовлення знаменитих кашинських вин. А що, судячи з одержаної від Балалайкіна телеграми, справа про заравшанський університет, очевидно, зам'ялася і, відтак, у Самарканд поспішати нічого, то ми й подалися до Кашина.

На пароплаві ми зустріли таку численну компанію, що самі слуги, видно, були здивовані. У Корчеві закупили весь білий хліб, усіх курчат і випили все сусло, отож місцеві торговки в цей день запаслися зайвим карбованчиком на купівлю патентів. Єдиний пароплавний гарсон, з підв'язаною щогокою і розпухлим обличчям, безперестану бігав згори вниз і назад, гримлячи графинами і чарками. З аршинної кухні, вхід до якої загороджувала спина кухаря, відгонило чимось прокислим, чи то лінивими щами, чи то застояними пом'яями. Поверталось додому ціле стадо «знаючих людей» *. І ті, які встигли сказати «переконливе слово», і ті, які прийшли, понюхали і пішли. У каюті першого класу точилася гомінлива розмова, що стосувалася переважно внутрішньої політики, і відомості, які ми тут дістали, були дуже невеселі. За відгукми пасажирів, реакція, що на якийсь час похнюпила голову, знову її підвела. В суспільстві панувала темрява, зневіра і міжусобиця; так звані «правлячі класи» поділилися на два ворожі табори. Партія, на чолі якої стояв ліберальний таємний радник Губошльопов, без бою склала зброю — і раптом як крізь землю провалилася; сам Губошльопов подався на село і тепер хрестить дітей в урядника. Партія ж статського радника Долбні, навпаки, тріумфує на всіх пунктах і палає нетерпінням поборотися, з тим, одначе, що вона перемагатиме, а вороги лише з розкаянням зазнаватимуть поразки. А Долбня ходить по вулицях, співаючи пісню про антихриста:

Народився злий антихрист,
У всю землю він вселився
І на весь світ ополчився...

і одверто проголошує близьку загибель роду людського. І поліцейські чини, замість того, щоб вести його за такі слова в буцегарню, роблять при зустрічі з ним під козирок.

Та щоб нас найприкріше вразило: Іван Тимофійович був змушений подати у відставку, бо в проєктованому (навіть не опублікованому, а тільки проєктованому!) ним «Статуті про благопристойну в усіх відношеннях поведінку» московські охотнорядці вбачали зловмисний яacobінський дух. Не обійшлося тут і без зради, в якій роль головної дійової особи — на жалі! — відігравав Прудентов. Намірившись підвести Івана Тимофійовича, для того, щоб потім самому сісти на його місце, він потай надіслав у московський Охотний ряд кореспонденцію, в якій доводив, що отрутні властивості проєктованого в кварталі «Статуту» виникають, мовляв, від того, що під час його складання пан начальник кварталу був, мовляв, під впливом вожаків революційної партії, яка, мовляв, звила кубло на Літейній. А він, Прудентов, не раз, мовляв, вказував панові начальнику на таке і навіть пропонував, мовляв, внести в «Статут» особливий параграф такого, мовляв, змісту: «Кожний, хто бажає вести розмову чи бесіду в себе вдома чи в іншому місці, повинен напередодні повідомити про це в квартал, з доданням програми запитань і відповідей і, доставши на сіє дозвіл, викликавши необхідну для розмови особу, виконати свій намір». Та проти запровадження цього параграфа заперечували, мовляв, згадані вище революційні вожаки, з якими, через слабохарактерність, погодився і начальник кварталу...

А втім, що ж! Іван Тимофійович потерпів-таки, та й Прудентов не уцілів, бо на нього, в свою чергу, доніс Кшепшицюльський, що він, мовляв, у поминальну суботу блинів не пече, а тим буцімто теж зловмисний яacobінський дух виявляє. І тепер обидва: і Іван Тимофійович, і Прудентов, примирившись, живуть десь на городах у Нарвській часті і перебувають в опозиції, а Кшепшицюльський перейшов у православ'я і служить поплічником у клубі Схвильованих Лобурів*.

Та щоб сталось з Молодкіним, — цього ніхто сказати не міг. Щасливий Молодкін! ти такий непомітний у своїй пожежній спеціальності, що навіть жало обмови безсиле тебе уразити! А ми ж хвилюємося, питаємо себе: хто істинно щаслива людина? — Аж он хто — Молодкін!

— Еге, тепер у Петербурзі — ой-ой! — додав знаючий чоловік, який розповів нам ці подробиці.

Та, повторюю, для нас особисто ця розповідь мала й інше дуже істотне значення: очевидно, що революціонери, яких у даному випадку має на увазі Прудентов, були...

Бувають такі випадки. Прийдеш у зовсім стороннє місце, зустрінеш зовсім сторонніх людей, нічого не сподіваєшся, не підозрюєш, і раптом доливають якісь звуки, нагадуючи, що десь варять якусь кашу, яку ти рано чи пізно, але, безперечно, теж змушений будеш їсти...

— Найприкріше те, — скаржився Глумов: — що все це негідник Прудентов набрехав. Коли б він у ту пору запропонував параграф про розмови — та я б обома руками підписався під ним. Вибачте! вести розмови за програмою, затвердженою кварталом, та, мабуть, ще в присутності депутата від кварталу — це ж бо така «благопристойність», допустивши яку і «Статутів» писати немає потреби. Параграф перший і єдиний — тільки й усього.

А в каюті тимчасом з усіх кутків чулися скарги, самі скарги.

— Хіба таке суспільство, як наше, можна назвати суспільством! — скаржитья «знаючий чоловік» з-під Красного Холма. — Ні духу заповзятливості, ні ініціативи — нічого! Пропонував я, наприклад, коротеньку колію від Красного Холма до Бежецька прокласти — не розуміють, та й годі! Перше питання: що возитимете? ну? хіба не дурниця? Вибачте, кажу, ви тільки залізницю нам побудуйте, а вже там самі собою предмети з'являться... не розуміють! Не розуміють, що залізниці самі породять перевізний матеріал! Я до Гінцбурга — не розуміє! Все чисто вже перелічую: яйця, кажу, курячий товар, гриби, сушена малина — це й тепер у всіх на очах, а згодом поступово з'явиться і багато чого іншого... Не розуміє! Я — до Розенталя — ні бельмеса не тямить! Я — туди-сюди — нікому ні до чого діла нема! От і живи в такому суспільстві!

— Тепер уже й нас, адвокатів, у неблагонаміреності за підозрили, — каже адвокат з-під Углича. — Ми шкуру з живого здерти ладні, — здається, чого ще більше! — а вони галасують: неблагонамірені!

— Тепер про нас, суддів, одна балачка, що ми основи трясемо, — співчуває «незмінюваний» з-під Пошехонья: — щодня, від ранку до вечора, тільки те й робиш, що прописуєш, тільки про одне й думаєш, як би отого потрясателя добре вгамувати, а по-їхньому виходить, що тому в нас

основи хитаються, що самі судді їх трясуть... Це ми, виходить, трясемо!

— Казна-що діється! — бідкається землевласник з-під Мологи: — сироварню хотів відкрити — кажуть: соціаліст! Це я, виходить... соціаліст! У драгунах служив... уявіть собі!

— Хоча б оці основи — як їх слід розуміти? — пояснює свої сумніви рибінський купчина-хліботорговець. — Теперечки якщо земля перестала б хліб родити — основа це чи ні?.. Чи тому вона вже не родить, що лінощі обсіли, чи тому, що такий карахтер їй бог дав? Як? що? Від кого в оцьому разі пояснення ждати? А в нас, тимчасом, завдатки задані, бо ми ні лінощів цих, ні карахтерів не знаємо, а пам'ятаємо тільки, що батьки наші робили і ми робити повинні. А нам кажуть: підожди! земля не вродила! А як же завдатки, дозвольте запитати? основа це чи ні? Або ще: система оця водяна... Зробивши посадку, пливемо — благослови господи! І раптом: стій, води нема!.. основа це чи ні? А в нас, тимчасом, кантрахт з аґличиною. А йому хоч із-за нігтя виколупни, а дай. Як же, мовляв, я, Архип Албертович, без води в барці поїду? А він наших порядків не знає, йому на чому хочеш їдь... Я триста, чотириста тисяч за одне літо втрачаю — основа це чи ні? Дозвольте вас запитати: якщо вас сьогодні по кишені — раз, завтра — два, післязавтра — три, а там, може, і більше... І при цьому кажуть: основи... то в якій, наприклад, силі оне розуміти?

Купчина замовкає на хвилину, щоб передихнути, і потім уже звертається особисто до мене:

— Дозвольте вас, пане, спитати. Теперечки ось оця риба, яка зараз у Волзі плаває: думає вона чи не думає, що невдовзі до нас у юшку потрапить?

— Поза всяким сумнівом, не думає, бо риба, яка раз у ющі була, в річку вже повернутися не може. Виходить, нікому й повідомити інших риб, до яких наслідків їх призводить знайомство з людиною.

А ось ми і знаємо, що́ таке юшка, і знову в юшку ліземо. Як це розуміти?

— Пристосовуватися треба. А ще краще, коли житимете так, немовби й зовсім не було юшки. Старайтеся про неї забути.

— Не можна її забути. Це дідусі наші про цю юшку казали. Риба, он бач, як у воді виграє, — а чому? — а тому, що вона юшки для себе не передбачає! А ми... чи до гри мені теперечки, коли в мене цілий караван на мілині стоїть? І як

це господь бог до тварини милосердний, а до людини немилостивий? Тварині отаку полегкість дав, а людині в оньому відмовив? Невже тварина більше заслужила?

— А зі мною щоб трапилось — сміхà! — оповідає «знаючий чоловік» з-під Костроми: — стоїмо ми з Іваном Павловичем у Вольфа в ресторані й розмовляємо. Про транзит, про карбованець, про бюджет, — словом, про все. З одним погоджуємося, з другим ніяк погодитися не можемо. Дивимося, казна-звідки — невідомий чоловік! Став коло нас, руки назад заклав, наче вік з нами знайомий. «Чого вам треба?» — питає його Іван Павлович. — Та ось, каже, слухаю, про що ви розмовляєте. — І так ото натурально, наче діло робить... «Пізно спохватилися, — каже Іван Павлович: — ми вже про все переговорили». Гаразд. Виходимо, знаєте, з ресторану — і він за нами. Ми прямо — і він прямо, ми вбік — і він убік. Дійшли до околочного — він до нього: ось вони — вказує на нас — про форми правління розмовляють. У квартал. Квартального — нема, в ряд пішов. «Прошу почекати». Сидимо годину, сидимо другу; писарі з цигарками мимо бігають, сторожі в прихожій махорку палять, з двору смердота несє; на підлозі — сміття, по дивану — блощиці повзуть. Сидимо. Вже саме перед обідом чуємо: у прихожій рух. Доповідають: політичних, вашескородіє, привели. Заходить квартальний. Ім'я, по батькові, прізвище? рід занять? — Такі-то. Знаючі люди. Прибули до столиці за викликом на предмет розгляду. Здивувався. — Якà причина? — Не знаємо. «Про форми правління в кофейній у Вольфа розмовляли!» — підскочив тут письменоводитель. «Ах, панове, панове!» Ну, відпустив і навіть пожартував: хай послужить сіє вам уроком!

— Оце і все?

— Буде з нас.

— А ви б скаржилися...

— Скаржитися не скаржились, а пояснення — мали. Виходить, що існують резони. Авжеж, кажуть, ці добровольці-шалапути надто вже обридли всім, але не можна не взяти до уваги, що вони на правильному шляху стоять. Ну, ми махнули рукою та й чкурнули з Пітера!

— А на мою думку, — ораторствує в другому кутку «знаючий чоловік» з-під Романова: — всі ці акцизи в одне б місце зібрати та й по душах рівненько й розкласти. Там хоч пий, хоч не пий, хоч пали, хоч не пали, а своє — віддай!

— Як же це так... один п'є, другий — не п'є, аж тут непитущий за питущого плати!

— Навіщо так! Коли хто п'є,— той хай за вільною ціною заплатить. А горілка, коли без акцизу,— скільки вона коштує? гріш коштує! А тут знову — конкуренція. В ту пору і заводчики і шинкарі — всі один одного побиватимуть. Таж вона майже дурно піде, ота горілка! випив склянку, випив дві — у калитці воно й непомітно, зменшилося чи ні. А казні тимчасом полегкість. Ні наглядів, ні дивідендів, ні судів — нічого не треба. Бери грошки, загібай!

— А недоїмки?

— І проти недоїмок засіб є: частіше під сорочку заглядати. Раніше, коли вчасно лупцювали,— і недоїмок не було; а тепер, як пішли в хід маніження та філантропії,— і недоїмки з'явилися.

— Так-то так...

Мені особисто ці розмови дуже не подобались. По-перше, думалося: ось люди, які бідкаються, що їм дихнути не дають, тимчасом, дивіться, як розмовляють! Виходить, одне з двох: або вони брешуть, або все те шпигунство, зв'язане з подорожами по кварталах, не досягає мети і нікого не страшить. Їх покартають, відпустять, а вони знову за своє— хіба можна назвати це результатом? А по-друге, і побоюваннячко було: розмовляють та розмовляють, а раптом і справді про бюджети заговорять! Куди тоді подітися? На палубу піти — і там про бюджети розмовляють; у другий клас спустишся — там купці третьої гільдії за сулією антихриста дожидають; у третій клас сунуться — там мужа аграрні питання, наливаючи горілкою мамони, розв'язує...

На щастя, хтось згадав про «Анну Іванівну», і громадська думка каюти одразу шарахнулася в цей бік. Чимала група знаючих людей особисто знала Анну Іванівну; інші ж групи хоча і не знали саме цієї Анни Іванівни, але знали Клеопатру Іванівну, Дар'ю Іванівну, Наталію Іванівну та ін., які являли собою немовби численні відбитки тієї ж самої Анни Іванівни. Отже, наприклад, Клеопатра Іванівна була углицькою Анною Іванівною, а Анна Іванівна була калязінською Клеопатрою Іванівною і т. д. Всі взагалі Анни Іванівни — браві, гостинні, балакучі, часом некрасиві, але завжди підманливі і завзяті. Всі люблять тільки чоловіче товариство, охоче беруться правити трійкою баских коней — причому надягають плисову безрукавку і червону канаусову сорочку — і не поморщившись випивають склянку

шампанського на брудершафт. Одні з них — вдови, другі хоча мають чоловіків, але маленьких і майже завжди недоумків (найчастіше батьки Анни Іванівни спокушались їх відносним матеріальним достатком); зрідка трапляються і дівчата, але майже тільки у матерів, які самі були в свій час Аннами Іванівними. Для небагатих «знаючих людей», які застряли в своїй глушині, для панів офіцерів розквартированого в повіті полку і для судових приставів — Анни Іванівни являють собою справжній скарб. І по дорозі, і не по дорозі — завжди у Анни Іванівни двері навстіж, завжди і тепло, і світло, і на столі закуска стоїть. І чоловік тут-таки сидить, ночувати запрошує. І челядь на ганок зустрічати біжить — горничні в сарафанах, лакеї в піддъовках — і з усіх сил метушиться, щоб догодити, бо і челяді приємно пожити весело, а в кого ж весело пожити, як не у Анни Іванівни. Цілий день у Анни Іванівни вогонь у печі, цілий день варять, печуть, самовари гріють, кав'яр розносять. А на які кошти вона все це пече і варить, — вона й сама навряд чи знає. Каже, будімо вона торік лісочок продала, та щось уже часто вона отой ліс продає. А ще кажуть, будімо вона кругом у боргах — пастухові заборгувала! за випас два роки не платить! — з жахом вигукують сусідні поміщиці, які, шкодуючи лою, світять водою, бо їм уже злидні у вікна заглядають, — та вона не платить, не платить і раптом якось справиться та всім і заплатить. Щоправда, хоч хто б до неї приїхав, завжди що-небудь привезе, та вона й сама не таїть цього. Просто так і зустрічає: що привезли? тягніть! І тут же геть усе привезене дасть з'їсти і випити. Словом, живе Анна Іванівна собі на втіху, а як це в неї виходить, їй байдуже.

Здебільшого Анна Іванівна, навіть перейшовши межу сорокарічного віку, все ще бадьоро тримає в руках прапор повітової чепурухи, але часом трапляється й так: поки вона гарцює в своєму Сан-Сусі, по сусідству, в Монплезірі, раптом об'являється друга Анна Іванівна. Така ж брва і підманлива, але молода, діяльна, палаюча нетерпінням підкорити собі всі серця. Тоді настають для старої Анни Іванівни скорботні, сповнені пекучого болю дні. Починається боротьба. Стара Анна Іванівна мчить на трійці зі своїми кавалерами мимо Монплезіра, нова Анна Іванівна на своїй трійці, зі своїми кавалерами мчить мимо Сан-Сусі. Горлають пісні, гаркають, відбивають на скаку шийки пляшок. Стара Анна Іванівна палить цигарки десятками; нова Анна

Іванівна — за один день випалить цілу сотню. Стара Анна Іванівна виловлює в ставках і в річці всіх карасів і обгодовує ними своїх кавалерів; нова Анна Іванівна говорить майорові Оглашенному: Оглашений! коли ж ви привезете стерлядей? і через три дні після карасячої вакханалії годує своїх кавалерів стерляжою юшкою. Стара Анна Іванівна пускає в хід вислови, від яких кавалерам стає тепло; нова Анна Іванівна загинає такі слівця, від яких аж небо жевріє... Мало-помалу, одначе, становище вимальовується дедалі різкіше. Першими дезертирують з табору старої Анни Іванівни пани штаб- і обер-офіцери; потім «знаючі люди», і довше за всіх їй лишаються вірними судові пристави. Та нарешті і вони, почувши про розваги, ареною яких став Монплезір, раптом зникають. Анна Іванівна залишається сама, вічна-віч з маленьким чоловіком, якого вона називає своїм мужем...

Сан-Сусі охоплює запустіння. Лісочки, що його оточували, вирубано, пустища — продано. Челядь, яка звикла до одвічної метушні, починає ремствувати і вимагати розрахунка; пастух — теж не хоче більше ждати, а рознощик Фока, який стільки років постачав Анні Іванівні в кредит оселедці і мещерський сир, загрожує їй мировим суддею і робить якись безглузді натяки. У садибу, колись сповнену шумом і гвалтом, тишком-нишком заповзають околишні шинкарі і люди духовного відомства. «А Анна Іванівна, уявіть... з батющиним братом!» або «адже Анна Іванівна... з Разуваєвим!» весело регочуть у Монплезірі, розповідаючи пригоди старої повітової ласухи. Але яких мук зазнає при цій метаморфозі маленький муж Анни Іванівни, — для зображення цього потрібний цілий окремий етюд і таке особливе поєднання фарб, якого я, на жаль, не маю в своєму розпорядженні.

Як би то не було, але в нашій каюті розмова зайшла на тему про Анну Іванівну. Лихословили жваво, весело, шумно — всі разом. Кожний старався похизуватися, повідомити щось особливе, але нічого особливого не виходило, бо у всіх була одна й та ж Анна Іванівна, з одними й тими ж прикметами. Всі з неї потроху підсміювались, та було очевидно, що кожний, приїхавши на своє місце, одразу ж стрімголов помчить у Монплезір. І у всіх без винятку були припасені для Анни Іванівни петербурзькі подарунки, починаючи з капелюшка і кінчаючи страсбурзьким паштетом.

Нарешті, одначе, набридло і лихословити; на кілька хвилин всі замовкли, наче подурніли. Закінчували перервані

розмови, досміювалися, повторювали окремі місця. Тимчасом сутінки зовсім потемніли, і пароплав наближався до Кібри, де, за розкладом, призначено на ніч стоянку. Запалили єдину на всю каюту лампу, яка жалібно дзвеніла маговим ковпаком і полум'я якої являло собою точку тьмяного світла серед хмар тютюнового диму. Хтось крикнув: «Панове! у вінт! хто хоче у вінт, панове?» І одразу ж набралось два столи. В каюті стало тихо. Гравці зосередились; ті, які залишилися поза грою,— розмістилися по кутках і стиха відновили перервану бесіду про Анну Іванівну та її властивості. Дехто спозаранку ліг спати.

І ми хотіли наслідувати приклад останніх, але поки збиралися,— стався казус. У Кібри вскочив у каюту новий пасажир, офіцер, і зразу став називати Парамонова «тітонькою». Підсів і почав: «Ах, тітонько! сто літ, сто зим! як діточки? а дядечко? невже й досі грішите... ах, тітонько!» По суті, це прізвисько так влучно і яскраво характеризувало Парамонова, що мені здалося навіть дивним, як це я досі не догадався, що Парамонов — тітонька; та офіцер зіпсував усе тим, що, помітивши успіх свого прізвиська, почав аж надто настирливо хизуватися ним. З півгодини він не відходив від Парамонова і по-ідіотськи знущався з нього, приплітаючи тут і Гоголя (офіцер був «освічений»), і «стаметові спідниці» і класичне «обмокни» і т. д. Злощасний міняйло спочатку усміхався, але потім сторопів і став злякано озиратись. Ми з Глумовим сиділи, як на голках, і думали: ото буде штука, коли заради міняйла доведеться виходити з офіцером на смертний бій? Фаїнушка щулилася і, здається, розуміла, що офіцер затіяв цю історію тільки з метою блиснути перед нею; «кореспондент» обдумував фейлетон під назвою «Інтелігентні дикуни», в яких запитував товариство «Самольот»: чи відповідає воно за спокій і безпеку пасажирів, що їдуть на його пароплавах? Тільки Очищений знайшов собі раду. Він попросив пляшку «ямайського» і почав пригощати. Ром взагалі впливає серйозно і швидко, а кашинський особливо. У цьому разі ром так воняв блощицею, що всі пасажирини інстинктивно почали чухатись, а офіцер, випиваючи чарку за чаркою, невдовзі відчув себе оточеним примарами. І на завершення всього, побачивши у дзеркалі власну постать, уявив, що це противник, який викликає його на герць, і вийняв шаблю. Тоді вже й інші пасажирини визнали за свій обов'язок заступитися; зчинилася коротка, але переконлива метушня, і через десять хвилин

благодійний сон уже склепаяв повіки несамовитого героя.

Другого дня, зійшовши рано-вранці в Сергієвці, ми близько сьомої години були в Кашині.

XXIII

Кашин — повітове місто Тверської губернії; має, за календарем, до семи з половиною тисяч жителів і лежить на річці Кашинці, яка скромно котить, серед міста, свої хвилі в зелених берегах. Колись Кашин був стольним містом і суперником Твері, а тепер навіть з Бежецьком змагатися не наважується. Колись у річці Кашинці водилися піскарі, а тепер залишилися тільки жаби і пуголовки. Що Кашин свого часу належав до числа квітучих російських муніципій, — про це й дотепер свідчить безліч церков, з яких декотрі мають у парафії не більше трьох-чотирьох дворів, проте можуть існувати завдяки колись зробленим щедрим вкладам. Я сам добре пам'ятаю, як у тридцятих і навіть сорокових роках поміщики не тільки Кашинського, але й суміжних повітів їздили в Кашин веселитися і запасалися там бакалією і модним крамом. І кашинські поміщики були веселі, і садиби в них веселі, і гості до них приїздили веселі, та чи весело жилося в цих веселих місцях рабам — про це сказати не можу. У мене в Кашинському повіті було кілька кузин, і я ще дитиною залюбки слухав їх розповіді про те, яка в Кашині чудова ікра, які бесідки¹, витушки², і як весело живуть тамтешні поміщики, переїжджаючи всім домом один до одного; вдень їдять, ласують варенням і пастилою, грають у фанти, в піжмурки, в сижа і танцюють кадрилі та екосези, а вночі гості за браком окремих кімнат сплять покотом. Мені здавалося, що Кашин — неначе світлий поміщицький рай, і я гірко ремствував на провидіння, що породило мене не в Кашині, а в глухій калязінській Мещорі, де поміщики покотом не спали, в сижа не грали, екосезів не танцювали, а

---

¹ Печиво з тіста, здобного або кислого, залежно від смаку. Мало форму фасаду відкритої садової бесідки (на зразок великої кибитки, кругом заплетеної акаціями) і складалося з численних тонких хлібних паличок. Прикрашувалося, за бажанням, суховліткою, ізюмом і мигдалинами. (Прим. автора).

² Таке ж печиво; форма довгаста, що має вигляд заплетеної коси. (Прим. автора).

жили похмуро, мучені блощицями і заздрістю до щасливих кашинців¹.

Тепер Кашин являє собою виморочне місто, ще більш сумне, ніж Корчева. Бо Корчева і колись не відзначалась чепурністю, — в ній тільки яловичиною пахло, — а в Кашині пахло бакалією, бонбоном і жіночими атурами. Отже, до нинішнього корчевського запустіння в сучасному Кашині додається ще павутиння часів, що, як відомо, сповнює все запахом затхлості, властивої занедбаному будинкові.

На постоялому дворі ми дізналися, що жид, якого ми розшукуємо, живе в багатій князівській садибі, верст за десять від міста, і управляє приписаним до цієї садиби маєтком. Та, по суті, не управляє, а орендує його, рубає ліс, діймає селян штрафами і потроху розпродує меблі, худобу і рухоме майно взагалі. Охреститися він задумав, маючи на увазі набути прав осілости, а наvertsає і утверджує його у вірі викинутий за пияцтво з сану древній диякон, який, через старість, мух не ловить, але горілку пити ще може.

Ми вирішили їхати туди другого дня, а тимчасом заходилися докладно оглядати кашинські славні пам'ятки.

Розуміється, насамперед нас зацікавило кашинське виноробство. Здавна воно становило предмет мільйонних оборотів, стало основою для мільйонних достатків і живило поміщицький патріотизм у всій східній смузі Тверської губернії. Я пам'ятаю час, коли вся калязінська Мещора самонадійно вигукувала: нічого нам від іноземців не треба! каретники в нас — свої, столяри — свої, кухарі — свої, яловичина, риба, дичина, овочі — все своє! вина виноградного не було — і його тепер у Кашині навчилися робити! Тільки про науки свої Мещора не згадувала, бо за кріпосного права і без наук добре жилося.

І пила Мещора рубльові (на асигнації) кашинські хереси, пила і похвалювала. Спочатку від цих хересів нудило, та потім звичка і патріотизм робили своє діло.

Тепер кашинське виноробство трохи підупало, а втім, мабуть, тільки тимчасово. По-перше, зійшли зі сцени корінні

¹ Я ще застав веселе поміщицьке життя і пам'ятаю його досить добре. У Кашині я, проте, не бував, але і в нашому, порівняно похмурому, Калязінському повіті проривалися веселі центри, напр., на Хотчі і особливо в селі Воскресенському, де жило до семи поміщицьких родин, які, незважаючи на мізерні кошти, нічим іншим не займались, крім хлібосолюства. Коли-небудь я сподіваюсь відновити в своїй пам'яті подробиці цієї недавньої старовини, яка зникла на наших очах, не залишивши по собі ніякого сліду. (Прим. автора).

засновники і заправителі цього діла, а по-друге, з'явилася йому сильна конкуренція в Ярославлі. Одначе і досі кашинському вину довіряють більше, ніж ярославському, а кашинські рейнвейни, особливо якщо з золотими ярликами, і тепер правлять за прикрасу так званих губернаторських обідів.

Виявилось, що ніяких виноградників у Кашині нема, а виноробство провадиться в належних виноробам підвалах і погребях. Процес виготовлення напрочуд простий. В основу кожному сорту вина беруть справжню бочку з-під справжнього вина. В цю справжню бочку наливають у певній пропорції астраханського чихиру і води. Підходящу воду дає річка Кашинка, але останнім часом дізнано, що річка Которосль (у Ярославлі) теж має безліч хересних і лафітних властивостей. Коли розбавлений чихир провоняє від бочки належним запахом, тоді починають здобрювати його. На бочку вливають відро спирту, і потім, залежно від властивості вироблюваного вина: на мадеру — стільки-то патоки, на малагу — дьогтю, на рейнвейн — цукрового свинцю і т. д. Цю суміш мішають доти, поки вона не зробиться однорідною, і потім закупорюють. Коли вино відстоїться, приходить хазяїн або головний прикажчик і сортує. Плюне один раз — вийде просто мадера (ціна 40 коп.); плюне двічі — вийде цвеймадера (ціна від 40 коп. до карбованця); плюне тричі — вийде дреймадера (ціна від 1 карб. 50 коп. і вище, якщо, наприклад, мадера сторічна). Так само малага: просто малага, малага vieux і малага très vieux або рейнвейни: Liebfrauenmilch, Hochheimer і Johannisberger. Та якщо при цьому випадково плюне високопоставлена особа, то вийде Cabinet-Auslass, тобто кращого й не треба. Такі є кашинські вина¹.

Коли вино поспіло, його розливають у пляшки, на які наліплюють ярлики, і насамперед поять ним членів лікарської управи, а потім губернатора. І коли останні засвідчать, що кращого ніколи не пили, то вино починають пити члени окружного суду і земської управи. Потім увесь запас збувають на нижегородський ярмарок і звідти нарозхват розбирають для всієї Росії. П'ють справники, п'ють мирові судді,

---

¹ Розуміється, я описую процес виготовлення кашинського вина на підставі усних розповідей, за достовірність яких ручитися не можу. За одне ручуся: виноградників ні в Кашині, ні в Ярославлі немає, тимчасом виноградного вина виробляється багато і найрізноманітніших сортів. (Прим. автора).

п'ють поміщики, п'ють купці і ніхто не знає, чие «здобрювання» він п'є.

Розуміється, прикажчики і нас ласкаво-почастували пробою. Дехто з нас випив і не міг вмістити, але «кореспондент» і Очищений попросили по другій, сказавши: було б мокре та в горлі дерло! І їм не тільки не відмовили в повторенні, але відпустили по пляшці вищих сортів на дорогу.

Міркування вищого економічного і політичного порядку так і лізло в голову з цього приводу. Почалися дебати, в яких взяли жваву участь і прикажчики. Економічна точка зору була цілком ясна. По-перше, витісняючи з внутрішніх ринків дорогий іноземний товар і замінюючи його однорідним власного виробництва (і до того ж не вартим дірки бублика), кашинські винороби цим збільшують продуктивні сили країни. По-друге, ті ж винороби, даючи пристойний заробіток тим, хто його потребує, цим забезпечують країні достаток і засоби для безбідного існування багатьом сім'ям, які без цієї підмоги були б змушені вдаватися до ганебного ремесла. І, по-третє, нарешті, усуваючи з обігу іноземний продукт, винороби зберігають всередині держави безліч асигнацій, що, будучи зосереджені в їх кишенях, дадуть змогу повернути «торговий баланець» на користь Росії.

Беручи до уваги все вищевикладене, прикажчики одно-стайно ухвалили: довіз іноземних вин у Росію заборонити назавжди. Про що і послати телеграми в московський Охотний ряд для повсюдного опублікування.

— Стривайте! — спинив я їх: — а як же ви з митним доходом влаштуєтесь? Відомо вам, що іноземне вино сплачується золотим митом...

— А митний доход — це само собою, — відповіли вони без вагання. — Як це можна, щоб митного доходу не було... та це боронь боже! Митний доход, дозвольте вам доповісти, завсіди має повністю надійти. Ми це навіть дуже добре розуміємо.

І тут же в живих і наочних образах довели своє розуміння.

— От, будь ласка, вашескородіє, подивіться. В цьому місці, скажімо приміром, наскрізь дірка, — значить, і вода в йому не держиться. А в цьому місці — ґрунт: значить і вода в йому завсіди є. Точнісінько і в оцьому ділі: в одному місці вода наскрізь тече, а в другому — збирається.

— А якщо скрізь дірка?

— Ах, вашескородіє! хіба це можливо!

Розуміється, я заспокоївся, і таким чином фіскально-фінансові труднощі без клопоту було усунуто.

Політична точка зору була ще ясніша. Насамперед, кашинське виноробство розв'язує руки російській дипломатії. Поки його не існувало, на рішення дипломатів могли тиснути такі питання: а що, коли француз не дасть нам лафітів, німець — рейнвейнів, іспанець — хересів і мадер? Щоб ми будемо пити? Чим гостей частувати? А тепер ці питання відпадають: усе в нас своє — і лафіти, і рейнвейни, і хереси. Та ще лучче, бо «їхне» вино — на шкоду, а наше — на догоду. З'їв лишнього чи там випив — з «їхнього» вина голова болить, а з кашинського — тільки з душі верне. Дайте тільки ходу кашинським винам, а там уже діло саме собою як слід піде. Нагрубіянив німець, зазнався — не треба нам твоїх рейнвейнів, дудли сам! — а відповідай просто: яка тому причина?

Та, головно, кашинське виноробство має сприяти роз'ясненню східного питання. Щоб тепер у Середній Азії п'ють? — все іноземне вино, та все дороге. Переп'ються та з нами ж заводять бійку. А дайте-но кашинським винам справжнього ходу — та ми і в Афганістан, і в Белуджистан, і в Кабул проникнемо, всіх своїми мадерами заллемо!

— Бо наше вино сурйозне, — в один голос казали прикажчики: — та й обійдеться дешевше, бо ми його на всілякому місці зробити можемо. Агличин, приміром, за свою пляшку карбованця править, а ми полтиника візьмемо; він сім гривень, а ми — сорок копійчок. Ми, добродію, лучче в себе вдома лишніх десять копійчок накинемо, аніж проти агличина сплехувати! Поткнись-но він у ту пору зі своєю малагою — а ми йому носа й втремо! Даром крам віддамо, а вже своїх не сконфузимо!

Потім тон бесіди, дедалі більше підвищуючись, набрав такого патріотичного забарвлення, в якому потопали і економічні, і політичні міркування.

— Та ми, вашескородіє, від себе цілий полк вирядимо! — в ентузіазмі вигукував головний прикажчик. — Чи за сербів, чи за болгар — тільки шепни Максиму Липатовичу: Максиме, мовляв, Липатовичу! давай! — зараз, в одну мить... хлопці, вперед!

— Вже й те, кожний бачить, скільки від Максима Липатовича тутешньому місту благодіянь вийшло! — луною озвався другий прикажчик. — У Максима Сповідника хто нову

дзвіницю спорудив? Федорові Стратилату хто новий дзвін пожертвував? А дзвонить як... А скільки паникадилів, свічок, лампад, якщо полічити!

— Кожну неділю біля кожної церкви парубок з мішком мідних грошей стоїть, злиденну братію надаряє! — свідчив третій прикажчик.

— І що за причина, вашескородіє! — дивувалися інші прикажчики: — всі начебто інші народи і вигадки всілякі вигадувати можуть, і зі своїм ділом упоратися можуть, — самі тільки начебто росіяни ні в тих, ні в сих! Та ми, ваше-скородіє, якщо нас допустити, — всіх перевершимо! З місця не зійти, коли не перевершимо!

Словом, коли від кашинської мадери, як у цьому зізналися самі прикажчики, з душі верне, зате кашинське піднесення почуттів виявилось безперечно доброякісним і гідним похвали. Тільки навіщо ото прикажчики додали: коли допустити? Хто ж не допускає? Здається, в нас щодо рейнвейнів вільно...

— Послухай! адже в нас щодо хересів і мадер вільно? — звернувся я до Глумова, коли ми закінчили оглядати виноробство: — як ти вважаєш?

— Авжеж вільно.

— Чому ж кашинські винороби досі не проникли ні в Афганістан, ні в Белуджистан, а все якогось «повного ходу» своєму вину ждуть?

— А тому, мабуть, що досі ще коло себе жебрачать. По-стривай, у своїх з кишень виберуть, а потім і в Белуджистан з підводами подадуться.

На закінчення Очищений подав нам приємну звістку. В редакції «Красы Демидрона» є достовірні дані, що приклад кашинських виноробів уже має наслідувачів. Не кажучи про Ярославль, лафіти якого, підправлені чорницею і сандалом, можуть сміливо змагатися з фірмою Oldekopp Marillac, — у багатьох дрібних повітових містах (як наприклад, у Крапивні, Саранську, Лукоянові та ін.), де досі виробляли тільки гній, закладено міцну основу виноробства, що певною мірою вже й конкурує з кашинським і ярославським. Приклад цих міст, безперечно, наслідують: Шацьк, Лаїшев, два Ардатови, всі Спаські та ін. — і тоді період «вибирання коло себе» скоротиться сам собою. А як вибирати коло себе буде вже нічого, тоді мимоволі доведеться наймати підводи в Белуджистан. А що белуджистанський ринок буде завойований для кашинських хересів, тоді нашим виноробам залишиться

тільки виправдати довір'я начальства, а нам, усім іншим, — високо тримати російський прапор.

— Легкість велика буде, — зробив висновок Очищений, і ми охоче з ним погодилися.

Після виноробень ми хотіли оглянути чудові кашинські будинки і церкви, але згадали, що в Кашині існує окружний суд, і пішли туди. До того ж, і хазяїн постоялого двору попередив нас, що сьогодні вранці має слухатися в суді цікава політична справа, розв'язки якої вся кашинська інтелігенція дожидає з нетерпінням¹.

Як я вже сказав вище, у річці Кашинці споконвіку водилася сила-силенна піскарів. Та недавно їх кількість стала поступово зменшуватися, і, як це завжди в нас буває, поліція прогавила це знаменне явище. Спихватились тоді, коли залишалася тільки невелика зграя, яка явно глузувала з громадян, що силкувалися помістити її в юшку. Кинулися ловити — та ба! — піскарі крутонули хвостом і в усіх перед очима зникли. Важко було, звичайно, виправдати поліцію, але, з другого боку, важко було і звинуватити. В кожному разі, спіймали тільки одного хворого піскаря, якому лікарі приписали лежати в баговинні, але й звідти поліція витягла його. Нарядили слідство; прокурори і слідчі два роки поспіль не виходили з річки Кашинки, розшукуючи коріння і нитки, допитуючи жаб і пуголовків, і після неймовірних зусиль дійшли такого результату: спіймано хворого піскаря, а інші невідомо куди зникли. У такому вигляді справу передали до суду, який і мав відплатити кожному по заслугі. Піскарів, які втекли, треба було судити заочно по обвинуваченню в самовільному залишенні батьківщини, а спійманого хворого піскаря — по обвинуваченню в знанні про це і недонесенні відповідним властям. Справа була гучна і мала привернути масу публіки.

Ми прийшли в суд близько одинадцятої; та що засідання мало відкритися не раніше першої години, то нікого ще не було, крім сторожів і приказних нижчого окладу. Суд містився у кам'яному будинку досить великих розмірів, але погано ремонтуваному. Всередині пахне смутком і запустінням, як і скрізь у Кашині. Швейцар, старий, запліснявілий, сидить у бумазейній куртці і, не поспішаючи, чистить булаву;

¹ Цілком зрозуміло, що поданий далі опис окружного суду не має нічого спільного з реальним кашинським окружним судом, а містить у собі лише типові риси, властиві третьорозрядним судам, що з них декотрі вже доброзичливо закриті, а інші дожидають своєї черги. (Прим. автора).

а жінка його в комірчині варить щі, запах яких надає будівлі жилого характеру. Видно, старий здичавів з бездіяльності, бо він зустрів нас сердито і процідив крізь зуби: лиха година спозаранку принесла! Та коли ми, знявши верхній одяг, дали йому по гривенику за зберігання, він на хвилину просяв, гривеники сховав за щоку, а нам показав на лавку: сідайте!

— Багато буває у вас в суді справ, дідусю? — ласкаво зайшов з ним у розмову Очищений.

— Ніяких справ у нас нема, — відповів старий сердито: — хто йде, хто йде — всі минають. Колись, як поміщики були, — справді приїздили позиватися; а теперечки — шабаш.

— Що за причина така?

— Покінчили, значить. Майно продали, а самі на теплі води поїхали. А котрі залишилися — ті і без суду один у одного рвуть.

— Еге, суворі ниньки часи! — зітхнув Очищений і не без зворушення подумав: от коли б на отакий манір і Мотрона Іванівна: не доводячи до суду, вийняла б грошенята та й заплатила б по вексях... мило, благородно!

— Дурнів теперечки багато народилася, — філософствував тимчасом швейцар: — отож розумні і рвуть у них. Тим-то коли дурень до суду піде — яку він там правду знайде? яка така правда для дурнів буває? Це з нього ж усі штрафи стягнуть: цить, виходить, коли ти дурень!

І, закінчивши таким чином цивільні справи, додав:

— У нас ниньки і кримінал — і той повз суд пройшов, Хіба що якийсь злодій з амбіцією, так той до суду подається, а всіх інших злодіїв у нас самі проміж себе рішають. Вб'ють або скалічать — спробуй, жалійся! А прокурори наші жданники поїли, виглядаючи з вікна, чи не приведуть когось — не ведуть, та й шабаш! Та й сам наш суд бідний. Все одно як у попів парафії бувають; в одного тисяча душ у парафії, та всі купці й багатії, а в другого і ста душ нема, та й у тих на десять душ одна корова. Коло чого тут жититися попові?

Словом, старий дуже обурювався і навіть себе вважав несправедливо приниженим запустілістю суду, що на його дверях він змушений без найменшої потреби стояти в галунах, у перев'язі і виробляти булавою артикули при появі членів і прокурорів, які і самі йдуть до суду лише тому, що подітися їм більше нікуди.

— Набрали ціле стадо приказних, — бурчав він невгавуючи: — а вони тільки цигарки палять, сміять та пера смок-

чуть. Або теперечки павутиння — скільки його на стелях набралось! — а як ти його звідтіля дістанеш? Ти його розтри-вож — а воно жмутками звисло; одне місце на стелі біле відкрилося, а все інше наче сажею вимазане. Бідний, тобто щонайбідніший у нас суд!

Та мені особисто саме *такий* суд і здавався ідеальним: саме *такий* суд потрібний. Щоб нікого в ньому не судили, щоб сходи були не метені, щоб павутиння вкривало стелі, щоб швейцар був неголений, а швейцарова жінка щоб варила щі. І щоб при цьому кожний, побачивши цей неметений суд, розумів, що час волі божої — ось він. І прокурори щоб, на всякий випадок, у вікна дивилися, тільки на вулицю не вибігали, коли кого-небудь ведуть на вірвовочці, не питали б: зі зломом чи без злomu? Мене не смутило б, коли б навіть судовий персонал залишався б у колишньому складі і далі одержував би належні за штатами оклади. По-перше, поки суд не скасований, не можна усунути і служителів його («чим же ми винні, що в нас справ нема?»), а по-друге, треба ж між ким-небудь казенні доходи ділити, то хай вже краще одержують ті, котрі діла не роблять, а від діла не тікають, ніж ті, котрі без пуття, яко лев рикаючий, нишпорять, шукаючи, кого пожерти.

А помалу, може, вдалося б і цілковитого скасування досягти. Нікого не кривдячи, не звільняючи і не усуваючи, а поступово припиняючи заміну упалих. Адже це тільки з незвички здається, що без судів не можна й хвилини прожити; я ж, навпаки, дозволяю собі думати, що коли люди перестануть позиватися, то це аж ніяк не зробить їх нещасними. Я знаю, що ця ідея непрактична і що сподіватися її здійснення — все одно, що дождитися швидкого приїзду Улити (за приказкою: Улита їде, — коли то буде), але все ж сподіваюсь. Та, розуміється, коли б мені сказали: вибирай між колишнім кашинським повітовим судом і нинішнім кашинським окружним судом, я не вагаючись крикнув би останньому: *vivat, crescat et floreat*¹. Даруйте, вже одне те чого варте, що на дверях нинішнього окружного суду стоїть швейцар з булавою, тимчасом як у прихожій кашинського повітового суду завжди стукав шевською колодкою солдат у пачосній сорочці і з пошкодженою на вченнях вилицею...

Але цей день, як я вже сказав вище, був винятком у практиці кашинського окружного суду.

---

¹ Хай живе, росте і процвітає.

Судили піскарів, одвічних кашинських обивателів, та ще й за такий цікавий злочин, який самою новизною здивував усіх кашинських консерваторів (кашинські винороби і витушники — здебільшого консервативні, бо знають, чие сало кіт з'їв). З половини дванадцятої вже почався рух навколо суду. Швейцар, весь гаптований, з жовтою перев'язку через плече та з булавою в правій руці, стояв на витяжку біля дверей, готовий виконати всі належні за практикою суду артикули. Насамперед повалила дрібнота, яка при вході набожно хрестилася, немовби відмолюючись від в'язниці і торби, а на початку першої почали збиратися «чини». Першими прийшли прокурори. Побачивши нас, вони зупинилися в швейцарській і почали вголос обговорювати питання: коли злодій у шкатулці зламає замок і забере звідти три копійки — це, безперечно, буде крадіжка зі зломом; та коли він замість того, щоб ламати замок, усю шкатулку забере — як слід цей вчинок розуміти? ¹ І, виклавши цю тезу, дивилися на нас: чи багато, мовляв, ви таких прокурорів бачили? Та що ми залишились байдужими, прицмокнувши язиками, пішли сходами вгору. Слідом за прокурорами прибули члени суду. Вони солідно ступали по сходах і вели солідну розмову, що незмінно починалася словами: «У практиці кашинського окружного суду встановився прецедент...» Спочатку один ці слова скаже, потім другий повторить, потім третій, а швейцар дивиться на них і не нарадується. Взагалі ці люди, видно, добре розуміли, що двадцятого числа кожного місяця ніщо не перешкодить їм користатися належною від казни платнею. Кашинка може вийти з берегів і потопити казначейство, вогонь може знищити його, та їхні гроші ні в огні не згорять, ні в воді не потонуть. Наприкінці, зовні метушливо, але, по суті, винувато, прослизнуло штук двадцять адвокатів, які, побачивши нас, дуже зраділи, думаючи, що ось, мовляв, позиватися прийшли. Та їх радість була короткочасна, і коли ми пояснили мету нашого відвідання, то на їх обличчях відбилася така щира печаль, що Глумов швидко запропонував їм по цигарці. Потім вони всією ватагою сунули нагору, неначе побоюючись загубити гарячі сліди, що їх залишили члени суду і прокурори.

---

¹ Тепер, як я чув, це питання вже розв'язане. Можна і замок у шкатулці зламати, і саму шкатулку забрати, — як кому зручніше. (Прим. автора).

Нам ці бідолахи здалися гідними цілковитої вибачливості. Вони мали добрий апетит і якийсь час розраховували на задоволення оного, аж раптом, зовсім несподівано, в практиці кашинського окружного суду встановився прецедент: ніяких справ не розглядати, а збиратися лише для читання законів...

З половини першої почала припливати чиста публіка. Прибув справник, елегантний юнак, з пробором посеред голови; вийняв щіточку з дзеркальцем, подивився на себе і зійшов на ганок дожидати дам. До нього приєдналося з десяток офіцерів розквартированого в повіті полку. Дамочки не забарилися. Першою підїхала чепурна лінійка, в якій, наче на пікнік, прибула з приміського маєтку тугешня чепуруха з цілим виводком дамочок. За лінійкою рушив цілий ряд екіпажів, підвозячи нові і нові виводки. Чути було гомін і сміх; у всіх дамочок був у туалеті який-небудь безлад; в одних щось розв'язалося, у других — розстемнулося. Всі реготали і кричали: ах, як весело! Справник, як перший (після прокурора) в місті кавалер, не встигав зав'язувати і застібати. Пани офіцери допомагали.

Зійшли нагору й ми.

Зала була повнісінька. Дамочки, цивільного і військового відомств впереміжку, сиділи в першому ряді і весело перемовлялися між собою французьким діалектом. Позаду них тиснувся цвіт місцевих знаючих людей і земських діячів впереміжку з офіцерами. У глибині — товпилася дрібнота. Судові пристави, виблискуючи наново почищеними ланцюгами, в новеньких мундирчиках, і красиво вигинаючи шиї, говорили дамочкам «бонжур» і присували їм стільці. Багато з них вважалися женихами і вміли танцювати мазурку. Підсудний піскар, ледь живий, лежав у неглибокій тарілці на лаві підсудних і важко дихав зябрами. Позад його стояли два жандарми з шаблями наголо; поряд — розмістилася оборона в складі двох адвокатів: Шестакова (перекручене *Chaix d'Estange*) і Пер'єва (перекручене від *Berguer*). Кафедру обвинувачення зайняв прокурор Громобой, який зайшов у залу суду мрійливим вихлясом і схиливши голівоньку на праву сторіноньку. У граціозно відкинутій руці його вигравало золоте пенсне; соковиті губи (створені для поцілунку) злегка тремтіли; очі (з поволокою) дивилися журно. Він сумовито окинув поглядом дамський квітник, немовби задалегідь перепрошуючи

за кровожерність, з якою він вимагатиме смерті для підсудного піскаря і загальних оздоровчих заходів для всього суспільства. При цьому погляді дамочки інстинктивно поправляли сукні, бо Громобой був у кашинській судовій трупі на амплуа *premier amougeux*¹, наче як, наприклад, Бертон або Вормс у Михайловському театрі в Петербурзі. Серед свідків найбільше випиналася стара жаба (за викликом обвинувальної влади), саме та, яка колись

...на лужку побачивши вола,
Сама хотіла з ним огрядністю зрівнятись...

але, всупереч свідченню дідуся Крилова, не луснула (жаби навдивовижу еластичні), а стала в цій справі головною донощицею. За нею виднілося кілька дрібних пуголовків, велику частину яких викликала оборона, і, нарешті, в окремому цєбрику, широко роззявивши пащу, нервово плескалася щука, відносно якої Громобой довго вагався, чи викликати її як свідка, чи ж посадовити на лаву підсудних як покривательку, бо велику частину піскарів, що залишили батьківщину, ця щука проковтнула. На столі речових доказів лежали: по-перше, карась, який мав бути на лаві підсудних, але помилово зажарений у сметані; по-друге, точний фотографічний знімок з струменів, що утворилися в річці під час втечі піскарів. На місцях присяжних засідателів не було нікого, бо процес був політичний, а присяжних засідателів політичні справи не стосуються.

Рівно о першій годині найбравіший із судових приставів вигукнув: суд іде! — і слідом за цим вигуком у залу впливали: Іван Іванович, Петро Іванович і Семен Іванович. Та що вони були в мундирах і з ланцюгами, то називалися не Іванами Івановичами, а суддями. Враження, яке справила їх поява, було цілком примирливе. Всім здалося, що разом з ними прийшла і Парасковія Іванівна і що зараз вона скаже: ласкаво просимо закусити! А якщо закуски не буде, то, в кожному разі, Іван Іванович розповість, який з ним учора казус був. Грав він у вінт: так — він із Семеном Івановичем, а так — Петро Іванович з Єфремом Івановичем. Тільки-но називає він три в піках, а Семен Іванович перебиває: в такому разі я називаю три в червах! А в нього, Івана Івановича, жодної червовки нема, а в Семена Івановича немає жодної піковки. Бачить він біду неминучу, нази-

¹ Першого полюбовника.

ває чотири в піках, а Семен Іванович знову перебиває: а я в такому разі чотири в червах! І залишилися без чотирьох...

Розуміється, Іван Іванович нічого подібного не розповів (він так глибоко затаїв своє горе, що навіть Семенові Івановичу не мстив, хоча з учорашнього дня його всією душею ненавидів), та загальна впевненість у неминучості цієї розповіді була така сильна, що коли почалося читання обвинувального акта, всі здивовано презирнулися між собою, немовби кажучи: вибачте! та це зовсім не те!

Суть обвинувального акта полягала ось у чому. Споконвіку річка Кашинка славилася своїми піскарями. В усі часи обивателі міста ловили піскарів усіма дозволеними способами і варили з них чудову юшку, про що ще в XIV столітті свідчив кашинський літописець. Раз встановившись на міцному ґрунті, справа ця йшла своїм звичаєм, не породжуючи перебільшених надій, але й не викликаючи ні в кому й тривожних побоювань. Тільки 1723 року річка Кашинка мало не спустила, через те що всіх піскарів викликали в Петербург до двору з метою обрусіння річки М'ї (нинішня Мойка). Але більшість тогочасних піскарів була в «нетутечках», і років через два-три убуток легко поповнився. За винятком цього короткочасного випадку піскарів ніколи не бракувало, хоча одного року траплялися піскарі більші, а другого — дрібніші. Але з початку шістдесятих років разом з настанням епохи реформ починаються між піскарями заворушення. Замість того, щоб бути вдячними за дарування волі, вони вдаються до всіляких хитрощів, щоб уникнути закидуваних сітей і неводів і в той же час цілими масами емігрують з рідної річки. Куди вони емігрували — і досі лишається таємницею, та самий факт еміграції вже тоді помітили деякі благочесні громадяни. Побоюючись, що смачна і поживна юшка, якою вони звикли підкріпляти свої сили, незабаром стане казкою, вони наполегливо вказували відповідним властям на навислу небезпеку, а що в той час весь уряд взагалі був за одно з піскарями, то зрозуміло, що і місцеві поліцейські власті не вважали, що мають право вжити енергійних заходів для знищення зла в самому його зародку. І от зло розвинулось. Протягом усього минулого року не спіймали жодного піскаря, а цього року після скресу повторилось те саме. Тоді поліцейські власті стривожилися і вирішили втрутитися. Громогласно зробивши заколотникам три застереження відносно неодмінного з'явлення в юшку, вони закинули зразу кілька

неводів; але, протягнувши їх уздовж усієї річки в межах міської смуги, нічого не виловили, крім пуголовків і хворого піскаря, що лежить у тарілці. У такому вигляді ця справа надійшла в розпорядження прокурорських властей, які вважали за необхідне піддати її ретельному дослідженню. Слідство, проведене під особистим наглядом прокурора окружного суду, з участю всіх прокурорів і судових слідчих кашинського округу, призвело до таких результатів. А. Відносно всіх піскарів взагалі. Безсумнівно, що з їх боку була в даному разі змова і умисний опір властям. Зобов'язані по закону з'являтися на першу вимогу в юшку, вони не тільки не звернули належної уваги на зроблені їм поліцейськими властями застереження, але прямо не послухалися їх запитань, безсумнівно діючи при цьому за обдуманим наперед загальним планом. Доказів існування цього загального плану є в справі більш ніж досить. По-перше, піскарі зникли з річки саме в ту хвилину, коли начальство виготовляло для ловлення їх сіті і неводи. Очевидно, їх було попереджено. І справді, суд має дані, які свідчать, що їх попередив про розпочаті приготування карась, котрий жив у справника в ставку, з'єднаному з річкою Кашинкою протокою. Сам карась щиро зізнався в цьому злочині, виправдуючись, будімо він діяв у цьому разі на підставі якогось циркуляра: Але по якому відомству, коли і за яким № був виданий цей циркуляр,— вказати не міг. На жаль, цей карась був, через непорозуміння, зажарений у сметані і в такому вигляді й перебуває нині на столі речових доказів (секретар підходить до стола, піднімає сковорідку з загідженим мухами карасем і каже: ось він!); та коли б він був живий, то, безперечно, з метою пом'якшення власної вини пролив би світло на цю, а втім, і без того вже ясну обставину. Отже, піскарі знали; а коли знали, то мали спокійно плавати і з довір'ям ждати. Та вони замість того обдумали загальний план, яким і скористалися в рішучу хвилину. По-друге, самий процес втечі свідчить про його умисність. Втеча відбувалася зі швидкістю, зовсім невластивою піскарям, що доводить точний фотографічний знімок струменів, залишених утікачами. Варт глянути на цей знімок (секретар бере його зі стола і каже: ось він!), щоб пересвідчитися, що таку плутанину перехресних слідів можуть залишити тільки істоти, які достовірно знають, що буде з ними незабаром, і тому мають цілковиту підставу поспішати. Кажуть, будімо піскарі тому так швидко чкурнули в різні сторони, що злякалися щуки, яка в цей час запливла в Ка-

шинку з Волги; але опитана з цього приводу *щук*а подала слідству схвальне свідоцтво від поліції, з якого видно, що вона не раз і перед тим з'являлася з річці *Кашинці* і завжди з найкращими намірами. Та, крім того, навіть викликані обороною пуголовки — і ті свідчать, що ще задовго до зникнення піскарів у них уже були бучні сходки, на яких потрясались основи і виголошувались пропаганди і перекручені тлумачення; а жаба, що бачила в лузі вола, просто свідчить, що не тільки знає про сходки, але й сама не раз потай, залізши в bagno, на них була присутня і чула на власні вуха, як одного разу було вирішено: в юшку не йти. Таким чином, зникнення з одного боку сталося швидко, а з другого — повільно і обдумано. Потім хоча слідство і не роз'яснило достовірним чином, куди поділися бунтівливі піскарі, чи залишили вони батьківщину назавжди чи досі переховуються у хвилях оної, та до цієї обставини правосуддю байдуже. Вони не з'явилися за викликом начальства, а це більше, ніж залишення батьківщини. Б. *Що*ждо, зокрема, хворого піскаря, який перебуває на лаві підсудних, то хоча він і твердить, що нічого не знав і не знає про цю історію, через те, мовляв, що був хворий і за порадою лікарів лежав у намулі, та відмагання його навряд чи можна йняти віри, бо віковичний досвід доводить, що хворі злочинці дуже часто бувають шкідливіші, аніж найздоровіші.

«А тому і беручи до уваги все вищевикладене, виводив обвинувальний акт, віддаються до карного суду нижченаведені особи: А. *З*аочно — взагалі всі піскарі, які втекли з річки *Кашинки*, по обвинуваченню: 1) в недозволенному залишенні батьківщини або в злочині, оному рівносильному; 2) в умисному опорі відповідним властям, що виявилось в нез'явленні за їх викликом у юшку, і 3) у вчиненні змови з метою невиконання законних вимог начальства, хоча й без наміру повалити оне. Ці злочини передбачені 666 ст. усіх томів зв. зак. Рос. імп. Б. *Піскар* без імені й по батькові, відомий під назвою *Івана Хворова* — по обвинуваченню в знанні викладених вище вчинків і дій і в недонесенні про них відповідним властям; причому хоч і не було з його боку діяльної участі в змові, але сіє сталося не з волі його, а через те, що перешкодила хворість, за приписом лікарів. Цей злочин передбачається уложенням про покарання, кишеньковим оною виданням».

Читання обвинувального акта справило змішане враження. Всі віддавали належне пильності прокурорського нагляду, але в той же час мимоволі співчували бідолашному хворому піскареві, який цілих два роки знемагав у тарілці (навіть воду в ній не щодня міняли), тимчасом як головні злочинці плавали на волі, глузуючи з усіх зусиль правосуддя. Особливо ж співчував підсудному один з жандармів, що конвоював його, рядовий Тарара, який тісно зблизився з ним під час дворічних поневірянь по слідствах і полюбив його, як сина. У кожному разі, всіх трохи утішило, що піскаря судитимуть не за великим Уложенням, а за кишеньковим. Тільки дамочки залишалися легковажно індиферентними до долі підсудного і, порівнюючи його мізерну, виснажену постать з кашинськими знаючими людьми, які пашать здоров'ям, віддавали перевагу останнім.

Потім, коли хвилювання потроху стихло, Іван Іванович подзвонив у дзвінок, і почалася вистава під назвою:

БІДОЛАШНИЙ ПІСКАР,

АБО

ДРАМА В КАШИНЬСЬКОМУ ОКРУЖНОМУ СУДІ.

ДВІ КАРТИНИ

Сцена являє залу засідань, властиву кашинсько-белозерсько-устюженському окружному судові. Дійові особи і обстановка пойменовані та описані вище.

Картина перша.

Іван Іванович. Підсудний Іван Хворов! розкажіть, що вам відомо в цій справі?

Підсудний *(робить надмірні зусилля, щоб відповісти, але нічим не може виявити своєї готовності, крім ледь помітного руху хвостом)*.

Іван Іванович *(не розуміючи)*. Я повинен зауважити вам, підсудний, що чим більше ви будете упиратись... *(Петро Іванович висувається вперед)*. Ви хочете запитати, Петре Івановичу? *(До публіки)*. Панове! Петро Іванович має запитання!

Петро Іванович *(говорить солідно, гугнявить)*. У практиці кашинського окружного суду встановився прецедент... *(Замовкає і прислухається, немовби ці слова сказав не він, а Семен Іванович)*.

Іван Іванович. Підсудний! ви чули? (Піскар мовчить). Повторюю вам, піскарю...

Жандарм Тарара (охоплений жалістю). Йон хворий. Дуже, вашескородіє, нездоровий.

Іван Іванович (пошепотівшись із Семеном і Петром Івановичами). Та коли так... пане прокурор! чи не хочете ви зробити з цього приводу висновок?

Прокурор (поспішно гортає кишенькове уложення, але нічого підходящого не знаходить). Мм... мм... я вважав би... я вважаю, що, з огляду на хворобливий стан підсудного, можна обмежитися, запропонувавши йому короткі і нескладні запитання, на які він міг би відповідати необтяжливими рухами тіла. Немає сумніву, що панове оборонці, яким повинна бути зрозуміла мова піскарів, не відмовлять судові в роз'ясненні цих рухів.

Адвокати Шестаков і Пер'єв (захоплюючись легковажним бажанням уразити прокурора і в той же час запасаючись касаційним приводом). Зі свого боку, ми думаємо, що мова піскарів більш відома обвинувачеві, ніж нам; бо він цілих два роки жив у річці, розшукуючи коріння й нитки в цій справі.

Іван Іванович. Що ж теперечки робити?

Голос з публіки. Найкраще — випити і закусити. (Загальний сміх.)

Іван Іванович (сердито шукає очима, але в той же час машинально тре рукою під грудьми). Попереджаю, що я дальших порушень порядку не потерплю. Бо коли б навіть і відчувалася потреба закусити, то в цьому ще нічого немає недозволеного. І до того ж все свого часу. Панове судові пристави! прошу дивитися пильно! (У публіці новий вибух сміху.) Нічого сміятися! соромно! Повторюю своє попереднє запитання: що теперечки робити? (Семен Іванович висувається вперед.) Ви хочете сказати вашу думку, Семене Івановичу? (До публіки.) Панове! Семен Іванович має сказати кілька слів!

Семен Іванович (підводиться і бравірує, немовби хоче сказати, що він зазнавав і не такої халепи). У практиці кашинського окружного суду встановився прецедент... (Червоніє і сідає.)

Іван Іванович (згадуючи про вчорашній вінт і бажуючи уразити Семена Івановича). То-то... «прецедент»! Пане прокурор! прошу вас зробити висновок!

Прокурор (судорожно хапається за кишенькове

уложення, але в судові дебати несподівано втручається жандарм Тарара).

Тарара. Дозвольте, вашескородіє, міні за нього балакати! Я усе розумію!

Іван Іванович. От і чудово. Виходить, ми можемо продовжувати судове слідство... Відповідайте, підсудний! чи визнаєте ви себе винним?

Тарара. У чому, вашескородіє?

Іван Іванович (дражниться). У чому?! У всьому!!

Тарара. Винний, вашескородіє.

Іван Іванович. Ото ж то. Підсудний! Чуєте?

Тарара. Авжеж, вашескородіє.

Іван Іванович. Отже, підсудний зізнався. Теперечки можна, виходить, розпочати вислухування показань свідків. Пане секретар! всі свідки в наявності?

Адвокат Шестаков. Я маю зробити заяву. Підсудний ніякого зізнання не робив, а зізналася за нього зовсім стороння в справі особа. Прошу занести про це до протоколу.

Іван Іванович (хитаючи головою). Ах-ах-ах! завжди ви отак, пане Шестаков! Правосуддя йде своїм звичаєм, а ви перешкоджаєте! Що ж нам тепер робити? пане прокурор! ваш висновок?

Прокурор (гортає кишенькове уложення і удіє, що знайшов). Вважаю, що домагання оборони слід залишити без наслідків... на підставі 1679 статті.

Адвокат Пер'єв (ущипливо). Стаття, що про неї говорить обвинувач, стосується розкольників, які не визнають священства, а до процесуальної сторони політичних справ ніякого відношення не має.

Іван Іванович. Ах-ах-ах! Як же це, Федоре Павловичу, ви так? сплехували... га? (Пуголовки сміються.) Ви чого смієтеся! ждїть своєї черги! Федоре Павловичу! за вами слово!

Прокурор (анітрохи не ніяковіючи і дивлячися у вічі Пер'єву). Це за одним виданням — справді так; а за другим виданням та ж 1679 стаття...

Іван Іванович. Так я і знав. А все ви, пане Пер'єв! Правосуддя йде своїм звичаєм, а ви перебиваєте! Попереджаю, що, коли це повториться ще раз, я позбавлю вас слова. Я добрий, але не потерплю, щоб правосуддя натрапляло на перешкоди на своєму шляху!

Адвокат Пер'єв. Дозвольте, Іване Івановичу!

Іван Іванович. Тут не Іван Іванович, а пан суддя.

Пер'єв (*не звертаючи уваги*). Ах, Іване Івановичу!
Іван Іванович (*суворо*). Ви упираєтесь, пане Пер'єв? Позбавляю вас слова. Прошу негайно залишити лаву оборони!

Петро Іванович і Семен Іванович (*разом*).
У практиці кашинського окружного суду встановився прецедент...

Іван Іванович. Авжеж прецедент. Пане Шестаков! Вам самому ввіряється захист інтересів вашого клієнта. А тепер будемо вислухувати свідків.

Пер'єв поспішно бере папери з конторки і з радістю йде в публіку. В цей час у дверях, позаду суддів, показується голова Парасковії Іванівни. Судовий пристав поспішно перебігає через залу засідань і, пошепотівшись коло дверей, стиха доповідає Іванові Івановичу, що Парасковія Іванівна привезла чотири сорти пірижків.

Іван Іванович (*підводячись*). Засідання суду припиняється на двадцять хвилин! (*До прокурора*). Федоре Павловичу! ласкаво просимо! (*До оборонця*.) А вас ні: ви правосуддя гальмуєте! (*Виходять*.)

Зала оживає. Кавалери миттю прямують до дамочок з коробочками, наповненими цукерками; дамочки без будь-якої причини регочуть. З камери для нарад з'являються три судових пристави, несучи по блюду з пірижками «від Парасковії Іванівни», що їх вмиць розхоплюють. Адвокат Шестаков виймає ватрушку і їсть. Свідок-жаба, забачивши даму з надмірно розвинутими аттурами, починає надиматися з очевидним наміром з нею «огрядністю зрівнятися», але судовий пристав прикрикує на неї «тсс... гадино!» Деякотрі з дрібноти дістають з кишень в'ялену воблу і хочуть їсти, але судовий пристав кричить на них: «Панове! тут воняти не дозволяється! хто хоче їсти воблу, хай йде на ганок: свого часу я подзвоню!»

Картина друга

Іван Іванович (*виходить з камери для нарад, закінчуючи слова молитви*)... і не позбав нас небесного твого царствія... Петре Івановичу! Семене Івановичу! сідайте, будь ласка! Федоре Павловичу! ласкаво просимо! Так! то на чому, пак, ми зупинилися? на допиті свідків... От і чудово. Панове пуголовки! розкажіть, що вам відомо в цій справі? Не соромтеся! хоча вас викликала оборона, проте можете давати свідчення і проти підсудного!

Адвокат Шестаков. Насмілюся доповісти судові, що свідків по закону слід допитувати кожного окремо...

Іван Іванович. А ви знову гальмувати правосуддя! Я — слово, а він — два! я — два, а він — десять! а-а-ах!

Стривайте! як будете промову виголошувати, і я теж... Слова вимовити не дам! (*Погрожує пальцем*).

Голос з публіки. Ну, що вже, Іване Івановичу, не за всяку провину кием у спину!

Іван Іванович. Хто там ще балакає? Хто дозволяє собі? Панове судові пристави! ви чого дивитесь! (*До справника*.) Так ви, Михайле Михайловичу, народ розпустили... Так збалували! так розпустили... дивитись огидно! (*До пуголовків*.) Ну, панове пуголовки, чого ж ви стали! Відповідайте! (*Непомітно просовує під мундир руку і розстібає кілька гудзиків жилета. Стиха*.) Отепер — добре.

Пуголовки (*всі разом; дитячими голосами*). Винні, вашескородіє!

Тарара (*згадавши, як він годину тому відповідав*). У чому винні? — кажіть!

Іван Іванович. Заступнику підсудного! ви не маєте права гальмувати правосуддя! (*До пуголовків*). Заждіть, у чому ж, однак, ви визнаєте себе винними, панове? Здається, ніхто вас не звинувачує... Живете ви сумирно, не ухиляєтеся; ні ви нікого не займаєте, ні вас ніхто не займає... тихенько та лагідненько — чи так я кажу? (*Убік*.) Однак, ці пироги... (*Розстібає потихеньку ще кілька гудзиків*.) Ну, то розкажіть: щоб вам у цій справі відомо?

Пуголовки (*хором*). Знати не знаємо, відати не відаємо!

Іван Іванович. Не знаєте?.. ну, так я і знав! Потурбували вас тільки... А втім, це не я, а він ото... (*Вказує на Шестакова*.) Інших перебивати любить, а сам... Багато за вами грішків, пане Шестаков! ах, як багато! (*До пуголовків*.) Ви вільні, панове! (*Дивиться на прокурора*.) Здається, я можу... відпустити?

Прокурор. З боку обвинувачення заперечень немає.

Адвокат Шестаков. Та, може, згодом...

Іван Іванович (*авторитетно*). Ви вільні, панове пуголовки! Суд звільняє вас — так! І ніхто його цього права позбавити не може — так! Ні адвокати, ні розадвокати... ніхто! Де ви бажаєте оселитися? у ставку чи в річці? Зважаючи на вашу чистосердність, суд дає вам право вибору... так!

Пуголовки. Нам би, вашескородіє, у ставку приємніше.

Іван Іванович. Якщо приємніше у ставку — йдіть у ставок... А якщо вам було б приємніше повернутися в річку — скажіть! не соромтеся. (*Пуголовки мовчать*.) Виходить, у ставку краще? Так я і знав. Пане судовий пристав! зберіть

їх і оселить у ставку... Це суд розпорядження робить, а як про це інші думають,— хай при них і залишиться!

Судовий пристав (збирає пуголовків у мішок і віддає сторожеві; стиха). Давай їх... у місця не такі віддалені!

Іван Іванович. Свідок-жабо! розкажіть, що́ вам відомо в цій справі?

Жаба (кумкає до ладу і навіть літературно; у патетичних місцях надимається, і тоді на спині в неї виступають рубінові плями). Я стара жаба, досвідчена. Живу в тутешній річці понад сорок років і всю підноготну знаю. Колись було в нас тут дуже добре, і жили ми не згірш від кашинських поміщиків. Всього було вдосталь, і головне — все даром. Самої ікри було піскарі стільки наготують — вже які ми жадні були, а й половини не з'їдали. Думали в цю пору, що кінця-краю нашим радощам не буде, та й не було б, коли б ми самі себе кругом не обвинуватили. Звідки почали до нас модні ідеї доходити, — і сама не збагну, а тільки потихеньку та помаленьку, — дивимосся, а поміж нас уже й зрадники проявилися. Далі — гірше. Я вже і тоді на варті стояла, за сто років уперед загадувала. Казала я в ту пору нашим старикам: треба, мовляв, цих розумах своїм судом судити, — а мене не послухали: «нічого, мовляв, люди молоді, самі, мовляв, розсудливими стануть, коли порозумнішають». Згодом спохватилися, та вже пізно було. Почалося з того, що встигли наші розумахи на свій бік чаплю переманити. Розсядуться було старики на бережку, почнуть про свої справи кумкати — аж гульк, над ними чапля кружляє. Вдарить згори, як стріла з лука, вихопить старенького та й понесе в дзьобі. Спочатку ми думали, що це адміністративну висилку означає, а потім дізналися, що, справді, це так і є. Ну, і злякалися. А в річці в нашій, тимчасом, уже й бунти почалися. Адже в нас не тільки піскарі, а й слижі колись водилися — ото вони й почали перші. Перші не схотіли в юшку з'являтися, перші з річки всією зграєю втекли — це ще на початку реформ було, — а вже за ними і піскарі рушили. Піскар — риба боязка, вашескородіє! тікала вона не зразу, а невеликими партіями; ось чому довгий час і невдогад було, що між ними бунт зчинився. Однак поступово почали примічати: сьогодні — один косячок зник, через тиждень — другий, ще через тиждень — третій. Ікра ж колись даром була, потім, на початку реформ, їй ціну сорок копійок поставили, аж тут раптом — два з полтинником фунт! А за ікрою й інше у тому ж мачтабі. Вийшло так, що хоч самим намулом живись, та й те,

мабуть, на всіх невивадачить. Бачимо: погане наше діло, п̄анове! Основи — захитані, авторитети — підірвані, власті — без діла гуляють, суди — сприяють... дивіться огидно! Ну, і почали ми тоді кумкати. Кумкали, кумкали і, нарешті, докумкались. Зглянувся пан справник на наше кумкання і почав ладити неводи...

А д в о к а т Ш е с т а к о в (п е р е б и в а є). Скажіть-но, свідку, ікра дешевша стала від вашого кумкання?

Ж а б а (в с я в к р и в а ю ч и с ь р у б і н о в и м и п л я м а м и, у р и в ч а с т о). Ікра... ікра, ні, ікра не дешевша стала... не дешевша, не дешевша! А все тому, що ото ви... та ото вони (хоче вчепитися в дрібноту)... якби ото вас, та ото їх... (Задихається і якийсь час тільки відкриває рот. Дами в захопленні махають їй хусточками.)

І в а н І в а н о в и ч (п р и г а д у ю ч и, щ о і в й о г о ж и т т і б у л о щ о с ь п о д і б н е, с п і в ч у т л и в о). Заспокойтеся, добродійко! Відпочиньте. Висловлювані вами почуття такі похвальні, що суд може і почекаати.

Ж а б а (п і с л я к о р о т к о ч а с н о г о в і д п о ч и н к у). Ото сиджу якось увечері на варті і за звичкою на все горло кумкаю: зруйновані! підірвані! захитані! Аж чую. у воді щось плюснуло; оглядаюся — щука. А вона, вашескородіє, давно на мене заглядається, бо хоч я і благонамірена, але щуки, коли діло їжі торкнеться, на це не зважають. Підпливла до мене щука та й каже: стрибни, голубонько, у воду, а я тобі щось скажу! А я дивлюся їй, у вічі, наче заворожена, і все думаю: стрибну та стрибну! — як тільки бог врятував! Проте схаменулася, гаразд, кажу, ти краще у воді говори, а я тебе з берега послухаю. Ну, вона бачить, що з мене нічого не візьмеш, і каже: «ось ти по донощицькій лінії служиш, цілий день до нестями кумкаєш, а не бачиш, що в тебе під носом коїться, — адже й останні піскарі от-от від вас попливуть». — Як так? кажу. — «А так, каже, я вже з тиждень їх дожидаю: тільки-но підпливуть до Волги, — тут їм усім від мене одне рішення вийде!» Сказала, ляснула хвостом і попливла. А я тишком-нишком — на дно річки! підповзла до оцього піскаря, якого тепер судять, та у грязь і лягла. Лежу годину, лежу другу — чую: збираються. Оточили оцього Хворова і зчинили галас. І чого вже я тут наслухалася, вашескородіє, — навіть сказати огидно. Все в нас погано, все гидко, все переробити та зруйнувати треба. Річку щоб порівну поділити, харч щоб для усіх вільна була, багатих чи там бідних, як ниньки, — цього щоб не було, а були б тільки бідні; началь-

ство щоб скасувати, а іншим щоб сваволити: хто хоче, — хай вільно живе, а хто хоче, — хай в юшку лізе... А один — *risum teneatis amici!*¹ — навіть таку штуку запропонував: жаб, каже, безпремінно з нашої річки щоб вижити, бо річка ця завсіди була наша, дідусі наші в ній жили, і ми хочемо жити...

Прокурор (перебиваючи). Чи не можете ви, свідку, сказати виразніше, яку роль відіграв на цій сходці підсудний Хворов?

Жаба (розлючено). Ото він? та він, вашескородіє, і є перший палій. Якби він не підбивав, та ми б тепер... ніяких би в нас тривог не було! Це найсправжнісінький шкідливий піскар! Тільки-но хто скаже щось, бодай навіть якесь безглуздя, то він підхопить та ще дужче роздмухає! Це у будь-кого можете довідатись, у кожного пуголовка спитайте: знаєш Івана Хворова? — кожний скаже, який він є піскар! Прочитайте ото, що йому треба, свою отруту випустить, всіх нацькує, а сам у баговиння сховається! Такий це, ну, такий, що коли б теперечки не спіймали його, хто й зна, чи були б ми живі! (Хоче розповісти анекдот з життя Хворова, але Іван Іванович, побоюючись, щоб не вийшло якоїсь непристойності, перебиває.)

Іван Іванович. Вважаю, що питання, поставлене п. прокурором, з'ясоване достатньо. Продовжуйте, свідку, вашу розповідь, не вдаючись до обставин, які не стосуються справи.

Жаба. Ото гомоніли вони, гомоніли — аж чую, ще хтось прийшов. А це карась. Рятуйтеся, кричить, панове! Зараз вас ловитимуть! мені справникова куховарка сказала, що і неводи вже готові! Ну, як тільки встиг він це вимовити — всі піскарі врозтіч! І про Хворова забули... тікають! Я було за ними, — та де там! Ну, гаразд, думаю, не далеко втечете: шука ж — ось вона! Потім уже я чула...

Іван Іванович. Сідайте, жабо. Це все, що суд хотів од вас почути. Далі ви будете свідчити вже з чуток, а в практиці кашинського окружного суду встановився прецедент: «не кожній чутці вір»... здається, я так кажу, панове? (Семен Іванович і Петро Іванович ствердно кивають головами). Ви виконали свій обов'язок, жабо, з чим вас і поздоровляю. Живіть собі сумирно, нікого не займайте, і вас ніхто не займе; а коли щось помітите шкідливе, йдіть до нас: тепер

¹ Утримайтеся від сміху, друзі!

ви цю дорогу знаєте. А ми вже розберемося, бо це наш обов'язок. Коли про щось похвальне дізнаємось, ми віддячимо; коли ж непохвальне, — по голівці не погладимо. Ось вам піскар — сидить! а за віщо сидить? — за те, що робив непохвальне! Якби він похвальню поведився, — не за жандармами б сидів, а може, субсидії б одержував; а здумав бешкетувати та комизитись — не прогнівайся, посидь! І всі будуть сидіти. (*Голос із публіки: правильно! Іван Іванович шукає очима.*) А ось я цього грубіяна, який мене перебиває, за вухо та на сухе... Отже, повторюю: коли щось помітите, — йдіть до нас, а самі не розпоряджайтеся, бо це до кола ваших обов'язків не входить. Тепер багато таких модників розвелось, які думають: навіщо я в суд піду? — краще сам розпоряджусь. І тому в нас у суді цілими місяцями засідань не буває, — до чого ж суд? Але ви так не робіть. Сідайте; ще раз поздоровляю вас. **Щуко!** Продовжуйте розповідь жаби! яка була ваша роль у цій справі?

Щука (*роззявляє пащу, щоб лжесвідчити, та коли підсудний побачив її роззявлену пащу, його охопив жах. Він несамовито хлюпощеться в тарілці і навіть підстрибує, з явним наміром перескочити через край. У щуки набігають на очі сльози від розчулення, причому паща її інстинктивно то роззявляється, то захоплюється. Одначе, мало-помалу, рухи піскаря стають дедалі менш поривчастими; він уже не стрибає, а тільки здригається. Ще одне, два, три здригання і...*)

Тарара (*виймає підсудного за хвіст і показує судові; голосом, у якому звучить урочистість*). Уже вмер!!!

Іван Іванович (*схвильований*). Хай править сіє нам за приклад! Ті, хто ухиляються від правосуддя, хай знають, а інші не мають сумніву! Жаль піскаря, а не можна не сказати: сам винний! Якби не помилявся, може, і тепер був би цілісінький! І нас би не обтяжив, і сам би щось корисне робив. А втім, що про це говорити: вмер — та й годі! **Пане прокурор!** ваш висновок?

Прокурор (*скоромовкою, наче паламар під кінець обідні: «Слава отцю... слава тобі!» вимовляє*). Вважаю, через смерт... суд... пр'пн'ти.

Іван Іванович. Я так і знав. А про інших, про відсутніх... невже продовжувати?

Прокурор. Про інших слід ухвалити заочне рішення.

Іван Іванович. І це я знав. Семене Івановичу! Петре

Івановичу! як ви вважаєте? що слід заочно з бунтівниками зробити?

Прокурор (підводиться, щоб нагадати про існування кімнати для нарад, де ухвалюють рішення; але в цю хвилину судовий слідчий подає йому телеграму. Читає). «Від казанського прокурора кашинському. В річці Казанці спіймано зграю кашинських піскарів. Мабуть, бунтівники. Подробиці поштою».

Іван Іванович. Однак чималенько-таки відчухрали! Скільки оце звідси верст?

Прокурор. З огляду на одержану телеграму вважаю, що суд про протизаконне залишення батьківщини кашинськими піскарями треба припинити.

Іван Іванович (на все згодний.) Що ж, припинити, так припинити. Поки були підсудні, і ми судили, а нема підсудних,— і нам судити нікого. Якщо нікого судити, виходить, і... (Прокидається). Щоб, пак, я кажу? (Глянувши на годинник, приємно дивується). Скоро четверта! а час як проминув! Семене Івановичу! Петре Івановичу! ласкаво просимо!

(Виходить. Зала повільно пустіє.)

*

Ми теж поспішили додому. Суд справив на нас якнайкраще враження, хоча трагічна смерть піскаря і примішувала деяку гіркоту в наші світлі спогади. Найбільше сподобалася манера Івана Івановича. Ото людина: говорить суворі слова, а всім приємно. Навіть адвокат Шестаков—і той тільки удає, що боїться, а по суті дуже добре розуміє, що Іван Іванович простить. Он піскар — той справді вмер, але і він вмер не через Івана Івановича, а тому, що помилявся. А коли б не помилявся — і тепер був би цілісінький.

Але ото ж бо воно й є, що все це утопія. Іван Іванович говорить: не помиляйся! Семен Іванович скаже: не кради! а Петро Іванович: не перелюбствуй! Кого тут слухати! Отак і всі почнуть говорити — і кінця-краю розмовам не буде! І раптом вискочить з-за рогу Держиморда і крикне: що це ще за пропаганди такі!

У кожному благоустроеному суспільстві по штатах мають бути: злодії, невинуваті орендарі, донощики, видавці «Помой», перелюбники, кровозмісники, лицеміри, наклепники, грабіжники. А все інше — утопія.

Ніде правди діти, з якогось часу мене і Глумова починали мучити передчуття. Напевне, віддадуть нас під суд! — думалося нам, а невидима сила так і штовхала аж на дно пошибелі. Певність у неминучості кінця з присяжними засідателями особливо виразною була тепер, коли ми на власні очі побачили, з якою безсторонньою суворістю ставиться правосуддя навіть до такого злочину, як нез'явлення в юшку. Вже коли Хворов повинен був смертю спокутувати свої мініатюрні помилки, то що ж буде нам за участь у підлозі, двоєженстві, у спробі заснувати заравшанський університет?

— Як ти гадаєш; за сукупністю судитимуть? — звернувся я до Глумова.

— Неодмінно.

— Отож коли в різних місцях злочини були зроблені, то судитимуть у тому місці, де було зроблено останній?

— Де спершу застукують, там і будуть.

— Ото коли б у Івана Івановича!

— Еге, братіку, у Івана Івановича — це...

— У Івана Івановича було б найкраще! — озвався і Очищений, вслухаючись у нашу розмову. — Та Мотрона Іванівна ж — вона за місцем проживання...

Словом, щоб бути підсудними Іванові Івановичу, нам треба було тепер же якусь таку підлість вчинити, щоб зразу ж нас в острог взяли і слідство розпочали. А потім уже до цього слідства й інші провини поступово приєднуюватимуть.

Охоплені ваганням, ми ступили під покров постоялого двора, але тут нас дожидала радість. На моє ім'я надійшов лист. Розкриваю і не вірю своїм очам... від клубу Схвильованих Лобурів! * Дізнавшись про наші зусилля ступити на шлях благонаміреності, клуб з власного почину записав нас усіх шістьох у число своїх членів з оподаткуванням відповідною даниною на увеселення (описка, замість «у с и л е н и е») коштів. А саме: купець Парамонов зобов'язаний щороку вносити по 25 тисяч, купчиха Стьогнушкіна — по 10 тисяч, а всі інші — по десять карбованців. Причому нас повідомлено: а) що всі зроблені нами досі злочини прощаються нам назавжди; б) що внески можна робити і фальшивими кредитками, бо лобурі, маючи міцні зв'язки в усіх шарах суспільства, беруться збувати їх за справжні.

— Глумов! — вигукнув я в захопленні: — дивись! Лобурі простили нас! А ми журилися... маловірі!

Вночі Глумов бачив сон: начебто стоїть перед ним Сором. На щастя, саме в момент його появи Глумов перевернувся на другий бік, отож не встиг навіть розгледіти, який він на вигляд. Пам'ятає тільки, що приходив Сором, — і більш нічого. Сказавши мені про це вранці, він замислився.

— Еге, братіку, якщо він внадиться... — почав він, та, не закінчивши фрази, махнув рукою і став поспішати в дальшу путь.

Князівська садиба, яку орендував шуканий єврей, була віддалена від міста верст на сорок на північ, у напрямку до Бежецька. Верст через десять почалися князівські володіння, про що свідчили поставлені обабіч шляху стовпи, оздоблені стертими князівськими гербами. Потім, верст сім підряд тягнувся оголений простір, вкритий мохом і пнями, з яких найближчі до шляху вже почорніли і почали загнивати. Років п'ятнадцять тому тут був пречудовий сосновий ліс, та єврей-орендар начисто його вирубав, а згодом мав викорчувати і пні, щоб, крім мхів, нічого вже тут не залишалося. Версти за три пішли поля, і попереду показалося велике село, а по боках кілька дрібних сіл. За селом темніла панська садиба.

Свого часу тут усього було вдосталь. Селяни в маєтку жили справні, не змучені ні непосильною панщиною, ні надмірними данями. Поміщицьке господарство теж процвітало, бо володар був чоловік тямущий, який розумів, що в кожному ділі має бути загальний план, умів накреслити собі цей план, а потім і простежити за його виконанням. Проте ніяких новин ніколи в маєтку не впроваджували, і на всьому лежала печать найсуворішої старозавітності. По-стародавньому поля ділили на три частини; травосіяння не існувало, ліси берегли, як зіницю ока. Володар не був жадібний і вдовольнявся тим — проте, досить значним — доходом, який, завдяки умінню користуватися кріпацькою силою, сам плив йому в руки.

Князь Спиридон Юрійович Рукосуй-Пошехонський був нащадком дуже древнього роду і пам'ятав це дуже твердо. Він знав, що родичі його були вождями тих пошехонців, які почали своє історичне існування з того, що заблудилися серед трьох сосен, а потім рукавиці шукали, а рукавиці в них за поясом були. Багато його предків цілувало хрести, багатьом урізали язики, немало було й таких, яких засилали в Пелим, Березов та інші, більш чи менш віддалені, місця. Взагалі, це

був рід непокірний, який не вмів вгадати сприятливого історичного моменту і тому особливо багато зазнав лиха під час петербурзького періоду російської історії. У XVIII столітті Рукосуї зовсім зникли з Пошехонья, поступившись місцем більш щасливим лейб-кампанцям, циркульникам і грубникам, і тільки одному з них вдалося зберегти за собою теплий куток, і то не в Пошехон'ї, де розцвіло древо князів Рукосуїв, а в Кашинському намісництві. Тут князі Рукосуї остаточно вгомонилися; облишили будь-які претензії на двірську діяльність і службове значення і цілком віддалися сільському будівництву.

Нинішній володар садиби, князь Спиридон Юрійович, свого часу являв собою тип патріарха-поміщика, який ревно стежив за кожним двором, цікавився найменшими подробицями селянського господарства, люблячи карав і люблячи заохочував і завжди стояв стіною за своїх селян, наполегливо захищаючи їх проти зазіхань і наїздів місцевих властей. Селянин був для нього, так би мовити, улюбленим заняттям, яке жило його думки і в той же час обумовлювало його особисте значення на скалі суспільної ієрархії. Або, кажучи іншими словами, князь вважав себе відповідальним не тільки *перед* селянином, але й *за* селянина. Тому він не дозволяв собі жодної з тих загальнодоступних жорстокостей, якими вщерть було сповнене кріпосне право, і любив, щоб на його селян показували як на зразкових, а на його особисте управління як на приклад розумного піклування, «проте, без послаблень». Але в той же час він вимагав, щоб і мужички цинили його турботи, і не терпів нічого надмірного. «Вискочок» і «хвальків» він негайно здавав у рекрути, але квитанції не відсуджував на свою користь, а дарував тим сім'ям, стан яких потребував, на його думку, підтримки. Навіть надмірної заможності він не допускав, а вів усіх рівно, немовби весь час тримаючи в руках терези, на яких попеременно зважували всіх мужичків, щоб зрівняти лишки і недостатки. І потім, коли пересвідчувався, що у всіх мужичків є повний штат живого і мертвого інвентаря, коли бачив, що кожен мужичок виїздить на панщину у чистій, незалатаній сорочці, то радів. І радів найбільше з того, що цього результату досягнуто не суворістю, а заходами його особистого піклувального втручання.

Виходячи з ідеї піклування, князь не любив і відхожого промислу, називаючи його баловством. Паспорти видавали в його маєтку з надзвичайними труднощами, причому пита-

лося, куди, навіщо і з якої причини треба відлучитися, а після повернення вимагали докладного звіту, скільки відпущений надбав, ходячи «по волі», скільки витратив і скільки приніс додому. Князь був певний, що селянин народжений для землі, і здійснював цю ідею з деякою настирливістю. З такою ж ревною дбайливістю наглядав він і за моральністю селян, і за виконанням ними релігійних обов'язків. Сварок не терпів, непокори не тільки собі і поставленим від нього начальникам, але й всередині самих родин — не допускав. Любострастям не займався, хоча овдовів замолоду, і тільки економка Марфуша, найвідданіша і найсумирніша істота, знала про його панські і людські слабості. Але ні школи, ні лікарні в князівському маєтку не було. Замість школи, князь усіх сільських хлопчиків і дівчаток навчав церковного хорошого співу, і, крім того, його дочка дозволяла собі мати двох-трьох учнів з хлопчиків, які випадково сподобалися їй своєю спритністю. Цих учнів звичайно віддавали згодом у дворові і з цією метою навчали в Москві корисного майстерства. Щождо лікарні, то її заміняли тим, що добра княжна особисто ходила по хатах, де були хворі, і допомагала за лікарським порадином Єнгалічева. І що це були люди прості, та й хвороби були у них прості, то справа лікування йшла успішно.

Чи любили князя мужички — невідомо; та що невдоволення ніхто ніколи не виявляв; то цього було досить. Трохи статечний і начебто скучнуватий вигляд мала сільська вулиця, однак князь не перешкоджав селянським веселощам і навіть у свята особисто ходив на село дивитися, як дівчата танцюють. Та очевидно було, що серце його все-таки переважно раділо не з танців, а з того, що скрізь пахне печеним хлібом, а іноді й яловичиною. Тому економічне становище селян уявлялося блискучим (не було нужденних вже хоча б тому, що фізично неможливо потрапити в становище нужденного), а веселість селянська здавалася применшеною. Може, саме тому сусідні селяни, не дуже розпещені поміщицьким піклуванням, називали селян села Благовещенського (князів маєток) «ідолами», і не можна сказати, що благовещенцям подобалося це прізвисько.

В момент, коли грянули перші віддалені розкоти емансипації, князеві було вже під п'ятдесят. Дітей у нього було двоє. Дочка Варвара, років двадцяти п'яти, що її він якось забув віддати заміж, і років на два молодший від сестри син Юрій, який служив у Петербурзі в кавалерії. Дочка була

дуже скромна дівчина, палко любила батька і була незвичайно добра до селянок і дворових дівчат. Вона теж розуміла, що її предки цілували хрести, і тому старалася робити так, як, за свідченням її улюбленця Вальтер-Скотта, робили на далекому заході володарки замків: допомагала, лікувала, годувала бульйоном, приймала в купелі новонароджених, дарувала дітям сорочечки тощо. Син був тимчасом тільки офіцер, а щб з нього вийде згодом, коли він наробить боргів,— цього ще ніхто вгадати не міг.

Ще одна особливість: місцеві дворяни не любили князя. Він жив ізольовано, зайнятим життям, не їздив у гості, не вшановував своєю присутністю повітових зборищ і пікніків, та й сам не влаштовував прийомів, хоча мав добрий доход і держав чудового кухаря. Щоб помститися за таке «цурання товариства», його завжди обирали куратором хлібних магазинів, незважаючи на те, що він особисто ніколи не їздив на дворянські вибори. І він мав багато клопоту і витрат, щоб збутися нав'язаної посади.

1862 року князь розсердився на своїх селян за те, що їх зробили вольними. Реформа вплинула на нього так оглушливо, що, здавалося, його мозок раптом перевернувся догори дном. Він перестав розуміти найпростіші речі. Коли він почув, як усе село разом загорлало (не можна було не горлати: і батюшка, і становий запрошували), то відчув, що всередині в нього щось неначе обірвалось. Однак він не почав драгуватися і присікуватися, як більшість його сусідів, а зразу визнав, що всьому минулому настав кінець. Щоб не встановлювати ніяких відносин з селянами і не складати з ними ніяких угод, він виписав з Кашина двох стрекулістів і передав їм у руки уставну справу, а сам зразу ж занедбав панську ріллю, продав три чверті живого інвентаря, позабивав більшість служб і розпустив дворових, крім тих, які не йшли самі, або тих, без яких, на перших порах, не можна було обійтися. І на закінчення в усі місця послав заяви, що віднині його існування, через збудження селян, небезпечне.

Якийсь час, проте, він ще жив у садибі. Приїздив до нього з Петербурга двадцятидворічний поручик-син і пробував утішити старого, запевняючи, що граф Іван Олександрович сподівається все повернути на стару колію, але князь вислухав, на хвилину просяв усмішкою і не повірив. Головне, він втратив віру у дворянство, яке, на його думку, поведилося дуже легковажно: спочатку фрондувало, потім упокорилося і, нарешті, тепер позивається з хамами у миро-

вих посередників... емісарів Пугачова! Свої переконання щодо ролі, яку дворянство повинно відігравати в державі, він встиг прищепити й дочці, і, що «заняття» мужичком припинилося, розмови про необхідність дворянського відродження стали єдиним матеріалом, з допомогою якого заповнювалося нескінченне дозвілля, що створилося тепер. Пробували вони залучити до цих бесід і молодого поручика, та він радніше говорив про кобилу і її властивості, і тому, як тільки розчулений батько відлічив йому куш, більший ніж завжди, він визнав себе цілком задоволеним і махнув у Петербург. Старий князь залишився сам на сам з княжною та з економкою Марфушею, робота якої, проте, полягала тільки в тому, що вона проганяла з садиби селян, які приходили зі скаргами.

А стрекулісти тимчасом робили своє діло без послаблення. Відрізували ліси й луги, а решту залишали на селянські наділи (наче як пастки), маючи при цьому на увазі, щоб хоч трохи легковажну селянську курку неодмінно по кілька разів на день ловити за безплатне користування панськими угіддями, а відтак і за потрясіння основ.

Коли все було закінчено, — слід зауважити, що для введення уставної грамоти все-таки потрібна була команда, — почалася боротьба*. Її вели ті ж стрекулісти, але вели настирливо і невміло, отож гвалт од щоденних сварок, незважаючи на всі застереження, не міг не докотитися і до князівської садиби. Князь сердився дедалі більше, і в той же час дедалі сильніше ставало його переконання про особисту його небезпеку в сусідстві «невдячних». Він тривожно прислухався до кожного шереху, тримав напоготові заряджений револьвер, уночі не гасив вогню, погано їв, погано спав. Нарешті, в ньому визріла чудна думка: віддати маєток в оренду єврею та оселитися в місті. Йому чогось здавалося, що єврей краще, ніж всілякі стрекулісти, зуміє помститися за нього; що він спритніше витягне заплутаний мужицький п'ятак, дужче висмокче мужицький сік і взагалі успішніше зруйнує той мужицький добробут, який сам же він, князь Рукосуй, протягом багатьох років безустанно створював. Щоправда, в той час ще не народилося ні Колупаєвих, ні Разуваєвих, і князь не знав, що для висмоктування мужицьких соків не потрібні особливо злісні хитрування, а слід тільки вранці розстелити тенета і взятися до свого діла, а ввечері ці тенета знову зібрати і все, що заплуталося в них, зв'язавши в клунок, кинути в комору для зберігання разом з іншими такими ж клунками.

Словом, нічим не мотивоване озлоблення князя проти селян набрало згодом розмірів якогось нескінченного гарячкового марення, що однаково було тяжким і для того, хто марив, і для тих, хто являв собою предмет марення.

Єврей знайшовся. Один з розбагатілих залізничників, статський радник Вооз Давидович Ошмянський, рекомендував молодому князеві свого власного брата, Лазаря, який давно вже прагнув знайти самостійний гешефт. Лазар мав дуже пристойну зовнішність. Це був єврей уже культивованим, який зрозумів, що на нинішній час насамперед треба звільнитися від єврейського вигляду. У Благовещенське прибув він в ошатній гороховій жакетці, в барвистому галстуку, з золотим пенсне на носі, вистрижений *à la mal coiffé*¹, без найменшої ознаки пейсів. Він скромно рекомендував себе росіянином Мойсейового закону і розмовляв обережно, майже правильно, хоча не міг уладнати з буквою *p*, і крім того, замість «що» вимовляв «ішчо» і замість звідки—«іжвідки», замість «в село»—«уфсело» і замість «зробити» — «іжробити». Крім того, коли журився, то присідав, а коли радів, то починав махати руками. Чоловік він був молодий, крихкотілий, з пунцовими губами, пухлими руками, з очима, виряченими, як у рака, і з деякою схильністю до округлення черевної порожнини. Та найбільше в ньому сподобалося князеві, що коли він говорив про мужичка, то в кутках його рота набивалася слина, яку він дуже апетитно присмоктував.

Не відкладаючи діла в довгий ящик, князь уклав з Ошмянським найобурливіший і сповнений недомовок контракт і потім виїхав з Благовещенського. Та для столиць він надто здичавів, а Кашин — ненавидів, вважаючи його причетним до катастрофи, якої він зазнав. Тому оселився в Бежецьку. Там він спорудив будинок, розвів при ньому сад і жив з дочкою, оточений вимираючими стариками, та й сам поступово дряхліючи і впадаючи в дитинство. Сторонніх людей він боявся і остаточно зробився самотником. Вранці замикався в кабінеті і писав твір про потребу заснувати «Товариство Мандрівних Дворян», обов'язком яких він вважав ходіння в народ з метою поширення розумних понять про значення і роль дворянства в державі. Близько другої години пополудні з'являвся на обід у фракку і білому галстуку та їв ви-

¹ Короткою стрижкою (буквально — «як невдоволений»: так називали членів партії, що створилася у Франції в XVI ст. під час релігійних воєн).

шукані страви з вишуканими назвами, на зразок «bombes de pommes de terre à la Sardanapal», «Purée de carottes à la Jean le Terrible», «Oeufs sur lé plat orné de soukharis à la Suwaroff»¹ і т. д. Вечорами займався з дочкою столовертінням і викликанням духів. Але й духів викликав усе таких, які були причетні до реформи: графів Ланського і Ростовцева, таємних радників Левшина, Мілютіна, Соловйова тощо. Він намагався їх переконати і усовістити, але встигав у цьому тільки почасти. Ланської і Ростовцев, справді, начебто визнавали, що поспішили, Левшин не визнавав, але питав: чим я обвинив? але Мілютін і Соловйов являлись на виклик неохоче і, з'явившись, обмежувалися тим, що називали князя старим телепнем.

Цей спосіб життя уявлявся таким дивним, що бежецькі власті стривожилися. І справді, людині треба було б жити або в столиці, або в Кашині, а вона живе в Бежецьку, живе замкнувшись, ні з ким не бачиться, навіть до церкви не ходить: вдень пише якісь записки, а вечорами робить таємничі дії. Навіть запоем не п'є, що все-таки було б пом'якшуючою обставиною. Розуміється, виникло бажання пролити світло на цю загадкову істоту, дізнатися, як вона узгоджується з розпорядженнями, що існують відносно цього. Виконання цього завдання взяв на себе місцевий околдочний Терпенкін, який тут же хвастонув, що хоч він пишеться в метриках народженим від притикінського станційного доглядача², але, по суті, в цей час згаданий батько його їздив за поштаря в Калязін, а мати залишалася вдома сама, аж раптом у Притикино прибув князь проїздом у маєток...

Одного чудового ранку до князівського дому з'явився молодий чоловік років тридцяти, відрекомендувався місцевим околдочним наглядцем і, зненацька поцілувавши ручку князеві, зразу став називати його «татусем». Князь здивувався.

— Що це ви кажете? — спитав він суворо.

— Аякже, татусь... Пам'ятаєте, у сорок третьому році в Притикині... Так оце я! — відповів Терпенкін з незворушною душевною ясністю.

Князь зашарівся і промовчав. Він згадав, що в Притикині, справді, щось було, але ніяк не міг уявити собі, щоб

¹ «Картопляні кульки, а ля Сарданапал» «Пюре з моркви а ля Іван Грозний», «Випускна ячня в сухарях а ля Суворов».

² Притикино — станція на поштовому тракті між Твер'ю і Калязіном. (Прим. автора).

з цього міг вийти околочний наглядч. Княжна, яка випадково була присутня під час цієї сцени, теж зашарілася («одначе, тапап була ще в той час жива!» майнуло у неї в голові) і після того днів зо два дулася на батька. Але потім не тільки простила, але навіть почала ставитися до нього ніжніше («он який у мене папá!»).

Терпенкін, одначе, домігся свого. Почав ходити до князя з поздоровленнями у неділю і на свята, і хоча здебільшого його не допускали далі передпокою, куди йому виносили чарку горілки і шматок пирога, та все-таки встиг підібрати з підлоги чернетку, в якій коротко було викладено права і обов'язки членів Товариства Мандрівних Дворян.

Цю знахідку бежецькі власті поспішили подати начальству; але замість сподіваного захочення дістали від останнього напоумлення, з якого випливало, що коли б усі жителі Тверської губернії, подібно до князя Рукосуя-Пошехонського, складали проекти про мандрівних дворян, то сія губернія давно була б благополучна.

Відтоді князя залишили в спокої...

А маєток його тимчасом з кожним роком дедалі більше занепадав. Єврей не дримав: вирубував ліси, продавав рухоме майно, навіть усіх крупних карасів у ставку виловив. Тільки зовнішній вигляд садиби залишався незмінним, тобто парк, панський будинок, теплиці та оранжереї, бо князь вимагав, щоб у лютому в нього неодмінно був на столі свій свіжий огірок (*Salade de concombres à la Roukossouy*¹). Навіть молодий князь ні разу не завітав до садиби, хоча частенько грозився «обревізувати жида». Та Ошмянський завжди вчасно дізнавався про ці загрози і, для запобігання небезпеці, подавався особисто в Петербург. Там він дуже спритно використовував грошові труднощі молодого чоловіка і за незначні суми одержував від нього дозволи на продаж лісів. Ці дозволи самі по собі не мали законної сили, та Лазар знав, що коли старий князь і дізнається про них, то «заводити справу» не захоче. Крім того, він охоче і позичав молодому чоловікові, отже, кінець кінцем у нього набралася чимала купа векселів, які і писано і переписувано з року в рік. На останніх за часом уже красувався підпис: генерал-майор князь Рукосуй-Пошехонський. Очевидно, молодий чоловік (йому було в описувану епоху трохи більше сорока років) преуспів.

Але вичавлювати сік із селян Ошмянському вдалося

¹ Салат з огірків а ля Рукосуй.

тільки протягом перших двох років, бо після цього на селі цілком порозумнішали свої власні євреї, в особі Астафійовича, Фінагейовича і Прохоровича, які тим легше відбили у зухвалого пришельця смоктальну практику, що вміли діяти й балакати з мужиком по щирості і по-бозьки.

Коли ми приїхали в Благовещенське, в ньому не залишалося вже й сліду колишньої заможності. Хати стояли почорнілі, похилені, з напівзруйнованими подвір'ями, розореними покрівлями та іншими вадами. Вдалині, на пагорку, виднілася селянська череда, малоросла і нечисленна. По безлюдній вулиці без пуття ходили самотні півні і марно скликали курей. Тільки п'ять-шість справних будинків виблискували на сонці новими тесовими покрівлями; очевидно, вони належали згаданим вище Фінагейовичу та Прохоровичу та ще декому з сільських властей. На селі було три шинки: один — при в'їзді, другий — при виїзді, третій — у центрі, на базарній площі. Ні направо, ні наліво селянинові не можна було вийти, та й посередині не всидиш: скрізь і розпивночно і на винос, — як хочеш.

В одному з цих шинків (центральному), в якому була так звана «чиста» половина, зупинилися й ми.

XXVI

Залишивши товаришів на селі, ми з Глумовим попрямували до садиби. Орендар стояв на ганку князівського будинку (він займав нижній поверх) і переконливо пояснював мужичкові, чому саме йому вигідніше, щоб його зжер він, євреї, ніж Астафійович, який теж роззявляв на мужичка пащу. Мужичок чухався і повторював: «що й казати! звісно, вигідніше!», але в самій його манері чухатися було видно, що він тільки так, задля ввічливості, погоджувався з євреєм, а по суті замишляв зраду. А Ошмянський, вгадуючи його думку, говорив: «вашому брату теж у рот пальця не клади...»

Дізнавшись про мету нашого приїзду, Ошмянський спочатку не зрозумів і присів. Та коли ми пояснили йому, що ми мандрівні дворяни, які роблять подвиг самозбереження і з цією метою пропонують свої послуги всім євреям, що хочуть стаги на істинний шлях, і коли Глумов наче ненароком махнув у нього під носом синьою асигнацією, то він випростався і радісно замахав руками. Асигнація ж у цей час зовсім зникла.

Виявилось, що Ошмянський вдався до цілої комбінації. Об'єктом її був, проте, не сам він, а один його бідний родич, Мошка, якому він з жалості дав притулок у себе. Взагалі справа була дуже заплутана, і згодом одна газета абсолютно справедливо висловилася про неї так: ось гіркий, але цілком природний плід фальшивого становища євреїв у внутрішніх губерніях Росії!

Річ у тому, що Лазар, як нехрещений єврей, не мав права самостійно жити в Кашинському повіті, і якщо його досі не тривожили, то лише через недогляд. Та вічно надіятися на недогляд неможливо, тим більше, що Астафійович, Фінагейович і Прохорович встигли дещо пронюхати і через це почали нахвалятися і загрожувати. Ошмянський заметушився і покликав на допомогу всю гостроту розуму; та хоч як він присідав, які придумував виверти, перспектива в майбутньому була одна: обов'язкове виселення на перше повідомлення будь-кого з Фінагейовичів. Щоправда, він уже був ситий донесочу і навіть сам нерідко мріяв рушити в більш широке плавання, та залишалася ще одна якась невирубана пусточка, і його огортала смертельна туга, тільки-но подумає, що вона вислизне у нього з рук. Поїхав він у Кашин, до стрекулістів, і там йому дали пораду. Виявлялося, що коли в нього знайдеться родич, який погодиться перейти в християнство, то досить тільки упорати цю справу, і Лазар дістане право жити у цього родича в гостях безстроково та безборонно. Натурально, Ошмянський згадав про Мошку і, не відкладаючи справ у довгий ящик, взявся з допомогою Мошки влаштувати блюзнірський гешефт.

Мошка радо погодився, але виговорив, щоб, крім юшки з квасолі, що тільки нею він як бідний родич харчувався, йому давали щодня ще по дві головки часнику. Мало того, він так розпалився ревністю, що став чіплятися до робітників, щоб вони при зустрічі з ним показували свиняче вуха, що вони охоче і робили.

Щоб Мошин ентузіазм не охолонув, Ошмянський найняв у Кашині старого, позбавленого сану за пияцтво, диякона, Мину Празднікова. Диякон узяв з нього недорогого: два з полтинником за всю виучку і, крім того, по півштофа оковитої на день, бо, через похилий вік, більше спожити вже не міг. Та що він від старості й горілки так знавіснів, що й сам усе забув, то взявся до діла дуже чудно. По-перше, для початку заставив Мошку з'їсти углицьку ковбасу і, по-друге, сказав: а тепер кричи «ура!» Мошка ковбасу з їв і попросив

ще; потім крикнув «ура» раз, вдруге—і це йому теж сподобалося. Внаслідок цього, з причини майбутньої зміни в долі, звільнений від занять, він цілими днями вештався з вигнаним дияконом по парку, рвав зубами ковбасу і кричав «ура».

Коли Мошка зовсім освоївся з ковбасою, тоді вигнаний диякон, який полюбив його, наче рідного сина, сказав:

— Мошко! допіру бачив я, що Лазар злогого на столі в залі залишив. Піди і візьми його, а взявши, біжи до Фінагейовича і купи чвертку оковитої. Хочу тебе до горілки привчити.

Мошка так і зробив. Половину чвертки Мина Праздніков випив сам, а другу половину майже насильно вилив Мошці в горло. І коли пізно ввечері вони поверталися з парку додому і Мошка зовсім без пуття горлав, то Мина, помітивши на обличчі Ошмянського докірливий вираз, сказав:

— Це нічого. Це від надміру почуттів!

Через місяць, коли Ошмянський спитав у Празднікова, які успіхи робить його учень, вигнаний диякон, спочатку ляснувши Мошку долонею по лобі, коротко, але переконливо відповів:

— Голова!

Розуміється, Ошмянський насамперед звернувся з просьбою про хрещення до князя і до княжни. Та князь у цей час так поринув у суперечку з духом таємного радника Соловйова в справі про несвоечасність селянської реформи, що навряд чи й зрозумів, про що Лазар його просить. Щождо княжни, то вона спочатку погодилася і навіть взялася кроїти й шити крижмо, та коли дізналася, що Мошка великий і що його будуть занурювати, то зашарілася і рішуче відмовилася. Лазар потрапив у скрутне становище через цю невдачу і вже подумував, чи не запросити кумом Прохоровича, а кумою — Фінагейовичеву дружину. Цим сміливим кроком він хотів досягти примирення з обома сільськими магнатами, а згодом навіть укласти з ними союз, щоб спільними силами вдарити на Астафійовича і потопити останнього в ложці води.

В такому стані була справа, коли ми приїхали в Благовещенське. Мина Праздніков уже цілих шість тижнів проживав у садібі і все казав, що Мошка ще не готовий. Лазаря починало гнітити це золікання. Щоправда, старий не вимагав збільшення гонорару, але він поїдав харчу, щонайменше, на двадцять копійок за добу та, крім того, щодня випивав умовлений півштоф, а на це теж йшли гроші. Та й Мошка розбестився при ньому: став потроху красти, пити,

бешкетувати і взагалі поводитися, як ті охочі, що їх наймають на зміну рекрутів, поки не крикнуть їм: лоба! Ах, якби швидше збути з рук цю справу, — говорив сам до себе Лазар: — а там я вже Мошку підтягну! Я йому, падлюці, кожну головку часнику пригадаю! Я йому помщуся, я його... Та раптом у голові його майнула чудова думка: а що, коли Мошка візьме та скаже: доволі ви в мене, Лазаре Давидовичу, в гостях пожили! хочу я теперечки, щоб ви їхали назад в Ошмяни?! Від цієї гадки Лазар не тільки присів, а й очі зажмурих: «Ішчо я тоді ж ним іжробити буду!» затужив він, обчислюючи на пальцях, скільки Мошка від дня народження самого хліба у нього з'їв, не кажучи вже про квасолю і часник.

Взагалі Ошмянський мав багато клопоту, що отруював його існування. І насамперед, величезна родина. Дружина його, Рахіль, чомусь Францівна (він звав її: Рахель), народила йому цілу кучу дітей. Кожному треба було приготувати гешефт, а для гешефту гроші. Гроші, звісно, знайдуться — це він знав... а раптом їх у нього відберуть! Не зломом, не розбоєм — боронь боже! — а просто скажуть: нажив гроші, а тепер віддавай!.. «ой вей, ішчо тоді ж нами буде!» Що буде з Евелем, з Рувимом, з Борухом, з Зельманом, з Лейбою, з Іцеком, з Сарою, з Агар'ю, з Ребеккою і, нарешті, з маленькою Есфір'ю, яку, за її розкішні руді кучері, вже називали Урійовою дружиною? Звичайно, він більшу частину капіталу сховав, але ж буває і так, що сховати-сховаєш, а потім не знаєш, як і дістати. Сховав він їх, наприклад, уф в банк, а сам, велінням генерал-майора Отчаянного, опинився уф в Америці... діставай звідти! листуйся! доводи!

Ця думка страшенно мучила його. Навіть уночі він бачив перед собою біду, наче живу, схоплювався з ліжка, обливався холодним потом і проклинав... Пригадував він, як полководці, що приїздили до його брата, фінансового туза, позичати гроші, говорили: «а чого б вам, Воозе Давидовичу... справді! чкурніть... га?» — І Вооз Давидович не перебивав їх, а тільки скромно відказував, мовляв, «поки що» немає потреби... Поки що, отже, коли-небудь потреба все-таки може настати? Пригадував він також, як колись один з полководців, уперше побачивши його в брата, сказав: «а тебе, пархатий, хочеш зараз до Тетяни Борисівни повезу?» Пригадував він усе це і проклинав, проклинав без кінця. І чим більше проклинав, тим пожадливіше накидався на гешефти, смоктав, гриз, рвав...

Його найзавітнішою мрією було роздобути залізничку. Спочатку... хоч вузькоколіїну. Он кашинські патріоти давно вже бідкаються, що розмаху їм не дають — куди вже краще! А не те можна й з Углича колійку провести. Капітал у Лазаря є; щоправда, не великий, але ж не в капіталі сила, а в тому, щоб мати під рукою запас дурнів. А щодо цього Вооз допоможе. Грошей не дасть, але шляхи вкаже і дурнів знайде... А що коли він отой проект вивідає та сам для себе залізничку виклопоче? І пошиється він, Лазар, у дурні... Ах, брате, брате! невже ти це зробиш? невже ти ще не ситий?

А залізничну справу він знає: ще підлітком він служив поспіль кілька років на одній залізниці, спершу на побігеньках, потім у писарях, а нарешті і десятником. В той час будував залізницю молодий інженер, який його все палицею по голові бив — ото його він і зробить головноуправляючим своїми залізницями. Від нього він «науку» дістав, розуму набрався, а тепер може і сам хоч що побудувати. І робітників він дешево найме, а коли дорожитися будуть, то обшитає... ні, хай уже краще дешево найме! А втім, обшитати, мабуть, вигідніше. Не поодинці, а неодмінно усіх разом. Поодинці — мабуть, присудять заплатити, а коли всі разом вимагатимуть розрахунка, то вийде бунт, а там якраз і непокора властям...

«А де з у нас пан шправник тут?»

І ось він побудував одну залізничку, побудував другу і остаточно оселився в Петербурзі. Купив на Великій Морській будинок, якраз навпроти будинку Вооза; обидва по дві французьки держать, обидва на приюти жертвують. І їздять один до одного: я — до нього, він — до мене. Влітку він буває в Емсі, щоб легше експекторирувати*, у вересні їде купатись у Трувіль, потім у Париж, у Ніццу... І скрізь йому скучно. Скрізь його гнітить уявлення про якусь фантастичну їжу, що йому подобається і якої він не може назвати, про якусь жінчину з дивовижним секретом, що за нього він дорого б заплатив, але який ще сама природа не догадалася витворити... А інженер тимчасом залізниці йому будує. Загляне він побіжно в Петербург і обрєвізує рахунки. Потім влаштує для генералів витончений обідець, а після обіду в зубах колупає. І знову в Ніццу, в Париж... І раптом знову... ця жахлива думка! Їдять у нього генерали, вшановують гостинного хазяїна, хвалять вино, сигари, та ось один з них підходить і по-дружньому плескає його по колінці: «а чого б вам, Лазаре Давидовичу, тее... чкурни-но, голубе.. га?»

Лазар блідне від злоби, але і в мріях не може знайти пристойної відповіді. Такої відповіді, щоб була хоробра. І переконується, що навіть на вершині благополуччя йому нема іншого виходу, крім прокляття...

Про відновлення іудейського царства він не мріяв: для цього він був надто великим реалістом. Не міг навіть уявити собі, що він там робитиме. Адже Єрусалима, мабуть, не віддадуть; хіба що от Сіхем — то вже краще в Кашинському повіті у Мошки гостювати. Певна річ, і в Сіхем можна мамзель Жюдик виписати... Ніколи він Жюдик не бачив, та, будши любострасним, розпалювався від самої думки. Давно вже він розумів, що Рахель йому не до пари. А до того ж надто часто родить. Тому в мріях про майбутнє привільне життя в Петербурзі він завжди відділяв у гаданому власному будинку окремих апартамент для себе. Рахель з дітьми, гувернантками і гувернерами він розмістить у бельетажі, підшукає трьох дійсних статських радників, які гратимуть з нею у вінт, а сам оселиться у *rez de chaussée*¹ і прийматиме Жюдик. Лопоче Жюдик, як оглашена, по-французьки, а він з новоз'явленими генералами сидить і регоче. А чого регоче,— не знає.

Часом перед ним поставало його далеке дитинство. Ах, що там було... ффа! Народився він в Ошмянах, у напівзруйнованій халупі, що виходила своїми чотирма вікнами у вулицю, сповнену гноем. Його батько був чесний старий єврей, ремеслом лудильник, і буквально вмирав з голоду, бо лудильників у місті розплодилося безліч, а лудити було нічого. Та старий бадьорився. Він не зраджував заповіту предків, не знімав з голови ярмулки, ні довгополого заношеного ламбсердака з плечей, не обрізував пейсів і цілими вечорами, вмиваючись слізьми, співав псалми, що звіщали і славу Єрусалима, і його падіння. Він був одним з тих бідних, палких євреїв, які серед смороду і нечистот маленького повітового міста вміють влаштувати для себе болісно-піднесений міраж, що водночас і виснажує і дає силу жити. Лазар і тепер ще як живого уявляв собі цього сухого старика, що до самої смерті не переставав стукати паяльником, добуваючи шмат хліба для сім'ї, яка обсіла його.

Та до спогадів про батька він ставився якось загадково, немовби говорив: а хто ж йому велів гавити! І Вооз був замолоду лудильником, і він, Лазар, теж. І тепер ще є в нього в Ошмянах два рідних брати — лудильники, і він

¹ Нижній поверх.

збирається надіслати їм п'ятдесят карбованців, та все забуває. Але Вооз рано прозрів, а за Воозом через кілька років прозрів і Лазар. Вооз зразу пішов угору; випестився, вичистився, виявив неабиякі здібності, зробив зачіску à la Carou¹ і сподобався банкірші. А там підійшов добрий гешефт, він вирнув... і виринув; потім знову виринув, і знову. Тепер живе мало не в десяти палацах — в усіх хоч трохи пристойних, європейських містах по одному, завів підлесників і абикуди не плюне — будьте певні! А Лазар хоч не стільки преуспів, а все-таки зумів знищити той особливий зовнішній вигляд, який замикає євреєві хід у життя. Він ходить у жакетці, зачісується á la mal content, а захоче, то відростить волосся і проділ посеред голови зачеше. Взагалі, він нарікати на долю не може. Хоч і далеко йому до брата, але...

Поки таким чином перед нашими мисленими поглядами розгорталося життя Ошмянського, він запросив нас до себе. Та повів нас не в нижній поверх, де проживало його сімейство і звідки долинали несамовиті крики малолітніх євреїв, а нагору, в кімнати, що їх виговорив князь для себе на випадок приїзду. Ми зайшли в просторе, зовсім панське приміщення, в якому, проте, збереглося вже дуже мало меблів. Високі парадні кімнати виходили вікнами на сонячну сторону; повітря було сухе, чисте, легке, незважаючи на те, що вже багато років тут ніхто не жив. Лазар виводив нас скрізь і невгаваючи бідкався.

— Самих дров треба сажнів сто щороку на опалення цих сараїв, — говорив він: — та скільки на оранжереї і на теплиці! І все це я маю своїми дровами опалювати! Доводив я молодому князеві, що значно вигідніше було б горішній поверх зняти і навіть добрі гроші давав, а він старого боїться. Думає, що тут умерти захоче, та де там! А тут самої цегли скільки — подумайте! Та й нижній поверх облеглився б, а щоб у ньому жити було веселіше, я б і парк вирубав — он хоч доти (він показав пальцем щось далеко). Подумайте, які дерева — дуб, модрина, кедр е! — скільки тут добра! І все гине марно. А особливо оранжереї, — он вони в мене де сидять! Садівники люди балувані, а їм жалування плати. Хто плати? — все я. А знищіть ці непотрібні затії, — скільки самої цегли! Старий на все це не зважає, а я — оддувайся!

Побідкавшись, розповів нам викладені вище подробиці

¹ Капуль — відомий французький співак, улюбленець жінок.

про старого князя і висловив надію, що після його смерті легше буде із спадкоємцем справу мати. Любить він, Лазар, сучасну молодь — така вона бадьора, ділова! Ніяких сантиментів: гроші на стіл — та й годі.

— А в старого, я знаю, є капітал, — додав він: — тільки він більшу частину дочці віддасть, а та — в монастир... Ото ще я вам скажу (він тужливо захитав головою)! Коли б я був уряд, я б...

— Та що ви урядом ніколи не будете... — суворо перебив його Глумов, але не закінчив, бо Лазар при перших же звуках його голосу так присів, що ми на мить подумали, що він зовсім розтанув у повітрі. Одначе за хвилину він знову постав.

— А маєток перейде до сина, — вів далі він: — отоді...

І в захопленні замахав руками, як дореформений телеграф.

Тимчасом крізь розчинені вікна знизу з кухні до нас доносились їстівні запахи. Пахло смаженою цибулею, качанами і чимось подібним до праної білизни. Останній запах йшов від смаженої гуски, якій через похилий вік і хвороби залишалося жити тільки двадцять чотири години і яку Ошмянський, згнітивши серце, велів зарізати. Тим-то, може, так і ревли внизу маленькі євреї, не підозріваючи, що Лазар мав на думці почастивати гускою не всіх, а лише найдостойніших. Одну мить ми думали, що гостинний хазяїн і нас запросить хліба-солі покушати, та він і сам уже почав:

— А може, ви їрбобите мені приємність...

Та зразу ж злякався і, щоб остаточно не повертатися до цього, втік на балкон, де якийсь час обмахувався хусткою, щоб отямитися. Нарешті, він гукнув слугу, щоб розшукав Мошку і Празднікова, і став аж зелений від злості, дізнавшись, що обидва ще вчора звечора подалися за двадцять верст до млина рибу ловити і повернуться не раніше як завтра вранці.

Довелося ждати на селі. А втім, це нам було навіть приємно. Ні справ, ні занять попереду не було; хіба що до суду віддадуть, то для цього ми завжди куди слід вчасно встигнемо. Тимчасом наставали ясні, сухі дні, які іноді вересень дарує нашій півночі. Хоча вдень сонце ще добре гріло, та в затінку вже відчувалася прохолода близької осені. Повітря було незвичайно прозоре, лунке, напоєне ароматами достигаючих овочів і запашних городніх трав. У підрослій за літо траві ще цвірчали коники, а біля кущів і дерев тремтіли

нитки павутиння — вірні ознаки майбутньої тривалої години. Листя ще міцно тримається на гіллі дерев і тільки ледь-ледь починає буріти; жоржини, мальви, резеда, пахучий горошок — усе це трохи зблякло від приморозків, але ще в повному цвіту; і скрізь бринять міриади бджіл, що, як чиновники перед реформою, поспішають добрати останні взятки. Навколо — простір, тиша, груди не надихаються. Видно кожну пташку в небі, чути кожний удар ціпа на току, біла церква на пагорку аж виблискує; вода в ставку — мов кристаль. Чудово, чудово, чудово. А в Петербурзі, може, саме в цей час у повітрі пурхає вже паморозь, і вулиці сповнює той підлий слиз, який в одну мить перетворює пішохода на свинку. Чиновники вже переїхали з дач; у кожному вікні видно жінку, яка перетирає на зиму шибки; починають підтоплювати печі, робити зимові рами. Статський радник Дибба вже закашляв і буде всю зиму заходитись, а сусід його, статський радник Удав, всю зиму дивуватиметься, як це Диббу не розірве, а сам у той же час почне несамовито кричати: ах, матінко, геморої!!

Пересвідчившись, що ми не маємо найменших претензій на смажену гуску, Ошмянський повеселшав і охоче погодився супроводити нас по парку. Парк був великий і чудовий, саме такий, які іноді уві сні ввижаються і про які наяву кажуть: от де б жити і не вмирати! Не можна сказати, що Ошмянський доглядав його як слід, та що головну його окрасу становили величезні дерева, то під їх покровом трава на стежках, і без чистки, пробивалася туго. Альтанка була лише одна, на березі великого ставка, але без портиків і без написів. Ні насипних горбів, ні штучних проваль, ні місточків, ні мостів, ні статуй з відбитими носами й руками не було. Взагалі помічалася цілковита відсутність вигадливості і сентиментальності; тільки на одній старій дуплистій березі були вирізані французькі букви D. S. За свідченням Ошмянського, ці ініціали вирізала княжна, і вони означали: Дементій Савоськін — ім'я і прізвище землеміра, який приїздив у Благовещенське перевіряти межі Савоськін мав чорні кучері, які дуже пестив, хоча начальство не раз садовило його за них на гауптвахту і стригло під гребінець. Княжна бачила землеміра тільки здаля і ніколи не мовила з ним ані слова, та кучері його справили на неї враження. А втім, весь сердечний переполох, що його зчинив Савоськін, полягав тільки в тому, що княжна дуже обережно взнала ім'я і прізвище землеміра і ніжніше ніж завжди поцілувала в цей день старого батька.

Потім пішла в дальню алею, вирізала на березі таємні букви і засумувала...

Решту дня ми займалися статистикою. Ходили по селянських хатах, лічили худобу і домашню птицю, виявляли способи харчування, промисли, нрави, звичаї, але найбільше старалися довідатись, чи можна сподіватися політичної благонадійності обивателів і готовності їх обстоювати основи. В результаті досліджень виявилось таке:

Жителів у селі Благовещеньському 546 душ чоловічої статі, з яких половина відсутня. Жінок ніхто не лічив, і кількість їх визначається словом: достатньо.

Дворів — 123. Жителі — будови тіла селянської, без надії на утунчення. Будинків, що мають вигляд жител і справні подвір'я, сім; інші селянські хати занедбані; подвір'я розкриті, ворота поламани, тини порозтаскані. Віросповідання — звичайного.

Скотарство і птахівництво. Коней у селі 57; з них 23 належать місцевим Фінагейовичам, а 34 припадає на решту 116 дворів. Корів 124, з яких 26 належать Фінагейовичам. Баранів 10 штук — всі належать Фінагейовичам. Курей і півнів 205 штук, з яких 50 належать Фінагейовичам.

Промисли. Половина населення відходить у Москву і в приволзькі міста, де промишляє по трактирній лінії і сплачує за все село казенні збори. Злодіїв у селі нараховується двадцять чотири чоловіка.

Торгують селяни цвяхами, витягуваними із стін власних хат, дошками, виламуваними з власних хиж і воріт, лемешами власних плугів, а також знаходжуваними на дорозі підковами. Усі ці товари вони збувають місцевим Фінагейовичам в обмін на горілку.

Харчування. Жителі до харчування схильні. Люблять яловичину, свинину, баранину, кашу з маслом і пироги. Але засобів для харчування не мають. А тому вдовольняються хлібом і сурогатами, що замінюють оний. А втім, слід сказати, що і Фінагейовичі, які мають чималий достаток, налягають переважно на грубу і малопоживну їжу, аби кишка була повна. Самоварів на селі 8, у тому числі один у попа.

Нравів і звичаїв немає, бо їх ще за кріпосного права знищено, а після того, через оголошення волі горілці, не встигли народитися. До числа нравів і звичаїв, ознаки яких уже певною мірою виявилися, слід віднести: по-перше, прагнення збільшувати державний доход шляхом відвідування шинків і, по-друге, правило, на підставі якого обиватель, взявши

навесні у Фінагейовича півпуда борошна, восени повертає пуд і, крім того, на дозвіллі, скошує йому півдесятини луки.

Політична благонадійність обивателів безумовно добра, чому великою мірою сприяє відсутність у селі школи. Про форми правління не чути, про революції відомо тільки одне: що коли вводили уставну грамоту, то кожного п'ятого шмагали. Основи захищати — готові.

Статистика вийшла коротенька, бідна на цифрові дані і, може, навіть невірна, отже, щиро кажучи, кожний з нас міг би написати її, сидючи десь у Раз'езжій і не будучи в Благовещенському. Та так, мабуть, і пишеться більшість статистик, а публіцисти роблять з них невірні висновки і пишуть невірні передові статті. Ось чому цензурне відомство і застерігає: про одне не пиши, про друге помовч, а про третє зовсім забудь. Бо писати треба так, щоб вірно було.

Проте, коли прочитав нашу статистику Прохорович (у якого ми зупинилися), то він був так вдоволений, що вигукнув: «вірно! саме так! саме треба нашому братові частіше під сорочку заглядати!» Про що і вважаю за свій обов'язок довести до відома цензурного відомства.

В нашій роботі по статистичних дослідженнях подавав істотну допомогу і Ошмянський, що і вважаю за свій обов'язок тут засвідчити, складаючи вельмишановному Лазареві Давидовичу від себе і своїх товаришів найщирішу подяку за його досвідчену і до того ж безплатну допомогу.

Вночі знову снився Глумову Сором. «І навіть сказав щось, та хоч убий — не згадаю!» — розповідав мені Глумов. Та й зі мною щось було: вмить я відчув, що мене раптом наче обпекло. Очевидно, це була пересторога.

— Треба, братіку, поспішати! — підганяв мене Глумов.

Куди поспішати? — ми й самі, правду кажучи, не усвідомлювали. Зробивши подвиг самозбереження і не маючи при цьому іншого керівника, крім переляку, ми дуже швидко опинилися в такому вирі шкурних демонстрацій, що й самі вже не розуміли, де ми є. Ми інстинктивно говорили собі тільки одне: врятуватися треба! поспішати! І неоглядки кудись поринали і все ніяк не могли намацати дна... Тимчасом дно було вже майже під ногами, геть усе вимощене статтями карного кодексу...

Прокинулися ми дуже рано. Пастух гнав по вулиці череду; жінки, розпатлані, заспані, бігли, з лозинами в руках, за коровами, що зупинялися скрізь, де помітно було ознаки будь-якої рослинності. Курява густою хмарою звисала над

селом, граючи веселою під промінням вранішнього сонця. Ми рушили в парк; Ошмянський, очевидно, ще спав, та біля ставка вже мелькали людські постаті. На наш великий подив, це були Праздніков і Мошка. Обидва, підкачавши штани, бродили вздовж берега ставка і ловили волоком дрібних карасиків.

Праздніков — високий, кремезний чоловік, з величезною головою, на якій тільки на нижній частині потилиці уціліло сиве волосся. Прожив він на світі вісімдесят років, та на вигляд йому можна було дати не більше шістдесяти, незважаючи на безмірне пиття. Вираз його обличчя був майже безумний, чому, проте, багато чим сприяли незрячі очі, з яких на одному вже зовсім наспіла катаракта, а на другому на зріла тільки наполовину. Говорив він низьким басом, але з неприємними переливами, які звичайно є наслідком тривалих запоїв. Щоки мав червоні, ніс жирний, розмальований під мрамур, руки велетенські, вкриті волоссям і синіми вузлами жил. Одягнений був у довгополий підрясник, як у паламаря, незважаючи на те, що носіння цього одягу було йому, як вигнаному, заборонею.

Мошка являв собою цілковитий контраст Празднікову. Це був зовсім мізерний чоловічок, крихітний, худенький, вузькоплечий, з гострими очицями та блідим, по-старечьому пом'ятим личком. Виглядом своїм він нагадував припущене до вивідка курча, що його квочка-мачуха під час вилуплювання склаювала всього. Її голос він мав почасти дитячий, почасти пташиний. Як тільки глянеш на нього, одразу ж скажеш, що він голодний та що хоч як його годуй, ніяка їжа не піде йому на користь. Праздніков запевняв, що в нього всередині гніздо.

— Де в інших шлунок, а в нього гніздо,—говорив він: — от воно проходу їжі й не дає.

І справді, навіть в оцю хвилину жорстокість, з якою він видирав рибчину, що заплуталася в чарунках волока, була разюча. Він смикав рибу, м'яв її, вивертав їй зябра і, якщо не їв тут же живцем, то через те, що поспішав якнайбільше виловити, побоюючись, щоб не застукав Лазар і не відняв.

Побачивши нас, Мошка весь затріпався і мало не втонув.

— Рибу ловите? — спитав я, щоб зайти в розмову.

— Еге, ось майбутнього вихреста годуватиму, — відповів Праздніков: — а я, правду сказати, не їм. Апетиту не маю—

давно він уже в мене пропав. А в нього гніздо всередині, так наче в прірву... Наловимо трошки, а потім підемо в ліс і спечемо.

Ми легко об'яснилися щодо мети нашого приїзду в Благовещенське, та коли дізналися, як дивно діяв у цій справі Праздніков, то аж ахнули.

— Чи знаєте, що вам за це буде? — з азартом накинувся я на нього. — Що ви нарobili? хіба такими є правила, на підставі яких у даному разі належить діяти?

Та Праздніков, видно, навіть не розумів, у чому річ.

— Які-такі правила! — дивувався він: — якби він людина, а то... жид! та ще й який жид... капшук! Мошко! роздягайся!

Спочатку Мошка було заметушився; але фатум, очевидно, вже тяжив над ним, і він роздягся...

— Бач, який він! — вигукнув Праздніков, тицьнувши в нього пальцем: — а ви про якісь правила балакаєте... правила!

З цими словами він розчепірів праву п'ятірню і, защемивши Мошку за ребра між першим і вказівним перстами, підняв його вгору.

Це був рух фатальний. Чи тому, що стареча рука ослабла, чи тому, що Мошка неспокійно поведився «між перстами», як би там не було, а тіло його моментально вислизнуло з дяконської п'ятірні і гучно гепнулося у воду. Не встигли ми отямитися, як злощасний Мошка несамовито скрикнув, потім зробив два-три судорожних рухи у воді... і змовк.

Це був уже кримінал.

Я глянув на Глумова і побачив і його спрямовані на мене очі. Ми зрозуміли один одного. Мовчки пішли ми від ставка, але не до будинку, а далі. А Праздніков усе щось бурмотів, мабуть, навіть не підозрюючи страшної істини. Дійшовши до кінця парку, ми опинилися на полі. Ой леле! в цю мить ми забули навіть про те, що залишаємо позаду чотирьох вірних товаришів...

Перед нами лежали три казкові шляхи: прямо, направо і наліво...

XXVII

Цікаво, що коли людина ступила на шлях благонамірності, вона стає діяльною, як біс. Біжить чимдуж вперед, і вже ніякі хитрування лібералізму, хоч які б вони були підступні, не спинять її. Підставте їй ніжку — вона перескочить;

збудуйте на шляху паркан — перелізе; киньте напереріз річку — перепливе; спорудить мур — проб'є лобом.

Близько полудня ми були вже в Бежецьку...

Нас самих це здивувало. Ось уже третє місто Тверської губернії, в яке нас кидає доля. Навіщо? Чи не хоче вона дати нам відчутти, що нас послано в світ для того, щоб видати статистичний опис міст Тверської губернії? Адже існує думка, що кожна людина для того народжується, щоб яке-небудь завдання виконати. Одна — для того, щоб вогнем і мечем спустошити країну; друга — для того, щоб спустошену вогнем і мечем країну відбудувати і заселити знову, третя, нарешті, для того, щоб написати статистичний опис міста Череповця. Я особисто знав людину, яка з відзнакою закінчила курс наук і потім двадцять кращих років життя сновигала по архівах, переборюючи всілякі перешкоди, вислухувала від архіваріусів колкості і кінець кінцем видала твір під назвою «Рід купців Голуб'ятникових». І саме в той день, коли було видано з цензурного комітету білет на випуск книги, вмерла. Або, кажучи іншими словами, все земне зробила.

Як би там не було, але я рішуче ухилився від огляду бежецьких славних пам'яток і переконав Глумова прямо піти на залізничну станцію, щоб з першим же поїздом поїхати в Петербург. Одначе і цього разу створилася обставина, яка затримала нас у колишній фантастичній обстановці.

У станційному залі ми побачили численну компанію, яка їла, пила і вела гучну бесіду. За поясненням буфетника, компанія складалася з представників весьгонської інтелігенції, які влаштували комусь проводи. Не встигли ми випити по чарці горілки, як почалися тости. Застукали стільці, бенкетники встали, і один з них дзвінко і урочисто проголосив:

— За здоров'я нашого російського Гарібальді!

Ми мимоволі обернулися і — можете собі уявити наш переляк! — на чолі столу в ролі причинця свята побачили... Редедю!

Труднощі єгипетського походу анітрохи не змінили його¹. Як і колись, його обличчя було схоже на усміненого фаршированого сичуга; як і колись, вигравала глянцем на сонечку його лисина і весело погойдувалося овальне черево; як і колись, губи припухли від безперервного закусування, а очі ставали мрійними при першому натяку про їжу. Словом, як

¹ Нагадую читачам, що Редедя — мандрівний полководець, який тільки що воював у Єгипті, на запрошення Арабі-паші. (Прим. автора).

і колись, усе в ньому було так влаштовано, щоб нікому в цілому світі не могло спасти на думку, що ця людина багато царств розорила, а інші зовсім знищила...

Розуміється, ми зразу ж приєдналися до сонму вшанувальників.

Кількома словами Редедя розповів нам про свої пригоди. Справа Арабі-паші не вигоріла. Це йому Редедя на першому ж огляді провістив.—Уявіть собі, вивели на огляд військо, а воно три дні не ївши; мундирчики — в лахмітті, підметки — з картонного паперу, рушниці — кременні, та й кременів отих нема, а замість них цурки, пофарбовані під кремень. «Чи повіриш, — говорить Арабі: — все було: і сухарі, і мундири, і рушниці—і все інтендантські чиновники порозкрадали!»— Та дозволь, кажу, мені хоч одного, для прикладу, повісити!— «Не можна, каже, закону нема!» — Це ж у воєнний час... закон! А втім, і це б ще нічого, а ось що вже зовсім погано: виправки у військо нема. Їм командують: хлопці, вперед! — а вони: у нас, ваше благородіє, чобіт нема! — Ну, натурально, стали відступати. Відступали-відступали, нарешті, дивлюсь: де військо? — нема нікого! — Ледве втік.— А тепер Редедя повертається з поїздки по Вєсьєгонському повіту, куди його запросила місцева інтелігенція для вшанування, як російського Гарібальді.

— Хай живе російський Гарібальді! — крикнули в один голос вєсьєгонські інтелігенти.

Вони були в захопленні. З природи спалювані внутрішнім вогнем і не знаходячи приводів для його живлення в межах Вєсьєгонського повіту, вони мимоволі переносили своє захоплення на справи далекі, майже казкові, і цим обманювали себе. Навіть тепер, незважаючи на безперечну поразку Редеді, вони не позбавляли його довір'я і все ще сподівалися, що коли-небудь він їх розважить. І ось, знедолені всілякою бреднею та антибреднею, вони, не вагаючись, на останні гроші виписують Редедю, щоб хоч з приводу єгипетських справ вилити ту повноту почуттів, яка не знайшла собі задоволення ні в питанні про заготівлю білизни для земських лікарень, ні в питанні про встановлення на мостах і переправах однакових і необтяжливих такс...

Вони не виробляють ні плису, ні міткалю; тому відкриття шляху в Індію аж ніяк не може безпосередньо їх цікавити. Та їх змагає пекельна нудьга, і через це Редедя, який усе життя був непосидючим і ніколи не журився, викликає в них захоплення. Отже, не все ще засмоктало болото: отже, є ще

можливість про щось думати, на щось витратити сили, крім розподілу пунктів для утримання земських коней... У ось вони жадібно вглядаються в це невиразне «дещо» і воляють: хай живе наш російський Гарібальді!

— А чи одержав прогони? — потурбувався за Редедю Глумов.

— Прогони мені Арабі-паша в обидва кінці наперед заплатив, так само як і піврічне жалування не в рахунок, — відповів Редедя: — ну, а порціони, мабуть, доведеться на тому світі жаринками одержати.

— Ах, Полкане Самсоновичу, Полкане Самсоновичу! коли ж ти вгомонишся!

Виявилось, що він угомониться лише тоді, коли підкорить під ноги пройдисвіта-англійця, який у нього «он де сидить».

— Та на якого біса він тобі?.. — почав було Глумов, але весьєгонці так на нього визвірилися, що він вважав за краще промовчати.

З дальшої розмови виявилось, що Редедя ненавидів англійця, по-перше, за те, що він гендляр і високих почуттів не має, а по-друге, за те, що він перешкоджає збувати московський плис і міткаль і тим уповільнює розв'язання східного питання. Та була, крім того, обставина, що зачіпала Редедю особисто. Ще будучи кадетом, він якось купив складаного ножичка, на лезі якого було виштамповано «аглицький», а через два дні цей ножичок зламався — «ось вам доказ!» А потім він став купувати зав'яловські ножички, і вони не ламаються — «ось вам другий доказ!» Відтоді і почало в ньому скупчуватися: то хустка «аглицька» полиняє, то сукно «аглицьке» з плямами. І тепер у нього такий проект: проскочити з купкою хоробрих в Індію і умовити тамтешніх васальних державців скинути ганебне англійське іго. З цією метою він поспішає тепер у Кашин, де в нього призначено нараду з місцевими виноробами, а з Кашина проїде в Москву, де вже все налагоджено. У Москві купить географію Смирнова і по первопутку через Саратов, Кандагар і Кашемір махне аж туди, де раки зимують.

— А місця ж які: Кашемір, Гюллістан! — вигукує він, виграючи черевом: — а жінчини ж які! «Перса твої — двійко білих козлят! лоно твоє...» ехх!

Словом, так усіх розтривожив, що збуджені весьєгонці хором grimнули: *вот мчится тройка удалая!* — А Глумов поцілував причинця свята в лисину і схвильованим голосом сказав:

— Дай тобі боже! Правду сказати, не сподівався я, щоб розв'язка була така близька, ну, а тепер бачу...

Розговорилися, звичайно, і про Єгипет. Дуже цікава країна. Щороку в ній розливається Ніл, і коли вода спаде, то утворюється ґрунт, в який досить тільки зерно кинути, а потім тільки встигай збирати. Власне єгиптяни являють собою аристократію і сповідують магометанство, а простолюди — фелахи, які сповідують усе, що велять. У давнину країною правили фараони, а тепер правлять хедиви, які платять данину султанові турецькому, але завжди з ним пікіруються. За фараонів споруджено було піраміди та обеліски, за хедивів нічого не споруджено. Один з фараонів загинув у Червоному морі, переслідуючи євреїв, і Редедя особисто оте місце оглядав. Старожили розповідають, що в давнину тут, лівіше, брід був, а фараон помилився, взяв управо, та так з колісницею і гепнув. Та головною окрасою і надією Єгипту є крокодили. Найздібніших з них хедив призначає губернаторами у далекі провінції: Дарфур, Судан і т. д. А що крокодили в Єгипті плодяться безперешкодно, то й кандидатів на губернаторські місця ніколи не бракує, чому багато іноземних держав заздять.

— Ну, а їжа в Єгипті яка? — поцікавився Глумов.

— Харч — нічогенький. Фелахи — ті живляться ящірками; а градоначальники і военачальники хоч і солодко жеруть, та все пальцями. І неодмінно підібгавши ноги.

— Тсс...

— Зате щодо жіноцтва — розкіш! Не встигнеш було моргнути ординарцеві: як би, голубе, баядерочку роздобути, — аж гульк, вона, бестія, вже тут як тут! Тіло смугле, наче олією вимашчене, груди — як наваксовані, а в руках — бубон! «Гей, жвавіш, не мовчи!» — точнісінько, як у Москві, в Грузнах.

Із закусок у Єгипті тільки сардинки і можна їсти. Оселедці — з душком, а ікри та балику ні за які гроші дістати не можна. Фінансів там нема й заводу; карбованців не видно, а водяться полтиники, та й ті скидаються на четвертаки. Отож доводиться давати солдатам посиленій моціон, щоб вони забули про жалування. Торгують тільки сфінксами та муміями, а чи багато ними вторгуеш? Судів — нема, а замість них правило: скільки заслужив, стільки й дістань! Так само нема ні наук, ні літератури, отже, нема і перекручених тлумачень. Сподівань у єгиптян теж нема, крім одного: коли росіяни виженуть гендлярів-англійців з Індії, тоді й вони

поправляться. А чому і в якому розумінні «поправляться» — невідомо. Відомо тільки, що завжди, коли він, Редедя, висловлював свої передбачення щодо Індії, то навіть крокодили — і ті плакали.

Багато і крім цього цікавого розповів Редедя про Єгипет, та іноді чомусь здавалося, що він наче не про Єгипет, а про Вєсьєгонський повіт говорить. Наприклад: і вєсьєгонцям хочеться Індію під ноги підкорити, і єгиптянам — теж, а навіщо — ні ті, ні ті не знають. Або: і в Єгипті щодо недоїмок суворо, і у Вєсьєгонському повіті суворо, а грошей ні тут, ні там — нема.

Щось фантастичне почувалося в цих розповідях, а ми все-таки слухали і намотували собі на вус. Що таке Редедя? звідки він походить? чому гасає? чи справді він додумався до якогось завдання, чи ж завдання звалилося на нього попустому? а може, зовсім і не завдання, а просто, як кажуть, зуд напав. Чи, може, казок він у дитинстві начитався, як Івашко-дурник жар-птицю здобував, на саночках-самокаточках їздив, на килимі-самольоті літав. Ну, і пішов слідами. Глумов навіть не втерпів, щоб не формулювати цих здогадів.

— Слухаю я тебе, голубе, — сказав він: — та тільки дивом дивуюся. Так ти говориш, так говориш, що другий, здається, слів отаких і зроду не підбере... Неначе ти з тьми кромішньої вибіг, і раптом тебе засліпило... ¶ відтоді ти ні встати, ні всидіти не можеш.

— І не всиджу, — твердо відповів Редедя, — поки хоч один гендляр-англієць залишається в Індії, — не всиджу!

А вєсьєгонці слухали цю мову і плескали руками. І кричали: браво, російський Гарібальді! живіо! уррааа! А один, молодший, навіть заспівав: *allons, enfants de la patrie...*¹

Плескали руками і ми з Глумовим, по-перше, тому, що спробуй-но в цьому разі не поплескати, — зразу ж у зрадники потрапиш, а по-друге, і тому, що, по суті, це була своєрідна белетристика, а до белетристики всі ми, грішним ділом, ласі. І Глумов дуже влучно висловив загальний настрій, сказавши:

— Простуй, брате! така вже, видно, в тебе планида... Але географію Смирнова все-таки купи, а то, подібно до стародавнього фараона, зайдеш управо, і тоді шукай вітра в полі!

Ця розмова разом з вигуками і перервами тривала не більше години, а все, що можна було сказати, було вже ви-

¹ Вперед, сини батьківщини... («Марсельєза»).

черпано. Настало мовчання. Спочатку один позіхнув, потім усі почали позіхати. Одначе зразу ж сконфузились. Щоб поправитися, знову проголосили тост: за здоров'я російського Гарібальді! — і почали цілуватися. Але й на це пішло не більше десяти хвилин. Тоді в когось майнула щаслива думка: попросити чаю, — і всі помисли вмиль перенеслися до Китаю.

— Он куди б нам! — сказав один з вєсьєгонців.

— Ми вже однією ногою — там! а згодом і другою ногою будемо! — підбадьорив Редедя і при цьому повідомив, що китайці торгують чаєм, фарфором і тушшою, а живляться пташиними гніздами.

Знову настало мовчання. Раптом один з вєсьєгонців почав люто чухати собі поперек, і на обличчі його так ясно виступила думка про персидський порошок, що я мимоволі подумав: от-от зайде мова про Персію. Одначе, він тільки зашарівся і промовчав: мабуть, посоромився, а може, і чухатися більше вже не було потреби.

Скориставшись цією передишкою, я сів на дальню лавку і задрімав. Спочатку бачив уві сні «долину Кашеміру», потім — «троянду Гюллістана», потім — «перса твої — двійко білих козлят», потім — буцімто приїхав я у Вєсьєгонськ і не знаю, куди звідти тікати, в Устюжну чи в Череповець... І раптом мене шпигнуло. Розплющую очі, дивлюся... Сором!! Не бичуючий і навіть не докоряючий, а тільки наче не розуміючий. Та самого цього «нерозуміння» було досить, щоб мені стало нестерпно моторошно.

Ціла маса питань раптом зароїлася в моїй голові. Неначе я щойно прокинувся після довгого сну, сповненого огидними сновидіннями. Ці сновидіння стояли переді мною, як живі, з усіма живими подробицями, майже відчутні на дотик; і що вони втілювали собою вчорашній день, то я не тільки відмовитися від них, але й усумнитися в їх справжності не міг. Та й при всьому цьому я не розумів. Я цілком ясно усвідомлював фактичну сторону цих сновидінь: у якій формі вони зародилися, як потім перейшли через цілий почет осіб, міст, місцевостей (Іван Тимофійович, Балалайкін, Очищений, Корчева, Самарканд і т. д.), але який зв'язок мали ці зміни форм з моїм внутрішнім еством, з моєю свідомістю — цього я ніяк простежити не міг. Очевидно, я жив під впливом якогось страшного морального пригнічення, що зводить людину на ступінь автомата. Я пам'ятав, що познайомився з Парамоновим, з Прудентовим, з Редедею, що був у Корчеві, в

Кашині, та чому я завів ці знайомства і зробив ці подорожі — я не міг зрозуміти. Очевидно, що навіть тепер, у цю хвилину, я був пригнічений. І відчув, що в мене завмирає серце, що все моє ество сповнила невиразна тривога і що очі мої майже інстинктивно уникають зустрічі зі стороннім поглядом...

Так вплинула на мене зустріч із Соромом.

— За здоров'я російського Гарібальді! живіо! урраа! — знову й знову залунало в моїх ушах.

Стільці в той час посилено застукали. В залі почався загальний рух. Залізничний телеграф повідомив, що поїзд вїхав з сусідньої станції і через двадцять хвилин буде в Бежецьку. Тимчасом у залу вдерлася купка нових пасажирів. Знялася звичайна вокзальна метушня. Поспішили брати квитки, закусували, випивали Сором зник. Ми з Глумовим попрощалися з Редедєю і вибігли на платформу. Аж раптом мій слух вразила розмова:

— На самісінькій, значить, міліні, — розповідав один сіряк другому: — тільки рило і занурили, навіть потилиці не замочили!..

— Здох?

— Зразу ж і бульбашки почав пускати. А диякон, бач, сліпий: стоїть та бурмоче, а від них і сліду нема!

— Страх як багато нині цієї капості завелося! Безпремінно цю справу розібрати треба!

— Їхніх товаришів зараз же під караул узяли. Четверо. І жінка з ними ув'язалася. Сьогодні ж усіх у Кашин відправили. А за тими, за двома, в усі кінці гінців розіслали...

Ми з Глумовим стояли один проти одного і мовчки прислухалися.

— Починається! — нарешті вимовив я.

— І яке, братіку, це з мого боку було паскудство! — відповів він: — навіть про Фаїнушку забув... утік!

— Стривай... а нам же в Кашин їхати треба! — запропонував я.

— І неодмінно разом з Редедєю, — додав Глумов. — І його шукатимуть, і Балалайкіна, і Прудентова... всіх!

— Отже, ти думаєш, що тепер кінець... всі діла наші виявляться?

— Неодмінно всі. І я певний, що й Іван Тимофійсвич, і Прудентов, і Балалайкін — всі неодмінно зберуться в Кашині. Ось побачиш. Що таке сама по собі смерть жида? Це

один з проявів народної політики — і більше нічого. Не цей факт важливий, а те, що час назрів. Залишається проспівати заключний куплет і розкланятися.

Я слухав глумовські передбачення і зіставляв їх з недавньою появою Сорому. І чим більше я думав над цим, тим більше знаходив зв'язку, тим більше переконувався, що час, справді, назрів.

Кількома словами ми пояснили Редеді про тяжку підозру, безвинними жертвами якої ми стали. Та він вислухав нас зі звичною своєю легковажністю і, видно, навіть не розібрав, у чому річ.

— Жиди втопили! — вигукнув він: — і злякалися! та я їх масами... масами.. греблю з них у Західній Двіні...

Тройка, що мала відвезти його в Кашин на нараду з виборобами, вже годину чекала біля під'їзду. Ще раз проголосили тост — останній! — і через десять хвилин ми вже були за мурами Бежецька.

XXVIII

Але тут я полишаю себе на милостивість читача.

Я повинен закінчити з цією історією, хоч зжужжити її, але закінчити. Я сам не знав, що слово «кінєць» напишеться так швидко, і думав провести моїх героїв через усі злигодні, які становлять природну обстановку кар'єри самозбереження. Не знаю, чи впорався б я з таким складним завданням; та знаю, що повинен відмовитися від нього і нашвидкуруч звести кінці з кінцями.

Протягом усієї моєї літературної діяльності я являв собою потопаючого, який хапається за соломинку. Поки соломинки були, я сяк-так тримався; та коли нема і соломинок — зрозуміла річ, що доводиться потонути.

Я сподіваюся, що читач поставиться до мене милостиво. Та коли б він нагадав мені про відповідальність письменника перед читачами, то я відповім йому, що ця відповідальність взаємна. Принаймні я цілком щиро певний, що в більшому чи меншому зниженні літературного рівня читач відіграє дуже істотну роль.

Думка про солідарність між літературою і читачами в нас не популярна. Якось надто охоче дають у нас письменникові відігравати роль в'ючної тварини, що повинна нести тягар всіляких відповідальностей. Та здається, що недалекий

той час, коли для читача само собою виявиться, що добра половина цього тягаря має лягти і на нього.

А втім, це матерія предова, і мова про неї повинна бути предовгою...

Коротко наші дальші пригоди полягали ось у чому:

Приїхавши в Кашин, ми негайно подалися до Івана Івановича. Та він, похваливши нас за те, що ми не обминаємо кашинського суду, сказав, що нас уже шукають. І не тільки в одній справі про втоплення жида, але й в усіх взагалі зроблених нами в різний час і в різних місцях злочинах. Шукають також і Редедю, якого обвинувачують у зносінах з єгипетськими агітаторами і в поширенні шкідливих ідей серед московських ситцьових фабрикантів. Для впізнання наших осіб у Кашин привезено під караулом одного з найбільш небезпечних злочинців (чи не Іван Тимофійович? — майнуло в мене в голові), який уже мав очну ставку із спійманими в селі Благовещенському чотирма нашими спільниками, і вони в усьому щиро зізналися. Потім треба зробити таку ж очну ставку з нами, і нас завтра ж повезуть під караулом на судовище в Петербург.

А що у Івана Івановича під час наших відвідин зібралася партія у вінт і між гравцями був і прокурор, то нас, не відкладаючи діла в довгий ящик, відправили в острог. Там зустріли, крім товаришів по подорожі, ще Івана Тимофійовича, який, побачивши нас, зразу ж вигукнув: — саме це вони й є! — Очну ставку було закінчено.

У Петербурзі нас судили. Прокурор виголосив блискучу промову, з якої я наведу лише те, що стосувалося мене і Глумова. Нас обох обвинувачували в одних і тих же злочинах, а саме: 1) у таємному співчутті до перекручених тлумачень, що виявилось в тих хитрощах, до яких ми вдавалися, щоб це співчуття ні в чому не проявилось; 2) у співчутті до мрійливих починань вільнонайманого полководця Редеді; 3) у тому, що ми своїми вчинками спокусили поліцейських чинів Літєйної часті, і наслідком цієї спокуси була з боку останніх бездіяльність властей; 4) у спробі заснувати в Самарканді університет і в підмові до цього ж купця Парамонова; 5) у тому, що ми, знаючи силу законів, які стосуються нерозривності шлюбу, сприяли шлюбу адвоката Балалайкіна, при живій дружині, з купчихою Фаїною Стьогнушкіною; 6) у тому, що ми, не беручи особисто участі в написанні підложних векселів від імені власниці позичкової каси Мотрони Очищеної, не перешкодили такому писанню, хоча мали ціл-

ковиту до того можливість; 7) у тому, що, будши на посто- ялому дворі в Корчеві, вели сумнівні розмови, і, між іншим, підбивали міщанина Разноцветова до обурення проти купця Вздошнікова; 8) у прийнятті від купця Парамонова рахунка під назвою «Життепис» і в несвоєчасному його опублікуванні і 9) в усьому іншому.

На наше щастя, обвинувач дуже захопився вишуканою стороною свого завдання і тому був занадто блискучим. Він особливо наполягав на дев'ятому пункті обвинувачення; а що цей пункт вимагав абсолютної свободи красномовства, то мало-помалу обвинувач, справді, звільнив себе від усіх уз, крім мундира. Фактична сторона не тільки відсунулася на задній план, але зовсім зникла. Створилася картина, в якій, крім грому й блискавки, був ще й землетрус. А що над землетрусом людський суд не владен, то вийшла пуста справа.

Ми обороняли себе самі і, може сказати з гордістю, вели цю справу дуже спритно. Прокурорському землетрусу ми протиставили щирю і зворушливу розповідь про те, як ми стали на шлях самозбереження. Ми не заперечували, що грішки за нами були. Ми навіть прямо зізналися, що, будши виховані в казенних навчальних закладах, ми охоче піддавалися зваблюванню розуму, але в той же час якнайпереконливіше довели, що це зваблювання ми своєчасно зрозуміли і цілком спокутували дальшою нашою поведінкою. Отже, дії, що становлять, так би мовити, ядро обвинувачення, не тільки не обвинувачують нас, а, навпаки, виправдують і обіляють. Не для приховання шкідливого напрямку думок завели ми знайомство з Кшепшицюльським, Прудентовим, Очищеним та ін., а для того, щоб засвідчити перед цілим світом про нашу зрілість і готовність. Ми не хитрували і не розставляли пасток поліцейським чинам, і обійми, що їх ми розкривали їм, не були лжеобіймами. Та коли і при всьому цьому у діях наших вбачається щось сумнівне, то це сталося тільки через недосвідченість і за браком керівних вказівок.

— Неначе углий човен, — говорив уривчастим від хвилювання голосом Глумов: — борсалися ми без керма і весла по хвилях, і тільки зорі небесні дивились на нас з височини. Невинність, сказав десь безсмертний Шекспір, подібна до порожньої пляшки, яку можна наповнити чим завгодно. Саме оцю порожню пляшку і являли ми собою, бо хоч первісна невинність і була нами втрачена, але те, що ми стали на шлях відродження, дарувало нам другу невинність, ще більше три-

валу, ніж перша. Та марно простягали ми нашу порожню пляшку для наповнення — ми змушені були наповнювати її самі, під особисту відповідальність, чим доведеться. Ми розкривали обійми, а нам ставили пастки; ми поривалися в лоно, а потрапляли... в гущу! Чи можна уявити собі більш потрясаюче видовище! Ви бачили тут Кшепшиціульського, панове судді! бачили тільки протягом кількох хвилин, поки він давав показання. А ми не тільки бачили його, але й грали з ним цілі місяці в карти... тільки для того, щоб довести нашу зрілість! І він здавав ігри, при яких той, хто об'являв гру, в найкращому разі лишався без двох... Ось елементи, що випробовували нас і перед очима яких відбувалося наше відродження... Але й при всьому тому рішимість наша не тільки не захиталася, але зростала з кожним днем дедалі більше...

Я ж, зі свого боку, додав, що хоч обвинувачення і закидає нам як злочин підмовляння купця Парамонова заснувати заравшанський університет, але з обставин справи ясно видно, що Парамонов зважився на цей вчинок зовсім не внаслідок нашої підмови, а тому, що міняйла взагалі, своєю природою, здатні засновувати університети.

Таким чином, політичну частину процесу було очищено. Щождо частини загальнокарної, то нам дуже легко було довести, що з боку Балалайкіна не тільки не існувало самого факту двоєженства, але навіть не було і приготувань до цього, бо ні купівлю для Балалайкіна халата, ні запрошення братів Перекусихіних, ні вечерю в кухмістерській Завитаєва аж ніяк злочинами назвати не можна. Так само не було й участі в складанні підложних векселів, бо не існувало самого факту написання, а були тільки *вправи* в цьому, а папір зі стовпчиками було вжито не з наміром, а за браком у місті Корчеві іншого. Потім, про смерть жида Мошки ми навіть і не стали розводитись. Був жид — і нема його. А де тепер витає душа його, і навіть чи безсмертна вона, — нам невідомо.

Словом, ми вийшли з суду обіленими, при загальному співчутті присутньої публіки. Чоловіки поздоровляли нас, дами плакали і махали хустками. Разом з нами визнали невинними й інших наших товаришів, проте, за винятком Редеді і «кореспондента». Першого, за поширення шкідливих думок серед ситцьових фабрикантів, було засуджено до ув'язнення у виправному домі; другого, за написання в Пропльованій фейлетона про «негідника», — на довічний трепет.

Та справжній наш успіх був попереду. Другого дня до нас завітав відомий меценат і мануфактур-радник Кубишкін і зробив нам дуже принадні пропозиції. Помітивши в нас нахил до розсудливості і щоб скористатися цією здібністю з метою розповсюдження ситцю і міткалю власної фабрики, він задумав заснувати власний кубишкінський літературно-політичний орган, який би поширював його кубишкінські ідеї. Суті цих ідей він нам не розкрив, але показав зразки ситцю (тут був і «веселенький» для молодих і «сурйозний» для баб) і при цьому так характеристично погладив бороду і цмокнув язиком, що ми й без пояснень зрозуміли. Газету передбачалося випускати щодня і вона мала виходити на годину раніше, ніж інші газети. Гонорар нам буде визначено «залежно від справи», причому, звичайно, він нас «не скривдить». Та крім гонорару ми щонеділі обідатимемо у Кубишкіна «нарівні з генералами». Писати і редагувати статті ми можемо на свій розсуд, а Кубишкін буде тільки спрямовувати і вдохновляти нас. Згадали і про Редедю, який зможе надсилати з виправного дому статті по східному відділу. Щождо відділу «Наш петербурзький high Life»,¹ то ведення його покладалося на Очищеного. З цією метою йому купили в Апраксінному добру фрачну пару і кілька пар білих нитяних рукавичок та найняли від Бореля татарина, що за кілька уроків навчив його, як тримати в руках піднос. Тільки «кореспондентів» не знайшлося місця в газеті, але тут уже нічого не можна було зробити, бо «кореспондент» віддавав перевагу морозовському ситцю над кубишкінським, і ні він, ні Кубишкін не поступалися ані п'яддю своїх переконань.

Розумієтсья, ми радо прийняли всі ці умови і зразу ж придумали для газети назву «Словесное удобрение».

Через місяць вийшов у світ перший номер «Удобрения», і що газета з'являлася щодня на годину раніше від інших, то, натурально, всі кухарки, йдучи на базар, купували її.

Статті про те, що кожен час має своє окреме завдання і що це завдання треба виконати, хоча б суть його і суперечила вимогам строгої моральності, — це ми писали. Статті про те, що, з одного боку, всього у нас досить, а з другого — нічого в нас нема, — теж ми писали. Статті про те, що весь іноземний ситець і міткаль слід безумовно заборонити довозити, а наш ситець і міткаль, навантаживши на підводи, везти світ за очі, — теж ми. Статті про те, що мислити не

---

¹ Вищий світ.

забороняється, але як *мислити?* — ми. Якось дивно турботи про благоустрій і благочиння перепліталися в нас з турботами про ситець і міткаль, отже, успіх чи неуспіх останніх немовби свідчив про той чи інший рівень благочиння. Більше скажу: тому що ситець був кульмінаційним пунктом, під покровом якого містилися всі надії й сподівання «Удобрения», то часом ми були не від того, щоб навіть допустити втручання потрясальних елементів, аби тільки збути ситець. І саме ситець кубишкінський. Йдучи цим шляхом і поступово роз'яряючись, ми дійшли, нарешті, до якогось пророчого пафосу. Не вдовольняючись вигнанням з внутрішніх ринків іноземного ситцю, ми вимагали такої ж проскрипції* для ситцю Морозова, потім — Цінделя, і нарешті — *всього*, крім кубишкінського. Тільки Кубишкін, тільки він міг з користю для себе (помилково ми писали: «для держави») одягти в ситцьові сорочки як російських підданих, так і персіян, бухарців, хівінців, індійців та інших іновірців. А також єдиновірних нам болгар і сербів.

Цій ситцьовій пропаганді дуже допомагав Редедя. Щоранку його під конвоем приводили із виправного дому до редакції; тут він на карті вимірював циркулем найкоротший шлях з Москви в Індію, і виходило зовсім близько. Потім він сідав і писав статті, в яких сипучим піскам протиставляв веселі оазиси, а тимчасовому браку води — своєчасний її до-статок і до того ж відмінної якості. Користуючись цією нагодою, він називав верблюдів «кораблями пустині» і радив завжди мати в резерві кілька зайвих верблюдів, бо в пустині вони є підмогою («відомо, що верблюди» і т. д.), завдяки якій не відчувається нестача води. Добрі також для цієї мети кокосові горіхи, поки вони не достигли і містять у собі багато молока.

Щодо Очищеного, то хроніка його мала двоїстий характер. На м'ясницях він писав, що ніколи в нашому high life не було такого пожвавлення і що днями було весілля графа Федорова з княжною Григор'євою і потім бал у молодих. Сходи були вистелені чудовими східними килимами та оздоблені тропічними рослинами, під покровом яких на кожній східці було поставлено лакея в костюмі часів Людовіка XV. Самі парики на лакеях, за словами чарівної хазяйки, коштували по п'ятдесят карбованців за штуку, а скільки коштували туфлі і панчохи, — ще не подано рахунків. Коли настав піст, Очищений вигукував: «А тепер, mesdames, треба братися до грибків!», і розпові-

дав, в якій самовідданістю чарівна княжна Зізі Прокоф'єва їсть мариновані рижички, а шановні батьки дивляться на неї і примовляють: ми повинні сію їжу любити, бо вона нагадує нам, що ми в цьому житті подорожні...

Результати цих зусиль перевершили всі сподівання. Спочатку газету купували тільки кухарки, а потім почали купувати лакеї, двірники і, нарешті, шинкарі. Шинкар Разуваєв говорив просто, що коли б йому вдалося знайти здоровомислячих людей, які з такою ж самовідданістю щодня доводили б, що колупаєвську і вздошніковську горілку треба усунути, а його, разуваєвську, горілку зробити для всіх благомислячих людей обов'язковою, то він, «здається, тищ не пошкодував би». Та хоч нам було зроблено в цьому розумінні принадні пропозиції, проте ми устояли і залишилися вірними Кубишкіну.

Далі — більше. «Удобрение» мало-помалу проникло і в світ бюрократії. Спочатку нас читали тільки канцелярські чиновники, потім почали читати столоначальники, нарешті, і начальники відділу. І тут ми дістали принадні пропозиції від департаменту Роздач і Дивідендів, якому ми дозволяли собі робити час від часу досить ущипливі реприманди; однак і цього разу ми устояли і залишилися вірними Кубишкіну.

Нарешті, настав жаданий день: «Удобрение» потрапило в тендітні ручки графині Федорової, уродженої княжни Григор'євої! Надійшли дуже настійні пропозиції. Сам граф Федоров приїздив до нас для переговорів. Та ми залишилися вірними Кубишкіну.

Бо Кубишкін був прапором!

І багато хто за цей прапор тримався!

А він (тобто Кубишкін) тільки пихтів та був радий, дивлячись на нас. Передових статей він особисто не читав — нудно! — але наказував доповідати і на доповіді щоразу збоку писав: «вірно». Але статті Очищеного він читав сам від першого рядка до останнього, і коли був особливо вдоволений, то першої ж неділі перед закускою власноручно подавав своєму фавориту чарку солодкої горілки, кажучи:

— Це тобі... на знак!

Гонорару певного він нам не призначив, але від часу до часу «відвалював», причому завжди говорив: «нагадувати мені не треба, я сам вашу нужду знаю». Взагалі ми були ситі. І чим більше ми були ситі, тим більше лютували.

Нарешті, так розлютились, що стали вибігати на вулицю і суконними язиками, облитими зміїною отрутою, вивертали хулу і клевету. Проклинали людський розум і вказували на нього, як на корінь наших страшних зол; віщували всілякі нещастя, викликали в серцях тривогу, сіяли ненависть, розбрат і міжусобицю та проповідували загальне знищення. І на закінчення — ремствували, що нас не слухають.

І при всьому тому, вернувшись по домівках, пили, їли, спали і взагалі виконували всі функції, властиві людському еству.

XXIX

ЗАКІНЧЕННЯ

У розпалі цієї гарячкової діяльності ми зовсім забули про Сором.

Та він про нас не забув.

Я пам'ятаю, що вчора ввечері ми спільними силами написали громову статтю, в якій доводили, що суспільство перебуває на краю безодні. «Річ зовсім не в пійманні так званих винищувачів суспільства, — гриміли ми: — що хоч які б були небезпечні, але являють собою, по суті, лише сліпе знаряддя в руках спритних людей, а в тому, щоб саму думку, думку, думку людську остаточно знищити. Поки цього не зроблено — нічого не зроблено; бо в ній, в ній, в ній, в цій розбещуючій думці, в її підбурюванні — джерело всіх загроз. І якщо не буде вжито в цьому розумінні енергійних заходів, і до того ж негайно, то наслідки цієї нерішучості насамперед позначаться на нашій промисловості. Фабрика Кубишкіна перша змушена буде наполовину скоротити виробництво свого ситцю і міткалю... Постає питання: що буде з масою робітників, яку це скорочення виробництва залишить без заробітків? і на кого ляже відповідальність за те безладдя, яке може при цьому статися?»

Сором почався з того, що другого дня вранці, читаючи «Удобрение», ми не повірили своїм очам. Думка, що цю статтю ми самі вигадали і самі виклали, була така далека від нас, що, прочитавши її, ми в один голос вигукнули: ого! які статті тепер пійнуть! І відчували при цьому таке колюче почуття, немовби нас кровно образили.

Словом, ми забули...

Та пригадувати все-таки довелося, і ми пригадали. Робота пригадування почалася зовсім випадково. Прийшов Очищений і приніс фейлетон, у якому розповідав, що днями баронеса Мар'я Карлівна каталася на трійці по островах у супроводі графа Сергія Федоровича. Щотижня ходив до нас Очищений з урочним фейлетоном і завжди ми його гостинно приймали; та цього разу нам здалося дивним: як потрапив до нас цей злоякісний старик? І ми почали придивлятися до нього. Придивлялися, придивлялися, і раптом щось в очах наших освітілося... Спочатку один пункт, потім далі, далі — разом ціла пожежа! Всі сновидіння, вся ява — все зразу спалахнуло.

— А «Удобрение» ж — це справа наших рук!.. — розгублено вимовив Глумов.

— І ця стаття, яку ми щойно читали... теж справа наших рук! — наче луна, озвався я.

Нас охопив переляк. Якесь тупе почуття безвихідності, що майже доходило до остовпіння. Мабуть, ми тільки збиралися з думками і навіть не запитували себе: що ж далі? Ми не гнали Очищеного з квартири, і коли він наполягав, щоб його статтю послали до друкарні, то безмовно дивилися йому у вічі. Нарешті, прийшов з друкарні метранпаж і став спонукати нас, але, не діставши задоволення, мав піти ні з чим.

Проте газетна справа с'як-так уладалася. У трактирі «Ерши» знайшли на наше місце двох публіцистів, привели до Кубишкіна і засадили за роботу. Через два дні передова стаття була вже готова. В ній доводилося, що коли для питущих важливо визначити, з якої саме чарки вони п'яніють, то тим паче необхідна така визначеність у різних галузях адміністративної діяльності. Бо скрізь людина натрапляє на цю згубну чарку, але тільки того можна назвати мудрим, хто вміє передбачити її і утриматися.

Це було в самісіньке око, та Кубишкін зрозумів це тільки тоді, коли читачі зажадали від нього пояснень. Тоді, нічого не вдієш, довелося цих публіцистів звільнити і шукати інших у готелі «Москва».

Знайшли і там пару... Ці поправили справу, написавши від редакції пояснення, в якому засвідчили, що все сказане в минулому номері про чарки є наслідок непорозуміння і що нова редакція «Удобрения» (мене і Глумова Кубишкін уже звільнив) візьме притчу про згубну чарку лише собі на науку. Потім ішла велика передова стаття, в якій розвивалася

думка, що з нагоди наступних Великодніх свят посилається попит на крашанки, що, безперечно, надасть народній промисловості нового поштовху. А якщо до цього додати паска, то ось вам, за якихось два-три дні, цілий зайвий мільйон, пущений у народний обіг!

А ми тимчасом все ще збиралися з думками. Ми навіть не говорили один з одним, наче боялися, що розмова прискорить якийсь момент, що його ми вважали за потрібне віддалити. І тут ми лавірували та лукавили, і тут сподівалися, що Сором мине як-небудь сам собою, змором...

Та раптом нас охопила туга. Не та туга неробства, що її відчуває людина, не знаючи, як згаяти дозвілля, що змагає її, і не та несвідомо-п'яна прострація сил, яка доводить людину до зашморгу, до ополонки, до дула пістолета. Ні, це була туга цілком свідома, твереза, що і розв'язання потребувала свідомого, а не випадкового. Біль, який вона приносила за собою, був тим нестерпніший, що кожний її укол сприймався не тільки з силою, властивою їй, але й з тією потроєною, подесятереною, якої надавав їй доведений до болісної чутливості організм. Це була не страта, а та чверть години перед нею, протягом якої читають вирок, а засуджений окостенілими очима дивиться на уготовану для нього плаху.

Словом, це була туга пробудженого Сорому...

Ми не питали себе, що таке Сором, а тільки відчували присутність його. І в нас самих, і в навколишній обстановці, і на вулиці — скрізь. Сором був написаний на наших обличчях, отож прохожі здивовано вглядалися в нас...

Що було далі? до якого ми прийшли висновку? — хай догадуються самі читачі. Кажуть, що Сором очищає людей, — і я охоче вірю цьому. Та коли мені кажуть, що дія Сорому сягає далеко, що Сором виховує і перемагає, — я оглядаюсь навкруги, пригадую ті ізольовані заклики Сорому, які від часу до часу проривалися серед мас Безсоромності, а потім все-таки канули у вічність... і ухиляюсь од відповіді.

ПРИМІТКИ

ЩОДЕННИК ПРОВІНЦІАЛА В ПЕТЕРБУРЗІ

«Щоденник провінціала в Петербурзі» вперше надрукований в «Отечественных записках» за 1872 рік. Ця книга за життя письменника виходила окремими виданнями: в 1872 р.— перше видання, в 1881 р.— друге і в 1885 р.— третє прижиттєве видання.

Стор. 7. Олександр Прокопійович (він же «Прокіп Ляпунов»).— Далі Олександр Прокопійович іменується постійно Прокопом. Тут іронічна паралель з керівником рязанського ополчення в так звані Смутні часи — дворянином Прокопєм Ляпуновим.

Стор. 8. «Рязансько-курсько-тамбовсько-воронезько-саратовський клуб» Під такою назвою Щедрін іронічно розумів земство.

Стор. 8. «...безрідними людьми».— Так Щедрін в ряді своїх творів називав дворянських і буржуазних інтелігентів, що зрадили передові переконання своєї юності і забули про них.

Стор. 8. «Кайданов твердить, що стародавні авгури».— Щедрін має на увазі автора підручників історії, які до 40-х років були загальноновживані в російських учбових закладах і за якими учився сам Салтиков.

Стор. 8. Єлисеєв, Ербер, Одинцов — прізвища власників петербурзьких гастрономічних магазинів і ресторанів.

Стор. 8. Патті, Лукка, Шнейдер — відомі оперні і опереткові співачки того часу. Паска — французька комедійна актриса.

Стор. 9. Муцій Сцевола — староримський герой, щоб довести патріотизм і безстрашність римлян, поклав свою праву руку в огонь жертovníка і спалив її.

Стор. 11. Бубновін, Мерзавський, син Сірахова.— Під цими іменами Щедрін змалював відомих залізничних підрядчиків 70-х років — Губоніна, Варшавського і Полякова.

Стор. 12. Тендреси — від франц. *tendresse* — ніжності.

Стор. 12. Дюссо і Борель — петербурзькі ресторани.

Стор. 15. «Пан Латкін». — В. Н. Латкін — комерсант і промисловець. Щедрін саркастично згадує про жандарма і «партикулярну молоду людину», маючи на увазі, що коли б залізницю на півночі було збудовано, її б перш за все використав царський уряд для засилання революційних елементів на північні окраїни.

Стор. 17. Овідій — староримський поет (народ. в 43 р. до н. е.).

Стор. 18. Гандон, Ловато — опереткові актриси.

Стор. 18. Гортензія Шнейдер (Schneider) — французька опереткова актриса.

Стор. 18. Boulotte — персонаж з оперети Оффенбаха «Синя борода».

Стор. 23. Кокодеси. — Точний зміст слова — мужчини-кокотки, альфонси; в даному разі — марнотратники життя, гультяї.

Стор. 26. «...тільки одного єдиного права...» — кріпосного права.

Стор. 29. М-Іле Філіппо — шансонетна співачка.

Стор. 42. Булгарін Ф. В. — реакційний журналіст і белетрист, агент царської таємної поліції.

Стор. 42. Микола Михайлович Карамзін (1766—1856) — белетрист і історик.

Стор. 43. Пренумеранти — передплатники (дуже рідке слововживання).

Стор. 43. «Доконані факти» — тобто вже запроваджені в життя урядом реформи.

Стор. 47. «Певна подія» — селянська реформа 1861 року.

Стор. 48. Страхов М. М. (1828—1896) — філософ-ідеаліст і консервативний публіцист.

Стор. 50. Апеллес — грецький художник (IV століття до н. е.).

Стор. 56. «Був момент...» — тут провінціал каже про переддень скасування кріпосного права, коли широкі кола поміщиків були у паніці і чекали селянської революції.

Стор. 60. Женерозна (з франц.) — великодушна.

Стор. 62. «Токвіль безперечно став найпопулярнішим з публіцистів у наших садибах...»

— Алексіс Токвіль (1805—1859), французький історик і політичний діяч, у своїй праці «Старий порядок і революція» вперше дав аналіз французької революції з погляду ліберальної буржуазії, що протиставила революції — реформи.

Стор. 62. Кн. Мещерський В. П. (1839—1914) — ультрареакційний публіцист, який в 1872 р. видавав щотижневик «Громадянин». Трохи далі в проекті «Про необхідність оглушення в розумінні тимчасового приспання почуттів» Мещерський характеризується як «Ново'явлений публіцист». Колись Мещерський служив у поліції, був повітовим суддею. Навіть у світських колах його вважали за темну особу, аван-

тиориста. Князь Оболдуй-Тараканов і «Шалапут» мають на увазі Мещерського і його «Гражданина». «Благодетельное тире» пародіює одну нашу мілу в свій час статтю Мещерського, який писав, що «до реформ треба поставити крапку».

Стор. 64. Монтескью — Монтескье (1689—1755) — французький просвітитель, ідеолог ліберальної буржуазії.

Стор. 64. Джон Стюарт — Джон Стюарт Мілль (1806—1873) — буржуазний англійський філософ і економіст.

Стор. 64. Георгій Кониський (1718—1795) — білоруський архієпископ, відомий церковний оратор.

Стор. 65. Пієтрі (1810—1864) — префект паризької поліції за часів Наполеона III.

Стор. 66. Баршев С. І. (1808—1882) — реакційний московський професор.

Стор. 68. «Якщо неможливо доручити губернаторові видавати справжні закони, то дозволити видавати правила...» — в властивою йому чудовою проникливістю Щедрін передбачив тут логіку розвитку урядової політики, надання губернаторам надзвичайних повноважень, той урядовий терор, що характеризує кінець 70-х років.

Стор. 71. Таут — фінікійське божество, якому приписують створення письменності.

Стор. 74. Де сіянс академія — архаїчна назва Академії наук.

Стор. 83. «Отже, я бачив сон». У сні провінціала Щедрін сатирично використовує матеріал гучної судової справи братів Мясникових 1872 року. Брати Мясникови, один з яких був жандармським офіцером, ад'ютантом Головного начальника так званого III відділу, тобто керівника всієї політичної поліції, обвинувачувалися у підробці духівниці купця-мільонера Беяєва.

Стор. 86. Ейнем — відома московська кондитерська фірма.

Стор. 86. Амфітріон (з лат.) — гостинний господар.

Стор. 95. Острів Голодай. — На цьому острові поблизу Петербурга ховали страчених і померлих у Петропавловській фортеці.

ПАНИ ТАШКЕНТЦІ

«Пани ташкентці» друкувалися окремими нарисами в журналі «Отечественные записки» в 1869 по 1872 р.

За життя письменника ці нариси були видані окремими книгами: в 1873 р. вийшло перше видання, в 1881 р. — друге і в 1885 р. — третє і останнє прижиттєве видання.

Стор. 111. Ташкентці. — В образі ташкентців Салтиков-Щедрін показує поліцейську сваволу пореформеної бюрократії, її зухвальство, жорстокість і нещирість. Щедрін користується в даному разі назвою

міста Ташкента тому, що на цій окраїні царської Росії сваволя бюрократії мала особливо розгнузданий характер.

Стор. 112. Кукольник Н. В. (1809—1868) — автор численних офіційно-патріотичних, віропідданських п'єс.

Стор. 121. Бартенев і Семевський — видавці і редактори заснованих у 60-х роках архівно-історичних журналів «Русский архив» і «Русская старина».

Стор. 127. «Людина, яка харчується лободою» — класичний і багато разів повторюваний у творах Щедрина образ голодуючого і експлуатованого російського селянина.

Стор. 131. Генерал Фльорі — посол Наполеона III при російському уряді.

Стор. 138. Нібур — німецький історик і філолог, який вивчав епоху стародавнього Риму.

Стор. 139. Грановський Т. М. (1813—1855) — історик і професор Московського університету, просвітитель 40-х років.

Стор. 140. Лікурґ і Солон — старогрецькі законодавці.

Стор. 140. Мільтіад — афінський полководець. Маратон — місце знаменитої битви між греками і персами в 492 р. н. е.

Стор. 140. Агриппіна Старша — римлянка, відома суворістю нравів. Мессаліна — римлянка, відома своєю розбещеністю.

Стор. 146. «Була, наприклад, одна хвилинка...» — натяк на політичні і воєнні невдачі царизму під час Кримської війни.

Стор. 149. «В шістдесят третьому році...» — в цьому році М. М. Муравйов-вішатель набирав для втихомирення західних губерній всіляких «ташкентців».

Стор. 163. «Петербург гинув...» — мається на увазі Петербург 1886 р. після замаху Каракозова на Олександра II, коли відбувалися численні обшуки і арешти, особливо серед демократичної інтелігенції; були закриті «Современник» і «Русское слово».

Стор. 165. «...в німця завжди російська душа!» — іронічне зауваження, яке пояснюється тим, що саме німецьке остзейське дворянство дало російському царизмові добірних своєю бездушністю і жорстокістю служак.

Стор. 171. Білет — т. зв. «жовтий білет», який видавали проституткам як вид на проживання.

Стор. 173. «З 48-го року» — в зв'язку з революційними подіями 1848 р. у Західній Європі урядові репресії проти передової інтелігенції набули особливо широкого розмаху.

СУЧАСНА ІДИЛІЯ

Навіть між шедеврами Салтикова-Щедріна «Сучасна ідилія» привертає увагу читача своєю ідейною широчинню, об'ємністю змісту і яскравою своєрідністю форми. В усій повноті та блиску виявлений тут художній метод великого письменника, політична сатира майстерно поєднана з картинами російського побуту і російської природи. Передана крупним планом, психологія класів і партій поєднується з витонченим малюнком збудженої психіки розповідача, фантастика — з буденністю, трагедійність — з гумором. Гротесковий сюжет «Сучасної ідилії», звичайно, не перекручує дійсності, але викриває, як писав Щедрін, «не тільки ті вчинки, які людина безборонно робить, але й ті, які вона безперечно зробила б, коли б була умілою або сміливою. І не тільки ті промови, які людина виголошує, але й ті, яких вона не виголошує, але думає... Без цього викриття неможливе зображення всієї людини, неможливий правдивий суд над нею. Конче потрібно торкнутися всіх готовностей, які криються в ній, і перевірити, яке живе в ній прагнення робити такі вчинки, що від них вона в буденному житті мимоволі відмовляється. («Помпадури і помпадурші»).

Ця доконечна потреба дослідження Щедріним «готовностей», обумовлює багато особливостей «Сучасної ідилії». Неабиякий інтерес мають також і автокоментарі Щедріна, оскільки вони торкаються всіх питань ідейного змісту, жанру, сюжету і композиції «Сучасної ідилії». Наводимо їх з деяким скороченням. «Перші три розділи надруковані в «Отечественных записках» минулого року (№ 2, 3, 4.) — писав Щедрін в 1878 р. в спеціальній примітці до журнального тексту. — Вважаю не зайвим нагадати читачам нескладну фабулу цих розділів. Герої оповідання — люди помірковано-ліберального напрямку, про яких іде чутка, нібито вони, сидячи по квартирах, «поширюють хибні ідеї». Ця підозра ще більше підтверджується тим, що ці люди ведуть самотнє життя, і ні з ким не бачаться: отже, даремно. Знаючи з досвіду, з якою легкістю пусті чутки перетворюються в заходи, наші герої, маючи на меті змити з себе «пляму», вживають цілий ряд цілком благонамірених дій. Перестають міркувати, віддаються виключно їжі, питву і тілесним вправам, зав'язують дружні стосунки з сищиком з інородців, Кшепшицюльським, і через нього дістають доступ у квартал, як «дорогі гості». У кварталі вони так усіх зачаровують поміркованістю і благонаміреним лібералізмом міркувань, що начальник кварталу, бажаючи відзначити особливе довір'я, пропонує одному з них (який веде розповідь від свого імені) одружитися, за чималу винагороду, з «штучкою» купця Парамонова...» і т. ін.

«Щойно прочитав я у «Вестнике Европы», — писав Щедрін 1 листопада 1883 р. О. М. Пипіну, — статтю з приводу «Сучасної ідилії»...

вважаю незайвим дати деякі пояснення відносно таких двох пунктів. По-перше, «Суч[асну] ід[илію]» названо «Збірником», але чому — абсолютно не розумію. Ця річ цілком зв'язна, прийнята з початку до кінця одною думкою, яку проводять одні й ті самі «герої». Герої ці, оберігаючи власну шкуру, переконалися, що тільки кримінальна неблагонадійність може прикрити і захистити людину від неблагонадійності політичної, і відповідно до цього діють, тобто зав'язують підлі стосунки і роблять пошлі діла. Річ ця має і початок і кінець, і якщо закінчується не зовсім звичайно вступом на арену Сорому, то, на мій погляд, справді, це аж ніяк не менш природно, ніж розв'язання шляхом одруження або вступом до монастиря. Якщо пристати до думки «Вестника Европы», то і «Записки Пікв[ікського] клубу», і «Дон-Кіхот», і «Мертві душі» доведеться назвати «Збірниками» (Полн. собр. соч., т. XIX, стор. 365).

На закінчення зауважимо, що окремі мотиви «Сучасної ідилії» відбилися в літературі 1880—1890-х рр. (А. П. Чехов: «В бані», «Унтер Пришибеев», «Людина в футлярі»; М. С. Лесков: «Подорож в нігіліст-том», «Зимовий день», «Заячий реміз»).

«Сучасна ідилія» друкувалася з перервами в «Отечественных записках» з 1877 р. (№ 2) по 1883 р. (№ 5). Журнальний текст неодноразово зазнавав цензурних заборон і перекручень. У зв'язку з його друкуванням «Отечественные записки» дістали в січні 1883 р. друге застереження. Перше окреме видання вийшло також у 1883 р.

Стор. 190. «За звичкою зразу ж полетів до Глумова» — Глумов — персонаж п'єс О. М. Островського «На всякого мудреця доволі простоти», «Шалені гроші». Пор. тут же: Молчалін у Щедрина (а також у циклі «В оточенні поміркованості і акуратності»). Взагалі літературні типи і образи попередніх і сучасних Щедрина авторів зустрічаються у нього дуже часто (Ноздрьов, Сквозник-Дмухановський, Девушкін з «Бідних людей» Достоевського, Лаврецький, Рудін і т. д.). Щедрін або дає інше тлумачення «чужих» героїв відповідно до завдання демократичної сатири або показує їх природний розвиток в нових умовах російського суспільства. Зрозуміло, що «чужі» герої в сатири Щедрина свідчать про його творчу сміливість і новаторство.

Стор. 195. «Тінь чудового князя Тавриди» — тобто Потьомкіна.

Стор. 198. «Потім, ніби літію, прочитали повний і достовірний список творів Григорія Данилевського». Літія — коротка додаткова церковна відправа на великих святах; також частина заупокійної служби. Данилевський Г. П. (1829—1890) — романіст консервативного табору («Дев'ятий вал», «Утікачі в Новоросії», «Спалена Москва»). Згадка Щедрина про «достовірний список» іронічна: Данилевський, якому Щедрін присвятив ряд рецензій і заміток, був відомий в літературних колах

сфаме недостовірністю своїх повідомлень, Щедрін називав його Бобчинським (Полн. собр. соч., т. V, М. 1937, стор. 285).

Стор. 199. З оди «Феліца», присвяченої Катерині II.

Стор. 199. Момус — бог насмішки і осуду у стародавніх греків.

Стор. 199. «...вирішили одвернути наші погляди від колишнього приміщення контори Баймакова, бо це видовище повинно було безперечно вкинути нас у меланхолію». Баймаков Ф. П. (1831—1907) — видавець «С.-Петербурзьких ведомостей» в 70-х рр. і банкір. В 1877 р. був оголошений комерційним судом неспроможним боржником.

Стор. 200. «...з веселими притулками Бореля і Танті» — ресторани.

Стор. 201. Кн. Долгорукий, або Долгоруков Я. Ф. (1659—1720) — сподвижник Петра I.

Стор. 207. «...що в 1863 році тікав «до лісу» — до лісу, тобто був повстанцем.

Стор. 209 «...місцеві «червові валети» — Щедрін згадує про московський сенсаційний процес в 1877 р. групи шахраїв і злодіїв («клуб червових валетів»), яка здебільшого складалася із збанкрутілих чиновників-дворян і поміщиків.

Стор. 211. З вірша В. П. Алфер'єва «На нинішню війну» (1854). Пальмерстон (1784—1865) — англійський державний діяч, в 1855—1858 рр. — голова кабінету.

Стор. 213. Суспіція (лат.) — підозріння, сумнів.

Стор. 214. Поль де-Кок, Шарль (1794—1881) — популярний французький письменник, автор «розважальних» фривольних романів.

Стор. 219. «...як робив колись в «Ернані» Граціані», «Ернані» — драма В. Гюго.

Стор. 221. «Ну, як-небудь влаштуємось: краще землю гризти, ніж...» Про категоричне небажання стати «поліцейським дипломатом» розповідач заявляє на фоні тієї пропаганди «добровільного» політичного розшуку, яку веде реакційна преса проти преси прогресивно-демократичної. «Чи не отруювалася, навпаки, постійно наша учнівська молодь такою отрутою в творах петербурзької преси? — писали «Московские Ведомости» 19 квітня 1879 р. — Чи не викликала в неї ця преса всі нездорові інстинкти... визнаючи його завжди правим, а владу, що поставлена над ним, винуватою, злобно знущаючись з цієї влади, з її представників, з запровадженої нею системи серйозної освіти, зводячи наклепи на неї при нагоді, підриваючи всіма можливими засобами довір'я до неї і до її розпоряджень у юнацтва, що вчиться, і в нашому хиткому, недоозрілому суспільстві, і безглуздим прізвиськом «шпигунів» і «донощиків» називаючи чесних і мислячих людей, які в жахом вказують на це сум'яття, на цю розумову анархію, що загрожує найзлочаснішими наслідками?..»

Стор. 223. «Даруйте, навіть дуже схвалюю, якщо...» Попередня згода розповідача (який не знає, що мова йде про «штучку») на «фіктивний шлюб» пояснюється його вірністю традиції шістдесятих років, коли молоді люди передової інтелігенції «фіктивно одружувались», з метою звільнити жінку від примусового шлюбу з нелюбом, допомогти набуті освіти, звільнити її від шкідливих впливів міщанської чи дворянської сім'ї і т. ін. (див. про «фіктивний шлюб» у романі М. Г. Чернишевського «Що робити?»).

Стор. 233. «...сплутував герундіум з супінумом» — латинські дієслівні форми.

Стор. 233. «...пансіон... без стародавніх мов» — дім розпусти.

Стор. 234. З оди Г. Р. Державіна «Вельможі» (1798).

Стор. 235. Белло Адольф (1829—1898) — французький драматург і автор романів «легкого» змісту.

Стор. 238. З вірша Бенедіктова «Циганка».

Стор. 245. «...а знаменитий п. Зет навіть зобов'язався виключно друкувати у нас розпутні праці свої». Зет — псевдонім фейлетоніста і критика «СПБ ведомостей», а потім «Нового времени»; автора наклепницьких пасквілів, спрямованих проти Щедріна, — В. П. Буреніна.

Стор. 249. Немирович-Данченко Вас. Ів. (1848—1940) — белетрист. В 70-х рр. був особливо популярний нарисами з життя далекої Півночі і в роки війни 1877—1878 — фронтowymi кореспонденціями.

Стор. 252. Прокіп Ляпунов (помер 1611) — керівник дворянського ополчення в Смутні часи. Політичний перевертень (присягав послідовно Лжедмитрію, а також «тушинському злодієві» і Шуйському). В 1611 р. брав участь у битві проти поляків під Москвою. Образ Прокопа Ляпунова як земського діяча 1870-х рр. опрацьований Щедриним в «Щоденнику провінціала в Петербурзі» (1872) і в «Культурних людях» (1876), де він фігурує під ім'ям Прокопа Лизоблюда.

Стор. 253. «...маститому історикові з Москви» — мається на увазі Погодін М. П., послідовник реакційної теорії «закликання варягів».

Стор. 255. «...навіть художника Мікешина бачив» — Мікешин М. О. (1836—1896) — художник і скульптор, особливо відомий пам'ятником «Тисячоліття Росії» в Новгороді.

Стор. 256. Аверкієв Д. В. (1836—1905) — драматург («Каширська старовина», «Фрол Скобеев»).

Стор. 256. «...і науку, і свистопляску — все розумів»; натяк на полеміку Погодіна на початку 60-х рр. з сатиричним відділом «Современника» — «Свисток» (головні співробітники «Свистка» — Добролюбов, Некрасов, Щедрін).

Стор. 257. Бартенев П. І. (1829—1912) — редактор-видавець історичного журналу «Русский архив».

Стор. 302. «*Полкан Самсонович Редедя, який з півтора року тому повернувся із землі зулусів...*» Читачі—сучасники Щедріна вбачали в образі Полкана Редеді деякі риси біографії М. Г. Черняєва (1828—1898), генерал-лейтенанта і воєнного журналіста; в 1873 р.—редактор-видавець газети «Русский мир». Прізвисько Редеді, очевидно, не тільки підденатурний, «езопівський» псевдонім, але й натяк на воєнно-політичні помилки Черняєва. Пор. уривок з літопису Нестора «О единоборстве князя Мстислава с Редедей»: «И се рек удари имь о землю, и выньзе ножь, зареза Редедю...» Згадується безперечно за цим літописним джерелом Редедя і на самому початку «Слова о полку Ігореве»: «...хороброму Мстиславу, що зарівав Редедю перед касовьким військом, красному Романові Святославовичу».

Стор. 302. «*Найсидьніші і найзаможніші з парафіян відкрито належали до міняльної секти... Парамонов... числився головним ревнителем тамтешнього «корабля»... на честь його призначалися особливі радіння, на яких Гузнов гримів і прорікав, а «голуби» кружляли й скакали, викрикуючи: «найшов; пане, найшов!»... Міняльна секта — в першій половині ХІХ століття міняльним промислом займалися переважно особи, що належали до секти скопців. Кораблі — громади у скопців. Радіння — скопечькі ритуальні збори. Голуби (білі голуби) — так називали себе скопці. «Найшов!» — вигук під час радіння.*

Стор. 303. *Прийняли велику печать — завняли повного оскоплення.*

Стор. 304. *Дон Карлос VII (1848—1909) претендент на іспанський престол, клерикал і реакціонер.*

Стор. 306. «*...а завтра—де ти, людино!*» З оди Державіна «До С. В. Перфільєва. На смерть князя Мещерського».

Стор. 313. «*Кукувська катастрофа*»—катастрофа поїзда на Моск.-Курськ. залізниці влітку 1882 р., між станціями Чернь і Бастієво, біля села Кукуєвка.

Стор. 316. «*Що будинок, то й загін, зі старшим двірником на чолі*». Щедрін так часто згадує про двірників тому, що в ті роки двірники являли щось схоже на політичну проблему. У відповідь на привітання членів петербурзької державної думи після замаху Соловйова у 1879 р. Олександр II сказав: «Потрібно, щоб домовласники стежили за своїми двірниками і мешканцями. Подивіться, що у нас робиться. Скоро чесній людині не можна буде показатися на вулиці». За обов'язковою постановою петербурзького градоначальника від 8 квітня 1879 р.: «Коло воріт кожного будинку в С.-Петербурзі повинен бути повсякчасно, як уночі, так і вдень, *вартовий двірник*». Положенням про охорону (від 14 серпня 1881 р.) петербурзького градоначальника Баранова запроваджені обов'язкові вартування «додаткових двірників».

Стор. 322. «*...гульвісі марному*». Слова Сальєрі про Моцарта в «маленькій трагедії» О. С. Пушкіна «Моцарт і Сальєрі».

Стор. 323. «Хлібодар і Виночерпій» — біблійські персонажі з історії про Йосифа Прекрасного.

Стор. 325. «Двоє з найшкідливіших наших нігілістів...» Нігіліст (лат.) — людина, яка нічого не визнає. Синонім заперечувача. Слово існує в Росії з початку XIX століття; в 1860-х роках — звичайна назва революціонерів і взагалі — передової молоді в ліберальній консервативній публіці.

Стор. 326. З вірша В. А. Жуковського «Сільський сторож».

Стор. 329. Вівер (франц.) — люблячий життя, марнотратник життя.

Стор. 329. «...при якій крамолі перебуваєте? при потрясально-зловмисний чи при потрясально-благонамірений?» Щедрін натякає тут на революційну організацію «Народна Воля» і таємну терористичну антиреволюційну «Священну дружину», створену придворними колами після убивства народовольцями Олександра II. Влітку 1881 р. Щедрін, лікуючись за кордоном, дізнався про існування «Священної дружини» та її терористичні заміри проти революціонерів-емігрантів, про що негайно повідомив останніх. Завдяки його інформації «Священна дружина» була викрита в пресі. Цій темі сатирик присвятив третій «Лист до тітоньки», але за розпорядженням Олександра III він був вирізаний цензурою з «Отечественных записок» і вперше був надрукований в закордонному російському журналі «Общее дело».

Стор. 340. «...народна політика» — демагогічний термін реакційної преси.

Стор. 343. «Тверська губернія здавна славиться своїм лібералізмом. Вже цього досить, щоб з упованням стати під захист тамтешнього інституту урядників». «Адрес» тверських дворян, мирових посередників, в 1862 р. про зрівняння станів і скликання виборних представників країни був найбільш різким виступом лібералізму шістдесятих років. Ті, що підписали адрес, були ув'язнені в Петропавловській фортеці. «Ось як розправлявся під час найбільших «великих реформ» наш уряд з дворянами-поміщиками, що легально діяли! І це було в 1862 р., до польського повстання, коли навіть Катков пропонував скликання всеросійського Земського собору» — писав В. І. Ленін у праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (В. І. Ленін. Твори. т. 5. стор. 25). Іронічні нагадування про «інститут урядників» вказує на політичну оцінку лібералізму в демократичній сатири Щедріна.

Стор. 344. Штаб-офіцер — жандармський офіцер.

Стор. 358. «Наука про випікання солдатських сухарів — професор Коган, наука про м'ясні і винні порції — професор Горвіц, наука про видачу квитанцій за недоставлений провіант — професор Макшеев». Мова йде про «інтендантську справу», про яку адвокат М. П. Карбачевський, що виступав і оборонцем Макшеева, пише в своїй книзі

«Речи»: «В 1882 р. на розгляд Особливого Присутствія Петербурзького Військово-Окружного Суду були віддані 16 осіб інтендантів і підрядчиків, на чолі з дійсним статським радником Валеріаном Платоновичем Макшеевим, який був окружним інтендантом так званого «рущукського загону» нашої діючої армії в останню турецьку війну. Рущукський загін, яким командував наслідник, згодом імператор Олександр III, мав особливо самостійне значення і був, завдяки своїм стратегічним завданням, наче ізольованим від усїєї решти діючої армії. У зв'язку з цим і діяльність... Макшеева, який був при загоні, мала характер чималої самостійності і ніби відокремленості від загальної військово-польової інтендантської організації. Об'єктом судового розгляду були дуже різноманітні зловживання службового характеру, що допустили інтендантські чини рущукського загону під час війни у змові з підрядчиками, відданими до військового суду, як співучасники службових осіб... Дійсний статський радник Макшеев був засуджений після позбавлення громадянських прав особистих і за станом наданих, до заслання на проживання в Томській губернії» (М. П. Карачевський. «Речи», СПб, 1901). Горвіц і Коган—підприємці, поставщики діючої армії.

Стор. 364. *Импет* (лат.) — рух вперед, поривання.

Стор. 368. «Від самої «катастрофи»...— тобто реформи 19 лютого 1861 р.

Стор. 374. *Игнорант* (лат. і франц.) — неук.

Стор. 400. «...ціле стадо «знаючих людей» — так називалися земські діячі, залучені в 1881—1882 рр. за рекомендацією міністрів у «експертні комісії» для обговорення питань про зниження викупних платежів, про упорядкування переселення, про реформу місцевого управління тощо.

Стор. 404. «...у клубі *Схвильованих Лобурів*».— Щедрін тут має на увазі шпигунів з «Священної дружини».

Стор. 439. «...для введення уставної грамоти все-таки потрібна була команда,— почалася боротьба».— Уставні грамоти — обумовлені положенням 19 лютого 1861 р. акти розмежування поміщицьких і селянських земель і повинностей селян на користь поміщиків. Проведення реформи безпосередньо самими дворянами і землевласниками викликало масові відмовлення селян від підписування «уставних грамот», внаслідок чого виникали військово-поліцейські «втихомирення» «звільненого» селянства.

Стор. 447. *Експекторирувати* (франц.) — відкашлюватися.

Стор. 468. *Проскрипція* (лат.) — засудження, заборона.

З М І С Т

Щоденник провінціала в Петербурзі. (Уривок). <i>Переклад І. Волошина</i>	5
Пани ташкентці. Уривок. <i>Переклад М. Яценка.</i>	109
Сучасна ідилія. <i>Переклад А. Хуторяна і З. Біленка</i>	187
Примітки .	473

Редактор *П. П. Нельсо́вський*
Художній редактор *К. К. Італу́ні*
Технічний редактор *О. О. Ігаше́вич*
Коректор *Г. Й. Голі́шко*

П. Щедри (М. Е. Салтыков), том 3.
(На українском языкє)

БФ 17964 Здано на виробництво 14/VII 1955 р. Підписано до друку 28/XI 1955 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂ Папер. арк. 7,625. Друк. арк. 25,01. Обліково-видачн.
арк. 27,430. В друк. арк. 68.800 вп. Ціна 11 крб. Зам. 570. Тираж 8000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки в 4-й поліграффабриці
Головандапу Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

